

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	1
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	5
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	7
ABSTRACT.....	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9
ΜΕΡΟΣ Α: ΙΣΤΟΡΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ.....	15
1. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ.....	16
2. ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ.....	24
3. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	33
3.1 Σύντομη ιστορική αναδρομή των εβραϊκών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο.....	33
3.2 Οι σημαντικότερες Εβραϊκές Κοινότητες στον ελλαδικό χώρο.....	36
3.2.1 Θεσσαλονίκη.....	36
3.2.2 Ιωάννινα.....	41
3.2.3 Αθήνα.....	47
3.2.4 Χαλκίδα.....	50
3.3 Οι Εβραίοι στο ελληνικό εθνικό κράτος.....	53
3.3.1 Εθνικά κράτη και μειονοτική εκπαίδευση.....	54
3.3.2 Οι Εβραίοι ως μειονότητα στο ελληνικό κράτος.....	60

3.3.3 Οι Εβραίοι και η σχέση τους με τον Αρτινό πληθυσμό.....	64
3.4 Η παρουσία των Εβραίων στην Άρτα.....	66
3.4.1 Περίοδος εγκατάστασης των Εβραίων στην πόλη.....	66
3.4.2 Η κοινωνική και επαγγελματική οργάνωσή των Εβραίων της Άρτας.....	68
3.4.3 Ήθη-Έθιμα-Θρησκευτικές τελετές-Κύκλος της ζωής.....	72
3.4.3.1 Γάμος.....	72
3.4.3.2 Γέννηση.....	75
3.4.3.3 Μπαρ-Μιτσβά.....	76
3.4.3.4 Μπατ-Μιτσβά.....	78
3.4.3.5 Θάνατος.....	79
3.4.3.6 Σάββατο.....	81
3.4.3.7 Η Γιορτή του Εξιλασμού (Γιομ Κιπούρ).....	83
3.4.4 Οι εβραϊκές συναγωγές της πόλης.....	85
3.4.5 Η γλώσσα των Αρτινών Εβραίων.....	87
3.4.6 Ρωμανιώτες Εβραίοι ανά την Ελλάδα.....	89
3.5. Η εκπαίδευση των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο.....	91
3.5.1 Η εκπαίδευση των Εβραίων ως εθνική μειονότητα και η Alliance	91
3.5.2 Η Εκπαίδευση των Εβραίων στον γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου	94
3.6. Η καταστροφή της Εβραϊκής Κοινότητας της Άρτας.....	97

3.6.1 Η Άρτα υπό ιταλική και γερμανική Κατοχή.....	97
3.6.2 Η σύλληψη και εκτόπιση του εβραϊκού στοιχείου της Άρτας.....	99
3.6.3 Διασωθέντες Αρτινοί Εβραίοι.....	101
3.6.4 Η οριστική διάλυση της Αρτινής Εβραϊκής κοινότητας.....	102
ΜΕΡΟΣ Β: ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ.....	104
4. ΤΟ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	105
4.1 Το ερευνητικό ερώτημα.....	105
4.2 Η μεθοδολογία της έρευνας	106
4.3 Ποσοτική και ποιοτική έρευνα: οι διαφορές.....	108
4.4 Το ερευνητικό ερώτημα στην ποιοτική έρευνα.....	109
4.5 Το πεδίο της έρευνας.....	109
4.6 Μέσο συλλογής των ποιοτικών δεδομένων.....	111
4.7 Εργαλείο συλλογής των ποιοτικών δεδομένων.....	114
4.8 Δεοντολογία και περιορισμοί.....	115
4.9 Το δείγμα-Οι συμμετέχοντες.....	116
5. ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ.....	118
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	165
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	172
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	174
Ελληνόγλωσση.....	174

Ξενόγλωσση.....	186
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	190
I.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: Συνεντεύξεις.....	190
II.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: Απόσπασμα συνέντευξης από το USC Shoah Foundation.....	315
III.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3: Τεκμήρια από τα Γενικά Κρατικά Αρχεία Άρτας.....	318
IV. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4: Τεκμήρια από το περιοδικό «Χρονικά» του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου.....	332
V.ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5: Τεκμήρια από το αρχείο του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτας «Σκουφάς».....	351
VI. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6: Τεκμήρια και φωτογραφίες από την επίσημη ηλεκτρονική σελίδα του οργανισμού “Yad Vashem” The World Holocaust Remembrance Center.....	354

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η αποπεράτωση ενός εγχειρήματος όπως το παρόν δεν αποτελεί απλώς μια προσωπική υπόθεση, αλλά πολύ περισσότερο μια προσπάθεια που απαιτεί τη βοήθεια και τη στήριξη από το ακαδημαϊκό, κοινωνικό και φιλικό περιβάλλον. Συνεπώς, οφείλω να δώσω τις ευχαριστίες μου στους ανθρώπους, που η βοήθειά τους στάθηκε καταλυτική για την αποπεράτωση του παρόντος πονήματος.

Αρχικώς, ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή κ. Αθανάσιο Γκότοβο, Καθηγητή Γενικής Παιδαγωγικής στον Τομέα Παιδαγωγικής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, για τη συνεργασία, την καθοδήγηση, τα εύστοχα σχόλια και τις παρατηρήσεις, καθώς και για την υπομονή και επιμονή που επέδειξε κατά τη διάρκεια της ερευνητικής μου προσπάθειας και ειδικά για την αποπεράτωση της διπλωματικής μου εργασίας.

Ευχαριστώ, επίσης, τους καθηγητές και καθηγήτριές μου στα προσφερόμενα μαθήματα του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, τον κ. Παναγιώτη Παπακωνσταντίνου, Καθηγητή Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, την κα. Ελένη Σιάνου-Κύργιου, Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, τον κ. Κωνσταντίνο Σιάκαρη, Επίκουρο Καθηγητή στην Πολιτική Οικονομία της Εκπαίδευσης, τον κ. Θεοχάρη Αθανασιάδη, Καθηγητή Ιστορίας της Εκπαίδευσης, την κα. Λουτσιάνα Μπενινκάζα, Καθηγήτρια Παιδαγωγικής και την κα. Μαίρη Αποστόλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παιδαγωγικής Ψυχολογίας.

Επιπροσθέτως, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στον κ. Θεοχάρη Βαδιβούλη, ερασιτέχνη ερευνητή της Αρτινής Εβραϊκής Κοινότητας, ο οποίος αποτέλεσε τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα σ' εμένα και στα επιζώντα μέλη της Εβραϊκής Κοινότητας της Άρτας, από τα οποία και πήρα συνέντευξη. Ευχαριστώ αυτούς τους ανθρώπους που δέχθηκαν να μου εμπιστευτούν – στο πλαίσιο της ερευνητικής μου προσπάθειας – τις μνήμες και τα συναισθήματά τους από την ταραγμένη περίοδο της ιταλογερμανικής κατοχής, καθώς και για το διάστημα πριν και μετά από αυτό το κομβικό σημείο. Εύχομαι από καρδιάς να αναπαυθούν εν ειρήνη οι εκλιπόντες πλέον Άννα Τζούνακα και Βασίλειος Καρατσώλης, δύο εξαιρετικοί άνθρωποι που με καλοσύνη και ευγένεια άνοιξαν την καρδιά τους και μου εκμυστηρεύτηκαν ό,τι μπορούσαν να ανακαλέσουν και να καταθέσουν από την ταραγμένη εκείνη περίοδο. Ευχαριστώ τους ιθύνοντες φορέων και οργανισμών στους οποίους απευθύνθηκα και οι οποίοι ανταποκρίθηκαν προθύμως στην έρευνά μου και με βοήθησαν με

ό,τι μέσο διέθεταν, δηλαδή στα Γενικά Κρατικά Αρχεία Άρτας, στον Μουσικοφιλολογικό Σύλλογο Άρτας «Σκουφάς», στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και στο Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο.

Ευχαριστώ θερμά τον θείο μου κ. Νικόλαο Λιόλιο που με έφερε σε επαφή με μέλη της Εβραϊκής Κοινότητας Ιωαννίνων, καθώς και την φίλη και συμφοιτήτριά μου κα. Δήμητρα Φίλη για την αμέριστη υποστήριξη και τις πολύτιμες συμβουλές της κατά τη διάρκεια της συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας.

Τέλος, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στην οικογένειά μου που με στήριξε με ό,τι μέσο διέθετε σε όλες τις δύσκολες στιγμές της διαδρομής για την αποπεράτωση του παρόντος εγχειρήματος και με ώθησαν με υπομονή και επιμονή να φτάσω στο τέλος.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μακραίωνη παρουσία της Αρτινής Εβραϊκής Κοινότητας στον ηπειρώτικο γεωγραφικό χώρο έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στην επιλογή του θέματος της παρούσας έρευνας, το οποίο στοχεύει στην ανίχνευση της κοινωνικο-οικονομικής και εκπαιδευτικής κατάστασης των Αρτινών Εβραίων κατά την περίοδο 1900-1959. Ταυτόχρονα, το θέμα της έρευνας προέκυψε ως απότοκο της απουσίας πρότερων ερευνητικών προσπαθειών για την Κοινότητα αυτή, ενώ το κενό μνήμης των κατοίκων του αστικού χώρου, που δημιουργήθηκε κατά την χρονική απομάκρυνση από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τα δεινά που αυτός επέφερε στην κάποτε ακμάζουσα Εβραϊκή Κοινότητα έπρεπε με κάποιον τρόπο να αποκατασταθεί.

Μεθοδολογικά, η εργασία βασίστηκε στην ποιοτική ερευνητική προσέγγιση και ως εργαλείο συλλογής δεδομένων επιλέχτηκε η ημιδομημένη συνέντευξη. Ως κατάλληλη μέθοδος ανάλυσης των συνεντεύξεων προκρίθηκε η ανάλυση περιεχομένου. Παράλληλα, έλαβε χώρα και επιτόπια έρευνα στα ιστορικά αρχεία του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, στα Γ.Α.Κ. Άρτας και στον Μουσικοφιλολογικό Σύλλογο Άρτας «Σκουφάς». Έτσι, διασταυρώθηκαν οι μαρτυρίες που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις και συμπληρώθηκαν ουσιώδη στοιχεία, όπου αυτά εξέλιπαν.

Χριστιανοί και Εβραίοι στην Άρτα κατόρθωσαν να αναπτύξουν κοινά πολιτισμικά στοιχεία και γνωρίσματα, να συμβιώσουν αρμονικά επί αιώνες και οι τελευταίοι να γίνουν αναπόσπαστο στοιχείο της πόλης. Η εμπορική δραστηριότητα των Εβραίων συνέβαλε στην μακροπρόθεσμη συγκέντρωση πλούτου στα χέρια της Κοινότητας, με αποτέλεσμα την κοινωνική και εκπαιδευτική της άνθιση, αλλά και τον έντονο ανταγωνισμό από ορισμένα μέλη της χριστιανικής κοινότητας. Διαφαίνεται η διαμόρφωση ενός υφέρποντος αντισημιτικού κλίματος σε μικρή μερίδα των κατοίκων, το οποίο, ωστόσο, δεν αναιρεί τις πολύ καλές και πολυεπίπεδες σχέσεις των δύο πληθυσμιακών ομάδων στο διάβα των αιώνων. Η σύλληψη και μεταφορά των μελών της Κοινότητας στο Άουσβιτς αποδεκατίζει την πλειοψηφία των Εβραίων της πόλης. Μεταπολεμικά, η Κοινότητα εμφανώς αποδυναμωμένη προοδευτικά οδηγείται στην πλήρη διάλυση.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, εκπαιδευτική κατάσταση, Αρτινοί Εβραίοι, Ολοκαύτωμα, διάλυση Εβραϊκής Κοινότητα

ABSTRACT

The centuries-old presence and the significance of the Jewish Community of Arta in the geographical region of Epirus played a vital role in the selection of the current thesis' topic, aiming to detect the social, economic and educative aspects among members of the Jewish Community of Arta, during the period 1900-1959. At the same time, the topic emerged as a result of the absence of prior researches about this specific Community, while it also serves as an effort to reestablish the general memory lapse of the inhabitants of Arta, which was progressively created by the great time distance between the woes of World War 2 towards the Jewish Community and the present.

On a methodological point of view, the research is based on the qualitative research approach and the semi-structured interview was employed as the main data collection method. Content analysis was considered to be the most appropriate methodology for analyzing the collected data. Additionally, an on-the-spot investigation took place in the historical archives of the Jewish Museum of Greece, in the General State Archives of Arta and in the archives of the Musical and Linguistic Association "Skoufas" of Arta. Therefore, by additionally using the above mentioned data collection method, a crosscheck between the data was achieved, while some missing data were surfaced.

Both Christian and Jewish Communities in Arta managed to develop common cultural elements and attributes, as well as to live in harmony throughout the centuries and eventually the Jews became an integral part of the town. Jews' commercial activity has contributed to the long-term accumulation of wealth among Jewish Community's members, which resulted in both social and financial success, as well as to a vigorous competition on behalf of a small part of the Christian Community. At some level though, it is apparent that an underlying anti-semitism was created among a small part of the community of Arta, which, however, does not rescind the really good and multilevel relations between the two population groups the passage of time. The apprehension and transportation of the Jewish Community's members to Auschwitz decimated the vast majority of the Community. In the post-war era, the Jewish Community was apparently effete and progressively ended up in a full dissolution.

Key words: Social-financial condition, educational condition, Jews of Arta, Holocaust, full dissolution of Jewish Community of Arta

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία με τίτλο: «Η Κοινωνική και Εκπαιδευτική Κατάσταση των Εβραίων της Άρτας την περίοδο 1900 – 1959» εκπονήθηκε στο πλαίσιο του ΠΜΣ «Επιστήμες της Αγωγής», κατεύθυνση «Ιστορία και Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης» του Τομέα Παιδαγωγικής στο Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Όπως προκύπτει και από τον τίτλο, πεδίο μελέτης της εργασίας είναι η αναπαράσταση του κοινωνικού και εκπαιδευτικού γίνεσθαι μιας κάποτε ακμαίας κοινότητας στον αστικό ιστό της Άρτας, εκείνη του ντόπιου εβραϊκού πληθυσμού. Το κυρίως θέμα της έρευνας, δεν επικεντρώνεται μόνο στα τραγικά γεγονότα των μέσων του 20^{ου} αιώνα με τη σύλληψη και τον αφανισμό των Εβραίων της πόλης, αλλά επεκτείνεται προοδευτικά και σε άλλα ζωτικής σημασίας γεγονότα και χαρακτηριστικά, όπως η κοινωνική και οικονομική ζωή του πληθυσμού πριν την ιταλογερμανική κατοχή, καθώς και οι περίπλοκες, ποικίλες σχέσεις μεταξύ χριστιανών και Εβραίων της πόλης.

Κύριος στόχος της έρευνας είναι να γίνει μια σαφής περιγραφή – μέσα από συνεντεύξεις, μαρτυρίες και τεκμήρια – της κοινωνικοοικονομικής και εκπαιδευτικής κατάστασης της υπό διερεύνηση Κοινότητας από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έως και τα τέλη της δεκαετίας του '50. Λίγο πριν την περίοδο αναφοράς, η πόλη της Άρτας είχε βιώσει την μετάβαση από την εξουσία του Οθωμανού Σουλτάνου στην ένταξη στο Ελληνικό Βασίλειο και μολονότι η αλλαγή αυτή δεν άφησε ανεπηρέαστη την τοπική Εβραϊκή Κοινότητα, αυτή κατάφερε να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα και να συνεχίσει την πορεία της προς το μέλλον, δεδομένου του πλούτου που απέρρεε από την εμπορική δραστηριότητα των μελών της. Η οικονομική παρακμή και ο φόβος του αγνώστου έκαναν την εμφάνισή τους αρχικά με την ιταλική κατοχή της πόλης και έπειτα κορυφώθηκαν, όταν με τη σύλληψη και την εκτόπιση όλων των μελών της κοινότητας από το γερμανικό εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς επήλθαν δραματικές ανακατατάξεις στην παγκόσμια πλέον ιστορία. Μεταπολεμικά, η Εβραϊκή Κοινότητα δραματικά συρρικνωμένη, βαθύτατα απελπισμένη και κοινωνικο-θηρσκευτικά αποδιοργανωμένη διαλύθηκε οριστικά το 1959, παρά τις προσπάθειες των εναπομεινάντων μελών της για την διατήρηση της υπόστασής της στο γενέθλιο τόπο της.

Το πόνημα αυτό στηρίζεται στα όποια ιστορικά στοιχεία εντοπίστηκαν για την Αρτινή Εβραϊκή Κοινότητα σε βιβλιογραφικές αναζητήσεις, σε επιτόπιες έρευνες σε φυσικούς χώρους, όπως στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, στα Γενικά Κρατικά Αρχεία Άρτας και στον Μουσικοφιλολογικό Σύλλογο Άρτας «Σκουφάς», σε Οργανισμούς με ηλεκτρονική παρουσία,

όπως το Παγκόσμιο Κέντρο Μνήμης Ολοκαυτώματος «Yad Vashem», καθώς και σε μαρτυρίες επιζώντων Εβραίων από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, σε απογόνους τους – όταν αυτοί δεν βρισκόταν στη ζωή – καθώς και σε Αρτινούς ντόπιους χριστιανούς με ζωντανές τις μνήμες από την περίοδο του μεσοπολέμου και έπειτα. Αξίζει να σημειωθεί ότι επιτόπια έρευνα έλαβε χώρα και σε άλλους φορείς, όπως στο Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση Άρτας, καθώς και στον Εμπορικό Σύλλογο Νομού Άρτας, στους οποίους όμως τα λιγοστά στοιχεία – όπου αυτά ανέκυψαν ή ευρέθηκαν – κρίθηκε πως δεν προσέθεταν κάτι επιπλέον στα προϋπάρχοντα στοιχεία και μαρτυρίες από τις προηγούμενες επιτόπιες έρευνες, συνεπώς δεν συμπεριλήφθηκαν στο ερευνητικό κομμάτι της εργασίας.

Από μεθοδολογική άποψη η εργασία αυτή βασίστηκε στο ερευνητικό πρότυπο της ποιοτικής προσέγγισης. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια καθαρά ποιοτική έρευνα, με εργαλείο συλλογής δεδομένων την ημιδομημένη συνέντευξη, ενώ ως μέθοδος ανάλυσης των συνεντεύξεων επιλέχτηκε η ανάλυση περιεχομένου. Οι άξονες ανάλυσης ανταποκρίνονται πλήρως, τόσο στο κεντρικό ερευνητικό ερώτημα, όσο και στα επιμέρους ερωτήματα και βασικά οριοθετήθηκαν με κεντρική παράμετρο την οριοθέτηση των απαντήσεων στα ζητούμενα της παρούσας εργασίας.

Ερέθισμα για την επιλογή του θέματος του πονήματος αυτού στάθηκε η συζήτηση με τον επιβλέποντα καθηγητή, κ. Αθανάσιο Γκότοβο, στον οποίο εκφράστηκε η επιθυμία να υπάρξει ενασχόληση με μια έρευνα που θα συνδυάζει ιστορικό και κοινωνιολογικό υπόβαθρο, ουσιαστικά μια διπλωματική εργασία η οποία στο πλαίσιο της έρευνάς της να εμπίπτει στον κλάδο της ιστορικής κοινωνιολογίας, συνδυάζοντας έτσι και τις δύο πτυχές της κατεύθυνσης του ΠΜΣ («Ιστορία και Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης»). Ο κ. Γκότοβος πρότεινε ένα θέμα που, ως τότε, είχε προσεγγιστεί ελάχιστα ερευνητικά, το θέμα μιας κοινότητας αλλόθρησκου πληθυσμού στην πόλη της Άρτας: αυτή των Εβραίων της πόλης.

Η πρωτοτυπία του παρόντος εγχειρήματος μπορεί – μεταξύ άλλων – να διαπιστωθεί από την σχεδόν απόλυτη απουσία προηγούμενων ερευνών που να αφορούν συγκεκριμένα την Αρτινή Εβραϊκή Κοινότητα, ενώ χαρακτηριστική είναι και η δυσκολία ανεύρεσης πρωτογενούς υλικού και σχετικών συγγραμμάτων, τα οποία συσσωρευτικά δημιουργούν ένα ιστορικό και βιβλιογραφικό κενό που διογκώνεται χρονολογικά αν γίνει κατανοητή η μακραίωνη παρουσία της συγκεκριμένης κοινότητας στον ηπειρώτικο γεωγραφικό χώρο. Ωστόσο, ο συνδυασμός δύο βασικών πυλώνων για την διεξαγωγή της έρευνας, η προσέγγιση του δείγματος που είχε επιλεγεί για συνέντευξη και η ανακάλυψη και αποδελτίωση των

αρχαιακών πηγών συνέβαλαν τα μέγιστα στην ανεύρεση μιας ακόμη άγνωστης μέχρι πρότινος ιστορικής πτυχής της πόλης.

Το εγχείρημα αυτό οργανώνεται σε έξι κεφάλαια, μέσα από τα οποία επιχειρείται μία εφ' όλης της ύλης προσέγγιση του ζητήματος, αφού εξετάζεται συνδυαστικά μέσα από ιστορική και κοινωνιολογική σκοπιά. Το πρώτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στη βιβλιογραφική επισκόπηση που έλαβε χώρα κατά την προηγηθείσα βιβλιογραφική έρευνα προκειμένου να πλαισιωθεί κατά το δυνατόν πληρέστερα το θεωρητικό υπόβαθρο του παρόντος πονήματος. Γίνεται μνεία σε προηγηθείσες έρευνες που συνάδουν νοηματικά και μορφολογικά με την παρούσα, αρχικώς αναφερόμενες εκείνες που έχουν ολικώς ή μερικώς σχέση με την Αρτινή Εβραϊκή Κοινότητα, δευτερευόντως εκείνες που έχουν να κάνουν με την εβραϊκή παρουσία σε άλλες πόλεις της Ηπείρου, ενώ αναφέρονται και ορισμένες οι οποίες έχουν ως κεντρικό θέμα άλλες εβραϊκές κοινότητες της χώρας, με κυριότερη εκείνη της Θεσσαλονίκης. Πέρα από τον τίτλο και τον συγγραφέα του κάθε εγχειρήματος λαμβάνει χώρα μια σύντομη περιγραφή του θέματος και του θεωρητικού πλαισίου της, ενώ διατυπώνονται σαφώς η έρευνα και τα τελικά συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο εκάστοτε μελετητής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο – που αποτελεί την απαρχή του θεωρητικού μέρους της έρευνας – γίνεται μια απόπειρα οριοθέτησης του πολυσχιδούς και πολυεπίπεδου ζητήματος της εβραϊκής παρουσίας στον ελλαδικό χώρο, της στενής σχέσης και συνάφειας που ο αλλόθρησκος αυτός πληθυσμός ανέπτυξε στο διάβα των αιώνων με την χριστιανική πλειοψηφία και φυσικά πιο συγκεκριμένα η περίπτωση της Άρτας, η οποία, ενταγμένη σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικών και οικονομικών πρακτικών και άτεγκτων κοινωνικοοικονομικών διαφοροποιήσεων του ηπειρώτικου γεωγραφικού χώρου, αποτέλεσε χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας ρωμανιώτικης κοινότητας, της οποίας η μακραίωνη παρουσία διακόπηκε τραγικά και απότομα.

Το τρίτο κεφάλαιο αποτελεί μια λεπτομερή παράθεση του Ιστορικού και Κοινωνιολογικού πλαισίου, αφενός μεν των σημαντικότερων εβραϊκών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στις στατιστικές και στις ιστορικές μαρτυρίες κατά τις αρχές του προηγούμενου αιώνα (Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, Χαλκίδα, Αθήνα), αφετέρου δε μια εμβάθυνση στην εβραϊκή παρουσία ως μειονότητα σε όλες τις φάσεις της μεσαιωνικής, οθωμανικής και σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Το δια ταύτα του θεωρητικού πλαισίου αφορά την παρουσία των Εβραίων στην Άρτα και τα επί μέρους χαρακτηριστικά τους (περίοδος εγκατάστασης, γλώσσα, επαγγέλματα, κοινωνικοοικονομικές σχέσεις με τον

υπόλοιπο πληθυσμό, ήθη και έθιμα κλπ.), ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη γλωσσική ιδιαιτερότητα της υποκείμενης κοινότητας, καθώς τόσο αυτή, όσο και άλλες παλαιές εβραϊκές κοινότητες του ελλαδικού χώρου είχαν ως μητρική γλώσσα μαζί με τα εβραϊκά και τα ελληνικά.

Ιδιαίτερο υποκεφάλαιο αναφέρεται εξολοκλήρου στην εκπαιδευτική διαδικασία των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο, με ιδιαίτερη έμφαση στον γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου, ενώ κεντρική παράμετρος στο τέλος του λεπτομερούς ιστορικο-κοινωνικού πλαισίου αποτελεί η μοίρα της Εβραϊκής Κοινότητας, καθώς περιγράφεται η σύλληψή της κατά την διάρκεια της ιταλικής και γερμανικής κατοχής, η βίαιη εκτόπισή της, το τραγικό τέλος της πλειοψηφίας των μελών της και τα τελικά σπαράγματα αναβίωσης μιας κατεστραμμένης ουσιαστικά Κοινότητας, μέχρι την ημέρα που έφυγε από την πόλη και ο τελευταίος εκπρόσωπός της.

Το τέταρτο κεφάλαιο αφορά το ερευνητικό μέρος και την μεθοδολογία η οποία επιλέχθηκε. Διατυπώνεται το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα, το οποίο προκύπτει ήδη από τον τίτλο της εργασίας, αλλά στο πλαίσιο της περαιτέρω διερεύνησης διατυπώνονται και ορισμένα επιμέρους ερωτήματα: ποια η αλληλεπίδραση Εβραίων και χριστιανών στη βάση της αστικής ζωής της πόλης, ποιος ο βαθμός ένταξης της εβραϊκής μειονότητας στην Αρτινή κοινωνία, ποιες οι εμπειρίες των Αρτινών Εβραίων από την περίοδο της ιταλογερμανικής κατοχής, καθώς και από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και τελικώς, πώς έγινε η επιστροφή των επιζώντων Αρτινών Εβραίων στον ελλαδικό χώρο και ποια η πορεία της Αρτινής Εβραϊκής Κοινότητας έκτοτε. Κάθε ένα από τα επιμέρους ερωτήματα πλαισιώνεται από αρκετά υποερωτήματα που σκοπό έχουν να διασαφηνίσουν στον μέγιστο δυνατό βαθμό την πραγματικότητα εκείνης της εποχής.

Στο πέμπτο κεφάλαιο επιχειρείται η ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων όπως αυτά απορρέουν από τις ημιδομημένες συνεντεύξεις που έλαβαν χώρα συγκεντρωτικά για πάνω από ένα έτος και που σε συνδυασμό με την πλαισίωσή τους από τα γραπτά τεκμήρια και αρχεία έχουν σκοπό να απαντήσουν στα ερωτήματα που τέθηκαν ευθύς εξ' αρχής. Ως άξονες ανάλυσης προκρίθηκαν συνοπτικά: α) οι ποικίλες κοινωνικοοικονομικές σχέσεις μεταξύ Εβραίων και χριστιανών στην Άρτα, τόσο οι θετικές (φιλία, αλληλοβοήθεια, εμπιστοσύνη, σχέσεις συγγένειας, κοινωνική ενσωμάτωση) όσο και οι αρνητικές (ζήλεια και φθόνος, θρησκευτικές διαφορές, αντισημιτισμός και προδοσία, στερεότυπα και προκαταλήψεις, οικονομικές σχέσεις και φαινόμενα ανταγωνισμού και μίσους), β) ο βαθμός ένταξης του εβραϊκού πληθυσμού στην Αρτινή κοινωνία, στοιχείο που προκύπτει από την ανάλυση της θρησκευτικής της ζωής, την ανταλλαγή επισκέψεων σε σπίτια με χριστιανούς, την συμμετοχή σε κοινωνικές δραστηριότητες και την μόρφωση του εβραϊκού πληθυσμού σε σχέση με τον

χριστιανικό, γ) οι αναμνήσεις από την ιταλογερμανική κατοχή και τα βιώματα από το Άουσβιτς, ουσιαστικά η διαφορά συμπεριφοράς ιταλικού και γερμανικού στρατού, η έλλειψη αποφασιστικότητας για αποφυγή της σύλληψης, ο αιφνιδιασμός της σύλληψης και οι κακουχίες της μεταφοράς στα στρατόπεδα, όπου και αναφέρονται ορισμένα επιμέρους τραγικά γεγονότα (τα καταναγκαστικά έργα, οι ομαδικοί θάνατοι και τα βασανιστήρια), δ) τέλος, η παλιννόστηση του επιζώντος πληθυσμού, στη βάση των προσπαθειών ανασύστασης της κοινότητας, με μικρές αλλά αποτυχημένες προσπάθειες και με τους καθοριστικούς παράγοντες να συνοψίζονται στην καταστροφή της παρουσίας της κοινότητας και στην αντίληψη των επιζώντων ότι η Άρτα πλέον δεν είχε να τους προσφέρει τίποτα για να έχουν μια καλύτερη ζωή.

Τα τελικά συμπεράσματα παρατίθενται στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο, όπου γίνεται αναφορά στην Αρτινή Εβραϊκή Κοινότητα και στο κοινωνικό της στάτους προπολεμικά όταν επρόκειτο για μια δυναμική, ακμαία και εύρωστη πληθυσμιακή ομάδα με πρωταγωνιστικό ρόλο στα τεκταινόμενα της Αρτινής κοινωνίας, με ουσιαστική συμμετοχή στις κοινές εκδηλώσεις της πόλης και στενές σχέσεις μεταξύ αυτής και των χριστιανών κατοίκων της πόλης. Μάλιστα, αρκετά μέλη της κοινότητας είχαν εκλεγεί ως δημοτικοί σύμβουλοι παίζοντας σημαντικό ρόλο στην τοπική πολιτική σκηνή. Αναφέρεται και διαπιστώνεται το υψηλό επίπεδο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, απόρροια της προσπάθειας να διασωθεί η εβραϊκή γλώσσα και κουλτούρα στο μέγιστο δυνατό βαθμό από την «Χεβρά Ταλμούδ Τορά», δηλαδή την «Ισραηλιτική Εκπαιδευτική Εταιρεία». Πολύπλοκες και έντονες από κάθε άποψη δείχνουν οι σχέσεις με το χριστιανικό στοιχείο και αν και σε γενικές γραμμές περιγράφονται ως καλές και αρμονικές, η αμοιβαία καχυποψία και οι έχθρες και ζηλοτυπίες που προκάλεσε η συγκέντρωση ενός υποτυπώδους πλούτου στα χέρια της εν λόγω κοινότητας σε συνδυασμό με την κατοχή μεγάλου μέρους των εμπορικών καταστημάτων της πόλης έκαναν έκδηλη την παρουσία τους σε ορισμένες φάσεις της προπολεμικής περιόδου.

Στη συνέχεια, διαπιστώνονται οι τραγικές συνθήκες μεταφοράς και διαβίωσης στο Άουσβιτς-Μπιρκενάου, ενώ συμπεραίνεται πως οι λιγοστοί επιζώντες μετά την επιστροφή τους δεν κατάφεραν να ανασυστήσουν την κοινότητά τους, αφού τα κτίρια της κοινότητας ήταν πλέον ερείπια, αρκετά σπίτια και καταστήματα είχαν καταληφθεί από χριστιανούς και έγινε μεγάλος αγώνας για δικαίωση, όπου αυτό ήταν εφικτό. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες, ένας μετά τον άλλον έφυγαν για την Αθήνα και για το Ισραήλ για λόγους αμοιβαίας προστασίας και ασφάλειας μέχρι που η κοινότητα οριστικά διαλύθηκε.

Τέλος, παρατίθεται η βιβλιογραφία και το παράρτημα με τις συνεντεύξεις και τις φωτογραφίες από τα γραπτά τεκμήρια, όπως αυτά ανακαλύφθηκαν στις επιτόπιες έρευνες.

Το συνολικό αποτέλεσμα του παρόντος πονήματος φιλοδοξεί να ρίξει φως στις άγνωστες μέχρι σήμερα πτυχές της καθημερινής ζωής των Εβραίων της Άρτας. Η Εβραϊκή αυτή Κοινότητα, της οποίας η ανάμνηση έχει σχεδόν οριστικά χαθεί από τη συλλογική μνήμη των Αρτινών – κυρίως των νεότερων γενεών – μένουν πλέον μερικά τοπωνύμια του αστικού χώρου και ένα παλαιό Μνημείο να τη θυμίζει. Ένα κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας δείχνει να προσπαθεί να σβήσει κάθε μνήμη που τη συνδέει με μία κοινότητα που κάποτε αποτέλεσε σημαντική πτυχή της καθημερινής της ζωής και για το σκοπό αυτό, θεωρούμε πως είναι ζωτικής σημασίας η συνέχιση των προσπαθειών για περαιτέρω έρευνα γύρω από το ζήτημα, καθώς και για επιμέρους ζητήματα της κοινότητας αυτής.

ΜΕΡΟΣ Α:

ΙΣΤΟΡΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

1. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας και στο πλαίσιο της βιβλιογραφικής επισκόπησης, που έλαβε χώρα προκειμένου να ερευνηθεί το παρόν ζήτημα στην κατά το δυνατόν πλήρη του έκταση, διαπιστώθηκε ο αντικειμενικά μικρός αριθμός ανάλογων ερευνητικών προσπαθειών που έγιναν στο παρελθόν. Πιο συγκεκριμένα, η αναζήτηση που προηγήθηκε του εγχειρήματος αυτού κρίνεται δύσκολη και αρκετά χρονοβόρα, δεδομένης της περιορισμένης βιβλιογραφίας (μόνο ένα ιστορικό πόνημα αναφέρεται εξ' ολοκλήρου στην Ισραηλιτική Κοινότητα της Άρτας), ενώ περιορισμένες είναι και οι προϋπάρχουσες ερευνητικές προσπάθειες που άπτονται του ζητήματος της ιστορίας των Εβραίων της Άρτας.

Λίγες συγκριτικά κρίνονται και οι ερευνητικές προσπάθειες προσέγγισης του εβραϊκού πληθυσμού στην Ελλάδα εν γένει. Σύμφωνα με τον Τζιουμάκη (2009) μετά τη ναζιστική θηριωδία του ολοκαυτώματος, ο μύθος του αδιάλειπτου και αιώνιου ελληνισμού πέρασε πάνω από την αλήθεια και την ιστορική μνήμη. Όλοι οι «άλλοι» είτε απουσιάζουν, είτε η ιστορική τους θέση είναι άλλοτε ασήμαντη, άλλοτε απλώς συμπτωματική. Η Αγγέλη (2017) αναφέρει πως η Άρτα που είναι μια πόλη με έντονο το στοιχείο της διαφορετικότητας, με το πέρασμα των ετών δείχνει να αγνοεί πλήρως το παρελθόν της, ιδιαιτέρως σε ό,τι σχετίζεται με την Εβραϊκή Κοινότητα. Ακολουθεί μια παράθεση όσων πτυχιακών και διπλωματικών εργασιών βρέθηκαν, που σχετίζονται με την Αρτινή Εβραϊκή κοινότητα, ενώ δεν λείπουν και εργασίες που έχουν γίνει για «συγγενείς» Ισραηλιτικές Κοινότητες, όπως εκείνη των Ιωαννίνων. Μνεία γίνεται και σε βιβλία που ασχολούνται μερικώς ή ολικώς με τον παρόν θέμα.

Το βασικότερο (και μοναδικό) βιβλίο που γράφτηκε ποτέ εξολοκλήρου για την Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας δεν είναι άλλο από το βιβλίο του Τσιλιγιάννη (2004) «*Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας*». Το βιβλίο παρουσιάζει μια πλήρη εικόνα για την ιστορική εξέλιξη της Ισραηλιτικής Κοινότητας Άρτας, σε ολόκληρη την πολυαιώνια ιστορική διαδρομή της. Την παρακολουθεί και την ανασυστήνει σε όλες τις πτυχές της παρουσίας των Αρτινών Εβραίων (σε επίπεδο διοικητικό, επιστημονικό, εμποροβιοτεχνικό κλπ.). Συγκεντρώνοντας και διασταυρώνοντας στοιχεία από δημοσίευτες ως τότε πηγές, από ιδιωτικά έγγραφα, αρχεία, χειρόγραφα και φωτογραφίες – φυλαγμένα ως τότε σε σεντούκια παλιών Αρτινών – καθώς και από προφορικές μαρτυρίες σε πολύωρες συνεντεύξεις, το βιβλίο αυτό αποτελεί οδηγό για όποιον επιθυμεί να ασχοληθεί με το πολυσχιδές θέμα του εβραϊκού

πληθυσμού της Άρτας σε ιστορικό, κοινωνιολογικό και οικονομικό επίπεδο. Ο συγγραφέας δεν εστιάζει στην κριτική των γεγονότων, ενώ παραθέτει αρκετές πηγές και ιστορικά στοιχεία και έγγραφα. Ωστόσο, στο εν λόγω βιβλίο εντοπίζονται και ορισμένες αδυναμίες. Αφενός, ο συγγραφέας καταπιάνεται με τη συγγραφή του συγκεκριμένου θέματος χωρίς να διαθέτει κάποια επιστημονική εξειδίκευση, ενώ, αφετέρου, απουσιάζουν οι οποιεσδήποτε γερμανικές πηγές που θα επιβεβαίωναν τα στοιχεία που παρατίθενται. Το πόνημα μπορεί να χαρακτηριστεί περισσότερο εκλαϊκευμένο αφήγημα με αρκετά ιστορικά στοιχεία, παρά αμιγώς ιστορικό-επιστημονικό σύγγραμμα.

Το σύγγραμμα της Καβάλα (2015) «*Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*», καλύπτει την περίοδο που αρχίζει με τον μεσοπόλεμο και τελειώνει με την απελευθέρωση της χώρας από τους Γερμανούς. Αφορά στην καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων στην Ελλάδα στο πλαίσιο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του ναζιστικού φυλετικού οράματος για τη Νέα Ευρώπη. Επικεντρώνεται στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης καθώς εκεί έμενε η πολυπληθέστερη εβραϊκή κοινότητα του ελληνικού κράτους, και η οποία χάθηκε σε ποσοστό 96% ανεβάζοντας το συνολικό ποσοστό της χώρας σε θύματα της γενοκτονίας των Εβραίων στην Ευρώπη σε ένα από τα υψηλότερα των δυτικών κρατών, αλλά ασχολείται και με το τι διαδραματίζεται στην υπόλοιπη Ελλάδα. Μέσα σε αυτό το πόνημα, ιδιαίτερη μνεία γίνεται στις ανά την Ελλάδα ρωμανιώτικες κοινότητες και ιδιαίτερος στην ακμάζουσα κοινότητα της Άρτας. Γίνεται μια αναλυτική παρουσίαση του χρονικού εγκατάστασης, ανάπτυξης και ευημερίας της κοινότητας, οι αλληπάλληλες αλλαγές κυρίαρχου στην περιοχή αυτή και πτυχές της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας. Περιγράφεται η σχέση με τον χριστιανικό πληθυσμό, η σύλληψη και η εκτόπιση του εβραϊκού Αρτινού πληθυσμού και η εν τέλει καταστροφή της Αρτινής Εβραϊκής Κοινότητας.

Η διπλωματική εργασία της Αγγέλης (2017) με τίτλο «*Μνήμες και σιωπές της πόλης της Άρτας για την τοπική Εβραϊκή κοινότητα*», όπως προκύπτει από τον τίτλο, αναφέρεται στον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης της Άρτας. Η εργασία ανιχνεύει τα στοιχεία που συγκροτούν τη συλλογική/κοινωνική μνήμη και ταυτότητα της πόλης της Άρτας, καθώς και κατά πόσο συμπεριλαμβάνεται στη διαδικασία της συγκρότησής αυτής η ιστορία της Εβραϊκής Κοινότητας της πόλης, πώς τη διαχειρίζεται μνημονικά ο πληθυσμός και πώς την νοσηματοδοτεί σήμερα. Αναλυτικότερα, εξετάζονται οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ των Εβραίων και του χριστιανικού πληθυσμού της Άρτας, η καθημερινή ζωή του εβραϊκού πληθυσμού, οι συλλογικές αναπαραστάσεις και μνημονικές πρακτικές κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Για το σκοπό αυτό, χρησιμοποιήθηκε ένα

συνδυασμός μεθόδων όπως η επιτόπια έρευνα, η προφορική μαρτυρία καθώς και η αρχειακή και βιβλιογραφική έρευνα. Αρχειακή επιτόπια έρευνα έλαβε χώρα στα Δημοτικά Αρχεία, στα αρχεία του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς», στο Ληξιαρχείο και το Υποθηκοφυλακείο, στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και τα Γενικά Κρατικά Αρχεία Άρτας. Επίσης, κατά το διάστημα 2014-2016 έλαβε χώρα σειρά συνεντεύξεων ηλικιωμένων Αρτινών με προσωπικές μνήμες από εκείνη την περίοδο. Η έρευνα αυτή κατάφερε να αναδείξει τη συλλογικότητα των κοινωνικών σχέσεων εκείνης της περιόδου, τις στενές σχέσεις του εβραϊκού και χριστιανικού στοιχείου, αλλά και το τραύμα και τη σιωπή για την εκρίζωση της Εβραϊκής Κοινότητας. Συμπερασματικά, η έρευνα καταλήγει ότι πέρα από ένα μνημείο που ανεγέρθηκε το 2004 για τον εβραϊκό πληθυσμό της Άρτας, σχεδόν τίποτα δεν θυμίζει πλέον στις νεότερες γενιές ότι κάποτε υπήρχε στην πόλη μια ακμάζουσα Εβραϊκή Κοινότητα.

Ο Κόκαλης (2014) ασχολήθηκε με μια πολύ ενδιαφέρουσα διπλωματική εργασία με τίτλο *«Οι Εβραϊκές κοινότητες της Ηπείρου την περίοδο της κατοχής και συμμετοχή μελών τους στο αντιστασιακό κίνημα της Ηπείρου»*. Πρόκειται για μια εργασία που ασχολείται με τις αμφιταλαντεύσεις, τις ανασταλτικές τακτικές ενός καθιερωμένου οικογενειακού κώδικα και γενικά για τους ανασταλτικούς παράγοντες που λειτούργησαν αποτρεπτικά ως προς την καθολική συμμετοχή του εβραϊκού πληθυσμού στο αντιστασιακό κίνημα, ως φυσικό επακόλουθο των μαζικών εκτοπίσεων που είχαν προηγηθεί. Όσοι κατέφυγαν τελικά στο αντάρτικο έπιασαν τα όπλα, πρόσφεραν ιατρικές υπηρεσίες, ενώ άλλοι δούλευαν στον ανεφοδιασμό, σε συνεργασία ιματισμού, σε τυπογραφεία κι άλλοι ξεχώρισαν σε επιτελικές θέσεις. Στη συντριπτική τους πλειονότητα, υπηρέτησαν στον ΕΛΑΣ, ενώ ελάχιστοι είναι αυτοί που εντάχθηκαν στον ΕΔΕΣ. Η σχέση μεταξύ των Ελλήνων Εβραίων και της Αντίστασης κατά τη διάρκεια του πολέμου αποτελεί μια θεματική που παρουσιάζει ιδιαιτέρως δύσκολα ερευνητικά προβλήματα. Τα διασωθέντα αρχεία των κυριότερων αντιστασιακών οργανώσεων, όπως ήταν το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, και ο ΕΔΕΣ, είναι λίγα, παρουσιάζουν αντιθέσεις και δεν αποδεικνύονται χρήσιμα για την άντληση πληροφοριών γύρω από θέματα που θεωρούνταν μεγάλης προτεραιότητας, όπως ήταν η στρατολόγηση και η περίθαλψη Εβραίων. Αξιοποιώντας τη βιβλιογραφία και συνεντεύξεις επιζώντων που πολέμησαν σε αντιστασιακές οργανώσεις, ο ερευνητής καταλήγει στο συμπέρασμα πως μολονότι σε όλο το γεωγραφικό ηπειρώτικο χώρο, λιγότεροι από σαράντα Εβραίοι συμπαράταχθηκαν στον ένοπλο αγώνα, εντούτοις οι Έλληνες ετερόθρησκοι αντάρτες βρήκαν στο πρόσωπο των Εβραίων συναγωνιστών τους μαχητικούς αγωνιστές. Η μαχητικότητα αυτή προέκυπτε κατά βάση από την αφομοιωμένη προηγούμενη στρατιωτική εμπειρία του

αλβανικού μετώπου, το δηλωμένο αντιναζιστικό μίσος τους, όσο και από τη βέβαιη απηνή καταδίωξή τους από τους Γερμανούς, στοιχεία που τους καθιστούσαν περισσότερο σταθερούς αλλά και αφοσιωμένους στα ιδανικά της Αντίστασης αγωνιστές.

Μια επιπλέον αξιόλογη διπλωματική εργασία είναι εκείνη της Αναστασίου (2013) με τίτλο «*Οι Εβραίοι των Ιωαννίνων κατά το Μεσοπόλεμο: Κοινωνική, Οικονομική και Πολιτισμική προσέγγιση της Ρωμανιώτικης Κοινότητας*». Η εργασία αυτή στοχεύει στην ανάδειξη της ιστορίας της Εβραϊκής Κοινότητας των Ιωαννίνων. Επικεντρώνεται τόσο στα τραγικά γεγονότα των μέσων του 20^{ου} αιώνα, όσο και με ιστορικά, κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά, πνευματικά και πολιτισμικά ζητήματα της Εβραϊκής Κοινότητας των Ιωαννίνων κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Για την επίτευξη αυτών των στόχων, επιδιώχθηκε η ανεύρεση και η επεξεργασία ανέκδοτων τεκμηρίων από το Ιστορικό Αρχείο Ηπείρου και το Επιμελητήριο Ιωαννίνων (για την ανασύσταση του εβραϊκού εμπορικού κόσμου των Ιωαννίνων), ενώ η βιβλιογραφική έρευνα βοήθησε στην ανασύσταση της αφανούς ζωής των Γιαννιωτών Εβραίων σε όλους σχεδόν τους τομείς. Συμπερασματικά, αναδεικνύεται η Γιαννιώτικη Εβραϊκή κοινότητα ως ιδιαίτερα ευημερούσα σε ποικίλους τομείς της ανθρώπινης ζωής. Η εξέλιξη, κυρίως, των επαγγελματικών ενασχολήσεων των Εβραίων από τη Βυζαντινή εποχή, μέχρι την περίοδο του μεσοπολέμου και η γενικότερη συμβολή τους στην εμπορική δραστηριότητα και ανάπτυξη της Ηπείρου, είναι αναμφισβήτητη, αφού διάφορα έγγραφα, επιβεβαιώνουν το γεγονός.

Επιπρόσθετα, η διπλωματική εργασία της Γιαννώρου (2012) με τίτλο «*Εκπαίδευση και ετερότητα στα Ιωάννινα: Τα δημοτικά σχολεία της Alliance Israelite Universelle 1904-1940*», αξίζει να αναφερθεί. Η εργασία αυτή πραγματεύεται την ίδρυση και την καθιέρωση των Ισραηλιτικών σχολείων της πόλης των Ιωαννίνων, όσον αφορά τη δομή και τη φιλοσοφία τους. Η χρονική περίοδος καλύπτει το διάστημα από την ίδρυσή τους, το 1904 για το αρρένων και το 1906 για το θηλέων, επί Οθωμανικής κυριαρχίας και τη συνέχεια της λειτουργίας τους από το 1913 έως και το 1940, στην επικράτεια του Ελληνικού κράτους. Πρόκειται για ιστορική έρευνα και αποτελεί πράξη αναδόμησης των συνθηκών της εξεταζόμενης περιόδου. Αξιοποιείται αρχειακό υλικό από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, το Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (Αθήνα), το Κεντρικό Εθνικό Ιστορικό Αρχείο και η Βιβλιοθήκη της Alliance Israelite Universelle. Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από την λειτουργία των σχολείων της Alliance, εκείνη την περίοδο, είναι η προσπάθεια για συγκρότηση μιας οικουμενικής ταυτότητας, που συγκροτούνταν και στα σχολεία της πόλης από τους μαθητές των Ισραηλιτικών σχολείων και αφορούσε μια άλλου

είδους εθνική ταυτότητα, που καλλιεργούνταν μέσω της εθνικιστικής αλληλεγγύης των φερόντων του διασπορικού εβραϊκού πολιτισμικού κεφαλαίου και εδραιωνόταν μέσω της γαλλικής γλώσσας, φορέα του γαλλικού πολιτισμού και της εβραϊκής χειραφέτησης.

Πολύ ενδιαφέρουσα πτυχιακή εργασία είναι η εργασία του Μπατσή (2009) με τίτλο «*Αστική Λαϊκή Μουσική Παράδοση των Εβραίων των Ιωαννίνων*». Η εργασία εξετάζει το υπάρχον διαθέσιμο υλικό και επιχειρεί να ερευνήσει το βαθμό και την έκταση της συνάφειας μεταξύ της χριστιανικής και της εβραϊκής μουσικής κουλτούρας. Έγινε προσπάθεια για εντοπισμό του ανέκδοτου μουσικολογικού υλικού, έγινε προκαταρκτική επισκόπηση της ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας και εντοπίστηκαν τα σημαντικά ιστορικά και εθνομουσικολογικά χαρακτηριστικά της εθνοπολιτισμικής ομάδας των ρωμανιωτών. Τέλος, προκρίθηκε και εντοπισμός μικρού αριθμού επιζώντων του Ολοκαυτώματος, οι οποίοι, με τις εκτελέσεις τραγουδιών-ύμνων και με τις διηγήσεις τους, βοήθησαν στη εξακρίβωση των αναφορών που συλλέγησαν από τη βιβλιογραφία και την εθνομουσικολογική έρευνα της εθνοπολιτισμικής ομάδας κάτι που απουσιάζει από τις περισσότερες εκδοθείσες μελέτες. Συμπερασματικά, φαίνεται πως το μεγαλύτερο μέρος των τραγουδιών τους είναι κατά κανόνα θρησκευτικού περιεχομένου. Φέρουν την επιρροή των Εβραιϊσπανών ποιητών του 11ου και 12^{ου} αιώνα, ενώ συχνή σε αυτά είναι η επίκληση της παντοδυναμίας του Θεού. Ένα σημαντικό στοιχείο των τραγουδιών και ύμνων είναι ότι είναι δίγλωσσα, γεγονός που μαρτυρά την ανάγκη έκφρασης μέσα σε ένα ελληνόγλωσσο περιβάλλον. Μέσα από τους στίχους τους αναδύεται το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα των Ιωαννίνων. Η τεχνική της στιχοπλοκής απαντάται συχνά στα εβραϊκά τραγούδια όπως και ο δεκαπεντασύλλαβος στίχος και ο δίχρονος συλλαβικός ρυθμός. Στο σχετικά μικρό και αλλοιωμένο κύκλο των σωζόμενων εβραϊκών τραγουδιών δεν εντοπίζεται κάποιο ιδιαίτερο τοπικό μουσικό ιδίωμα. Δεν έχουμε την πεντατονική κλίμακα και δεν υπάρχουν μαρτυρίες για συνοδεία μουσικών οργάνων, ωστόσο οι δρόμοι και οι ρυθμοί που χρησιμοποιούνταν δεν ήταν ξένοι στη μουσική κουλτούρα των χριστιανών αφού και οι ίδιοι τους χρησιμοποιούν. Στα λαϊκά γλέντια στα Ιωάννινα συμμετείχαν και οι τρεις ομάδες (χριστιανοί, μουσουλμάνοι και Εβραίοι).

Ιδιαίτερα χρήσιμη για την ανίχνευση του γλωσσικού ιδιώματος των Αρτινών Εβραίων είναι η διπλωματική εργασία του Βαδιβούλη (2019) «*Η διαλεκτική ποικιλία της Άρτας*». Μέσα από ερασιτεχνικές καταγραφές της Αρτινής ποικιλίας, αλλά και μελέτες που έχουν γίνει για άλλες βόρειες ποικιλίες και δη της Ηπείρου, επιχειρείται μια ανάλυση των μορφολογικών, φωνολογικών και συντακτικών φαινομένων του τοπικού γλωσσικού ιδιώματος. Ιδιαίτερη η μνεία που γίνεται στη γεβανική, στην διαλεκτική ποικιλία που μιλούν μεταξύ άλλων και οι

εναπομείναντες καταγόμενοι από την Άρτα ρωμανιώτες Εβραίοι, ως υποσύνολο της Αρτινής ποικιλίας. Συμπερασματικά, ο ερευνητής καταλήγει πως γλωσσικά φαινόμενα της γεβανικής συσχετίζονται και με φαινόμενα της Αρτινής ποικιλίας, καθώς στις ως τώρα μελέτες δεν έχει υπάρξει δείγμα από Αρτινό ομιλητή της γεβανικής και παρατηρούνται ενδιαφέρουσες μορφοφωνολογικές ομοιότητες.

Δεδομένου πως η ρωμανιώτικη κοινότητα των Ιωαννίνων είναι από τις παλαιότερες και πολυπληθέστερες στην Ελλάδα, η εργασία της Μπατζανοπούλου (2019) με τίτλο *«Θρησκευτικοί συμβολισμοί και ταυτότητες στη Ρωμανιώτικη Ισραηλιτική κοινότητα Ιωαννίνων»* είναι ιδιαίτερα χρήσιμη. Μελετώνται τα ιστορικά δεδομένα της Ελλάδας και της πόλης των Ιωαννίνων και δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στις αναπαραστάσεις, τα σύμβολα, τις πρακτικές που επιβιώνουν, αναβιώνουν ή εκλείπουν, στην κοσμοθεωρία της κοινότητας. Το εγχείρημα πλαισιώνεται με αρχειακή και βιβλιογραφική τεκμηρίωση και υιοθετήθηκε η μέθοδος της εθνογραφικής έρευνας πεδίου με συμμετοχική παρατήρηση. Η έρευνα αποκαλύπτει την παλαιότητα της ρωμανιώτικης κοινότητας των Ιωαννίνων και την πολυτάραχη πορεία της στο χρόνο. Ο ταυτοτικός προσδιορισμός της κοινότητας ως «Ρωμανιώτικη» εντοπίζεται στην τοπική διάλεκτο που αναπτύχθηκε, στην ονοματολογία, στο προσευχολόγιο και στον κοσμογονικό μύθο της κοινότητας. Ένα ακόμη κυρίαρχο σύμβολο της κοινότητας είναι το Ολοκαύτωμα και συνδέεται με το αίσθημα του εκτοπισμού που ενυπάρχει στο κυρίαρχο σύμβολο της Διασποράς. Το Ολοκαύτωμα ως σύμβολο ερμηνεύει τις διασπορές, τις δράσεις της κοινότητας, όπως την τοποθέτηση αναθηματικών πλακών με τα ονόματα όλων των θυμάτων του Ολοκαυτώματος στο νότιο κλίτος της συναγωγής.

Η διπλωματική εργασία του Τζιουμάκη (2009) με τίτλο *«Ο Εβραϊκός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η εκπαίδευσή του, πριν και μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος»* αναδεικνύει τα κύρια χαρακτηριστικά της οργάνωσης και λειτουργίας της εβραϊκής εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη κατά τις δύο περιόδους (οθωμανική-ελληνική) και διερευνά την πιθανή αξιοποίηση από το ελληνικό κράτος της εκπαίδευσης ως μηχανισμού γλωσσικού εξελληνισμού και εθνικής αφομοίωσης του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης. Έλαβε χώρα μια αναλυτική παρουσίαση του τρόπου οργάνωσης της εβραϊκής εκπαίδευσης και λειτουργίας των εβραϊκών σχολείων καθώς και μια συνοπτική παρουσίαση της πορείας των ελληνοεβραϊκών σχέσεων πριν την ενσωμάτωση της πόλης στον ελληνικό κορμό. Πρόκειται για ποιοτική, ιστορική έρευνα και αξιοποιείται επαρκώς η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου. Το όλο ιστορικό πλαίσιο και η ανάλυσή του οδήγησε σε χρήσιμα συμπεράσματα όπως το γεγονός πως στην ανάγκη να προβληθεί emphatically το υπόδειγμα της

γλωσσικής ομοιομορφίας, η εβραϊκή εκπαίδευση αποτέλεσε έμμεσα ή άμεσα στόχο εξελληνιστικών πολιτικών. Το ελληνόγλωσσο πρότυπο επιβλήθηκε ως κυρίαρχο, περιθωριοποιώντας ή και ενοχοποιώντας κάθε άλλη γλωσσική ιδιαιτερότητα. Μακροπρόθεσμα, τονίζεται πως η ελληνική εθνική ταυτότητα συγκροτήθηκε, εκτός των άλλων, στη βάση της αποσιώπησης της διαχρονικής παρουσίας των έτερων εθνοπολιτισμικών κοινοτήτων που έζησαν εδώ για αιώνες.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί το αγγλόφωνο άρθρο των Tangas & Biskanaki (2004) με τίτλο «Social and economic development of the Jewish Community of Arta: A historical approach». Το άρθρο αυτό εκπονήθηκε ως φόρος τιμής στην Αρτινή Ισραηλιτική Κοινότητα, της οποίας η συνεισφορά στην τοπική κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή έχει χαρακτηριστεί σημαντική. Οι Εβραίοι συμμετείχαν σε πληθώρα κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων, ήταν εξέχοντα στελέχη της τοπικής πολιτικής σκηνής και κατείχαν ένα μεγάλο κομμάτι του εμπορίου της περιοχής. Υιοθέτησαν αρκετές από τις συνήθειες και τα έθιμα της ελληνικής κοινότητας και με αυτό τον τρόπο επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τα παραδοσιακά ήθη και τις αξίες των ντόπιων. Οι αρθρογράφοι καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι Εβραίοι της Άρτας κατάφεραν να ευημερήσουν οικονομικά και κοινωνικά, αναπτύσσοντας στενούς δεσμούς με τους Έλληνες και κατέστησαν ένα δυναμικό γκρουπ στην κοινωνία της Άρτας. Με τον πλούτο τον οποίο είχαν συγκεντρώσει, είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν οτιδήποτε πουλιόταν στην πόλη. Αν δεν είχε συμβεί ο πόλεμος του 1940, στα επόμενα 40 με 50 χρόνια θα είχαν αγοράσει τη μισή Άρτα. Η εβραϊκή εμπορική δραστηριότητα ήταν ένας κυρίαρχος παράγοντας στην τοπική αγορά και έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη και ευημερία της Ελληνικής κοινότητας επίσης.

Εν κατακλείδι, αξίζει να τονιστεί πως οι ερευνητικές προσπάθειες που αμιγώς ασχολήθηκαν με το ζήτημα της Αρτινής Εβραϊκής Κοινότητας είναι ελάχιστες και σαφώς δεν καλύπτουν ένα τόσο πολύπλοκο και πολυσχιδές ζήτημα όπως αυτό της εξαφάνισης μιας άλλοτε ευημερούσας κοινότητας. Το σύνολο σχεδόν ανάλογων ερευνητικών προσπαθειών επικεντρώθηκαν μάλλον στη Θεσσαλονίκη, όπου διαβιούσε ο μεγαλύτερος αριθμός των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο, ωστόσο και αυτές είναι ελάχιστες δεδομένου του πληθυσμιακού μεγέθους των αριθμών. Κάποιες προσπάθειες – σαφώς περισσότερες από τις αντίστοιχες της Άρτας – έλαβαν χώρα και για τη μεγαλύτερη ρωμανιώτικη κοινότητα, εκείνη των Ιωαννίνων, με αρκετά ζητήματα της πολλών αιώνων ιστορίας των Εβραίων στον Ελλαδικό χώρο να μένουν ακόμη αναπάντητα.

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελεί μια ακόμη μικρή απόπειρα προσέγγισης του ζητήματος της Εβραϊκής Κοινότητας της Άρτας, και φιλοδοξεί να αναδείξει με έναν κατά το δυνατόν ολοκληρωμένο τρόπο την ιστορία μιας άλλοτε ευημερούσας, μα σήμερα ξεχασμένης κοινότητας.

2. ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

Ειδοποιός διαφορά μέσα στο παγκόσμιο γίνεσθαι της ιστορίας, η θρησκεία αποτέλεσε κι αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά όχι μόνο του κάθε ανθρώπου μεμονωμένα αλλά και μιας ολόκληρης κοινότητας, κοινωνίας ή χώρας. Μέσα στις παραγμένες εποχές του παρελθόντος, σύνηθες φαινόμενο η συνύπαρξη και συμβίωση διαφορετικών καταβολών και πεποιθήσεων ανθρώπων, μέσα στο πλαίσιο αυτοκρατοριών, κρατών, πόλεων ή χωριών. Οι Εβραίοι, λαός¹ του οποίου η παρουσία σημάδεψε από αρχαιοτάτων χρόνων με τη διασπορά του όλον τον τότε γνωστό κόσμο, έκαναν ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους και στον ελλαδικό χώρο παρά την θρησκευτική τους ετερότητα. Η τόσο παλαιά παρουσία και η αλληλεπίδραση και ποικίλη ζύμωση με τον γηγενή πληθυσμό, οδήγησε στη διαμόρφωση της ρωμανιώτικης εθνοτικής ομάδας, μιας εβραϊκής ομάδας που είχε όλα τα χαρακτηριστικά του γηγενούς ελληνικού πληθυσμού, πλην του θρησκευάτος.

Η Ιουδαϊκή ταυτότητα μέσα από την οποία ο λαός αυτός εμφανίζεται σε όλες τις ιστορικές περιόδους με τα κατεξοχήν ονόματα Εβραίοι, Ιουδαίοι, Ισραηλίτες, αποτελεί μια έννοια εξαιρετικά ρευστή, η οποία οδηγεί στην αδήριτη ανάγκη συνεχούς αυτοπροσδιορισμού όχι μόνο θρησκευτικά, αλλά και πολιτικά στο πλαίσιο της Διασποράς στην οποία τον οδήγησαν οι μεταναστεύσεις, οι αιχμαλωσίες και οι διωγμοί που ο λαός αυτός υπέστη (Παπακυρίτη, 2009).

Σύμφωνα με τον Γκότοβο (2007, σελ. 8) *«η διασπορά είναι μια βιβλική έννοια που παραπέμπει στην παρουσία τμημάτων ενός ενιαίου πληθυσμού, των Εβραίων, σε γεωγραφικά σημεία εκτός της πραγματικής κοιτίδας του λαού αυτού. Ήδη εκ προδιαγραφής η έννοια της διασποράς εμπεριέχει την υπόθεση ότι η σχέση κοινότητας-κοιτίδας, δηλαδή η σχέση ανάμεσα σε πληθυσμό και γεωγραφία, είναι σχέση ουσίας και όχι σχέση σύμβασης. Η κοιτίδα είναι η μεταφυσικά προσδιορισμένη –και συνεπώς, πέραν κάθε κριτικής– γεωγραφική θέση για την κατοικία της κοινότητας. Όσοι από την κοινότητα είναι εκτός της κοιτίδας, συγκροτούν τη διασπορά»*. Ο δε Renan (2002) υποστήριξε πως οι Εβραίοι χρειάζονται ευθύς εξαρχής ένα

¹ Η έννοια του έθνους και της εθνικής ταυτότητας αποτελούν πολυδιάστατες έννοιες, μέσα από τις οποίες ομάδες ανθρώπων υιοθετούν ή δημιουργούν ποικίλα συστήματα επεξεργασίας κοινών χαρακτηριστικών τους, για να προσδιορίζονται και να αυτοπροσδιορίζονται επιτυχώς. Στο πλαίσιο αυτών των πολυσχιδών εννοιών αποτελεί αναγκαία αποσαφήνιση η παραδοχή πως η ταυτότητα δεν είναι κάτι φυσικό και αμετάκλητο, αλλά περισσότερο μια νοητική κατασκευή, που διαμορφώνεται από μακροχρόνιες κοινωνικοπολιτικές και πολιτιστικές διαδικασίες, συγκροτείται σε ένα πλαίσιο αλληλεπιδράσεων με άλλους λαούς και έθνη και συνοδεύεται από πλήθος ζυμώσεων και ιδεολογικών συζητήσεων, που την επαναπροσδιορίζουν διαρκώς. Στην Άρτα των αρχών και μέσων του 20^{ου} αιώνα – με βάση τις συνεντεύξεις του παρόντος πονήματος – δεν υπήρξε σοβαρή ένδειξη που να οδηγεί σε συμπέρασμα για αυτοπροσδιορισμό της εβραϊκής κοινότητας ως εθνικής μειονότητας.

κοινό παρελθόν, το οποίο θα τους αυτοπροσδιορίζει, ένα παρελθόν που θα τους θυμίζει αδιαλείπτως την κοινή καταγωγή τους και την ιστορική τους πορεία. Ουσιαστικά, ένα παρελθόν που θα τους συνδέει με τέτοιον τρόπο, ώστε να πιστεύουν ότι μαζί με τους ομοεθνείς τους αποτελούν μια υπέρ-οικογένεια.

«Η γεωγραφική απόσταση και η μακρόχρονη παρουσία της εκτός κοιτίδας κοινότητας δεν συγκροτούν από μόνα τους διασπορά, παρά μόνο όταν δημιουργείται σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο η συνείδηση κοινότητας. Η δημιουργία της συνείδησης κοινότητας προϋποθέτει επικοινωνία και πρακτικές. Μέσω της επικοινωνίας εκπέμπονται μηνύματα αυτο- και ετεροπροσδιορισμού, παράγονται αφηγήσεις αναφορικά με την κοινότητα. Μέσω των πρακτικών τα άτομα εντάσσονται σε ρόλους οι οποίοι υπηρετούν τα σενάρια των κοινοτιστικών αφηγήσεων, με άλλα λόγια, επικυρώνουν και ενισχύουν τη συνείδηση κοινότητας στα μέλη της διασποράς» (Γκότοβος, 2007, σελ. 8). Καθώς το Ιουδαϊκό έθνος πέρασε περιόδους ακμής και παρακμής και κινδύνευσε πολλές φορές να αφανιστεί, έπρεπε να συσπειρώσει στον κοινοτικό κορμό όλα τα μέλη της διασποράς του. Έτσι, επανειλημμένα στις δύσκολες στιγμές της ιστορίας του κατάφερε να προτάξει κυρίως τις παραδόσεις του, τις ιστορικές του μνήμες και ό,τι άλλο θα καθιστούσε τα μέλη του περήφανα, έτοιμα να αγωνιστούν για τη διατήρηση και συνέχεια της κοινότητας τους (Smith, 2000).

Η πολύπλευρη και ταραχώδης πορεία της ταυτότητας του Εβραίου ανά τους αιώνες, οδήγησε τον Meyer (1972) να τονίσει πως ο αυτοπροσδιορισμός κάποιου ως Εβραίου αποτελεί ακόμη και σήμερα μια δυναμική και αρκετά περίπλοκη διαδικασία, καθώς εξωτερικοί και εσωτερικοί παράγοντες συνδυάζονται με τέτοιον τρόπο, ώστε προκαλούν εγρήγορση αναφορικά με τα ζητήματα αυτοπροσδιορισμού περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο λαό στον κόσμο. Έχοντας επίγνωση της επιρροής του εβραϊσμού τόσο στο χαρακτήρα του, όσο και στον τρόπο ζωής του, ένας Εβραίος προσπαθεί να ορίσει τον αυτοπροσδιορισμό του και να τον εναρμονίσει με τις άλλες ιδιότητες του εαυτού του.

Οι Εβραίοι γνώρισαν την απόρριψη, όχι μόνο για τη θρησκεία τους, αλλά για το έθνος τους, δηλαδή για το ταυτοτικό τους ανήκειν, το οποίο έμοιαζε να αντιστέκεται στον προσηλυτισμό και, κατ' επέκταση, τους υποχρέωνε να αυτοπροσδιορίζονται και εκείνοι ως προερχόμενοι από ένα έθνος. Τέτοιας μορφής ήταν το παράδοξο της γέννησης του αντισημιτισμού, ο οποίος υποκατέστησε τον παλαιό αντιιουδαϊσμό. Ο Εβραίος έπαψε να εξοστρακίζεται λόγω της άσκησης της άλλης θρησκείας –του πρώτου μονοθεϊσμού– και αντιμετωπίστηκε ως προερχόμενος από μια φυλή σε αναζήτηση έθνους (Roudinesco, 2014).

Σε κάθε περίπτωση, η πλαστικότητα του ορισμού εθνικής ταυτότητας γίνεται αντιληπτή και στην ελληνική περίπτωση, καθώς η Fleming (2009) αναφέρει πως ο

αυτοπροσδιορισμός των Εβραίων είναι μια διαδικασία που ξεκίνησε – σε πρώτη φάση – κατά την περίοδο της μετάβασης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ελληνικό έθνος-κράτος, για να κορυφωθεί μετά το Ολοκαύτωμα και τη δημιουργία του κράτους του Ισραήλ. Ο Tsur (2010) αναφέρει την διαδικασία ανάδυσης διακριτής ελληνικής εβραϊκής πολιτισμικής ταυτότητας και τονίζει πως αυτή πρώτα δημιουργήθηκε μεταπολεμικά και εκτός Ελλάδος, όταν προέκυψε η ανάγκη μιας διασπορικής (εκτός συνόρων) ταυτότητας.

Σε γενικές γραμμές, τα ζητήματα ταυτότητας είναι, ίσως, από τα πλέον δύσκολα προς ανάλυση στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η κατασκευή ή η επινόηση μιας ταυτότητας περνά από διαφορετικές φάσεις και εξαρτάται από τις συγκυρίες που την καθορίζουν, συγκυρίες κοινωνικές, πολιτισμικές ή πολιτικές. Αντίστοιχη είναι και η δυσκολία καθορισμού του εθνικισμού (Anderson, 1983). Και τα δύο ζητήματα συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, αφού καθορίζουν το ιδεολογικό πλαίσιο εγγραφής μιας ταυτότητας, τόσο συλλογικής όσο και ατομικής. Το πλαίσιο αυτό επιχείρησαν να ορίσουν διάφοροι θεωρητικοί, οι απόψεις των οποίων σχετικά με τους όρους έθνος, εθνική ταυτότητα κ.λ.π. καθόρισαν την πορεία της έρευνας σε παγκόσμιο επίπεδο. Την ατομική και την συλλογική ταυτότητα ο Goffman τις ονομάζει «προσωπική» και «κοινωνική» ταυτότητα.

Σύμφωνα με τον Γκότοβο (2001, σελ. 28) *«η έκφραση «προσωπική ταυτότητα» παραπέμπει στη μοναδικότητα του υποκειμένου, αποτέλεσμα της προσωπικής του ιστορίας, της πορείας του μέσα στο χρόνο, στην αίσθηση ότι η ύπαρξή του δεν επαναλαμβάνεται, ότι ο δικός του πονόδοντος παραμένει αποκλειστικά δικός του, όσο κι αν συμπάσχει ο «απέναντι». Αντίθετα, η έκφραση «κοινωνική ταυτότητα» παραπέμπει σε συλλογικότητες, στο γεγονός ότι το υποκείμενο ανήκει σε κοινωνικές κατηγορίες, στοιχεία ενός πολύπλοκου συστήματος ταξινόμησης των κοινωνικών ιδιοτήτων που είναι ενεργό στην κοινωνία του».*

Οι ομάδες τείνουν να ορίζονται όχι μέσα από την αναφορά στα ιδιαίτερά τους χαρακτηριστικά, αλλά μέσα από τον αποκλεισμό, δηλαδή μέσα από τη σύγκρισή τους με τους ξένους. Το κλειδί για την κατανόηση της εθνοτικής ταυτότητας είναι η εμπειρία της αντιμετώπισης των άλλων (Barth, 1969). Αν και στη συνείδηση του σύγχρονου κόσμου αποτελούν παραδοσιακά ομοιογενείς ελληνικές πόλεις, εντούτοις κατά την Οθωμανική περίοδο, πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, η Χαλκίδα, τα Ιωάννινα, η Φλώρινα, η Αθήνα υπήρξαν σε μεγάλο ή μικρότερο βαθμό πολυπολιτισμικές, με μία από τις βασικές τους συνιστώσες να αποτελεί η εβραϊκή παρουσία. Στη Θεσσαλονίκη διαβιούσε η παλαιότερη και μεγαλύτερη «σεφαραδίτικη» κοινότητα της Ελλάδας που αριθμούσε 55.250 μέλη περίπου, από τα οποία εκτοπίστηκαν περισσότερα από 46.000 (Λάμπρα & Σιμπή, 2012). Ένας ουσιαστικός παράγοντας που οδήγησε στον εκτοπισμό του μεγαλύτερου μέρους του συνόλου της

κοινότητας της πόλης, εκτός από την γεωγραφική θέση ήταν και η έλλειψη βοήθειας και αρωγής προς τον εβραϊκό πληθυσμό, λόγω της απουσίας δικτύων ικανών να τους βοηθήσουν να διαφύγουν. Ακόμη, ένας άλλος σημαντικός παράγοντας ήταν η γεωγραφική θέση της πόλης που δυσκόλευε τη διαφυγή στα τριγύρω βουνά αλλά και τα πρώιμα στάδια οργάνωσης των αντιστασιακών ομάδων της περιοχής. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η άποψη της Ρίκα Μπενβενίστε ότι η Θεσσαλονίκη ήταν η μεγαλύτερη και η πιο φημισμένη κοινότητα που βρισκόταν υπό γερμανική κατοχή και κάτι τέτοιο αποτέλεσε ένα είδος «γεωγραφικής μοίρας» (Αξιοπούλου, 1998).

Στην πόλη των Ιωαννίνων, στην οποία υπήρχε μία από τις σπουδαιότερες και μεγαλύτερες εβραϊκές κοινότητες, διαβιούσαν κατά τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου περίπου χίλια εννιακόσια πενήντα άτομα τα οποία είχαν τη δική τους συνοικία. Ο εβραϊκός πληθυσμός δεν αντιμετώπισε με σοβαρότητα τις πληροφορίες για τον εκτοπισμό των συμπατριωτών τους, για το λόγο αυτό βρέθηκαν τα ξημερώματα της 24^{ης} προς 25^η Μαρτίου απροετοίμαστοι, με αποτέλεσμα χίλια οκτακόσια εξήντα μέλη να συλληφθούν και να σταλούν στη Λάρισα και στη συνέχεια προστέθηκαν στο τρένο που ερχόταν από την Αθήνα με προορισμό το Άουσβιτς/Μπιρκενάου. Από τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης, σαράντα δύο άτομα κατέφυγαν στα χωριά της Ηπείρου και άλλοι πενήντα κατάφεραν να αποφύγουν τις συλλήψεις των Γερμανών (Pierron, 2004).

Αστικός πληθυσμός στο σύνολό τους οι Εβραίοι και στη βάση της αστικής ζωής όπου διαβιούν, στη βάση των σχέσεων και των ανταγωνισμών που προκύπτουν στα όρια της πόλης, αλλόθρησκοι – και συχνά με αντικρουόμενα συμφέροντα – πληθυσμοί δοκιμάζονται μαζί τους, υπό τους κανόνες που επιβάλλει συνήθως η εξουσία της πλειοψηφίας. Τα όρια της κοινότητας είναι και κατά βάση συνειδησιακά, καθώς στην Ανθρωπολογία, η συνείδηση της διαφοράς είναι πάντοτε άρρηκτα δεμένη με τον τρόπο πρόσληψης των ορίων που θέτουμε μεταξύ του «εαυτού» και του «άλλου». Η συνειδητοποίηση των ορίων και η εξοικείωση με την υπέρβασή τους οργανώνει περισσότερο τη διαφορά με τον Άλλο και οδηγεί στην αποοικειοποίηση. Επομένως, η όποια οικειότητα/αποοικειοποίηση είναι συνειδησιακή, όπως λιτά αλλά εύγλωττα διατύπωσε ο Cohen «*if borders are reality, boundaries are consciousness*» (Cohen, 1994). Είναι χαρακτηριστική, άλλωστε, η περίπτωση των Βαλκανικών κρατών και της διαρκούς ανάδυσης των εθνικιστικών τάσεων στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης με τον «άλλο» (άλλοι βαλκανικοί λαοί) και των συνεχών πολέμων κατά το διάστημα των τελευταίων δύο αιώνων, με κεντρική παράμετρο την συχνή και βίαιη αλλαγή συνόρων.

Η βαλκανική χερσόνησος είναι, ουσιαστικά, ένα περιφερειακό υποσύστημα κρατών και εθνών σε συνεχή αλληλεπίδραση, με κοινές πεποιθήσεις συνύπαρξης σε μια σειρά, όμως,

σαφώς ξεχωριστών περιοχών. Βασική προϋπόθεση για το χαρακτηρισμό μιας περιοχής ως περιφερειακό υποσύστημα είναι η εξωτερική της πολιτική, η οποία κατά βάση ασχολείται με εσωτερικά θέματα της περιφέρειας έτσι ώστε να δημιουργείται τελικά ένα ιδιαίτερο πλέγμα περιφερειακών σχέσεων που να διακρίνει την συγκεκριμένη περιοχή από το ευρύτερο διεθνές σύστημα (Αλειφαντής & Χωραφάς, 2002).

Με βάση το προαναφερθέν περίπλοκο πλέγμα σχέσεων μεταξύ των λαών της βαλκανικής στο διάβα των αιώνων, είναι χαρακτηριστική και η περίπτωση της Ελλάδας – όπως και η αντίστοιχη άλλων βαλκανικών χωρών – όπου οι μειονότητες αντιμετωπίστηκαν τουλάχιστον φοβικά. Ακόμη και με τον ερχομό του 20^{ου} αιώνα όταν καταβάλλονταν σκληρές προσπάθειες, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη, να ενσωματωθούν και να ενταχθούν κατά το δυνατόν ομαλά οι Εβραίοι μέσα από συνταγματικές ρυθμίσεις (μια αδήριτη ανάγκη αν αναλογιστεί κανείς πως πανευρωπαϊκά αριθμούσαν περίπου 10.000.000 πληθυσμό), τα φοβικά σύνδρομα απέναντι στις μειονότητες δεν αμβλύθηκαν στο ελάχιστο. Είναι γενικά παραδεκτό πως λόγω της αποτυχίας συναφών πολιτικών, λόγω του αναδυόμενου εθνικισμού και αντισημιτισμού, οι ελληνικές αρχές υιοθέτησαν μια στάση περιθωριοποίησης των Εβραίων, υποβοηθούμενη, ορισμένες φορές, και από την ελληνική κοινωνία.

Ο κλιμακούμενος παραγκωνισμός των εβραϊκών κοινοτήτων από τις κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου επέτρεψε την εκδήλωση πράξεων που στρέφονταν κατά των Εβραίων με αποκορύφωμα το πογκρόμ του 1931 στη Θεσσαλονίκη. Βέβαια, αν και το μειονοτικό πρόβλημα των Εβραίων συγκέντρωνε πάντα την καχυποψία των χριστιανών ορθοδόξων, δεν υπήρξε κάποιος ουσιαστικός φόβος για απειλή. Το γεγονός ότι δεν αποτέλεσε κίνδυνο για την διαφύλαξη των εθνικών συμφερόντων σήμανε αυτόματα πως δεν χρειάστηκε ουσιαστικά να ληφθεί κάποιο μέτρο ή πολιτική που να εναντιώνεται στην εν λόγω κοινότητα και να επιδιώκει την περιθωριοποίησή της. Για αυτό το λόγο, ο αντιεβραϊσμός μπορεί να είχε κοινωνικές προεκτάσεις αλλά ο χαρακτήρας του ήταν μόνο τοπικός και περιορισμένος σε επίπεδο σύνδεσης με την πολιτική.

Η τοπικότητα και σχετικότητα του φαινομένου του αντιεβραϊσμού είχε και ανάλογο αντίκτυπο στις κατά τόπους κοινωνίες και στις μεταξύ των μελών τους σχέσεις. Στην περίπτωση της πόλης της Άρτας πολλές είναι οι ενδείξεις που αποδεικνύουν ότι ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης όχι απλώς δεν είχε εχθρική στάση απέναντι στο χριστιανικό στοιχείο, αλλά αντιθέτως χάρηκε με την ένταξη της Άρτας στο ελληνικό κράτος. Όπως διαβάζουμε σε εφημερίδα της Άρτας, για τη γιορτή ένταξης υφάνθηκαν πολλές ελληνικές σημαίες. Δύο από αυτές διακρίθηκαν για τη δουλειά τους: η μια ανήκε στην αδελφή του μητροπολίτη Σεραφείμ Α', την οποία βοήθησαν μαθήτριες να την υφάνει και η άλλη ανήκε στις μαθήτριες της

Εβραϊκής Κοινότητας (Καρατζένης, 1982). Είναι, άλλωστε, σαφές πως και η μακραίωνη παρουσία τους στον Αρτινό χώρο τους βοηθά να εδραιωθούν και να αποκτήσουν σημαίνοντα ρόλο για την οικονομική κατάσταση της περιοχής.

Όταν στις 23 Ιουνίου 1881, η Άρτα παραδόθηκε από τους Τούρκους στο Βασίλειο της Ελλάδος με βάση τη Συνθήκη του Βερολίνου, όλος ο εβραϊκός πληθυσμός της Άρτας ήταν περίπου 800 άτομα². Όπως προαναφέρθηκε, ο πληθυσμός αυτός περιγράφεται ως ιδιαίτερα «κοντά» με το χριστιανικό στοιχείο της πόλης – τόσο κυριολεκτικά, όσο και μεταφορικά – αφού στην Άρτα τα εβραϊκά σπίτια δεν βρίσκονταν πλησίον της συναγωγής – όπως στις περισσότερες ελληνικές πόλεις – αλλά στο κέντρο της πόλης κοντά στην πλατεία που θεωρούνταν η σημερινή περιοχή «Μονοπλιό». Η συνοικία όπου βρίσκονταν τα εβραϊκά σπίτια είναι γνωστή ως «Εβραϊκή» ή «Εβραϊκά» ή «Οβραίικα» όπως μας σώζονται μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με την άποψη της Αγγέλης (2017) οι Εβραίοι χαρακτηρίζονταν από τις χριστιανές ως καλές νοικοκυρές, ενώ παρατηρείται πως Εβραίοι και χριστιανές γυναίκες είχαν πολλά κοινά σημεία, για αυτό και οι σχέσεις τους ήταν πολύ καλές.

Πέρα από την πρωτεύουσα της Ηπείρου, τα Ιωάννινα, σημειώνεται πως σε όλες τις περιοχές της Ηπείρου η βασική γλώσσα των ρωμανιωτών Εβραίων ήταν η ελληνική. Καταγράφονται, ωστόσο, απόψεις που αναφέρουν πως η διάλεκτος που μιλούσαν οι Εβραίοι στην περιοχή της Ηπείρου ήταν μια ιδιαίτερη διάλεκτος που διέφερε από την τυπική Ηπειρώτικη διαλεκτική ποικιλία και η οποία ονομαζόταν γεβανική. Η γεβανική είναι μία ελληνική διάλεκτος διανθισμένη με εβραϊκές λέξεις – κυρίως θρησκευτικού περιεχομένου – και αρκετά γλωσσικά δάνεια από την τουρκική και την ιταλική γλώσσα (Σιομπότης, 2005). Σύμφωνα με τις Βλάχου, Κοτζόγλου & Παπαδοπούλου (2017) η γεβανική σήμερα βρίσκεται σε φάση γλωσσικού θανάτου, καθώς έχει ελάχιστους ομιλητές, κυρίως μεγάλης ηλικίας ρωμανιώτες Εβραίους από τα Ιωάννινα και την Άρτα, οι οποίοι είτε δεν συνελήφθησαν, είτε επέζησαν του Ολοκαυτώματος και σήμερα βρίσκονται διασκορπισμένοι στα Γιάννενα, στην Αθήνα, τις ΗΠΑ και το Ισραήλ.

Σημειώνεται πως οι τόσο καλές σχέσεις που παρατηρήθηκαν μεταξύ Εβραίων και χριστιανών κατοίκων της Άρτας και οι τόσες ομοιότητες που παρατηρήθηκαν μεταξύ δύο πληθυσμιακών ομάδων της πόλης σε πολλά από τα επίπεδα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, από τη μία δείχνουν να μην αποτελούν εξαίρεση στον κανόνα της ελληνικής

² Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο. (χ.χ.). *Η Εβραϊκή Κοινότητα Άρτας*. Ανακτήθηκε στις 14/02/2020 από το διαδικτυακό τόπο: https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=283&Itemid=103

περίπτωσης (όπου παρατηρήθηκε μια μακραίωνη ειρηνική συνύπαρξη Εβραίων και χριστιανών), αλλά αν μη τι άλλο απέχουν από τα αντισημιτικά φρονήματα και τις αντιεβραϊκές εκδηλώσεις που εκφράστηκαν κατά καιρούς σε άλλες πόλεις του ελλαδικού χώρου, έστω και σε μεμονωμένες περιόδους και περιστάσεις.

Όπως αναφέρθηκε και στη σελίδα 25, η εχθρότητα προς την εβραϊκή φυλή παρουσιάζει ιστορικά ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό συνέχειας σε αντίθεση με άλλες που περιορίστηκαν ή περιορίζονται τόσο τοπικά όσο και χρονικά. Ο αντισημιτισμός απαντάται από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα, ενώ εκδηλώνεται τοπικά είτε περιορισμένος σε μια χώρα, είτε σε πολλές ταυτόχρονα, με αποτέλεσμα ο όρος να προσλαμβάνει μια παγκόσμια έκφανση (Laqueur, 2006). Όλα δείχνουν πως ο αντισημιτισμός έφτασε στο ζενίθ όταν οι εύποροι Εβραίοι είχαν ήδη χάσει την επιρροή τους ως κοινότητα στα δημόσια πράγματα και έμειναν μόνο με τον πλούτο τους. Φυσικά, η κατάσταση αυτή αφορούσε μόνο όσους Εβραίους διέθεταν περιουσία και εξουσία άρα και λόγο στα δημόσια πράγματα και όχι το σύνολο του εβραϊκού πληθυσμού.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, ένας υποτυπώδης αντισημιτισμός κορυφώθηκε ιδιαίτερα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, περίοδος που χαρακτηρίζεται από την ανάδυση δύο ζωτικής σημασίας γεγονότων: την ανάδειξη του Χίτλερ σε ρυθμιστή της πολιτικής ζωής στην Γερμανία αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη, καθώς και στην εμφάνιση ενός νεοσύστατου αλλά ατελούς ακόμη «ελληνο-εβραϊκού» πολιτισμού, ιδιαίτερα στις αστικές περιοχές Θεσσαλονίκης και Αθήνας (Fleming, 2010). Ο «ελληνο-εβραϊκός» αυτός πολιτισμός που φιλοδοξούσε να οδηγήσει τις κατά τόπους εβραϊκές κοινότητες σε πλήρη ενσωμάτωση στην ελληνική κοινωνία, σε ορισμένες περιπτώσεις όξυνε αντί να αμβλύνει την αίσθηση της διαφορετικότητας και επεξέτεινε τα αντιεβραϊκά συναισθήματα, ιδιαίτερα στον χριστιανικό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης. Όταν, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η Ελλάδα κυριεύθηκε από τη Ναζιστική Γερμανία και βρέθηκε υπό κατοχή από τις δυνάμεις του Άξονα, υπολογίζεται ότι το 96% των μελών της Εβραϊκής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης, δηλαδή 46.091 άνθρωποι, εστάλησαν στο Άουσβιτς (Μανιατάκος, 2018). Από αυτούς, μόνο 1950 επέστρεψαν και βρήκαν τις περισσότερες από τις εξήντα συναγωγές τους κατεστραμμένες, το νεκροταφείο τους συλημένο και τα σχολεία τους ερειπωμένα. Η αντίθεση και το μέγεθος της καταστροφής είναι ενδεικτική αν σκεφτούμε πως η Εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης αριθμεί σήμερα περίπου 1.000 μέλη και διατηρεί μόλις τέσσερις συναγωγές (Δενελάβα, 2010).

Η σύλληψη και βίαιη εκτόπιση των Εβραίων της Μακεδονίας και της Θράκης που προηγήθηκε χρονικά από τις συλλήψεις των Εβραίων άλλων περιοχών δεν φάνηκε να

θορυβεί ιδιαιτέρως τους Εβραίους της Ηπείρου, οι οποίοι πίστευαν ότι ο μικρός – συγκριτικά με τη Θεσσαλονίκη – αριθμός τους και οι ταυτόχρονες διαβεβαιώσεις από ορισμένους Γερμανούς αξιωματούχους θα τους εξασφάλιζαν την ασφάλεια και την επιβίωση κατά τη διάρκεια της κατοχής (Γκότοβος, 2018). Φτάνοντας, συνεπώς, στη νύχτα της 24ης Μαρτίου του 1944 οι Ναζί συλλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος των Εβραίων τόσο της Άρτας, όσο και των Ιωαννίνων και τους εκτόπισαν στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Ελάχιστοι ήταν εκείνοι που μπόρεσαν να διαφύγουν σε διάφορα χωριά.

Στην Άρτα το χρονικό της σύλληψης έχει περίπου ως εξής³: η ηγεσία του γερμανικού στρατού της πόλης προμηθεύτηκε από το Δήμαρχο λίστα με τα ονόματα όλων των Εβραίων της πόλης και το βράδυ της 24^{ης} Μαρτίου 1944 εισέβαλαν επιλεκτικά στα σπίτια των Εβραίων και τους διέταξαν να τους ακολουθήσουν. Αρχικά τους συγκέντρωσαν όλους στην πλατεία Κιλκίς, στον κινηματογράφο «Ορφεύς» όπου και παρέμειναν για ένα βράδυ και την επόμενη μέρα τους φόρτωσαν σε αυτοκίνητα για το Αγρίνιο, την Πάτρα και την Αθήνα και από εκεί σε βαγόνια για το Άουσβιτς. Τα υπάρχοντάς τους, όπως έπιπλα, κλινοσκεπάσματα, ρούχα, κειμήλια, χρυσαφικά, πίνακες, κλπ. συγκεντρώθηκαν στο καπνεργοστάσιο της πόλης που βρισκόταν μπροστά από το Βυζαντινό κάστρο, ακριβώς δίπλα από το ρολόι. Όσα από αυτά ήταν πολύτιμα κατασχέθηκαν από τους Γερμανούς και μεταφέρθηκαν στη Γερμανία, ενώ όσα ήταν άνευ αξίας λεηλατήθηκαν (Τσιλιγιάννης, 2004).

Όταν έφτασαν στο Άουσβιτς έπειτα από δέκα μέρες, εξαντλημένοι, χωρίς φαγητό και έγινε η διαλογή σε στρατόπεδα, όσοι μεν ήταν ανήμποροι να δουλέψουν έμπαιναν σε σειρά για τα κρεματόρια, ενώ όσοι ήταν πιο ακμαίοι σωματικά, τους κουρεύανε, τους ξύριζαν, τους τρυπούσαν το χέρι χαράζοντάς τους το νούμερο και τους ανέθεταν τις σκληρές και εξοντωτικές εργασίες. Μέσα από τις ασύλληπτες κακουχίες της παραμονής στα ναζιστικά στρατόπεδα, όσοι επέζησαν είχαν να αντιμετωπίσουν μια εξαιρετικά δύσκολη κατάσταση κατά την επαναπατρισμό τους (Σιομπότης, 2005).

Μετά τη λήξη του πολέμου η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας αριθμούσε μόλις 66 επιζώντα μέλη, από τα οποία τα 23 είχαν επιστρέψει από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τα 23 από τα βουνά όπου κρυβόταν, τα 15 από κρυψώνες στα βουνά όπου είχαν στρατολογηθεί ως αντάρτες και άλλα 5 από την Αθήνα όπου είχαν βρει καταφύγιο (Αγγέλη, 2017). Η τοπική Εβραϊκή Κοινότητα είχε χάσει το 84% του πληθυσμού της και όλοι οι τόποι συλλογικής και θρησκευτικής της μνήμης ήταν σχεδόν ολοκληρωτικά αφανισμένοι. Η παλιά συναγωγή «Γκρέκα» είχε σχεδόν καταστραφεί, ενώ η άλλη συναγωγή η «Πουλιέζα» είχε μερικώς

³ Έκδοση του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου Ελλάδος (Κ.Ι.Σ.). *Σύντομο ιστορικό για τις Ισραηλτικές Κοινότητες στην Ελλάδα.*

καταστραφεί (αν και μεταπολεμικά λειτούργησε για λίγο). Το ίδιο συνέβη και με το εβραϊκό σχολείο, αλλά και με το νεκροταφείο. Όσοι επέζησαν βρήκαν κατά την επιστροφή τους μια εξαιρετικά δυσχερή κατάσταση, αφού σπίτια και μαγαζιά είχαν καταληφθεί από χριστιανούς, ενώ το ελληνικό κράτος δεν είχε να επιδείξει καμιά ιδιαίτερη μέριμνα ή ειδική βοήθεια προς τους επιζώντες Εβραίους.

Το έτος 1959 και συγκεκριμένα σύμφωνα με το Φ.Ε.Κ. της 10^{ης} Οκτωβρίου 1959, σήμανε και την επίσημη και οριστική πλέον διάλυση της Εβραϊκής Κοινότητας της Άρτας, η οποία είχε ουσιαστικά διαλυθεί ήδη με τη φυγή των εναπομεινάντων Εβραίων τα προηγούμενη έτη. Έπειτα από μια παρουσία οκτώ και πλέον αιώνων στην πόλη αυτή της Ηπείρου έφυγαν και οι τελευταίοι δύο Αρτινοί Εβραίοι, δηλαδή ο Ισαάκ Μιζάν και ο Αβραμίνος Ιερεμίας, οι οποίοι το 1961 αναχώρησαν με προορισμό την Αθήνα.

3. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

3.1 Σύντομη ιστορική αναδρομή των εβραϊκών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο

Η ιστορία της παρουσίας των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο είναι πολύ παλιά και έντονα συνυφασμένη με την ιστορία των γηγενών ήδη από τους κλασικούς χρόνους. Κατά τον 2^ο π.Χ. αιώνα σύμφωνα με τον Neyrey, J.H. (2007) ο Ιώσηπος μας αποκαλύπτει το ακόλουθο στοιχείο σχετικά με το πως οι Αθηναίοι τίμησαν τον Ιουδαίο βασιλιά Ύρκανο για την ευεργεσία του. Σε αυτό υπογραμμίζεται η ισορροπία μεταξύ της ευεργεσίας του Ύρκανου και της δημόσιας αναγνώρισης αυτής της ευγενούς πράξης από τους Αθηναίους. Η αναγνώριση αυτή πήρε τη μορφή ενός χρυσού στέμματος, ενός αγάλματος, και της αναγγελίας της σπουδαιότητας του Ιουδαίου βασιλιά στις πιο σημαντικές δημόσιες εκδηλώσεις της χρονιάς στην πόλη – τόσο στα θεατρικά, όσο και στα αθλητικά δρώμενα.

Ουσιαστικά, η προηγηθείσα μαρτυρία επιβεβαιώνει τόσο την εβραϊκή παρουσία στην προχριστιανική Ελλάδα, όσο και τις αρμονικές σχέσεις μεταξύ του γηγενούς πληθυσμού (Αθηναίων στην συγκεκριμένη περίπτωση) και των επήλυδων Εβραίων της εποχής εκείνης. Μάλιστα, μαρτυρεί και την ιεραρχία τους, καθώς υπήρχε βασιλιάς (επικεφαλής) μέσα σε ένα δημοκρατικό καθεστώς, όπως εκείνο της αρχαίας Αθήνας. Ωστόσο, τα στοιχεία και οι μαρτυρίες για τον εβραϊκό αυτό πληθυσμό δεν θα πληθύνουν παρά την ακόλουθη χρονικά ελληνιστική εποχή.

Κατά την κατάκτηση του εβραϊκού βασιλείου από τον Μέγα Αλέξανδρο ο Armstrong (2006) αναφέρει πως οι Εβραίοι της Ιερουσαλήμ έζησαν την εισβολή των Ελλήνων ως εμπειρία καταστροφική, βίαιη και στρατοκρατορική. Ωστόσο, η παρουσία του εβραϊκού πληθυσμού εντός των ελληνικών περιοχών δεν επηρεάστηκε ιδιαίτερα ούτε από την εισβολή και κατάκτηση των Μακεδόνων, ούτε από τους συνακόλουθους ιουδαίο-ρωμαϊκούς πολέμους. Σύμφωνα με παλιά, ρωμανιώτικη παράδοση, οι πρώτοι Εβραίοι που μετοίκησαν στα Ιωάννινα και συνέστησαν την τοπική κοινότητα έφθασαν εκεί μετά την καταστροφή του δεύτερου Ναού του Σολομώντα, το 70 μ.Χ (Dalven & Stavroulakis, 1990). ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο μεταξιού, την υφαντουργία και τη βαφή υφασμάτων.

Καθ' όλη τη διάρκεια της Ρωμαϊκής και Βυζαντινής αυτοκρατορίας, η παρουσία των Εβραίων υπήρξε δεδομένη και σε ορισμένες περιόδους ακμαία και πολυπληθής, ενώ τον 12ο μ.Χ. αιώνα, ο γνωστός Εβραίος περιηγητής Βενιαμίν της Τουδέλας ανέφερε ότι συνάντησε

Εβραίους στην Κέρκυρα, Άρτα, Πάτρα, Ναύπακτο, Κόρινθο, Θήβα, Χαλκίδα, Θεσσαλονίκη, Δράμα και αλλού. Εβραίοι ζούσαν επίσης στα νησιά Λέσβο, Χίο, Σάμο, Ρόδο και Κύπρο. Η μεγαλύτερη κοινότητα, την οποία επισκέφθηκε ο Βενιαμίν της Τουδέλας, ήταν εκείνη των Θηβών, που αριθμούσε 2.000 μέλη, ενώ στη Θεσσαλονίκη ζούσαν 500 Εβραίοι. Στις υπόλοιπες πόλεις ο αριθμός των Εβραίων κυμαινόταν μεταξύ των 20 και 400 ατόμων. Οι κύριες ασχολίες τους ήταν η υφαντουργία, η βαφή των υφασμάτων και η μεταξουργία. Οι Εβραίοι αυτοί, αποκαλούμενοι «ρωμανιώτες», ήταν πλήρως ενσωματωμένοι στον ελληνικό πολιτισμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι έγραφαν ελληνικά κείμενα χρησιμοποιώντας το εβραϊκό αλφάβητο⁴.



Εικόνα 1: Εβραίοι στην Άρτα προπολεμικά

Στις πρώτες φάσεις της Οθωμανικής κατάκτησης, η Θεσσαλονίκη ήταν η ελληνική πόλη που δέχτηκε τον κύριο όγκο Εβραίων μεταναστών από διάφορες περιοχές της Ευρώπης. Ιδιαίτερος στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, το μεταναστευτικό ρεύμα μεγάλωσε με την μεγαλύτερη πληθυσμιακά ομάδα να είναι οι «σεφαραδίτες», προερχόμενοι κυρίως από την Ιβηρική Χερσόνησο από όπου εξορίστηκαν το 1492 με διάταγμα του Φερδινάνδου Β΄ της Αραγονίας και της Ισαβέλλας Α΄ της Καστίλλης, Βασιλέων της Ισπανίας (Βακαλόπουλος, 1992).

⁴ Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. *Οι Εβραίοι της Ελλάδας*. Ανακτήθηκε στις Φεβρουαρίου 15, 2020 από: <https://www.jewishmuseum.gr/i-evrei-tis-elladas/>

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν οι βορειότερες (ακόμη υπό Οθωμανική κατάκτηση) περιοχές του ελληνισμού όπου βρισκόταν οι πολυπληθέστερες εβραϊκές κοινότητες, χωρίς όμως αυτές να λείπουν και από τη νότια Ελλάδα. Κάνοντας μία συνολική ιστορική αναδρομή στον πληθυσμό των Εβραίων στην Ελλάδα κατά τον 20^ο αιώνα, εβραϊκές κοινότητες εντοπίζονται στη Ναύπακτο, όπου διασώζεται μέχρι και σήμερα συνοικία αποκαλούμενη ως «Εβραϊκά Μνήματα», στην Κυπαρισσία, στο Μυστρά, στην Αθήνα, στην Υπάτη Φθιώτιδας, στην Πάτρα, στη Λάρισα, στα Τρίκαλα, στον Βόλο, στη Χαλκίδα, στην Κρήτη, στα Ιωάννινα, στην Άρτα, στην Πρέβεζα, στη Θεσσαλονίκη, στην Καστοριά, στη Βέροια, στις Σέρρες, στην Καβάλα, στην Κομοτηνή και αλλού. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ο πληθυσμός τους συρρικνώθηκε κατά πολύ.

Ακολουθεί αναλυτική περιγραφή των σημαντικότερων εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδος.

3.2 Οι σημαντικότερες Εβραϊκές Κοινότητες στον ελλαδικό χώρο.

3.2.1 Θεσσαλονίκη

Η παρουσία των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη είναι πολύ παλιά. Ως προς το χρονικό σημείο κατά το οποίο φημολογείται ότι εγκαταστάθηκαν οι Εβραίοι στην συμπρωτεύουσα αναφέρεται ήδη η αρχή της ίδρυσής της, δηλαδή περί το 310 π.Χ. Μια άλλη παραδοχή αναφέρει ότι εγκαταστάθηκαν αρχικά στην Θεσσαλονίκη το 140 π.Χ. προερχόμενοι από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Οι λιγοστοί σε σχέση με τον ελληνικό πληθυσμό Εβραίοι της Θεσσαλονίκης έγιναν πολύ περισσότεροι, όταν υπήρξε ένα μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα και συνακόλουθη πληθυσμιακή έκρηξη κατά τον 13^ο αιώνα καθιστώντας την πόλη, μία από τις σημαντικότερες εβραϊκές κοινότητες στον ελλαδικό χώρο. Η Θεσσαλονίκη για τα επόμενα χρόνια θα είναι μια από τις πόλεις υποδοχής Εβραίων, αφού δεχόταν Εβραίους από διάφορα μέρη της Ευρώπης, όπως η Κεντρική Ευρώπη, η Σικελία και η Ιταλία (Κωνσταντίνης, 2015).

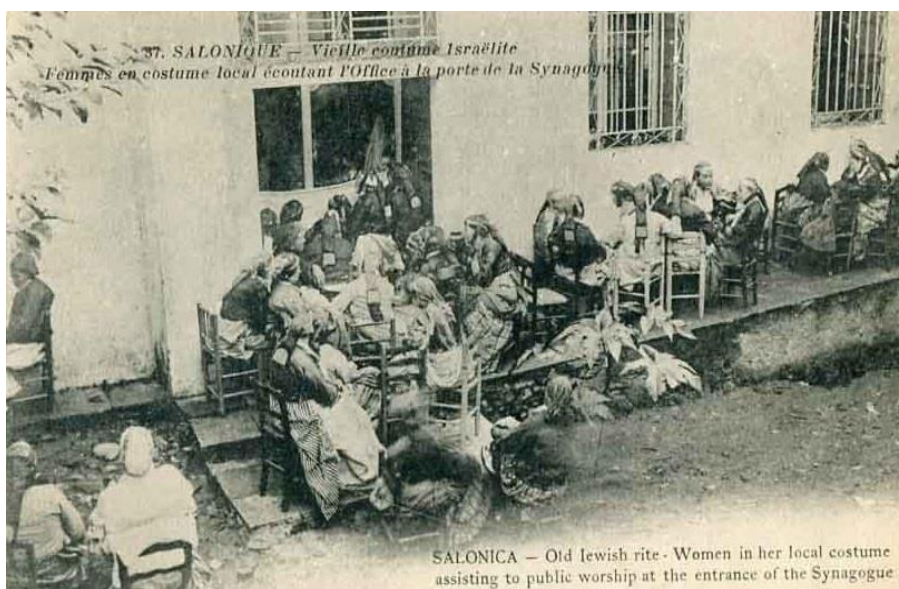
Έτσι, από τον 13^ο αιώνα θα εξαπλωθούν γρήγορα στο χώρο της Μακεδονίας και θα αποτελέσουν το κυρίαρχο στοιχείο του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης. Πυρήνας της κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής των Εβραίων ακόμη και σήμερα είναι οι συναγωγές που ονομάζονταν σύμφωνα με τους τρόπους προέλευσης των προγόνων τους. Η Κοινότητα της Θεσσαλονίκης διέθετε περίπου 30 μεγάλες συναγωγές, ενώ μια από τις κυριότερες ήταν αυτή των Μοναστηριωτών που κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής αποτελούσαν το επίκεντρο του γκέτο, που δημιουργήθηκε στο κέντρο της Θεσσαλονίκης (Κωνσταντίνης, 2015).

Από τα αρχαία χρόνια υπήρχαν τρεις εβραϊκές συνοικίες. Η πρώτη κοντά στα τείχη, δίπλα στη μεγάλη εμπορική αρτηρία, η δεύτερη στο λεγόμενο φραγκομαχαλά, όπου ζούσαν οι ευπορότεροι και η τρίτη κοντά στον ιππόδρομο. Αργότερα αναπτύχθηκαν και σε άλλες συνοικίες, ιδιαίτερα μετά την πυρκαγιά του 1917 που απλώθηκαν σε όλες τις συνοικίες της πόλης. Μέχρι το 1940 υπήρχαν οι συνοικίες «Χιρς», «Καραγάτς», «0,151», «Ρέξη Βαρδάρ», «Αγ. Παρασκευής», «Καλαμαριάς» και «6» (Φρατζής, 2007).

Από τα μέσα του 16^{ου} μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αι. η Θεσσαλονίκη υποδέχεται διαρκώς νέα κύματα Εβραίων προσφύγων από την Προβηγκία, την Κεντρική Ευρώπη και τη Βόρειο Αφρική. «Μέχρι το τέλος του 17^{ου} αι. ήταν σπάνιο να φτάσει καράβι στη Θεσσαλονίκη δίχως ν' αφήσει μερικούς Εβραίους» (Νεχαμά, 1997). Η εβραϊκή κάστα στη Θεσσαλονίκη προοδευτικά στεριώνει, εξελίσσεται και αναδεικνύεται στον ισχυρότερο οικονομικά παράγοντα στην ευρύτερη βαλκανική χερσόνησο. Η Θεσσαλονίκη ασκεί ακαταμάχητη έλξη

στα πιο παραγωγικά και μορφωμένα στρώματα των φυγάδων και συχνά γίνεται ορμητήριο για μαρράνους, ασκεναζίτες και σεφαραδίτες που μετά από μια σύντομη παραμονή τους, διασκορπίζονται και κατακλύζουν τις βαλκανικές πόλεις αναζητώντας νέες επαγγελματικές ευκαιρίες (Nar, 1992).

Η γλώσσα που μιλούσαν κυρίως ήταν η ισπανική, αρκετοί την ιταλική και μερικοί την προβηγκιανή (Παπαστάθης, 1968). Το επιχειρηματικό τους δαιμόνιο και ο οικονομικός ανταγωνισμός στα πλαίσια της Οθωμανικής Θεσσαλονίκης οδήγησε τους ισπανοεβραίους και γερμανοεβραίους να αποδεικνύονται ως «κύριοι φορείς της μεγάλης οικονομικής προόδου της Θεσσαλονίκης». Οι Εβραίοι έφεραν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την τεχνογνωσία ύφανσης των μάλλινων, όπως την είχαν μάθει στα εργαστήρια της Καστίλλης. Ήταν κατασκευαστές ταπήτων, των ονομαστών *mantas* (Βακαλόπουλος, 1992).



Εικόνα 2: Θεσσαλονίκη, 1920. Εβραίες γυναίκες σε ιεροτελεστία έξω από μία συναγωγή

Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης έτειναν να κρατούν μια διπλωματική στάση απέναντι στις άλλες δύο κύριες πληθυσμιακές ομάδες της πόλης, τους μουσουλμάνους και τους χριστιανούς. Όταν ξέσπασε η ελληνική επανάσταση ακολούθ

ησαν αντίμετρα σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού της πόλης. Λεηλατήθηκαν οι περιουσίες των Ελλήνων από τα τουρκικά στρατεύματα και οι Εβραίοι αγόραζαν τα διαρπαγένητα αντικείμενα 60% με 80% πιο κάτω από την αντικειμενική τους αξία (Σούλης, 1953). Επιπλέον, μαρτυρείται πως Εβραίοι της Θεσσαλονίκης συμμετείχαν ως στρατιώτες στις σφαγές που έκαναν οι Τούρκοι στα Βασιλικά (1821), στη Νάουσα (Απρίλιος 1822) και στη Θεσσαλονίκη (Μάιος 1821), αντίποινα για τις επαναστάσεις που ξέσπασαν (Ταχόπουλος, 2012). Αντίστοιχα, όταν οι χριστιανοί της πόλης για να απελευθερώσουν τους ομοδόξους τους, που είχαν αιχμαλωτίσει οι Τούρκοι, δανείστηκαν από Εβραίους τραπεζίτες της πόλης το

ποσό των 440.000 γροσίων εκείνοι το έδωσαν αλλά με 30-50% επιτόκιο και ενέχυρο τιμαλφή και σκεύη εκκλησιών (Χεκίμογλου, 1996).

Σύμφωνα με την πρώτη απογραφή του 20^{ου} αιώνα ο αριθμός των Εβραίων υπερέβαινε τους 60.000, αριθμός που μειώνεται στη συνέχεια επειδή πολλοί μεταναστεύουν. Αξίζει να σημειωθεί πως εκείνη την εποχή η Θεσσαλονίκη πρωτοτυπούσε σε σύγκριση με τον υπόλοιπο κόσμο στο εβραϊκό ζήτημα. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι της αποδόθηκε ο τίτλος «Εβραϊκή πόλη» όχι επειδή ο πληθυσμός των Εβραίων είχε λάβει εκρηκτικές διαστάσεις, αλλά επειδή είχε δημιουργηθεί στο εσωτερικό της ένα ευρύ καπιταλιστικό ταξικό φάσμα από μεγαλοαστούς τραπεζίτες και βιομήχανους έως προλετάριους εργάτες (Κωνσταντίνης, 2015).

Στη συρρίκνωση του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης συνετέλεσε και το ελληνικό κράτος, καθώς σε όλη την περίοδο πριν από την ένταξη ήταν πολύ έντονη η ελληνική εθνικιστική προπαγάνδα μέσω του ελληνικού προξενείου, κάποιων εφημερίδων, αλλά και της εκπαίδευσης. Επιπρόσθετα, οι οικονομικοί πράκτορες που είχαν σταλεί από το ελληνικό κράτος είχαν εντοπίσει την οικονομική ισχύ των Εβραίων και προσπαθούσαν να την περιορίσουν με την ίδρυση ελληνικών τραπεζών – όπως ήταν η Τράπεζα της Ανατολής, η Τράπεζα Αθηνών (Χεκίμογλου, 1991). Οι ελληνικές εφημερίδες «Αλήθεια» και «Φάρος» της Θεσσαλονίκης δημοσίευαν άρθρα που προέτρεπαν σε οικονομικό αποκλεισμό των Εβραίων καθώς και συκοφαντίες αίματος εναντίον τους – συνηθισμένη πρακτική και στην Ευρώπη σε περιόδους κρίσεων (Μόλχο, 2001).

Με τη λήξη του Α' Βαλκανικού Πολέμου, τον Οκτώβριο του 1912, και την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη η οικονομική σύγχυση ήταν μεγάλη, καθώς το τοπικό εμπόριο κατέρρευσε, οι επιχειρήσεις αδρανούσαν, εφόσον ταχυδρομεία, τηλεγραφεία και σιδηρόδρομοι δεν επέτρεπαν τις εμπορικές συναλλαγές, ενώ η πόλη αποκλείστηκε από τον ελληνικό στρατό, για να αναχαιτιστεί το κύμα των μεταναστών από την περιφέρεια (Μόλχο, 2001). Άλλωστε, η σχετική παρακμή και μείωση που βίωσε ο εβραϊκός πληθυσμός με την αυγή του 20^{ου} αιώνα οφείλεται, κατά κόρον, στο γεγονός ότι ο οικονομικός ρόλος της Θεσσαλονίκης υποβαθμίστηκε από την στιγμή που τέθηκαν νέα κρατικά σύνορα το 1913. Ενώ, η αποτελμάτωση της δραστηριότητας και επιρροής των Εβραίων στην συμπρωτεύουσα συνέβη από το 1923 και έπειτα με τον ερχομό των προσφύγων, η επιθετικότητα των προσφύγων έναντι των Εβραίων σε συνδυασμό με το ήδη υπάρχον αντισημιτικό περιβάλλον επέφεραν ακόμα περισσότερα εμπόδια στην επιβίωση του εβραϊκού στοιχείου (Κωνσταντίνης, 2015).

Αν το 1920 τα εβραϊκά κεφάλαια ήταν κυρίαρχα στην οικονομία της πόλης, το 1940, με όλες τις αλλαγές που είχαν μεσολαβήσει, τα εβραϊκά πιστωτικά καταστήματα δεν είχαν

κανέναν εκπρόσωπο και οι εβραϊκές τράπεζες ήταν μόνο δύο. Σε ένα σύνολο 4.432 επιχειρήσεων οι 1.176 ανήκαν στους Εβραίους, ενώ οι υπόλοιπες κυρίως στους Έλληνες (Δάγκας, 1998). Φυσικά, αν και οι κοινωνικοοικονομικοί όροι ανάμεσα σε χριστιανούς και Εβραίους κατοίκους της πόλης είχαν οριστικά και ουσιαστικά αντιστραφεί στην εικοσαετία που είχε μεσολαβήσει από το 1922, εντούτοις, οι τελευταίοι εξακολουθούσαν να έχουν σημαντική θέση στην οικονομία και στη ζωή της πόλης, με τις συναλλαγές τους, τη φορολόγησή τους, τη συμμετοχή τους στους θεσμούς ή στα κινήματα και, τέλος, με το να υπομένουν τα ίδια δεινά με τους συμπολίτες τους (τουλάχιστον πριν αρχίσουν τα έκτακτα μέτρα μόνο για εκείνους) (Καβάλα, 2015).

Κατά την διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, δηλαδή το 1941 η Εβραϊκή Κοινότητα αριθμούσε 52.000 ανθρώπους, αποτελώντας το ένα έκτο του συνολικού πληθυσμού της πόλης και το ένα πέμπτο της οικονομίας της. Άλλωστε, *«οι ηγετικές εμπορικές ομάδες της Θεσσαλονίκης, έφεραν στην πρώτη θέση την ελληνική και σε δεύτερη θέση την ιταλική σημαία. Το θαλάσσιο εμπόριο οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην εμπορική δραστηριότητα και στις βιομηχανίες των ιταλο-εβραίων της Θεσσαλονίκης»* (Φράγκου, 2012, σελ. 27). Αν και σαφώς περιορισμένη η εβραϊκή παρουσία της πόλης σε σχέση με τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν αποτελούσε την πλειοψηφία του ντόπιου αστικού πληθυσμού, εντούτοις δεν έπαψε – ακόμη και τότε – να αποτελεί σημαντικό και κραταίο κομμάτι της αστικής κοινωνικοοικονομικής ελίτ.

Ο διωγμός των Εβραίων στην πόλη ξεκίνησε επίσημα με την άφιξη, τον Φεβρουάριο του 1943, των Ντίτερ Βισλιτσένι και Αλόις Μπρούνερ, που ήταν συνεργάτες των Χίμλερ και Άιχμαν. Στα μέσα Ιανουαρίου του 1943 ήρθε στη Θεσσαλονίκη ο ίδιος ο Άντολφ Άιχμαν, συνταγματάρχης των SS, επικεφαλής του Γραφείου Εβραϊκών Υποθέσεων της Γκεστάπο και ο εκτελεστής του σχεδίου εξόντωσης των Εβραίων. Κάλεσε σε γενική σύσκεψη τα γερμανικά αστυνομικά και στρατιωτικά σώματα, ζητώντας τη συνδρομή τους και προβάλλοντας ως δικαιολογία προς αυτούς ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν δυνάμει εχθροί των γερμανικών στρατευμάτων, καθώς σχεδιαζόταν απόβαση των συμμάχων στις ακτές του Αιγαίου, όπου ζούσαν και οι Εβραίοι, και θα μπορούσαν αυτοί να αποτελέσουν «πέμπτη φάλαγγα» υπέρ των συμμάχων· άρα έπρεπε άμεσα να μεταφερθούν στην Πολωνία, για να εργαστούν εκεί «σε έναν κλειστό χώρο εποίκισμού», για την πολεμική βιομηχανία (Φλάισερ, 1946).

Ακολούθησε η συντριπτική μείωση της τάξεως του 96% των μελών της Κοινότητας εξαιτίας των μαζικών εκτελέσεων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ουσιαστικά, λιγότερο του 5% του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης γλίτωσε την εκτόπιση. Συνολικά σαράντα

πέντε χιλιάδες Θεσσαλονικείς Εβραίοι έφτασαν στο Άουσβιτς από τη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι λίγες ώρες μετά την άφιξή τους θανατώθηκαν στους θαλάμους αερίων (Czech, 1989). Αμέσως μετά την απελευθέρωση, το φθινόπωρο του 1944 επέστρεψαν σε αυτήν οι ελάχιστοι Εβραίοι που είχαν διασωθεί από φιλικές χριστιανικές οικογένειες ή ήταν ενταγμένοι στην Εθνική Αντίσταση.

Όσοι Εβραίοι επέστρεψαν στην πόλη βρήκαν τα σπίτια και τις περιουσίες τους στη συντριπτική τους πλειοψηφία λεηλατημένα. Η ελληνική περίπτωση εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των δυτικών ευρωπαϊκών χωρών που βρέθηκαν υπό την κατοχή του άξονα, όπου η πολιτική λεηλασίας των εβραϊκών περιουσιών από τους ναζί, βρήκε πρόθυμους συνεργάτες που παρακινούνταν από ένα συνδυασμό φυλετικών, αντισημιτικών, εθνικιστικών, οικονομικών, πολιτικών κινήτρων. Μεταπολεμικά, στις περισσότερες χώρες θεσπίστηκαν νόμοι για την επιστροφή των περιουσιών, ωστόσο η διαδικασία δεν ολοκληρώθηκε για μια σειρά από λόγους: οι περισσότεροι ιδιοκτήτες είχαν δολοφονηθεί, οι επιζώντες συχνά δεν επέστρεφαν στην προηγούμενη «πατρίδα» τους. Εκείνοι που μετανάστευαν στο Ισραήλ έχαναν το δικαίωμα διεκδίκησης, ενώ οι άνθρωποι που επέστρεφαν στα μέρη από όπου είχαν διωχθεί έπρεπε να αντιμετωπίσουν τις τοπικές αντιδράσεις εκείνων που είχαν καρπωθεί τις περιουσίες αλλά και το ατομικό και συλλογικό τραύμα της καταστροφής. Τελικά, μέσα στο μεταπολεμικό, ψυχροπολεμικό κλίμα, το ζήτημα των περιουσιών τέθηκε στο περιθώριο στο δυτικό κόσμο, ενώ στα σοσιαλιστικά καθεστώτα κάθε αναφορά στο θέμα αποσιωπήθηκε. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι νέες πολιτικές και ιστορικές συνθήκες έφεραν εκ νέου το ζήτημα των περιουσιών και των αποζημιώσεων στο προσκήνιο (Ετμεκτσόγλου, 2011).

Σήμερα η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης αριθμεί 1.100 μέλη και αποτελεί τη δεύτερη σε μέγεθος Εβραϊκή Κοινότητα της Ελλάδος μετά την Αθήνα. Διατηρεί τη συναγωγή «Μοναστηριωτών» και τη «Γιαντ Λεξικαρόν», Δημοτικό Σχολείο το «Ταλμούδ Τορά Αγκαδόλ», το γηροκομείο «Σαούλ Μοδιάνο», Εβραϊκό Μουσείο, Κοινοτικό Κέντρο (Φρεζής, 2007). Πιο συγκεκριμένα η συναγωγή «Μοναστηριωτών», συνεχίζει να βρίσκεται σε λειτουργία για να καλύπτει τις ανάγκες των Εβραίων και του εβραϊσμού. Παράλληλα, η συναγωγή «Γιαντ Λεξικάρον» εγκαινιάστηκε το 1984 και είναι αφιερωμένη στη μνήμη του Ολοκαυτώματος, ενώ ξεκίνησε έκτοτε να λειτουργεί για τη θρησκευτική εξυπηρέτηση των Εβραίων.

Γενικώς και σχετικά με την μακρόχρονη ιστορία της πόλης, η Εβραϊκή Κοινότητα ακολούθησε την ίδια πορεία που ακολούθησε η Θεσσαλονίκη και σε οικονομικό αλλά και σε κοινωνικό πλαίσιο. Σε γενικές γραμμές η παρουσία του εβραϊκού στοιχείου συνέβαλε στην

οικονομική και εμπορική ανάπτυξη της πόλης. Σε παλαιότερες εποχές, εξαιτίας του αριθμητικού μεγέθους τους και της σημαντικής οικονομικής δραστηριότητάς τους κατέβαλαν το 1/3 των φόρων (Κωνσταντίνης, 2015).

3.2.2 Ιωάννινα

Η πόλη των Ιωαννίνων, ως πρωτεύουσα της Ηπείρου, αποτελούσε από αρχαιοτάτων χρόνων το σημαντικότερο κέντρο της αστικής ζωής των ρωμανιωτών Εβραίων και κατ' επέκταση από αρχαιοτάτων χρόνων αποτέλεσαν αναπόσπαστο στοιχείο της ιστορίας της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου. Μεγάλο κομμάτι των εβραϊκών κοινοτήτων της Ηπείρου (Άρτας, Πρέβεζας, Πάργας) προερχόταν από την ακμαία και πληθυσμιακά ανεπτυγμένη Γιαννιώτικη Εβραϊκή Κοινότητα.

Η ιστορία των ρωμανιωτών, υπολογίζεται στις δυο και πλέον χιλιετίες, ενώ ο τρόπος μετάβασης και εγκατάστασής τους στην πόλη παρουσιάζει δυο διαφορετικές εκδοχές. Η μια εκδοχή αναφέρει πως η πρώτη ελληνίζουσα εβραϊκή παροικία των Ιωαννίνων δημιουργήθηκε στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο οποίος μετέφερε κατά καιρούς Εβραίους από την Παλαιστίνη («Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων», χ.χ.). Μια άλλη εκδοχή – που ήδη προαναφέρθηκε – περιγράφει την εγκατάσταση των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο ως αποτέλεσμα της καταστροφής του δεύτερου Ναού της Ιερουσαλήμ το 70 μ.Χ., όταν ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Τίτος, συνέλαβε Εβραίους αιχμαλώτους, για να τους μεταφέρει ως δούλους στη Ρώμη. Κατά τη μεταφορά τους ξέσπασε καταιγίδα και το πλοίο προσάραξε κοντά στην Πάργα, με αποτέλεσμα οι ναυαγοί να διασωθούν και να προχωρήσουν στο εσωτερικό και να εγκατασταθούν στην Ήπειρο (Dalven & Stavroulakis, 1990). Ωστόσο, εκείνο που φαίνεται πως ισχύει είναι ότι τα Ιωάννινα αποτέλεσαν την ασφαλέστερη επιλογή για μετακίνηση και εγκατάσταση Εβραίων που κατοικούσαν στις ελληνόφωνες εβραϊκές κοινότητες της ελληνιστικής και βυζαντινής περιόδου.

Η πρώτη ιστορική αναφορά για την ύπαρξη της πόλης των Ιωαννίνων ανάγεται στα έτη μεταξύ του 901 έως 907, όταν σύμφωνα με τα «Τακτικά», επί Πατριάρχη Νικόλαου Α', τα Ιωάννινα αποτελούσαν Επισκοπή, υπαγόμενη στο Μητροπολίτη Ναυπάκτου, με εξαίρεση ένα μικρό χρονικό διάστημα, κατά το οποίο υπάγονταν εκκλησιαστικά στην Αρχιεπισκοπή

Αχρίδας (Κορδώσης, 2003). Μετά την Άλωση τη Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204, έλαβε χώρα ο διαμελισμός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η παρουσία του Μιχαήλ Α΄ του Κομνηνού στα Ιωάννινα είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση του Δεσποτάτου της Ηπείρου, με τον ίδιο να ανακηρύσσει τον εαυτό του αυτόνομο ηγέτη, υπερασπιστή της πίστεως του Βυζαντίου και προστάτη του εναπομείναντος ελληνισμού στα ελληνικά εδάφη. Μετέπειτα, υιοθέτησε τον τίτλο του «Δεσπότη», λαμβάνοντας ακολούθως από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ Κομνηνό, την επίσημη αναγνώριση του Δεσποτάτου της Ηπείρου και την επικύρωση της νόμιμης κυριότητας αυτού και των διαδόχων του (Nicol, 1974).

Κατά την χρονική περίοδο, που η πόλη των Ιωαννίνων είχε χριστεί πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, κατάφερε να γίνει – λόγω των πρωτόγνωρων ρυθμών ανάπτυξης της – Μητρόπολη, ενώ μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν Επισκοπή. Μέχρι εκείνη, λοιπόν, την περίοδο δεν υφίστανται συγκεκριμένες μαρτυρίες για Εβραίους. Όμως, από την στιγμή που ανέβηκε στο θρόνο ο Ανδρόνικος Β΄ ο Παλαιολόγος, έδειχνε να υπερασπίζεται εξ αρχής το εβραϊκό στοιχείο της Αυτοκρατορίας. Ο Σιομπότης (2005) αναφέρει πως οι Εβραίοι είναι από τους πιο παλιούς κατοίκους του Κάστρου από τα χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Η δε Κουρμαντζή (1987) αναφέρει πως σ' αυτήν την περίοδο (1204 – 1430 μ.Χ.), μέσα στο Κάστρο είναι εγκατεστημένη η φεουδαλική αριστοκρατία οι αυτόχθονες και μερικοί Εβραίοι.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από την πολιτική αναστάτωση και τη συνεχή εναλλαγή αυτοκρατόρων στο βυζαντινό θρόνο δεν δόθηκε η ευκαιρία στο εβραϊκό στοιχείο της πόλης να απολαύσει τα προνομιακά οφέλη που του παραχωρήθηκαν, αφού εντάθηκε και πάλι η εχθρική πολιτική προς αυτούς, η οποία διατηρήθηκε μέχρι την κατάληψη της πόλης, από τους Οθωμανούς, στις 9 Οκτωβρίου 1430 (Dalven & Stavroulakis, 1990).

Κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, στις αρχές του 16ου αιώνα, η Εβραϊκή Κοινότητα δεν εμφανίζεται στα οθωμανικά έγγραφα. Παρόλα αυτά, πηγή πληροφοριών για την περίοδο αυτή αποτελεί η συγγραφή και ανταλλαγή επιστολών ανάμεσα στους ραβίνους της εποχής (Dalven & Stavroulakis, 1990). Έτσι γίνεται γνωστός ο μικρός αριθμός Εβραίων κατοίκων της πόλης καθώς και οι επαγγελματικές ασχολίες τους ως πηγή εσόδων. Από τις επιστολές γνωστοποιείται ακόμη πως η Εβραϊκή Κοινότητα διασπάστηκε σε δυο ομάδες με αφορμή τις διαμάχες που υπήρχαν γύρω από το γεγονός ότι η παλιά συναγωγή βρισκόταν εντός των τειχών του κάστρου, ενώ οι συνοικίες τους τοποθετούνταν εκτός αυτού (Κουλίδας, 2010).

Εφόσον πλήρωναν τους φόρους τους και δεν επαναστατούσαν κατά της οθωμανικής εξουσίας, οι Εβραίοι που ζούσαν υπό οθωμανική διοίκηση είχαν την ελευθερία να εκτελούν τις λατρευτικές τους εκδηλώσεις ελεύθερα, να ασχολούνται με το εμπόριο, να διαθέτουν τα χρήματά τους όπως εκείνοι επιθυμούσαν, να ντύνονται όπως ήθελαν και να κάνουν πράγματα που οι χριστιανοί του Μεσαίωνα τους απαγόρευαν (Τσιλιγιάννης, 2004). Στα Ιωάννινα, οι Εβραίοι έβλεπαν θετικά την επιθυμία των χριστιανών να ελευθερωθούν από την οθωμανική κατοχή, αλλά από την άλλη τηρούσαν την αρχή «ο νόμος της γης είναι ο νόμος», εννοώντας ότι για τους Εβραίους ο εθνικισμός οποιουδήποτε είδους θεωρείτο ασέβεια (Παπαϊωάννου, 2001).

Σε γενικές γραμμές, χριστιανοί και Εβραίοι ήταν υπόχρεοι να συμβάλουν οικονομικά στη συντήρηση της χώρας και να καταβάλλουν τους φόρους που επέβαλλε η αυτοκρατορία. Οι Εβραίοι πλήρωναν, εκτός από τον κεφαλικό φόρο, ένα καθορισμένο εφάπαξ ποσό, καθώς και έναν ειδικό ετήσιο φόρο για την αποδοχή του ραβίνου από την Πύλη, ως ανώτατου διοικητικού υπαλλήλου της κοινότητας. Επιπροσθέτως, κατέβαλλαν κατά καιρούς και άλλους φόρους, που αφορούσαν σε στρατιωτικές εκστρατείες, ενίσχυση φτωχών σε νοσοκομεία και σχολεία, ενώ όφειλαν να πληρώσουν φόρο για το κρασί και το ψωμί, που χρησιμοποιούσαν στο Εβραϊκό Πάσχα και για τη σφαγή ζώων. Πέρα όμως από αυτούς, έπρεπε να καταβάλουν φόρους επιβαλλόμενους από την ίδια την κοινότητα για την κάλυψη των δικών τους αναγκών.

Καθώς προαναφέρθηκε στη σελίδα 40, η σημαντική θέση που κατείχε η πόλη των Ιωαννίνων, ως πρωτεύουσα της Ηπείρου, προσέφερε στους Εβραίους κατοίκους της την ευχέρεια να επιδοθούν με επιτυχία σε όλους τους επιχειρηματικούς και εμπορικούς τομείς. Για παράδειγμα, πολλοί έμποροι διεξήγαγαν εμπορικές συναλλαγές με τη γειτονική Ιταλία, ενώ κάποιοι άλλοι παρήγαγαν και εξήγαγαν στα βαλκάνια μετάξι, το ονομαζόμενο γαϊτάνι και χρυσογαϊτάνι. Επίσης, αρκετοί Εβραίοι ασκούσαν με ιδιαίτερες δεξιότητες τα επαγγέλματα του αργυροχόου, χρυσοχόου, ενώ δεν παραλείπονταν οι παπλωματάδες, οι ράφτες, οι υφαντές, οι υποδηματοποιοί, οι βαφείς, οι χρυσοκεντητές, οι παντοπώληδες οι σφαγείς, οι κρεοπώληδες, οι έμποροι κρασιού και οι εμπορομεσίτες.

Παρ' όλη, όμως, την εμπορική και επιχειρηματική τους δραστηριότητα, δεν υπάρχουν εβραϊκές αναφορές στα δεφτέρια των εμπορικών συντεχνιών, που συστάθηκαν στην πόλη την περίοδο αυτή, ενώ πολλοί Εβραίοι αποτελούσαν μέλη των βιομηχανικών και εμπορικών συντεχνιών των μουσουλμάνων (Dalven & Stavroulakis, 1990). Έτσι, από την κλειστή οικονομία του φεουδαλισμού του 15^{ου} αιώνα, περνάμε σε μια εποχή μεγάλης βιοτεχνικής

εμπορευματικής παραγωγής, με τις συντεχνίες να αποτελούν τους οικονομικούς φορείς αυτής της έντονης δραστηριότητας (Ζιάγκος, 1974).

Κατά τον 15^ο αιώνα, σημειώθηκαν έντονα μεταναστευτικά ρεύματα Εβραίων φυγάδων από Πορτογαλία, Ισπανία και Ιταλία προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία και μόνιμη εγκατάστασή τους σε μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, μεταξύ αυτών και τα Ιωάννινα. Όμως παρά την εγκατάσταση αυτή, *«οι παλιοί κάτοικοι που μιλούσαν την ελληνική γλώσσα του τόπου και είχαν τις δικές τους παραδόσεις, τα ελληνόρρυθμα ήθη και έθιμά τους, απορρόφησαν τους καινούργιους φυγάδες. Διατηρήθηκε έτσι μια ελληνίζουσα Εβραϊκή Κοινότητα που διαφύλαξε επί αιώνες το δικό της λαογραφικό χρώμα»* (Σιομπότης, 2005, σελ. 19). Η δε Fromm (2008) αναφέρει ότι η εγκατάσταση των προσφύγων αυτών, δεν επέφερε ίδιες συνέπειες με αυτές των άλλων εβραϊκών κοινοτήτων της αυτοκρατορίας, αφού οι ρωμανιώτες της πόλης δεν αφομοιώθηκαν από τους ισπανόφωνους αυτούς Εβραίους.

Στα χρόνια του Αλή Πασά, υπήρξε αρχικά ακμή του εβραϊκού στοιχείου, αλλά τα επόμενα χρόνια καταγράφεται μια περίοδος βίαιων ανακατατάξεων. Υπήρχαν λόγοι, κατά καιρούς, οι οποίοι ωθούσαν τους Εβραίους των Ιωαννίνων να μεταναστεύσουν σε άλλες πόλεις, όπως η βαριά φορολογία αλλά και διάφορα επιμέρους γεγονότα, όπως η πυρπόληση μέρους μιας εβραϊκής συνοικίας έξω από τα τείχη του κάστρου από τον Αλή Πασά κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης από τα σουλτανικά στρατεύματα, καθώς και κοινωνικές διαφωνίες που προέκυπταν, κατά καιρούς, μεταξύ των ίδιων και των χριστιανών. Οι συμπολίτες τους Εβραίοι έπαθαν, λόγω της πυρκαγιάς του 1869 στην αγορά της πόλης, μεγάλη οικονομική καταστροφή και περίπου 860 αναγκάστηκαν να φύγουν προς την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και τη Νέα Υόρκη. Παρ' όλες τις μετακινήσεις των Εβραίων προς άλλες πόλεις και έπειτα από διάφορες πολιτικές ανακατατάξεις – με τις προηγούμενες εναλλαγές των πασάδων στην εξουσία – το 1904 η πόλη αριθμούσε 4.000 Εβραίους κατοίκους. Από αυτούς, 500 άτομα μετανάστευσαν το 1905 σε πόλεις του εξωτερικού (Κωνσταντινούπολη, Παλαιστίνη, Αμερική κ.α.), και περίπου 1.000 άτομα κατευθύνθηκαν προς τις Η.Π.Α το 1906 (Dalven & Stavroulakis, 1990).

«Την περίοδο του Α' Βαλκανικού Πολέμου το 1912-13, η πόλη, ως γνωστόν, υπέφερε από πείνα και στερήσεις. Η λαχτάρα των Ελλήνων για ένωση της Ηπείρου με την υπόλοιπη Ελλάδα, δημιούργησε προβλήματα στην Εβραϊκή κοινότητα της πόλης, με τις επιθέσεις των χριστιανών να μην περιορίζονται μόνο εναντίον των Οθωμανών, αλλά να επεκτείνονται και εναντίον των Εβραίων, αφού υποπεύονταν συνεργασία με τους Οθωμανούς, για την παρεμπόδιση της ένωσης» (Αναστασίου, 2013, σελ. 64-65). Ωστόσο, οι διακοινοτικές ταραχές συνεχίστηκαν και εντάθηκαν, την ίδια στιγμή που οι Οθωμανοί αντιμετώπιζοντας δυσκολίες

στο στρατιωτικό μέτωπο, έκαναν έκκληση για βοήθεια στους Εβραίους. «Ορισμένοι δέχτηκαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, αναλαμβάνοντας την κατασκοπία του ελληνικού σώματος. Όμως, η ανακάλυψη τους, οδήγησε σε συλλήψεις και ανακρίσεις, με αποτέλεσμα η παραδοχή της προδοσίας, να επιφέρει την εκτέλεση τους. Στη συνέχεια, η αποστολή συγγενών για ανεύρεση των αγνοουμένων, είχε την ίδια κατάληξη, με την αποκοπή των αυτιών και το ρίξιμο τους στην αυλή της συναγωγής, να αποτελεί προειδοποιητικό σημάδι προς την κοινότητα» (Λιβαδεύς, 1964, σελ. 62-65). Η αναστάτωση που δημιουργήθηκε από το συμβάν ήταν μεγάλη, με τα ίδια τα μέλη της κοινότητας να καίνε την οικία του προδότη, εκείνου δηλαδή που εισηγήθηκε την αποστολή κατασκόπων.

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και κυρίως, κατά την διάρκεια της γερμανικής κατοχής των Ιωαννίνων, όπως είναι γνωστό, η κατάσταση για τον εβραϊκό πληθυσμό επιδεινώθηκε πάρα πολύ. Αρχικά, παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι Εβραίοι την περίοδο αυτή, η κοινότητα αριθμούσε 1.950 άτομα, δηλαδή 500 οικογένειες που κατοικούσαν κυρίως μέσα στο κάστρο και ορισμένες έξω από αυτό (Dalven & Stavroulakis, 1990). Η καθημερινότητα τους, δεν τροποποιήθηκε διόλου, αφού η άσκηση των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων συνεχιζόταν κανονικά. Οι περισσότεροι ασχολούνταν με το εμπόριο υφασμάτων, τροφίμων, ψιλικών, ασκούσαν το επάγγελμα του σαράφη (αργυραμοιβού), του ιμπρισιμά (μεταξουργού), του χρυσοκεντητή, του πραματευτή, του γυρολόγου, του μανάβη, του μπακάλη, του τσαγκάρη, του ράφτη, του κρεοπώλη, του γαλακτοπώλη, του τενεκετζή – φανοποιού, του παπλωματά, του χαλκουργού, του μανάβη, του παλιατζή, του αχθοφόρου, του κτηματομεσίτη, του νηματοποιού, του δερματέμπορου, του δημοδιδάσκालου, του εργάτη κ.λ.π. (Σιομπότης, 2005).

Μέσα σε αυτό το σχετικά ήρεμο κλίμα, οι ριζοσπαστικές ιδέες του Χίτλερ και η εφαρμογή των σχεδίων του περί φυλετικής καθαρότητας, άλλαξαν άρδην το κοινωνικό και ανθρωπολογικό σκηνικό στην Ευρώπη και φυσικά στην Ελλάδα. Η μυστικότητα, με την οποία συντελέστηκε η «τελική λύση» και η άρτια εκτελεσμένη εφαρμογή της, που περιλάμβανε μέσω της προπαγάνδας την παραπλάνηση και απόκρυψη αποδεικτικών ενοχοποιητικών στοιχείων, συνέτειναν στην παθητική στάση αρκετών Εβραίων ηγετών σε Ευρώπη και Ελλάδα. Κάτι αντίστοιχο συνέβη και στην κοινότητα των Ιωαννίνων, όπου ο γνωστός έμπορος ηγέτης της Σαμπεθάι Καμπελής, μη λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη τη μετατόπιση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς και τα προειδοποιητικά σημάδια, πίστεψε στα λόγια των Ιταλών και Γερμανών που τους καθησύχαζαν ότι δεν θα είχαν ανάλογη μεταχείριση με αυτή των ομόθρησκων τους ισπανόφωνων Θεσσαλονικιών, τρέφοντας την πεποίθηση ότι μέσω της συμμόρφωσης προς

τον κατακτητή θα κατορθωνόταν τη συνολική διάσωση της κοινότητας (Αμπατζοπούλου, 1998).

«Στις 24 Μαρτίου 1944 ένα υδροπλάνο προσγειώθηκε στη λίμνη Παμβώτιδα, στο οποίο επενέβαιναν τρεις ή τέσσερις Γερμανοί αξιωματικοί. Υπάρχει η φήμη πως η παράδοση ενός άκρως απόρρητου και σφραγισμένου φακέλου μαρτυρούσε την άρτια προσχεδιασμένη οργάνωση εκτόπισης του Εβραϊκού πληθυσμού της πόλης, αφού ο φάκελος αυτός περιλάμβανε λίστες ονομάτων και διευθύνσεις κατοικιών. Έτσι, το μοιραίο ξημέρωμα της 25ης Μαρτίου 1944, διαψεύστηκαν οι προσδοκίες των Εβραίων της πόλης για σωτηρία» (Schminch-Gustavus, 2008, σελ. 74-75).

Υπάρχει η άποψη ότι οι γερμανικές ομάδες των Ες-Ες αφού περικύκλωσαν τις εβραϊκές συνοικίες, εισέβαλαν στα σπίτια, διατάζοντας τη συγκέντρωση των μεν, κατοίκων εκτός τους κάστρου στην πλατεία Μαβίλη και των εντός του κάστρου σε ένα χώρο μέσα σε αυτό, κουβαλώντας μαζί τους αντικείμενα αξίας και παραδίδοντας τα κλειδιά των σπιτιών και καταστημάτων τους (Μπακόλα, 1998). Στη συνέχεια, νέοι, γέροι, γυναίκες και παιδιά επιβιβάστηκαν σε καμιόνια με προορισμό τη Λάρισα (δέκα άτομα κατόρθωσαν να δραπετεύσουν) και έπειτα, για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Άουσβιτς/Μπιρκενάου. Οι 1.850 Έλληνες Εβραίοι της πόλης, προτού εξοντωθούν, υπέστησαν βασανιστήρια και εξευτελισμούς, ενώ επιβίωσαν μόλις 163 άτομα (ΚΙΣ, 2010).

Ο Σιομπότης (2005) αναφέρει πως επέστρεψαν 163· σημείο αναγνώρισης ο αριθμός στο χέρι τους. Σήμερα οι ρωμανιώτες Εβραίοι των Ιωαννίνων μετριοούνται στα δάχτυλα, καθώς είναι λιγότεροι από πέντε δεκάδες. Η πολυάριθμη και ευημερούσα (πριν το Ολοκαύτωμα) Ισραηλιτική Κοινότητα των Γιαννίνων χάθηκε για πάντα. Όσοι γλίτωσαν ζουν με τις φρικτές αναμνήσεις του χθες, που τους έμειναν ανεξίτηλες.

3.2.3 Αθήνα

Συγκεκριμένα στοιχεία για την ύπαρξη κάποιας εβραϊκής κοινότητας στην Αθήνα υπάρχουν μόνο από τις αρχές του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Ο Αγρίππας ο Α΄ σε επιστολή του προς τον Γάιο Καλλιγούλα αναφέρει την Αττική σαν μία από τις περιοχές που κατοικούν Εβραίοι (Φύλων, Legat.281). Επίσης ο Παύλος επισκέφθηκε μία συναγωγή στην Αθήνα και συνάντησε εκεί, εκτός από Εβραίους, αρκετούς εθνικούς που τιμούσαν την Ιουδαϊκή θρησκεία (Πράξεις, 17:17). Διάφορες επιγραφές μαρτυρούν, ότι στην Αθήνα έζησαν Σαμαρίτες, καθώς και Εβραίοι συμπεριλαμβανομένου κι ενός Ιεροσολυμίτου.

Ωστόσο, η αρνητική στάση και η εμπάθεια έναντι των Εβραίων φάνηκε εξ αρχής από πολλές πλευρές. Μετά την κατάκτηση της Αθήνας από τους Τούρκους (1456), ο Μωάμεθ Β΄ ο κατακτητής παραχώρησε στους κατοίκους το δικαίωμα να απαγορεύσουν την εγκατάσταση των Εβραίων εκεί. Παρ' όλα αυτά ο αριθμός προσφύγων από την Ισπανία και απόγονοι αυτών βρήκαν άσυλο στην Αθήνα μετά το 1492. Το έτος 1705 ένας Γάλλος ταξιδιώτης συνάντησε στην Αθήνα 15 – 20 εβραϊκές οικογένειες (ΚΙΣ, χ.χ.).

Το τέλος της ελληνικής επανάστασης του 1821 θα βρει στα όρια του μικρού νεοπαγούς κράτους έναν μικρό αριθμό Εβραίων και αυτό, γιατί η πλειονότητα των Εβραίων κατοικούσαν σε βορειότερες περιοχές, οι οποίες ενσωματώθηκαν σταδιακά στο νέο ελληνικό κράτος. Η ενσωμάτωση των Επτανήσων, Θεσσαλίας στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα και της Μακεδονίας, Ηπείρου και Θράκης στο πρώτο τέταρτο του 20ού θα πολλαπλασιάσουν τον αριθμό των Εβραίων, ενώ το σύνταγμα του 1844 θα διακηρύξει την απόλυτη ισότητα όλων των Ελλήνων υπηκόων μπροστά στον νόμο, ανεξαρτήτως φυλής ή θρησκείας. Στα τέλη του 19ου αιώνα, αναγνωρίζεται επισήμως και η μικρή, την εποχή εκείνη, Ισραηλιτική Κοινότητα της Αθήνας, ενώ η πρωτεύουσα προσελκύει Εβραίους τόσο από κοντινές, υπό οθωμανική κυριαρχία, περιοχές (Ηπειρο, Μ. Ασία) όσο και από την Κεντρική Ευρώπη (Fleming, 2010). Το πληθυσμιακό μίγμα της Εβραϊκής Κοινότητας προερχόταν κατά κύριο λόγο από εβραϊκές οικογένειες της Γερμανίας με προσωπικότητες, όπως ο Μαξ ντε Ρότσιλντ και η Δούκισσα της Πλακεντίας, η οποία συνέβαλε και στην ανέγερση της συναγωγής το 1843.

Την παραμονή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Αθήνα η κοινότητα αριθμούσε περίπου 3.500 χιλιάδες Εβραίους (Ετμεκτσόγλου, 2007). Οι πλέον εύποροι Εβραίοι ήταν ασκεναζίμ, ενώ οι σεφαραδίμ που κατάγονταν από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και την Τουρκία ήταν κυρίως πλανόδιοι πωλητές, παλαιοπώλεις και μικρομαγαζάτορες.. Στις 27 Απριλίου 1941, μόλις οι Γερμανοί μπήκαν στην Αθήνα, διεκδίκησαν από τους Ιταλούς συμμάχους τους την μονοπωλιακή διαχείριση των εβραϊκών υποθέσεων. Παρά την ιταλική

αντίδραση, «σατραπικό δικαίωμα» και με πλήρη περιφρόνηση προς τους Ιταλούς, ανέλαβαν αμέσως τα εβραϊκά ζητήματα (ΚΙΣ, 2010).

Αμέσως μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, τον Σεπτέμβριο του 1943, οι Γερμανοί πήραν υπό τον έλεγχό τους την ιταλική ζώνη κατοχής και ξεκίνησαν τη δίωξη όσων Εβραίων είχαν μείνει σε αυτές τις περιοχές. Όπως είχε ήδη γίνει στη Θεσσαλονίκη, έτσι και στην Αθήνα, οι Γερμανοί ζήτησαν από τον ραβίνο Ηλία Μπαρτζιλάι να τους παραδώσει κατάλογο με τα ονόματα όλων των μελών της Εβραϊκής Κοινότητας. Αυτή τη φορά, και σε αντίθεση με τη στάση του Κόρετς, ο ραβίνος Μπαρτζιλάι δραπέτευσε, μετά από παρότρυνση και έμπρακτη βοήθεια του ΕΑΜ, στα βουνά. Οι Γερμανοί προσπάθησαν να καταγράψουν τους Εβραίους της πρωτεύουσας και, όταν αυτή η προσπάθεια απέτυχε, συνέλαβαν όσους πήγαν στη συναγωγή στις 24 Μαρτίου 1944, έχοντάς τους προσελκύσει εκεί με δόλιο τέχνασμα. Οι συλληφθέντες κρατήθηκαν για λίγες μέρες, υπό άθλιες συνθήκες, στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, απ' όπου στάλθηκαν με τρένα στο στρατόπεδο εξόντωσης του Άουσβιτς-Μπίρκεναου (Πατρικίου, 2019).

Ο συνταγματάρχης των Ες-Ες Ντίτερ Βισλιτσένι ήταν αυτός στον οποίο ανατέθηκε ο εκτοπισμός των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και όταν αυτό ολοκληρώθηκε επιτυχώς, ο Βισλιτσένι στράφηκε προς τους Εβραίους της Αθήνας. Η Μόλχο (2006) αναφέρει χαρακτηριστικά πως ο Βισλιτσένι όταν ολοκλήρωσε το έργο του στη γερμανική ζώνη κατοχής, επέστρεψε στην Μπρατισλάβα, όπου ήταν η έδρα του. Ήρθε πάλι στην Ελλάδα μετά την ιταλική συνθηκολόγηση, στις 8 Σεπτεμβρίου 1943. Ο Άιχμαν του είχε αναθέσει να συγκεντρώσει και να αποστείλει στο Άουσβιτς όλους τους Εβραίους των Αθηνών και των επαρχιών που ήταν υπό ιταλική κατοχή το προηγούμενο διάστημα.

Ο ραβίνος Ηλία Μπαρτζιλάι κλήθηκε – όπως προαναφέρθηκε – να παραδώσει ονομαστικό κατάλογο των Εβραίων της Αθήνας. Ωστόσο, γνώριζε για τις εκτοπίσεις της Θεσσαλονίκης ενώ είχε λάβει και πληροφορία από τον Ερυθρό Σταυρό στη Γενεύη ότι δεν υπήρχε κανένα ίχνος από τους εκτοπισμένους. Αντιλαμβανόταν, επομένως, τον κίνδυνο που έκρυβε η παράδοση ενός τέτοιου καταλόγου στους Γερμανούς. Έτσι, ζήτησε αρχικά τη βοήθεια του αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού, ο οποίος και συμφώνησε να τον κρύψει σε κάποιο μοναστήρι. Τελικά ήρθε σε συνεννόηση με το Ε.Α.Μ. από το οποίο και δέχτηκε να «απαχθεί» - για να μην υπακούσει στις διαταγές των Γερμανών – και παρέμεινε στο βουνό με την οικογένειά του μέχρι το τέλος του πολέμου. Η φυγή αυτή του Μπαρτζιλάι δυσκόλεψε ιδιαίτερα τους Γερμανούς και έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στο να σωθούν εκατοντάδες Εβραίοι της Αθήνας (Mazower, 2001).

Από τον Σεπτέμβριο του 1943 μέχρι την υλοποίηση της επιχείρησης μεσολάβησε ένα διάστημα 6 μηνών. Μάλιστα τον Ιανουάριο του 1944 ο Βισλιτσένι κλήθηκε πίσω στην Μπρατισλάβα και εστάλη στην Αθήνα άλλος αξιωματούχος για να εκτελέσει τη διαταγή της εκτοπίσεως (Μόλχο, 2006). Μέχρι το τέλος Μαρτίου του 1944 συνελήφθησαν 1.300 Εβραίοι στην πρωτεύουσα και οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου μέχρι να έρθουν και οι συλληφθέντες από την υπόλοιπη Ελλάδα. Ωστόσο, ο εβραϊκός πληθυσμός ήταν πολύ μικρότερος και περισσότερο αφομοιωμένος από ό,τι στη Θεσσαλονίκη, οπότε μπορούσε ευκολότερα να κρυφτεί, όπως και συνέβη με ένα μέρος του (Ετμεκτσόγλου, 2007).

Στην περίπτωση της Αθήνας ήταν αξιοπρόσεκτη η στάση των αρχών με χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Άγγελου Έβερτ, αρχηγού τη αστυνομίας, που εξέδωσε 1.200 πλαστές ταυτότητες ή αυτή του αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού με τα πιστοποιητικά βαφτίσεων με ημερομηνία προπολεμική (Ετμεκτσόγλου, 2007). Συγκεκριμένα για τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, η Πατρικίου (2019) αναφέρει πως με την προτροπή του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού, και την ενεργητική συνεργασία του Διευθυντή της Αστυνομίας Αθηνών, Άγγελου Έβερτ, δόθηκαν διαταγές στα αστυνομικά τμήματα να εκδίδουν ψεύτικες ταυτότητες σε όσους Εβραίους το επιθυμούσαν. Οι ταυτότητες αυτές, που είχαν χριστιανικά ονόματα και ανέγραφαν ως θρήσκευμα «Χριστιανός Ορθόδοξος», δεν διακρίνονταν καθόλου από τις αληθινές, αφού είχαν εκδοθεί από τις ίδιες τις αστυνομικές αρχές, και συνεπώς μπορούσαν να περάσουν κάθε γερμανικό έλεγχο.

Νωρίτερα, ο Αρχιεπίσκοπος είχε προβεί και σε διαμαρτυρίες. Οι διαμαρτυρίες κορυφώθηκαν με τα δύο υπόμνηματά του Αρχιεπισκόπου Αθήνας και πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού. Με το πρώτο υπόμνημα, που εστάλη στις 23 Μαρτίου 1943 (δηλαδή αφού είχαν αρχίσει οι εκτοπίσεις), προς τον Πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο της κατοχικής κυβέρνησης – η οποία ως τότε είχε παραμείνει απαθής θεατής των γεγονότων – του ζητούσε να μεσολαβήσει στις γερμανικές αρχές, ώστε να σταματήσουν οι διώξεις των Ελλήνων Εβραίων. Στο υπόμνημά του υπερασπιζόταν την εβραϊκή παρουσία στην ελληνική κοινωνική ζωή και υπενθύμιζε ότι οι κατοχικές αρχές έχουν την υποχρέωση να προστατεύουν όλους τους Έλληνες υπηκόους. Το δεύτερο υπόμνημα, που εστάλη στις 24 Μαρτίου 1943, στον Πληρεξούσιο του Ράιχ στην Ελλάδα, Günther Altenburg, υπογράμμιζε την πλήρη ένταξη των Θεσσαλονικίων Εβραίων στην ελληνική κοινωνία και ζητούσε να ανασταλεί η δίωξή τους (Πατρικίου, 2019).

3.2.4 Χαλκίδα

Η ρωμανιώτικη Εβραϊκή Κοινότητα της Χαλκίδας ήταν η μοναδική στην Ευρώπη που διέμενε στον ίδιο τόπο αδιάκοπα επί 2.500 χρόνια και αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας της πόλης. Η διάσωση των Εβραίων της Χαλκίδας αποτελεί μία φωτεινή αχτίδα στο σκοτάδι της εφαρμογής «τελικής λύσης» στην ελληνική επικράτεια.

Η εβραϊκή παρουσία στην Εύβοια και κυρίως στη Χαλκίδα χρονολογείται πιθανότατα λίγο μετά το 586 π. Χ. Πιθανόν να πρόκειται για τους πειρατές, οι οποίοι ακολούθησαν ως έμποροι τους Φοίνικες, όταν οι τελευταίοι ήρθαν στην Ελλάδα και κατευθύνθηκαν περνώντας από την Εύβοια προς τη Θήβα. Κατά την περίοδο των ελληνιστικών χρόνων οι Εβραίοι βρίσκονται αναμφισβήτητα εγκατεστημένοι και οργανωμένοι σε παραιοικίες στο νησί και κυρίως στην πόλη της Χαλκίδας, όπως μαρτυρείται από μελέτες του συγγραφέα Ι. Φτέρη και του Μητροπολίτη Θέμελη (ΚΙΣ, 2010).

Η παρουσία τους συνεχίστηκε στα ελληνιστικά χρόνια, ενώ πιστοποιείται ακόμη από μαρτυρίες περιηγητών, που βεβαιώνουν ότι υπήρχε κοινότητα στη Χαλκίδα κατά τη Βυζαντινή περίοδο, επί Ενετών (1205-1470) και κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1470-1833) (ΚΙΣ 1978). Από τον 12ο αιώνα, 200 Εβραίοι (κατ' άλλους 200 οικογένειες), κατοικούσαν μέσα στο Κάστρο, μιλούσαν μόνο την ελληνική γλώσσα, και ήταν πολύ δύσκολο να τους ξεχωρίσεις από τους άλλους κατοίκους. Ακόμη, είχαν συγκροτήσει δική τους συνοικία, στη μέση της οποίας ανέγειραν συναγωγή. Την περίοδο που Ενετοί και Λομβαρδοί κατοικούσαν στη Χαλκίδα, η Εβραϊκή Κοινότητα ήταν σε ακμή και τα μέλη της ασχολούνταν με το εμπόριο, την εξαγωγή οίνου, τη βιοτεχνία και ήταν τεχνίτες, βαφείς και μεταξουργοί. Ωστόσο, προς το τέλος της Ενετοκρατίας οι πόλεμοι, οι λοιμοί και η βαριά φορολογία είχαν εξαθλιώσει την κοινότητα. Το 1470 το Κάστρο κατελήφθη από τον Μωάμεθ τον Πορθητή. Η σφαγή ήταν τρομερή και πολλοί Εβραίοι διέφυγαν στη Θήβα, όπου υπήρχε μεγάλη Εβραϊκή Κοινότητα. Από την περίοδο αυτή, η Χαλκίδα και μαζί η Εβραϊκή της Κοινότητα, εισήλθαν σε περίοδο παρακμής (Kampel, 2007).

Η Επανάσταση του 1821 βρίσκει τους Εβραίους συμπορευόμενους με τους υπόλοιπους κατοίκους του νησιού. Ο Γ. Φουσάρας και ο Γ. Φιλιππόπουλος αναφέρουν ότι οι εβραϊκές οικογένειες Κοέν και Κρίσπη προσχώρησαν στη Φιλική Εταιρεία. Είναι οικογένειες μεγάλες, ισχυρές και με μόρφωση. Το 1894, η Εβραϊκή Κοινότητα έχει 52 οικογένειες και 284 άτομα, όπως προκύπτει από επιστολή-ντοκουμέντο της Κοινότητας. Με την εν λόγω επιστολή απευθύνεται έκκληση βοήθειας προς τους Αμερικανούς ομοθρήσκους. Αιτία της έκκλησης αποτελεί ο μεγάλος καταστροφικός σεισμός, που στάθηκε αιτία κατεδάφισης ολόκληρης σχεδόν της πόλης. Αυτή την περίοδο ο πληθυσμός της Κοινότητας μειώνεται σε

170 μέλη. Πολλοί επιλέγουν τη μετοίκηση σε άλλες κοινότητες, όπως σε αυτή του Βόλου (ΚΙΣ, 2010).

Ιδιαίτερα γνωστό είναι πως στον ελληνο-ιταλικό Πόλεμο του 1940 ο πρώτος Έλληνας αξιωματικός που έπεσε ηρωικά μαχόμενος ήταν ο Χαλκιδαίος Εβραίος συνταγματάρχης Μορδοχαίος Φριζής. Στα χρόνια της ιταλικής κατοχής, η κατάσταση ως προς τις διώξεις εβραϊκού πληθυσμού ήταν ήρεμη και καθησυχαστική, όπως και στην υπόλοιπη ιταλοκρατούμενη ζώνη. Ωστόσο, η συνθηκολόγηση της Ιταλίας ανέτρεψε τα δεδομένα. Το Ε.Α.Μ., πολύ καλά οργανωμένο πια, εγκαίρως αντιλήφθηκε ότι, αν έφταναν ενισχύσεις στη γερμανική φρουρά της πόλης, η κατάσταση θα ήταν πολύ δύσκολη για τους Εβραίους, οπότε η νομαρχιακή επιτροπή Ε.Α.Μ. Εύβοιας, αλλά και η Εθνική Αλληλεγγύη κάλεσαν τον λαό της Χαλκίδας και της Εύβοιας να βοηθήσουν με κάθε τρόπο τους Εβραίους συμπολίτες τους. Ταυτόχρονα το Ε.Α.Μ. ήρθε σε επαφή με τους επικεφαλής της Κοινότητας και εισηγήθηκε την άμεση απομάκρυνση του εβραϊκού πληθυσμού και τη φυγάδευσή τους στα ελεύθερα χωριά της περιοχής, πρόταση που έγινε δεκτή από την κοινότητα και άρχισε άμεσα η επιχείρηση φυγάδευσης. Μάλιστα, η Χωροφυλακή και ο τότε υπομοίραρχος Οικονομίδης συνέδραμαν εκδίδοντας πλαστές ταυτότητες, ενώ ο μητροπολίτης Γρηγόριος φύλαξε στο σπίτι του 6 κυλίνδρους του Σέφερ Τορά της συναγωγής, τους οποίους επέστρεψε στην κοινότητα με τη λήξη του πολέμου (Μενεξιάδης, 2006).

Έτσι η Χαλκίδα αποτελεί ένα από τα παραδείγματα διάσωσης με ιδιαίτερα καλή έκβαση, όπου από τα 327 μέλη της Εβραϊκής Κοινότητας χάθηκαν 18-22 άτομα που πιάστηκαν σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών στα γύρω χωριά. Η αгаστή συνεργασία του Ε.Α.Μ. με την κοινότητα αλλά και η συνδρομή της χωροφυλακής και του Μητροπολίτη Γρηγόριου, έπαιξαν καίριο ρόλο στη διάσωση της κοινότητας (Καβάλα, 2015).

Μετά τον πόλεμο, οι περισσότεροι επιζώντες ξεκίνησαν τη ζωή τους ξανά από το μηδέν, έχοντας χάσει εκτός από οικογένεια, και κάθε περιουσιακό στοιχείο. Χρειάστηκε μεγάλος αγώνας για να ανακτηθούν σπίτια και μαγαζιά. Λιγότεροι από 5.000 Εβραίοι αποτέλεσαν τις ελληνο-εβραϊκές κοινότητες μετά το 1950 και σήμερα ο αριθμός αυτός βαίνει συρρικνούμενος (περίπου 3.500 συνολικά). Ο πληθυσμός είναι, όμως, πια συγκεντρωμένος κυρίως στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, ενώ ολιγομελείς κοινότητες υπάρχουν ακόμη στη Λάρισα, στον Βόλο, στα Γιάννενα, στην Κέρκυρα, στη Χαλκίδα και στη Ρόδο. Σε άλλες πόλεις, δίχως κοινότητα πια, την ιστορική παρουσία των Εβραίων στην πόλη μένει να θυμίζει μία συναγωγή, όπως η αναστηλωμένη και μετά τον πρόσφατο εμπρησμό του 2010 ανακαινισμένη συναγωγή «Ετς Αχαγίμ» στα Χανιά, η συναγωγή στη Βέροια, ή η συναγωγή που στεγάζει και το Μουσείο στη Ρόδο. Ή ένα μνημείο, όπως τώρα πια στην Καβάλα. Οι

δυσκολίες της επιστροφής των λιγοστών επιζώντων και τα χρόνια της ανασυγκρότησης αποδεκατισμένων κοινοτήτων αλλά και προσωπικών ρημαγμένων ζωών αποτελούν τα τελευταία χρόνια αντικείμενο μελετών πολλών ερευνητών. Έχει συγκροτηθεί έτσι ένα νέο πεδίο ερευνών που θα ρίξει φως στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια (Δρουμπούκη, Α.-Μ., 2019).

Συνολικά, πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η εβραϊκή παρουσία ήταν έντονη σε ολόκληρο σχεδόν τον ελλαδικό χώρο. Σε πολλά μέρη όπως στις περιοχές Τρικάλων, Λάρισας, Βόλου, οι Εβραίοι ζούσαν αναμειγμένοι με τους Έλληνες, μιλούσαν πολύ καλά ελληνικά και δεν ξεχώριζαν (Καβάλα, 2015). Στα νησιά του Αιγαίου εντοπίζονται εβραϊκές κοινότητες όπως εκείνες της Ρόδου και της Κω, οι ρίζες των οποίων φτάνουν στην αρχαιότητα (McGuire, 2018). *«Εβραίοι ασφαλιστές εκπροσωπούσαν εταιρείες στα κέντρα παραγωγής, επεξεργασίας και εξαγωγής αγροτικών προϊόντων (ιδιαίτερα στην Καβάλα, την Ξάνθη και τις Σέρρες) και συγκαταλέγονταν στην ομάδα των πιο εύπορων μελών στην κοινότητα. Συμμετέχοντας σε όλους τους κλάδους των υπηρεσιών που υποστήριζαν το εμπόριο, διακρίνονταν κυρίως σε εμπορομεσίτες στην περιοχή των Σερρών (μέχρι το Μεσοπόλεμο), της Κομοτηνής και του βορείου Έβρου (μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο)»* (Ριτζαλέος, 2006, σελ. 181).

3.3 Οι Εβραίοι στο ελληνικό εθνικό κράτος

Η ταυτότητα του ατόμου ή ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, συχνά νοσηματοδοτείται μέσα από την ετερότητα, μια ετερότητα που όπως αναφέρει ο Γκότοβος (2001, σελ. 6) *«ξεκινά από τις ατομικές διαφορές των υπό ένταξη στην ίδια κοινωνία κατά τη διάρκεια του ίδιου χρόνου υποκειμένων, περνάει μέσα από τη γλωσσική, κοινωνική, οικονομική, θρησκευτική, εθνοτική, εθνική και πολιτισμική διαφοροποίηση των μελών της εθνικής κοινωνίας, για περατωθεί με την ένταξη στο πολύπλοκο σχήμα των αντίστοιχων διαφοροποιήσεων και των συνδυασμών τους σε οικουμενικό επίπεδο»*.

Το έθνος-κράτος επιδιώκοντας την εθνική ομοιογένεια, κατευθύνεται προς την ένταξη και ενσωμάτωση πληθυσμών που παρεκκλίνουν από την πλειοψηφία – στην περίπτωση των Εβραίων σε θρησκευτικό, ενίοτε και σε γλωσσικό επίπεδο. Ένταξη και ενσωμάτωση είναι δύο έννοιες που δεν πρέπει να συγχέονται, μολονότι είναι στενά συνδεδεμένες. Ο Penninx (2001) ορίζει ως ένταξη την αποδοχή του «άλλου», διαδικασία που διαχωρίζεται σε δύο μέρη, τα οποία αφορούν από τη μία πλευρά την μειονότητα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της και από την άλλη την κοινωνία αποδοχής με την αντίδρασή της απέναντι στο διαφορετικό. Σύμφωνα με τους Entzinger & Biezeveld (2003), η ένταξη ταυτίζεται με την έννοια της κοινωνικής συνοχής, καθότι οι κοινωνίες που διακρίνονται από υψηλά επίπεδα κοινωνικής συνοχής είναι περισσότερο πρόσφορες στην καλύτερη ενσωμάτωση του διαφορετικού. Κατ' αυτό τον τρόπο η έννοια της ένταξης αποτυπώνει διαδικασίες συμμετοχής στο κοινωνικό σύνολο και σύστημα. *«Επίσης, θα πρέπει να τονιστεί ότι η διαδικασία ένταξης δεν είναι μία και μοναδική, αντίθετα υπάρχουν πολλές διαφορετικές μορφές ένταξης, τόσες, όσες προωθεί και / ή έστω εκ των υστέρων νομιμοποιεί η ίδια η κοινωνία. Ο όρος Insertion αναφέρεται κυρίως στην προσπάθεια ένταξης όταν υπάρχουν εμπόδια στην ομαλή κοινωνικοποίηση. Με άλλα λόγια, ο όρος σηματοδοτεί και περιγράφει τις πολιτικές κοινωνικής ένταξης και επανένταξης της Ε.Ε και αναφέρεται κυρίως στις ευπαθείς κοινωνικά ομάδες. Πρόκειται για όρο καθαρά πολιτικό με εκτεταμένη κοινωνική χρήση»*. (Μωυσίδης & Παπαδοπούλου, 2011, σελ. 8).

Η ενσωμάτωση, από την άλλη, αφορά στην ουσία τη σχέση που αναπτύσσει το άτομο με την κοινωνία, σχέση δυναμική, που ήταν το αποτέλεσμα των εκάστοτε πολιτικών και οικονομικών συγκυριών, κάθε εποχής και κάθε κοινωνίας (Schnapper, 1992). Το έθνος-κράτος ενσωματώνει την ετερογενή ομάδα αναλόγως με το ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο

οποίο αυτό έχει δομηθεί και η επιτυχής της έκφανση συνίσταται στην συνέχειά της μέσα στο χρόνο. Ο κοινωνικός δεσμός ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία δεν θα πρέπει να είναι χαλαρός, καθότι έτσι τίθεται εν αμφιβόλω η κοινωνική συνοχή (Παπαδοπούλου, 2006). *«Οι πολλαπλές και ποικίλες μορφές ένταξης και ενσωμάτωσης αποτελούν επίσης μία επιπλέον σημαντική διαπίστωση. Δεν υπάρχει μία και δεδομένη ένταξη ή ενσωμάτωση. Η κοινωνία δεν προωθεί στις περισσότερες των περιπτώσεων μία διαδικασία ένταξης ή μία διαδικασία ενσωμάτωσης που είναι κοινώς αποδεκτή, αλλά προωθεί πολλές, διαφορετικές και καμιά φορά αλληλοσυγκρουόμενες μορφές ένταξης και ενσωμάτωσης».* (Μωυσίδης & Παπαδοπούλου, 2011, σελ. 10). Τέλος, πρέπει να αναφερθεί πως οι δύο διαδικασίες αλληλοπλέκονται και η ένταξη αναμφισβήτητα τροφοδοτεί και προηγείται της ενσωμάτωσης. Ωστόσο, η ένταξη δεν οδηγεί πάντα σε ενσωμάτωση, αν και αποτελεί τον αναγκαίο προθάλαμό της (Δημουλάς & Παπαδοπούλου, 2004).

3.3.1 Εθνικά κράτη και μειονοτική εκπαίδευση

Πριν γίνει αναφορά σε οτιδήποτε σχετίζεται με τους Εβραίους ως πληθυσμιακά υποκείμενα στα εθνικά κράτη, θα ήταν εύλογο να προσεγγισθεί εννοιολογικά η λέξη «έθνος», όπως παρουσιάζεται στην σημερινή πραγματικότητα. Σύμφωνα με τον Smith (2000) το έθνος είναι μια ευρεία, κάθετα συνδεδεμένη και μεταβλητής επικράτειας ομάδα, η οποία έχει κοινά πολιτικά δικαιώματα και αίσθημα συλλογικότητας σε συνδυασμό με ένα ή περισσότερα χαρακτηριστικά, τα οποία διαφοροποιούν τα μέλη της από μέλη άλλων ανάλογων ομάδων, με τις οποίες διατηρούν συμμαχικές ή εχθρικές στάσεις. Η εθνική ταυτότητα και το έθνος αποτελούν πολύπλοκες κατασκευές στις οποίες συνυπάρχουν εθνοτικά, πολιτισμικά, εδαφικά, οικονομικά και πολιτικά στοιχεία. Τα άτομα που απαρτίζουν ένα έθνος, ζουν και αναπτύσσουν τις δραστηριότητές τους μέσα σ' ένα συγκεκριμένο «ιστορικό χώρο», που βοηθά στην τοποθέτηση ενός έθνους στο χρόνο και στον εδαφικό χώρο. Τα ίδια τα έθνη προσπαθούν να εγγυηθούν τον έλεγχο και την κατανομή μεταξύ των μελών τους των πόρων του συγκεκριμένου εδάφους. Επιπλέον ενθαρρύνουν και προσπαθούν να διασφαλίσουν την απρόσκοπτη διακίνηση των αγαθών.

Σύμφωνα με τον Andrew (2014) τα έθνη είναι σύνθετα φαινόμενα, που σχηματίζονται από πλήθος πολιτισμικούς, πολιτικούς και ψυχολογικούς παράγοντες. Πολιτισμικά το έθνος είναι μια ομάδα ανθρώπων που μοιράζονται γλώσσα, θρησκεία, ιστορία και παραδόσεις. Πολιτικά, ένα έθνος είναι μια ομάδα ανθρώπων που αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως φυσική, πολιτική κοινότητα. Ψυχολογικά, ένα έθνος είναι μια ομάδα ανθρώπων, που διακρίνεται από την κοινή αφοσίωση ή αγάπη που παίρνει τη μορφή του πατριωτισμού.

Στενά συνυφασμένες στη σύγχρονη εποχή οι έννοιες έθνος και κράτος, πρέπει να γίνει κατανοητό πως, όπως υπάρχουν πολλές προσεγγίσεις του έθνους, έτσι υπάρχουν και πολλών ειδών κράτη. Κράτη τα οποία ήταν εδραιωμένα πολιτικά (Ηνωμένο Βασίλειο), έθνη τα οποία στηρίχτηκαν στο κοινό τους πολίτευμα (Γαλλία) και έθνη τα οποία προήλθαν από την συνένωση μικρότερων κρατιδίων (Γερμανία). Αυτά τα κράτη καλούνταν να δημιουργήσουν μια κοινή, ηρωική ιστορία, να «χτίσουν» ένα παρελθόν και να δημιουργήσουν εθνικά σύμβολα, τα οποία θα υπενθυμίζουν την υπαγωγή στην εθνική ομάδα και θα προσδιορίζουν την εθνική ταυτότητα (Haste, 2005). Οι κοινές μνήμες που είναι απαραίτητες για την σύσταση του έθνους-κράτους οργανώνονται μέσα από την επαναληψιμότητα κοινών πρακτικών, οι οποίες παράγουν κοινές συνήθειες και μνήμες (Ψαρρού, 2005). Τα μνημεία, τα μουσεία, οι εθνικές γιορτές συντηρούν την συλλογική μνήμη και δημιουργούν εθνικούς δεσμούς με τους πολίτες.

Οι πλέον πρόσφατες προσεγγίσεις για το έθνος εμφανίζονται από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, όταν η έννοια του έθνους καθίσταται αντικείμενο μελέτης ποικίλων επιστημονικών κλάδων, μεταξύ των οποίων η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η πολιτική επιστήμη και η κοινωνιογλωσσολογία. Ουσιαστικά, για πρώτη φορά πλέον, το αντικείμενο του ενδιαφέροντος μετατοπίζεται από την προσπάθεια εννοιολογικού προσδιορισμού του εθνικού φαινομένου στους τρόπους με τους οποίους συγκροτούνται τα έθνη. Το ερώτημα, δηλαδή, που τίθεται από τους ερευνητές δεν είναι «τί ορίζουμε ως έθνος», αλλά «πώς ή πότε διαμορφώνονται τα έθνη και τα εθνικά υποκείμενα». Σε αυτό το πλαίσιο, όπως αναλύεται παρακάτω, καθίσταται γενικά αποδεκτό το γεγονός ότι τα έθνη συνιστούν ένα φαινόμενο της νεωτερικότητας, η οποία γεννά εθνικισμό.

«Σημαντικός παράγοντας της νέας θεώρησης του έθνους είναι η εισαγωγή της έννοιας της «φαντασιακής κοινότητας» που σύμφωνα με τον ορισμό για το έθνος του Benedict Anderson είναι μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική οντότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη» (Παλάσκας, 2012, σελ. 27). Όπως υποστηρίζει ο Anderson κάθε κοινότητα που τα μέλη της στερούνται, λόγω του μεγέθους της, την προσωπική επαφή είναι φαντασιακή. Επομένως, η σύλληψη της κοινότητας από τα μέλη

της επιτελείται μέσω της φαντασίας. Κατ' αναλογία το έθνος συλλαμβάνεται από τα μέλη της εθνικής κοινότητας με τη φαντασία ως οριοθετημένο σε σχέση με άλλα έθνη που βρίσκονται εκτός των συνόρων του. Επίσης, συλλαμβάνεται φαντασιακά ως κυρίαρχο και ελεύθερο υπό την αιγίδα ενός κυρίαρχου κράτους. Τέλος, μέσω της φαντασίας συλλαμβάνεται ως κοινότητα, επειδή γίνεται αντιληπτό ως μία «βαθιά οριζόντια συντροφική σχέση» (Παλάσκας, 2012).

Στον αντίποδα του Anderson, ο Γκότοβος (2001, σελ. 31) αναφέρει πως «η άποψη ότι το έθνος είναι μια φαντασιακή κοινότητα,⁵ επειδή τα μέλη της δεν έχουν και δεν πρόκειται να έχουν ποτέ στη ζωή τους την ευκαιρία να συναντηθούν και να γνωρίσουν τα υπόλοιπα μέλη, με εξαίρεση ορισμένα, έχει οδηγήσει μερικούς στο να υποθέτουν ότι το έθνος είναι ιδεολόγημα, μια οπτασία που επιβάλλει στη συνείδηση μια ανύπαρκτη πραγματικότητα. Οι εικόνες που ορισμένοι επινοούν για το έθνος, συγκεκριμένες δηλαδή αναπαραστάσεις του έθνους, ενδέχεται να είναι εξωπραγματικές, να συγκρούονται με τα γεγονότα. Αλλά αυτό δεν αρκεί για να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι το έθνος, ως ψυχολογική, κοινωνική και ιστορική πραγματικότητα είναι μια χίμαιρα. Εξάλλου, όχι μόνον οι μεγάλες ομάδες, όπως τα έθνη, αλλά ακόμη και οι πιο μικρές, ας πούμε η οικογένεια, λειτουργούν με βάση ένα μίγμα από γεγονότα και παραδοχές («φαντασία»): ο κοντινός μας «άλλος», ο συνάδελφος ή φίλος, είναι, παρά τη βιολογική του υπόσταση, σε επίπεδο κοινωνικής αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας, μια υπόθεση εργασίας. Δηλαδή, εν μέρει «φαντασιακός», αλλιώς στις δυαδικές σχέσεις δεν θα χρειαζόταν να πέσουμε ποτέ από τα σύννεφα. Το να ισχυρίζεται, λοιπόν, κανείς ότι το έθνος είναι μια φαντασιακή κοινότητα, δεν προσθέτει κάποιο νέο γνώρισμα στο υπό μελέτη αντικείμενο».

Σύμφωνα με την άποψη του Hobsbawm (2012) ο εθνικισμός δημιουργεί τα έθνη και όχι αντιστρόφως, ενώ οι Gellner & Breuilly (1983) υποστηρίζουν πως ο εθνικισμός δεν είναι η αφύπνιση μιας παλιάς λανθάνουσας δύναμης όπως ισχυρίζονται οι εθνικιστές, αλλά μια νέα μορφή κοινωνικής οργάνωσης, η οποία χρησιμοποιεί προϋπάρχουσες ιστορικά κληροδοτούμενες κουλτούρες τις οποίες επιλεκτικά μετασχηματίζει ή εφευρίσκει νέες για να τις μετατρέψει σε έθνη. Ο εθνικισμός είναι μια σύγχρονη αρχή που έχει καταφέρει να διεισδύσει στο κράτος.

Ως συστατικό στοιχείο της κρατικής οντότητας, το έθνος είναι έννοια που έχει κυρίαρχη θέση και στο πεδίο της εκπαίδευσης. Μέσω της εκπαίδευσης μεταφέρεται ένας φανταστικός λαϊκός πολιτισμός, ο οποίος έχει κατασκευαστεί από τους διανοούμενους ενός έθνους και αποτελεί ένα πλήρως επινοημένο παρελθόν, το οποίο ταιριάζει απόλυτα στις

⁵ Βλ. B. Anderson: Imagined Communities. London: Verso.

απόψεις και θέσεις των εθνικιστών διανοουμένων. Ο σκοπός ενός τέτοιου λαϊκού πολιτισμού δεν είναι άλλος από τη διαμόρφωση ή την ενίσχυση μιας κοινής ταυτότητας (Hobsbawm, 2012). Οι μηχανισμοί που σχετίζονται με την παραγωγή και κυκλοφορία των ιδεών – με σημαντικότερο όλων την εκπαίδευση – επιστρατεύτηκαν από το κράτος στην προσπάθεια ομογενοποίησης του εθνικού σώματος και καλλιέργειας της εθνικής συνείδησης. Θεσμοθετείται η εθνικά παρεχόμενη υποχρεωτική εκπαίδευση για να αναλάβει συγκεκριμένο πολιτικό ρόλο με στόχο τη μεταμόρφωση της ευρωπαϊκής κοινωνίας και την ισχυροποίηση των εθνικών κρατών (Αδάμου, 2002).

Στα σύγχρονα έθνη-κράτη το σχολείο αποτελεί έναν από τους βασικούς μηχανισμούς πολιτισμικής ομογενοποίησης και εξασφαλίζει τη συγκρότηση, την εδραίωση και την αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας. Η διδασκαλία της γλώσσας ασκεί ουσιαστικό ρόλο σ' αυτό. Στη διαδικασία διαμόρφωσης και αναπαραγωγής της εθνικής ταυτότητας η γλώσσα συμβάλλει καθοριστικά ως κατεξοχήν στοιχείο της πολιτισμικής οικογένειας, καθώς και η διδασκαλία των μαθημάτων της γεωγραφίας και της ιστορίας, που διαμορφώνει τις αναπαραστάσεις του έθνους ως μοναδικής και ιδιαίτερης πολιτισμικής οντότητας (Δραγώνα & Φραγκουδάκη, 1997).

Ο χαρακτήρας της εκπαίδευσης – όχι τυχαία υποχρεωτικός – εξυπηρετεί τους σκοπούς του έθνους-κράτους οδηγώντας στη σφυρηλάτησης εθνικής συνείδησης και οδηγεί στην παρελκόμενη ενοποίηση-ισχυροποίηση των εθνικών κρατών. Οι εθνικές ιστορίες καλούνται να εκφράσουν τη διαδρομή του οινωεί υποκειμένου μέσα στον χρόνο, να προδιαγράψουν την αέναη ανέλιξη και ανάτασή του προς το αβέβαιο μέλλον, προς την πρόοδο, προς την τελείωση και προς την αθανασία και να συγκροτήσουν τη διαχρονική στρατηγική του υπόστασης, σε αντιδιαστολή και ανταγωνισμό με όλα τα άλλα αντίζηλα, πραγματικά ή φαντασιακά οινωεί υποκείμενα (Τσουκαλάς, 1994).

Η σχολική ιστορία, η οποία παράγεται από την εκάστοτε εθνική ιστοριογραφία, στοχεύει στην απόδοση του έθνους ως ενός ομοιογενούς και αδιάσπαστου στον χρόνο «εθνικού εαυτού». Όμως όλη αυτή η πρόσβαση προϋποθέτει την ύπαρξη και, εν τέλει, αρνητική αξιολόγηση ενός «εθνικού άλλου», τα «αρνητικά» χαρακτηριστικά του οποίου λειτουργούν ως ένας εξ' αντιδιαστολής παράγοντας προσδιορισμού του εκάστοτε «εθνικού εαυτού» (Αβδελά, 1995).

Υπάρχει και η άποψη της Κουλούρη (2011) που αναφέρει πως η διδασκαλία της ιστορίας και μάλιστα της εθνικής ιστορίας στη σχολική εκπαίδευση υπηρετεί ιδεολογικούς σκοπούς και μετατρέπεται σε «θεραπευτική της εξουσίας», ώστε να επικυρώσει ως ορθές τις πολιτικές επιλογές, παρέχοντας συνάμα το αναγκαίο πλαίσιο για τη νομιμοποίησή τους και

τιθασεύοντας τις αντιγνώμεις που δεν συνάδουν με την εθνική ορθότητα. Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας επιτρέπει την ερμηνεία του παρελθόντος και την επαναερμηνεία του, σύμφωνα με τις ανάγκες του παρόντος αλλά και τα μελλοντικά σχέδια.

Η θέση αυτή, ωστόσο, κρίνεται ανεπαρκής και μονόπλευρη καθότι η ιστορία μπορεί να έχει πολλές χρήσεις πέρα από την ιδεολογική της διάσταση και όπως αναφέρει ο Μαδεμλής (2008, σελ. 1) *«η χρήση της ιστορίας μπορεί να συμβάλει στην πρόοδο και την ειρηνική συνύπαρξη της ανθρωπότητας, καθώς και στη χειραφέτηση του ανθρώπου και των κοινωνικών τάξεων, γιατί περικλείει όλη τη γνώση, την ιστορική εμπειρία και μνήμη του παρελθόντος»*. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα από την Γερμανία αναφέρει ο ΛΟΥΛΟΣ (1992, σελ. 178-179), ο οποίος τονίζει πως *«ο Stürmer διαμορφώνει ένα μοντέλο «χρήσης» της Ιστορίας, που θεμελιώνεται στην «παγκόσμια πολιτική και οικονομική υπευθυνότητα» της σύγχρονης Γερμανίας και επιβάλλει την αναζήτηση της «...χαμένης Ιστορίας», δηλαδή την «...ηθικά θεμιτή και πολιτικά αναγκαία» ιστορικοποίηση της αρνητικής περιόδου του εθνικοσοσιαλισμού»*.

Σε αντιδιαστολή με την έννοια του «ομογενούς έθνους» – έννοια, που πρωτύτερα προσεγγίστηκε, κατά το δυνατόν, σφαιρικά – οι κοινωνίες και τα κράτη στην ιστορία τους υπήρξαν κατεξοχήν πολυπολιτισμικά. Στους κόλπους της εθνικής πλειοψηφίας ενός κράτους ανιχνεύεται πολλές φορές η ύπαρξη μειονοτήτων, οι οποίες αντιδιαστέλλονται στην έννοια της πλειονότητας και συνεπώς η εθνική μειονότητα αποτελεί μία μειοψηφία εντός μιας μεγαλύτερης κοινωνίας (Δεδούση, 2008). Στην Κόμματος (2016, σελ. 10), διαβάζουμε τον ορισμό της μειονότητας, όπως αυτός προτάθηκε από τον Jules Deschenes: *«μειονότητα είναι μία ομάδα κατοίκων ενός κράτους, που συνιστούν μια αριθμητική μειονότητα, σε μία μη κυρίαρχη θέση στο κράτος, διαθέτει εθνοτικά, θρησκευτικά ή γλωσσικά χαρακτηριστικά, τα οποία διαφέρουν από τα χαρακτηριστικά της πλειονότητας του πληθυσμού και έχει ένα αίσθημα αλληλεγγύης, με κίνητρο, όχι μόνο σιωπηρά, μια συλλογική θέληση να επιβιώσει και έχει ως στόχο την επίτευξη ισότητας με την πλειονότητα στην πράξη και στο νόμο»*.

Το έθνος-κράτος στην προσπάθειά του για την επίτευξη της, κατά το δυνατόν, μέγιστης εθνικής ομογενοποίησης, αρχικά αρνείται την εφαρμογή μειονοτικής εκπαίδευσης στην εθνική μειονότητα. Η Κεσίδου (2008, σελ. 22) εντοπίζει *«μια αντίφαση ανάμεσα στην επικρατούσα μονοπολιτισμική και εθνικά προσανατολισμένη εκπαίδευση και αγωγή από τη μια, και την πολυπολιτισμική και πολυγλωσσική πραγματικότητα, στην οποία ζει και θα ζήσει στο μέλλον η νέα γενιά από την άλλη. Η μονοπολιτισμική εκπαίδευση αναδεικνύεται όχι μόνο ως αναχρονιστικός, αλλά και ως δυσλειτουργικός παράγοντας»*. Ο Dietrich (2006) αναφέρει και αυτός την αναγκαιότητα της επικράτησης της διαπολιτισμικής αγωγής και εκπαίδευσης ως

μία νέα πρακτική στα σχολεία, αποδεχόμενα, κατ' αυτό τον τρόπο, τα έθνη-κράτη το γεγονός πως η μονοπολιτισμική και εθνικά προσανατολισμένη εκπαίδευση δεν ανταποκρίνονται στη σύγχρονη πραγματικότητα.

Ακόμη, όμως, και σε περίπτωση που το έθνος-κράτος εφαρμόζει το προβλεπόμενο εκπαιδευτικό καθεστώς μειονοτικής εκπαίδευσης, τείνει να προσπαθεί, ταυτόχρονα, να εφαρμόσει τους κανόνες που, ουσιαστικά, εφαρμόζει συνολικά στο εκπαιδευτικό σύστημα. Σύμφωνα με τον Mylonas (2013) οι εκπαιδευτικές πολιτικές που ακολουθούνται απέναντι στις μειονότητες, από κοινού με τις πολιτιστικές και τις επαγγελματικές, εντάσσονται σε μια πολιτική «αφομοίωσης» με στόχο να ενταχθεί η μειονότητα στον τρόπο ζωής της πλειονότητας. Η Ασκούνη (2006) τονίζει την ανεπάρκεια της μειονοτικής εκπαίδευσης, η οποία τις περισσότερες φορές εργαλειοποιείται για την προώθηση συγκεκριμένων πολιτικών στόχων.

Αυτή η υπερβολική προσήλωση στην εθνική ομοιογένεια γίνεται φανερή – από σημασιολογικής σκοπιάς – και από την ίδια την έννοια της λέξης «μειονότητα» στην Ελλάδα. *«Στην ελληνική γλώσσα ο όρος «μειονότητα» παραπέμπει σε ένα ξένο στοιχείο μέσα στο «έθνος μας». Αυτό στη συνέχεια μπορεί να ταυτίζεται με εθνικές συγκρούσεις, με ανασφάλεια εθνικής ταυτότητας και εθνικής κυριαρχίας και τέλος με απειλή για την ομοιογένεια της χώρας»* (Γαλογάυρος, 2018, σελ. 47).

3.3.2 Οι Εβραίοι ως μειονότητα στο ελληνικό κράτος

Στην σύγχρονη εποχή τα θέματα που πηγάζουν από τις εθνικές μειονότητες δεν κεντρίζουν απλώς το ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής και Παγκόσμιας Κοινότητας, αλλά έχουν υιοθετηθεί πολιτικές, που στόχο έχουν όχι μόνο να ορίσουν το εννοιολογικό περιεχόμενο της μειονότητας ως λέξης (αν και αυτό δεν έχει πλήρως επιτευχθεί μέχρι στιγμής), αλλά και να συμβάλλουν στην καλύτερευση της ποιότητας αυτών των πληθυσμιακών κατηγοριών. Έτσι, το 1977 ο Ειδικός Εισηγητής της Υπο-Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Πρόληψη των Διακρίσεων και την Προστασία των Μειονοτήτων, Francesco Capotorti διατύπωσε έναν ορισμό, ο οποίος αναφερόταν σε μια ομάδα μικρότερη αριθμητικά από τον υπόλοιπο πληθυσμό του κράτους, σε μία μη-κυρίαρχη θέση, της οποίας τα μέλη-πολίτες αυτού του κράτους-έχουν εθνοτικά, γλωσσικά ή θρησκευτικά χαρακτηριστικά διαφορετικά από αυτά του υπόλοιπου πληθυσμού και εκφράζουν, ακόμη και σιωπηρά, ένα αίσθημα αλληλεγγύης, που κατευθύνεται προς τη διατήρηση του πολιτισμού, της παράδοσης, της θρησκείας ή γλώσσας τους (OHCHR, 2010). Γενικώς, ωστόσο, ένας πληρέστερος ορισμός παραμένει ακόμη σε αναζήτηση.

Στο πλαίσιο της διεθνούς συνεργασίας για τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε ολόκληρο τον κόσμο, αλλά, συγχρόνως, τόσο για την κατοχύρωση και ενίσχυση της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής δημοκρατίας σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο, όσο και για την προάσπιση του ευρωπαϊκού δημοκρατικού πολιτικού πολιτισμού, που αποτελεί πλέον παγκόσμια κληρονομιά, το Συμβούλιο της Ευρώπης προέβη στη θέσπιση μιας Συμφωνίας-πλαισίου που αφορά στην προστασία των εθνικών/εθνοτικών μειονοτήτων, το δικαίωμα διαφύλαξης της πολιτισμικής τους φυσιογνωμίας και τη δυνατότητα διαγενεακής αναπαραγωγής της ταυτότητάς τους. Η Συμφωνία αυτή που θεσπίστηκε την 1η Φεβρουαρίου 1998 έχει προσυπογραφεί, κυρωθεί και τεθεί σε εφαρμογή από 39 κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, ενώ απλώς έχει προσυπογραφεί από άλλα 4. Η Ελλάδα, μαζί με το Βέλγιο, την Ισλανδία και το Λουξεμβούργο, περιλαμβάνεται στη δεύτερη κατηγορία, παρά το γεγονός ότι προσυπέγραψε τη Συμφωνία-πλαίσιο ήδη από τις 22 Σεπτεμβρίου 1997. Βεβαίως, ακόμα χειρότερα, υπάρχουν χώρες, όπως η Τουρκία, η Γαλλία, η Ανδόρα και το Μονακό, οι οποίες δεν θέλησαν καν να προσυπογράψουν τη Συμφωνία (Council of Europe, 2007). Έτσι, με βάση τη Συμφωνία, τα υποκείμενα της μειονότητας μπορούν να διαφυλάσσουν και να αναπτύσσουν την κουλτούρα τους και τα ειδοποιά γνωρίσματα της ταυτότητάς τους, δηλαδή τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις παραδόσεις και την πολιτισμική κληρονομιά (Council of Europe, 2007).

Μετά τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, παρατηρείται η ανάδυση πολλών νέων κρατών κάτι που οφειλόταν, κατά κύριο λόγο, και στις συνέπειες του πολέμου. Οι αλλαγές των εδαφικών ορίων δεν σήμανε μόνο μεταβολές στους πληθυσμούς αλλά και στην γενικότερη μορφολογία των κρατών. Οι εθνικοί ανταγωνισμοί συνέχισαν να συνυπάρχουν στα κράτη, καθώς βρίσκονταν σε ένα μεταβατικό στάδιο με εντεινόμενες συνθήκες πίεσης. Οι μειονοτικές ομάδες αφομοιώνονταν και ομογενοποιούνταν μέσα από τη δράση του κρατικού διοικητικού μηχανισμού. Σύμφωνα με τον Mavrozacharakis (2016) τα μέτρα εκπαιδευτικής πολιτικής των τελευταίων δεκαετιών για μετανάστες είναι προσκολλημένα ακόμη στην παράδοση της αφομοίωσης ή του αποκλεισμού, με διαφοροποιήσεις από κρατίδιο σε κρατίδιο και από σχολείο σε σχολείο.

Όπως προαναφέρθηκε στη σελίδα 57, στην ελληνική περίπτωση – όπως και στην αντίστοιχη άλλων βαλκανικών χωρών – οι μειονότητες αντιμετωπίστηκαν φοβικά. Είναι χαρακτηριστικό πως με τον ερχομό του 20^{ου} αιώνα καταβάλλονταν σκληρές προσπάθειες τόσο στην Ελλάδα όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη να ενσωματωθούν και να ενταχθούν πιο ομαλά οι Εβραίοι μέσα από συνταγματικές ρυθμίσεις. Μια αδήριτη, άλλωστε, ανάγκη εάν αναλογιστεί κανείς πως οι Εβραίοι πανευρωπαϊκά αριθμούσαν περίπου 10.000.000 πληθυσμό. Σύμφωνα με την προσωπική άποψη της Μόλχο (2001) λόγω της αποτυχίας πολιτικών ενσωμάτωσης, λόγω του αναδυόμενου και συνεχώς αυξανόμενου εθνικισμού, οι ελληνικές αρχές υιοθέτησαν μια στάση περιθωριοποίησης των Εβραίων. Ο κλιμακούμενος παραγκωνισμός της Εβραϊκής Κοινότητας από τις κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου επέτρεψε την εκδήλωση και από τα κάτω πράξεων που στρέφονταν κατά των Εβραίων με αποκορύφωμα το πογκρόμ του 1931 στη Θεσσαλονίκη.

Το χαρακτηριστικό της ετερότητας στην ελληνική κοινωνία βρισκόταν σε συνάρτηση, τόσο με τις σχέσεις που έχει αναπτύξει και συνεχώς αναπτύσσει η Ελλάδα με τις χώρες της Ευρώπης και του ευρύτερου παγκόσμιου χάρτη, όσο και από τα πολιτικά δρώμενα της κάθε χρονικής περιόδου. Αρχικώς, ο παραδοσιακός ελληνικός λόγος αναφέρεται στη μεγάλη γλωσσική και πολιτισμική ομοιογένεια του ελληνικού πληθυσμού. Τα πράγματα όμως, όχι μόνο σήμερα αλλά ιδιαίτερα στο παρελθόν, δεν ήταν έτσι. Αφήνοντας κατά μέρος τη συζήτηση του πόσο «όμοιος» είναι ο πληθυσμός που μιλά την ίδια γλώσσα, όταν μάλιστα δημιουργείται ένα εθνικό κράτος, μια σειρά ομάδων με διαφορετική γλώσσα και θρησκεία έζησαν και συνεχίζουν, εν μέρει, να διαβιούν στα όρια της ελληνικής επικράτειας. Μερικές από αυτές σε διάφορες ιστορικές περιόδους ταυτίστηκαν, ολόκληρες ή ένα τμήμα τους, με τα οράματα άλλων εθνικισμών και όχι του ελληνικού ή αντιμετωπίστηκαν από το ελληνικό κράτος ως εσωτερικοί εχθροί (Μπαλτσιώτης, 2007).

Αν και το μειονοτικό πρόβλημα των Εβραίων συγκέντρωνε πάντα την καχυποψία των χριστιανών ορθοδόξων δεν υπήρξε κάποιος ουσιαστικός φόβος για απειλή. Το γεγονός ότι δεν αποτέλεσε κίνδυνο για την διαφύλαξη των εθνικών συμφερόντων σήμανε αυτόματα πως δεν χρειάστηκε ουσιαστικά να ληφθεί κάποιο μέτρο ή πολιτική, που να εναντιώνεται στην κοινότητα αυτή και να επιδιώκει την περιθωριοποίησή της. Για το λόγο αυτό, ο αντιεβραϊσμός μπορεί να είχε κοινωνικές προεκτάσεις, αλλά ο χαρακτήρας του ήταν μόνο τοπικός και περιορισμένος σε επίπεδο σύνδεσης με την πολιτική. Μάλιστα σύμφωνα με τους Αντωνίου & συνεργάτες (2017) ο αντισημιτισμός “μετά το Άουσβιτς” δεν έχει εξαλειφθεί ούτε στην Ελλάδα ούτε στην Ευρώπη, αλλά αντίθετα αυξάνεται. Δεν εκδηλώνεται, ίσως, πλέον τόσο ανοιχτά και δεν επιχειρεί να τεκμηριώσει με δήθεν επιστημονικό τρόπο ρατσιστικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις, αλλά εκφράζεται είτε ως συναίσθημα, προκατάληψη, στερεότυπο ή καχυποψία, είτε ακόμη και με βίαιο τρόπο.

Ιδιαίτερα καθοριστικής σημασίας, από άποψη πληθυσμού και ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του εβραϊκού πληθυσμού της, αποτελεί η περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Μάλιστα, το γεγονός πως η Θεσσαλονίκη αναφερόταν ως «εβραϊκή πόλη» από πολλούς ερευνητές και περιηγητές, καθώς και το γεγονός πως αρκετοί αλλόγλωσσοι πληθυσμοί διαβιούσαν εντός ελληνικών εδαφών, οδήγησε την Ελλάδα να δεσμευθεί προς την κατεύθυνση της ρύθμισης για το ζήτημα της χρήσης ορισμένων μειονοτικών γλωσσών από αλλόγλωσσους ή δίγλωσσους Έλληνες πολίτες, όπως για παράδειγμα τους Εβραίους, για πρώτη φορά πολύ πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Πιο συγκεκριμένα, η Συνθήκη των Σεβρών του 1920 αναφέρεται στις μειονότητες, όπως επίσης το ίδιο συμβαίνει και με τη Συνθήκη της Λωζάνης το 1923. Επιμελητής και επόπτης της όλης ρυθμιστικής προσπάθειας της Ελλάδας αλλά και των υπόλοιπων κρατών ορίζεται η Κοινωνία των Εθνών.

Ο νόμος αναγνώριζε τους Εβραίους ως προστατευόμενους μειονοτικούς πολίτες επιτρέποντας για πρώτη φορά, και από την ελληνορθόδοξη αλλά και από την εβραϊκή σκοπιά, τη δημιουργία της κατηγορίας του Έλληνα Εβραίου. Η αλλαγή αυτή στο νομικό προσανατολισμό είχε περισσότερο μια κατευθυντήρια διάσταση. Ήταν ο καταλύτης για την εμφάνιση μιας διακριτά ελληνικής, εβραϊκής ταυτότητας. Με την πλήρη αναγνώριση των πολιτικών της δικαιωμάτων, η εβραϊκή ταυτότητα σταδιακά επεκτάθηκε και περιελάμβανε πλέον όχι μόνο τη θρησκευτική διάσταση, αλλά και την ελληνική υπηκοότητα. Η συγκρότηση των Ελλήνων Εβραίων ως κατηγορίας αναγνωρίσιμης τόσο από τους Εβραίους όσο και από τους ορθόδοξους χριστιανούς δεν ήταν απλώς ζήτημα αφομοίωσης. Από το 1920 η κοινότητα της Θεσσαλονίκης άρχισε να αυτοαποκαλείται στην επίσημη αλληλογραφία της ως Ελληνική Εβραϊκή Κοινότητα (Fleming, 2010).

Στο υποκεφάλαιο 3.2.1 που αφορούσε την πόλη της Θεσσαλονίκης έγινε γνωστό, πως η επιζητούμενη ένταξη των Εβραίων στο ελληνικό κράτος δεν θεωρήθηκε εύκολη υπόθεση. Η προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στα ελληνικά κεκτημένα συμπαρέσυρε και την είσοδο ενός μεγάλου αριθμού Εβραίων που δεν είχαν φιλελληνικά αισθήματα. Πολύ γνωστός είναι ο κύκλος των σιωνιστών που έδρασε στη πόλη, οι οπαδοί του οποίου ήταν αντίθετοι με οποιαδήποτε μορφή αφομοίωσης των Εβραίων της Ελλάδας. Οι σιωνιστικοί κύκλοι, που δραστηριοποιούνταν στη Θεσσαλονίκη ήδη από το 1912 ενόψει της ενσωμάτωσης της πόλης στο ελληνικό κράτος, υποστήριζαν ότι οι Ισραηλίτες που μένουν στη Θεσσαλονίκη και γενικώς στην Ελλάδα πρέπει να παραμείνουν ως ξεχωριστό εθνικό στοιχείο και για κανένα λόγο να μην αφομοιωθούν (Κολλάρος, 2015).

Η Μπενβενίστε (2005) τονίζει, επίσης, πως η ιστορία των σχέσεων των Εβραίων με τους μη Εβραίους και ο ελληνικός αντισημιτισμός θα έπρεπε να εξεταστούν υπό το πρίσμα των εντάσεων ανάμεσα στις προσδοκίες της ανοικοδόμησης του έθνους. Αυτό σημαίνει ότι ο όποιος αντισημιτισμός εκδηλώθηκε υπό την επιδίωξη της εθνικής ομοιογένειας, ο οποίος, ωστόσο, δεν αφορούσε στο σύνολό του τον ελληνικό λαό. Ο Αντωνόπουλος (2018) αναφέρει την άποψη της Οντέτ Βαρών-Βασάρ πως οι «χριστιανοί Έλληνες» δεν είναι ένα ομοιογενές σύνολο – όπως αποδεικνύεται από το γεγονός πως λίγο μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο αλληλοσπαράσσονται ως δεξιοί και αριστεροί στον εμφύλιο – ούτε φυσικά τήρησαν και όλοι την ίδια στάση απέναντι στον εβραϊκό πληθυσμό. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης υπήρξαν ατομικές εξαιρέσεις που βοήθησαν τον εβραϊκό πληθυσμό, αν και η αλληλεγγύη γενικώς έλειψε στην περίπτωση αυτή.

3.3.3 Οι Εβραίοι και οι σχέσεις τους με τον Αρτινό πληθυσμό

Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας ήταν μία από τις κοινότητες που είχε ενεργό δράση και επιρροή στον ελλαδικό χώρο κατά της διάρκεια της τουρκοκρατίας, με πρωταγωνιστικό ρόλο που μετρά πάνω από 800 χρόνια παρουσίας στην ελληνική πραγματικότητα. Ήδη μετά την απελευθέρωση της Ηπείρου από τον τουρκικό ζυγό συναντούμε μια πλήρως ακμάζουσα Εβραϊκή Κοινότητα με πληθυσμό άνω των 5.000 ατόμων, πολλοί από τους οποίους διέμεναν στην πόλη της Άρτας.

Πολλές είναι οι ενδείξεις που αποδεικνύουν ότι ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης χάρηκε με την ένταξη της Άρτας στο Ελληνικό κράτος (1881). Εφημερίδες της εποχής αλλά και διάφορα βιβλία σκιαγραφούν ένα πρότυπο συγκεκριμένο για τους Εβραίους της εποχής (Αγγέλη, 2017). Γνωρίζοντας ήδη την ενθουσιώδη συμμετοχή της Αρτινής Εβραϊκής Κοινότητας στις γιορτές ένταξης της Άρτας στο Ελληνικό Βασίλειο, μπορεί



Εικόνα 3: Ο Μωϋσῆς Σούσης του Σαμουήλ, υποψήφιος Δημοτικός Σύμβουλος. Άρτα, 1929.

εύλογα να καταστεί σαφές πως η μακραίωνη παρουσία τους στον Αρτινό γεωγραφικό χώρο τους βοηθά να εδραιωθούν και να αποκτήσουν σημαίνοντα ρόλο για την κοινωνική και οικονομική κατάσταση της περιοχής.

Αναφορικά με τις σχέσεις που είχαν αναπτύξει με τους γηγενείς, παρόλο που υπήρχε έκδηλος ανταγωνισμός ανάμεσα σε χριστιανούς και Εβραίους εμπόρους, σε γενικότερα πλαίσια η συμβίωσή τους ήταν ομαλή. Αξίζει να αναφερθεί πως η επιχειρηματική δραστηριότητα των Εβραίων στην Άρτα ήταν έντονη. Προ του 1940 υπήρχαν, ήδη, 5 – 6 μεγάλα εμπορικά καταστήματα και άλλα μικρότερα εμπορικά καταστήματα, όπως

δερματοπωλεία, υαλοπωλεία, αλλά και επαγγελματίες φανοποιοί, γαλακτοπώλες, κρεοπώλες, γυρολόγοι και μοδίστρες, ενώ υπήρχαν, επίσης, δύο εκπαιδευτικοί, ένας γιατρός και ένας δημόσιος υπάλληλος.

Η ευημερία στην επιχειρηματικότητα της Εβραϊκής Κοινότητας οφείλεται στην καλή συνεργασία μεταξύ χριστιανών και Εβραίων. Μάλιστα, η μέχρι τότε μη αναγνωρισμένη επίσημα Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας, αναγνωρίστηκε από το 1920 ως Νομικό Πρόσωπο Δικαίου με απόφαση του πρωτοδικείου Άρτας και λάμβανε μέρος επίσημα στις κοινωνικές και πνευματικές εκδηλώσεις της πόλης. Τα επόμενα χρόνια είχε σημαντικό ρόλο την πολιτική ζωή καθώς αρκετά μέλη της είχαν εκλεγεί ως δημοτικοί σύμβουλοι (Βλάχου, 1992). Αξίζει να αναφερθεί πως όσο περνούσε ο καιρός οι σχέσεις μεταξύ χριστιανών και Εβραίων γίνονταν όλο και πιο στενές. Σύμφωνα με ομολογίες της εποχής εκείνης, η σχέση αυτή τελειοποιείται, όταν λίγο πριν τον ολοκληρωτικό τους αφανισμό, υπήρχαν και περιπτώσεις που οι νονοί παιδιών του εβραϊκού πληθυσμού ήταν χριστιανοί.

Στην Άρτα, οι Εβραίοι λάβαιναν μέρος σε πολιτισμικές (ιστορικές, κοινωνικές, μουσικές και ψυχαγωγικές) εκδηλώσεις (Τσιλιγιάννης, 2004). Αξιοθαύμαστο είναι και το γεγονός ότι στην Άρτα οι χριστιανοί και οι Εβραίοι γιόρταζαν μαζί την Αγία Θεοδώρα, η οποία τους είχε ευεργετήσει δωρίζοντάς τους ένα οικόπεδο για την ανέγερση συναγωγής. Ήταν συνεπείς αποταμιευτές, αλλά όχι υποχρεωτικά τσιγκούνηδες. Σε όλους τους εράνους για εθνικό ή κοινωνικό σκοπό ακόμη και όταν υπήρχε μία έκτακτη ιδιωτική ανάγκη, βοηθούσαν με απλοχεριά. Βοήθησαν για τις ανάγκες του στρατού, για τον προσκοπισμό αλλά και σε άλλες περιπτώσεις, όπως λ.χ. το 1938 ενίσχυσαν την εθνική νεολαία, όπως τούτο αποδεικνύεται από ένα δημοσίευμα του «Ελεύθερου Λόγου» (της 25-11-1938), όπου ο Σαμπίνος Ιωχάνας και ο Γαβριήλ Ι. Σαμπάς χορήγησαν τα μεγαλύτερα χρηματικά ποσά (Τσιλιγιάννης, 2004).

3.4 Η παρουσία των Εβραίων στην Άρτα

Η παρουσία Εβραίων στην Άρτα – όπως και στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου – είναι αρκετά παλαιά και μακραίωνη. Ουσιαστικά, η Εβραϊκή αυτή Κοινότητα υπήρξε μία από τις παλαιότερες της Ελλάδος, καθώς υπάρχει η άποψη της Νάχμαν (1996) πως το 600-650 μ.Χ., όταν τα Ιωάννινα μετατρέπονται από μικρό χωριό σε πόλη, αυτά αποτέλεσαν την ασφαλέστερη επιλογή για μετακίνηση και εγκατάσταση Εβραίων, που κατοικούσαν στις ελληνόφωνες εβραϊκές κοινότητες της ελληνιστικής και βυζαντινής περιόδου, όπως η Άρτα, η αρχαία Φωτική (η οποία καταστράφηκε) και η Νικόπολη.



Εικόνα 4: Αρτινοί Εβραίοι προπολεμικά

Ωστόσο, τις πρώτες τεκμηριωμένες πληροφορίες για την παρουσία τους στην πόλη της Άρτας, τις αντλούμε κατά τον 10^ο αιώνα.

Στο ακόλουθο υποκεφάλαιο θα εξετασθεί χρονολογικά η περίοδος της εγκατάστασης των Εβραίων στην πόλη της Άρτας, δεδομένο που απαιτεί μία ιστορική αναδρομή πολλών αιώνων, προκειμένου να γίνει μια λεπτομερής καταγραφή του προκείμενου θέματος.

3.4.1 Περίοδος εγκατάστασης των Εβραίων στην πόλη

Οι πρώτοι Εβραίοι στην Άρτα ήταν ρωμανιώτες. Ήρθαν κατά τον 10^ο αιώνα από την Πελοπόννησο, κυρίως από την Κόρινθο και την Πάτρα λόγω τοπικών διώξεων και από την πολυπληθή Νικόπολη λόγω βαρβαρικών δηώσεων και καταστροφών (Τσιλιγιάννης, 2004). Όταν ο Ισπανοεβραίος ραββίνος Benjamin ο εκ Τουδέλης επισκέφθηκε το 1173 τους Εβραίους της Άρτας, αυτοί είχαν πρωτοεγκατασταθεί εκεί πριν από πολλά έτη. Αργότερα ήλθαν πολλοί παλαιοί ρωμανιώτες Κερκυραίοι το 1246, όταν ο Ρογήρος ο Β' βασιλεύς της Σικελίας και της Νεαπόλεως πολέμησε τους Έλληνες και αφαίρεσε από την βυζαντινή

αυτοκρατορία την Κέρκυρα (Τσιλιγιάννης, 2004). Αξίζει να αναφερθεί πως, σύμφωνα με τον Vasiliev (1964) όλα δείχνουν πως οι Νορμανδοί δεν ενόχλησαν τους Εβραίους, όταν πέρασαν ως κατακτητές από την Άρτα.

Την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου, ο ιδρυτής του Μιχαήλ Α΄ ήταν αυτός που κατοχύρωσε τις ιδιοκτησίες των Εβραίων, ενώ ο γιος του Μιχαήλ Β΄ τους βοήθησε στην ίδρυση της πρώτης μεγάλης συναγωγής κοντά στο κάστρο. Υπάρχει ασφαλώς και η άποψη των Καζουϊστών, δηλαδή των σοφιστών που ισχυρίζονταν ότι οι Εβραίοι, που είχαν έρθει από την Κέρκυρα, είχαν ανεγείρει μια συναγωγή των «Κερκυραίων» Εβραίων που μετονομάστηκε σε συναγωγή των «αυτοχθόνων» ή των «ρωμανιωτών» (Vasiliev, 1964).

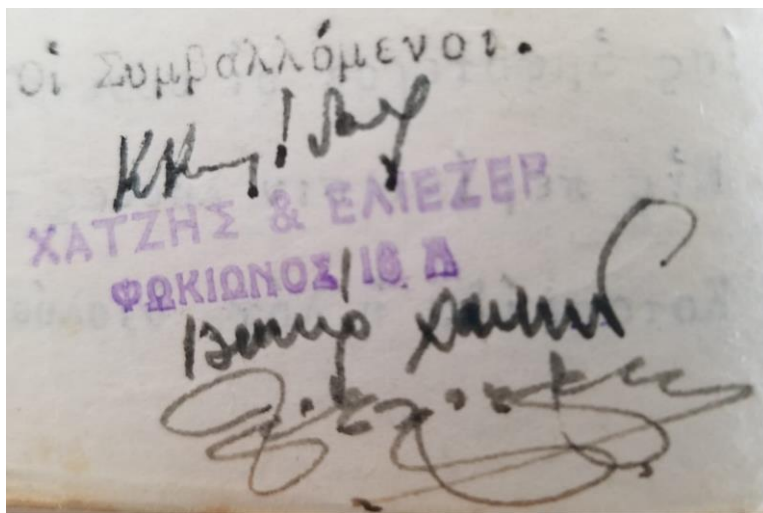
Όλα τα παραπάνω δικαιολογούν τις απόψεις όσων θεωρούν πως η Εβραϊκή Κοινότητα στην Άρτα είναι μία από τις αρχαιότερες στην Ελλάδα. Μετά την κατάκτηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Τούρκους και την υποταγή της Άρτας στον κατακτητή το 1449, οι Εβραίοι της Άρτας έζησαν αρμονικά με τους Οθωμανούς, οι οποίοι τους παραχώρησαν μεγάλη θρησκευτική και οικονομική ελευθερία. Πολλοί από τους Εβραίους απέκτησαν κατά την περίοδο αυτή μεγάλη περιουσία και καθ' όλο το διάστημα της Τουρκοκρατίας, χάρη στα προνόμιά τους, κρατούσαν στα χέρια τους ολόκληρο το εμπόριο της περιοχής της Άρτας (Τσιλιγιάννης, 2004).

Όπως φαίνεται, η πλήρης εγκατάσταση των Εβραίων στην Άρτα προχωρούσε σταδιακά με την προοδευτική τους εξάπλωση στον εμπορικό τομέα. Μετέπειτα, η Άρτα δέχθηκε Εβραίους από περιοχές της Ιταλίας, όπως η Απουλία, η Καλαβρία και Σαρδηνία (Κόκκαλης, 2014). Με την εγκατάστασή τους στην πόλη, οι νεοαφιχθέντες απομονώθηκαν δημιουργώντας την δική τους θρησκευτική κοινότητα, καθώς και την δική τους συναγωγή, περίπου διακόσια μέτρα νοτιοδυτικά της «Γκρέκα» (Κανάρης, 1994). Με την πάροδο του χρόνου οι ρωμανιώτες Εβραίοι ισχυροποιήθηκαν στην περιοχή. Μεγάλο ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση έπαιξε και ο Σουλτάνος Βαγιαζήτ ο οποίος και προέτρεψε τους Εβραίους να ασκήσουν επαγγέλματα σχετικά με το εμπόριο και υποσχέθηκε ελευθερία κινήσεων.

3.4.2 Η κοινωνική και επαγγελματική οργάνωση των Εβραίων της Άρτας

Κατά την χρονική περίοδο στην οποία εστιάζει η εργασία, η Άρτα περιλάμβανε, κυρίως, στοιχεία, τα οποία οικιστικά προσιδίαζαν στην δομή ενός χωριού παρά μιας μεγάλης πόλης. Οι περισσότεροι Αρτινοί, λόγω του κλειστού χαρακτήρα της κοινωνίας, γνωρίζονταν μεταξύ τους και είχαν σε πολλές περιπτώσεις στενές σχέσεις. Άλλωστε, το συγγενικό στοιχείο και γενικότερα η οικογενειοκρατία επικρατούσαν στον πυρήνα της Αρτινής κοινωνίας.

Μεταξύ του 1854 – όταν η πόλη επαναστάτησε εναντίον των Τούρκων, οι οποίοι την επανέκτησαν μετά από λίγους μήνες – και του Ιουνίου, του 1880, τίποτα το αξιοσημείωτο δε συνέβη στους Εβραίους της Άρτας. Εκείνη την περίοδο, καθ' υπόδειξη ορισμένων δημοσίων προσώπων, η «Ταλμούδ



Εικόνα 5: Ο χριστιανός Χατζής και ο Εβραίος Ελιέζερ, συνέταιροι σε επιχείρηση. Άρτα, προπολεμικά

Τορά» επανοργανώθηκε ώστε να περιλαμβάνει τόσο κοσμική, όσο και θρησκευτική καθοδήγηση. Αυτός ο μετασχηματισμός τέθηκε σε εφαρμογή έναν χρόνο μετά (Ιούνιος 1881), σύμφωνα με τους Κανόνες που γράφτηκαν σε τρεις γλώσσες (εβραϊκά, ελληνικά και ιταλικά), με την ημερομηνία 17 Μαρτίου 1880 και υπογεγραμμένος από τους Ιούλιο (Σαμπεθάι Έζρα), τον Μπέσσο (πρόεδρο), τον Ιάκωβο Ραφαήλ Μιωνή (αντιπρόεδρο), Μωϋσή Δανιήλ Γερουσαλμί (ταμίας), Μιχαήλ Σαμπεθάι Μπέσσο (γραμματέα), και τους επιθεωρητές Ηλία Ιωσήφ Κανέ, Μωϋσή Σόλομον Μπαττίνο, Μωϋσή Ζάφο, και τον Αβραάμ Σαμπεθάι (Gottheil and Danon, 2002).

Όταν στις 23 Ιουνίου 1881, η Άρτα παραδόθηκε από τους Τούρκους στο Βασίλειο της Ελλάδος με βάση τη Συνθήκη του Βερολίνου, όλος ο εβραϊκός πληθυσμός της Άρτας – περίπου 800 άτομα – μαζί με τους χριστιανούς, υποδέχθηκαν τα ελληνικά στρατεύματα. Στην εφημερίδα της εποχής «Μη χάνεσαι» αναφέρεται πως η Άρτα κατοικείται ανελλιπώς από μεγάλο αριθμό Εβραίων, οι οποίοι πρόθυμα και ειλικρινά εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους. Στις συναγωγές τους διακρίνονται προσευχόμενοι εύζωνες, που φορούσαν την φουστανέλα κομπά και με θέρμη και ήταν Ισραηλίτες στρατιώτες (Εξαρχος, 1989).

Ο βαθμός ενσωμάτωσής του εβραϊκού πληθυσμού στην κοινωνία της Άρτας ήταν πολύ μεγάλος. Άλλωστε, ένας ουσιαστικός παράγοντας που ενίσχυε σε μεγάλο βαθμό την κοινωνικότητα και συνεπώς τις κοινωνικές σχέσεις των Εβραίων ήταν η ύπαρξη ενός εβραϊκού σχολείου και διαφόρων συλλόγων που οργάνωναν εκδηλώσεις. Από την άλλη πλευρά, αξίζει να αναφερθεί ότι, μετά την προσάρτηση της Άρτας στην Ελλάδα, αναχώρησε το 1/3 περίπου του εβραϊκού πληθυσμού από την πόλη, διότι με την προσάρτηση αυτή είχε αποκοπεί η πόλη από τον κάμπο της με αποτέλεσμα να μειωθεί η εμπορική κίνηση. Ωστόσο, οι σχέσεις μεταξύ Εβραίων και χριστιανών παρέμειναν άριστες κατά τον Γαβριηλίδη ο οποίος είχε γράψει χαρακτηριστικά στην εφημερίδα του: *«Εκ τούτων, αλλά και προσωπικής εμπειρίας μεταγενεστέρας καταδήλως μαρτυρείται η αγαστή σύμπνοια ήτις επεκράτει μεταξύ χριστιανών και Εβραίων εις την Άρταν»* (Αβδελά & Βαρών-Βισάρ, 1995).

Θα μπορούσε να πει κάποιος πως οι σχέσεις των Εβραίων με τους χριστιανούς είχαν περισσότερη σημασία για τους Εβραίους κατά την ομαλή τους απορρόφηση από την Αρτινή κοινωνία, επειδή οι χριστιανοί ως ντόπιοι αποτελούσαν το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού. Το σχολείο ή η γειτονιά διευκόλυναν κατά κάποιο τρόπο, ως κοινοί χώροι δράσης και συνάντησης των δύο ομάδων την καλύτερη επικοινωνία και την ενσωμάτωση. Είναι χαρακτηριστικό πως σε διάφορες πόλεις της Ελλάδος τα περισσότερα εβραϊκά σπίτια βρίσκονταν κοντά στην εκάστοτε συναγωγή και κατά παράδοση η συνοικία αυτή λεγόταν «Εβραϊκή» ή «Εβραϊκά».

Στην Άρτα, ενώ άλλοτε υπήρχε μία συναγωγή και τους τελευταίους αιώνες υπήρχαν δύο συναγωγές, οι εβραϊκές συνοικίες στην Άρτα πολύ παλιά κατά τον Εβλιά Τσελεμπή ήταν τέσσερις και αργότερα τρεις και μάλιστα σε ίσο περίπου πληθυσμιακό ποσοστό. Έτσι, η γενική παράδοση να βρίσκονται τα εβραϊκά σπίτια κοντά στη συναγωγή αφορούσε την πρώτη εβραϊκή συνοικία που ήταν στον «Όχτο» ή «Τσιμέντα» στην οδό Φιλελλήνων, όπου βρισκόταν και το μοναδικό της τελευταίας χρονικής περιόδου εβραϊκό σχολείο. Η δεύτερη εβραϊκή συνοικία ήταν την οδό Κουμουνδούρου, νυν Μακρυγιάννη, όπου εκεί ήταν η συναγωγή «Πουλιέζα», και η τρίτη εβραϊκή συνοικία της Άρτας βρισκόταν στην πλατεία Βοίδαρου, όπου εκεί κοντά υπήρχε η συναγωγή «Γκρέκα». Μερικοί πλούσιοι Αρτινοί Εβραίοι δεν κατοικούσαν στις εβραϊκές συνοικίες (Τσιλιγιάννης, 2004).

Οι ανθρώπινες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων, που μοιράζονται έναν κοινό πολιτισμό. Μια κοινωνία μπορεί να περιγραφεί ως το άθροισμα των σχέσεων μεταξύ των μελών της. Τη βασική έννοια αποτελούν οι σχέσεις που αποκτούν οντότητα, καθώς αυτές συναρθρώνονται ανάμεσα στα κοινωνικά γεγονότα και στο σύνολο των φαινομένων που εμφανίζονται στις κοινωνίες (Ρόκου, 2005). Στις μεικτές αυτές γειτονίες

– πέρα από το γεγονός ότι οι ίδιες αποτελούν χώρους συνάντησης – οι άνθρωποι μπορούν να συνδιαλαγούν, δηλαδή να διεξάγουν διάλογο, να δημιουργήσουν εποικοδομητικές σχέσεις και να βιώσουν κοινές καταστάσεις. Βέβαια, υπήρχαν και χώροι, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν μόνο από τους Εβραίους, όπως για παράδειγμα το νεκροταφείο και η συναγωγή, χωρίς να σημαίνει πως αποκλείονταν όσοι γηγενείς ήθελαν να επισκεφθούν ή να γνωρίσουν αυτούς τους χώρους. Ορισμένοι χριστιανοί γονείς απέτρεπαν τα παιδιά τους να πάνε στη συναγωγή, ούτε να περνάνε απ' έξω, γιατί φοβόντουσαν μήπως αλλαξοπιστήσουν. Όπως λέγανε χαρακτηριστικά: *«Μην πάτε στη συναγωγή, γιατί θα σας βάλουν σε βελόνες»* (Ιντζέμπελης, 2002).

Σημαίνοντα ρόλο για τους Εβραίους είχε το εβραϊκό σχολείο, στο οποίο μάθαιναν εβραϊκά και ελληνικά, καθώς εκεί επέλεγαν να στείλουν τα παιδιά τους για να λάβουν τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Στο συγκεκριμένο χώρο, ο δάσκαλος δεσμευόταν να διδάσκει σε όλες τις κοινωνικές τάξεις των μαθητών ανεξάρτητα από το εάν διέφεραν ως προς το φύλο, την καταγωγή, την οικονομική κατάσταση και την εθνικότητα. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα λειτουργούσε στην Άρτα η «Ισραηλιτική Εκπαιδευτική Εταιρεία», η οποία καθοδηγούνταν από την Ισραηλιτική Κοινότητα. Η εν λόγω Εταιρεία αποσκοπούσε στην εκπαίδευση και πρόοδο των παιδιών των Εβραίων και επέβλεπε τη λειτουργία των σχολείων και των εκπαιδευτικών που εργαζόταν σε αυτά, οι οποίοι σύμφωνα με τον Μιζάν (1989) έμεναν έκθαμβοι από τη μελέτη και την εξήγηση που τους κάνανε από τα εβραϊκά στα ελληνικά. Αναφορικά με την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης, εκείνη αναφέρεται πως ήταν υψηλή, ενώ και οι εκπαιδευτικές δομές βρίσκονταν σε σχετικά καλή κατάσταση.

Όσον αφορά το περιβάλλον εντός των συνοικιών, υπήρχαν πολλών ειδών αντιθέσεις, ακόμη και στο μέγεθος των οικιών, ενώ προκαλούνταν τριβές εξαιτίας της συνύπαρξης ατόμων με διαφορετικές απόψεις και αντιλήψεις. Στην περίπτωση της Άρτας τα εβραϊκά σπίτια δεν βρίσκονταν πάντα κοντά στη συναγωγή όπως στις περισσότερες ελληνικές πόλεις. Θα μπορούσε να ειπωθεί, ότι τοπογραφικά οι συνοικίες των Εβραίων βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης κοντά στην πλατεία που θεωρούνταν η περιοχή «Μονοπλιό». Η συνοικία, όπου βρίσκονταν τα εβραϊκά σπίτια, είναι γνωστή ως «Εβραϊκή» ή «Εβραϊκά» ή «Οβρέικα» όπως μας σώζονται μέχρι σήμερα (Τσιλιγιάννης, 2004). Τα περισσότερα σπίτια είχαν έναν παρόμοιο και συγκεκριμένο τρόπο κατασκευής, δηλαδή ήταν μονώροφα, ενώ λίγα μόνο ήταν ισόγεια ή τριώροφα. Ο εσωτερικός χώρος του σπιτιού ήταν το περιβάλλον, όπου διενεργούνταν οι ανθρώπινες δραστηριότητες και καταστάσεις, όπως η οικονομική και κοινωνική διάταξη των μελών της οικογένειας (Τσιλιγιάννης, 2004).

Πολύ καλές σχέσεις παρατηρείται πως είχαν Εβραίοι και χριστιανοί γείτονες, στις μεικτές γειτονιές της πόλης. Ιδιαίτερως οι γυναίκες φαίνεται πως είχαν πολλά κοινά σημεία, και με βάση αυτό το γεγονός είχαν καθημερινές επαφές. Ομοιότητες δεν εντοπίζονται μόνο στην νοικοκυροσύνη αλλά και στον τρόπο διατροφής, τα φαγητά. Το μόνο σημείο που τους χώριζε ήταν το θρήσκευμα. Σε όλους τους υπόλοιπους τομείς ο τρόπος ζωής τους και ο τρόπος που αντιμετώπιζαν τις διάφορες καταστάσεις ήταν ο ίδιος. Οι δε άντρες μοιράζονταν τις επαγγελματικές τους εμπειρίες και συμβούλευαν ο ένας τον άλλο (Αγγέλη, 2017).

3.4.3 Ήθη-Έθιμα-Θρησκευτικές τελετές-Κύκλος της ζωής

3.4.3.1. Γάμος

Τα ήθη, τα έθιμα και οι θρησκευτικές τελετές αποτελούν ένα μεγάλο μέρος της καθημερινής ζωής, αλλά και της θρησκείας των Εβραίων. Ξεκινώντας, λοιπόν, από το γάμο – που θεωρείται από τον εβραϊκό λαό ένας από τους κυριότερους σταθμούς στην ζωή του ανθρώπου – αξίζει να αναφερθεί πως στην Αρτινή εβραϊκή κοινωνία ανιχνεύονται πολλά ήθη και έθιμα κοινά και με το χριστιανικό Αρτινό στοιχείο, γεγονός που αποδεικνύει την αλληλεπίδραση της μακραίωνης συμβίωσης χριστιανικού και εβραϊκού πληθυσμού.

Βάσει των εβραϊκών εθίμων – και δη των ρωμανιώτικων – η νύφη υποχρεούται να ακολουθεί τις υποδείξεις των γονιών της και να έχει την συγκατάθεσή τους στο γάμο. Πολύ παλιά ήταν συνήθεια οι γονείς να αρραβωνιάζουν τα παιδιά χωρίς να τα ρωτήσουν καν, δείγμα της τήρησης της ιεραρχίας και του σεβασμού προς τους γονείς και γενικότερα τους πρεσβυτέρους. Μετά τη συμφωνία για τον αρραβώνα του ζεύγους, ακολουθούσε ανταλλαγή επισκέψεων ανάμεσα στις οικογένειες, στη διάρκεια των οποίων δινόταν και η απαραίτητη προίκα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι, αν για κάποιο λόγο ο γαμπρός ήταν μακριά, ο γάμος γινόταν κανονικά και η νύφη τον συναντούσε μετά (Νάχμαν, 1996). Επιτρεπόταν να την επισκέπτεται μόνο δύο φορές το χρόνο κατά την διάρκεια των γιορτών Πεσάχ και Σουκότ (Τσιλιγιάννης, 2004).

Η προετοιμασία για το γάμο διατηρούσε κάποιες μακραίωνες, ρωμανιώτικες παραδόσεις. Όταν έφθαναν οι παραμονές του γάμου, οι γονείς της νύφης καλούσαν τους «εκτιμητές» («μααραχίμ») και τους συγγενείς, για να τους επιδείξουν τα προικιά και να εκτιμήσουν την αξία τους. Η προίκα, που είχε προετοιμαστεί με πολλή επιμέλεια και από καιρό πριν, περιλάμβανε τον απαραίτητο ρουχισμό της νύφης, ασπρόρουχα και κεντήματα, που είχαν ετοιμάσει η μητέρα και η νύφη, με πολύ μεράκι. Οι επισκέπτες έριχναν στα προικιά ρύζι («για να ‘ναι ριζωμένος ο γάμος»), κουφέτα και λουλούδια. Ακολουθούσε επίσκεψη στο σπίτι του γαμπρού για να του ευχηθούν. Ο γαμπρός παρέδινε – για τη νύφη – μια μεγάλη πετσέτα, που θα της χρησίμευε για το «λουτρό» της, μέσα στην οποία έβαζε, εκτός από τα απαραίτητα για το λουτρό πράγματα, μερικά χρυσά νομίσματα, ανάλογα με την προίκα που θα έπαιρνε. Μια εβδομάδα πριν το γάμο, έστελνε στη νύφη ψωμάκια («χαλώτ»). Δύο-τρεις μέρες πριν το γάμο, ετοιμαζόταν το νυφικό κρεβάτι, με ωραία και καινούρια σκεπάσματα, όπου οι συγγενείς έριχναν ρύζι και κουφέτα. Τη μέρα του γάμου, ο γαμπρός οδηγούνταν από τους φίλους του στο λουτρό, ενώ η νύφη πήγαινε, λίγο αργότερα με τις φίλες της, ντυμένη με

το ωραιότερο φουστάνι, για να κάνει και αυτή το καθιερωμένο από την παράδοση λουτρό («τεβιλά») ή στη συναγωγή ή σε λουτρό, αν υπήρχε στο υπόγειο του σπιτιού. Στην εβραϊκή συναγωγή της Άρτας «Πουλιέζα» υπήρχαν λουτρά (Βαρώνος, 1996).

Λίγες μέρες πριν το γάμο, στολίζουν ένα δωμάτιο με όλα τα προικιά στο σπίτι που πρόκειται να μείνουν οι μελλοννυμφοί ή στο σπίτι της νύφης και έρχονται συγγενείς και φίλοι να δουν τα προικιά. Την Τετάρτη πριν το γάμο, τα προικιά αυτά, μεταφέρονταν στο σπίτι του γαμπρού από ειδικούς, με τη συνοδεία βιολιών και την Πέμπτη γινόταν η ετοιμασία του νυφιάτικου κρεβατιού από κοπέλες, οι οποίες είχαν εν ζωή και τους δυο γονείς. Εκεί, συνήθιζαν οι συγγενείς να ρίχνουν ρύζια, κουφέτα και χρήματα, ενώ η διαδικασία έφτανε στο αποκορύφωμά της, όταν έριχναν ένα αρσενικό παιδί πάνω σε αυτό, με την ευχή να αποκτήσει το ζευγάρι γιο (Νάχμαν, 1996).

Οι γάμοι γίνονται από την πρώτη μέχρι την δέκατη πέμπτη μέρα του εβραϊκού μήνα, τότε που αρχίζει να γεμίζει το φεγγάρι, ενώ δεν πραγματοποιούνται γάμοι το Σάββατο και τις ημέρες μεταξύ Πεσάχ και Σαβουότ. Τελείτο συνήθως το απόγευμα της Παρασκευής ή της Κυριακής, πριν τη δύση του ήλιου, στο σπίτι ή στη συναγωγή. Το μοίρασμα των προσκλήσεων σε συγγενείς και φίλους, αναλάμβανε ο *Καλεστής*, ενώ αρκετό ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός της τέλεσης του γάμου, ακόμη και με την απουσία του γαμπρού, όπου αναλάμβανε να πάρει συμβολικά τη θέση του, ο πατέρας του ή κάποιος δικός του άνθρωπος, έχοντας παράλληλα κάπου εκεί και τη φωτογραφία του. Κατά την τελετουργία του γάμου, το ζευγάρι στεκόταν κάτω από τη *χουπά*, δηλαδή κάτω από ένα λευκό ύφασμα ή ένα *ταλέθ*, τεντωμένο σε τέσσερα στηρίγματα, που συμβόλιζε το νέο σπιτικό του ζευγαριού και τη Θεία Σκέπη (Ανδριανοπούλου, 2003).



Εικόνα 6: Αύγουστος 1899. Γάμος των Αρτινών Εβραίων Ραφαήλ Γιωχανά και Φλώρας Ζακάρ

Η ημέρα του γάμου είναι μέρα νηστείας και δεν επιτρέπεται να συναντηθούν οι μελλόνυμφοι πριν από την τελετή. Η τελετή του γάμου γίνεται από το ραβίνο, με την παρουσία μαρτύρων και δέκα ανδρών Μινιάν και χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος ονομάζεται Κιντουσίν και το δεύτερο ονομάζεται Νισουίν και αποτελείται από τις επτά ευλογίες του γάμου. Στο τέλος της θρησκευτικής τελετής, διαβάζεται το προικοσύμφωνο (κετουμπά). Μέσα σ' αυτό περιγράφεται η προίκα (τα περιουσιακά στοιχεία), τα οποία δίνει η νύφη στον γαμπρό και τις υποχρεώσεις του γαμπρού απέναντι στη γυναίκα του. Το προικοσύμφωνο, αφού υπογραφεί από το γαμπρό και δύο μάρτυρες, το παίρνει η μητέρα της νύφης για να το φυλάξει. Παλιά, στην Άρτα επικρατούσε το έθιμο μετά το γάμο η νύφη να κάθεται πίσω από ένα τραπέζι, πάνω στο οποίο υπήρχαν δύο πιάτα. Στο ένα έβαζαν οι συγγενείς της νύφης χρήματα ή χρυσά νομίσματα και στο άλλο έκαναν το ίδιο οι συγγενείς του γαμπρού (Τσιλιγάννης, 2004).

Μεικτοί γάμοι μεταξύ Εβραίων και χριστιανών ήταν εξαιρετικά σπάνιοι και γι' αυτό και οι ελάχιστες καταγεγραμμένες περιπτώσεις αποτέλεσαν, αφενός την εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα και αφετέρου, σκάνδαλα στις περιόδους κατά τις οποίες συνέβησαν. Η Αγγέλη (2017) αναφέρει δύο περιπτώσεις μεικτών γάμων στην Άρτα: η Ελένη Βασταρούχα, Αρτινή χριστιανή αλλαξοπίστησε και παντρεύτηκε Εβραίο, με τον οποίο έκαναν δύο παιδιά. Όταν εκείνος τη χώρισε για μια άλλη Εβραία, εκείνη αυτοκτόνησε, μη μπορώντας να αντέξει, από τη μία την απιστία και από την άλλη τον κοινωνικό αποκλεισμό από την Αρτινή χριστιανική κοινωνία, λόγω της αλλαξοπιστίας της. Άλλη μία περίπτωση είναι εκείνη της Στέλλας, μιας Αρτινής Εβραίας, η οποία αλλαξοπίστησε και παντρεύτηκε χριστιανό με αποτέλεσμα κανείς από την οικογένεια και τον περίγυρό της να μην της ξαναμιλήσει ποτέ.

3.4.3.2 Γέννηση

Εξέχουσα θέση στην πίστη των Εβραίων έχει και η γέννηση, η οποία προκύπτει από την σύμπραξη τριών παραγόντων, του γονεϊκού ζευγαριού και του Θεού. Σκοπός των ζευγαριών ήταν η απόκτηση τέκνων, μέσω των οποίων θα διασφαλιζόνταν η διαιώνιση του ανθρώπινου είδους και η συνέχεια της παράδοσης. Γι' αυτό, οι Εβραίοι έχουν ασχοληθεί πολύ διεξοδικά με τα ζητήματα του γάμου.

Γενικότερα, είθισται ο ερχομός ενός νεογέννητου να αποκτά μέχρι και κοινωνικές διαστάσεις, αφού αποτελεί γεγονός χαράς, καθώς συγγενείς και φίλοι επισκέπτονται φέρνοντας δώρα στη μητέρα για να της ευχηθούν. Συμπεραίνεται σε αυτό το σημείο, πως η γέννηση ενός παιδιού ήταν άλλος ένας λόγος ή αφορμή, μέσω της οποίας ισχυροποιούνταν οι εσωτερικοί, κοινωνικοί δεσμοί των Εβραίων της Κοινότητας. Η γέννα (ο τοκετός) της Εβραίας Αρτινής γυναίκας γινότανε στο σπίτι της, με τη βοήθεια συνήθως έμπειρων γυναικών μεγάλης ηλικίας ή (στην καλύτερη περίπτωση) μαιών. Η λεχώνα έβγαινε από το σπίτι της μετά από 40 ημέρες (Τσιλιγιάννης, 2004).

Επίσης, εθεωρείτο σημαντική η τοποθέτηση μιας μπάντας πάνω από το κρεβάτι της λεχώνας, από την οποία κρεμόταν, επί σαράντα μέρες, η *Άλεφ* (το πιστοποιητικό περιτομής σε περίπτωση γέννησης αγοριού), ένα πολύχρωμο χαρτί που ανέγραφε επάνω την ημερομηνία γέννησης, το όνομα του νεογέννητου αγοριού, διάφορα σύμβολα και προσευχές. Ακόμη, κρεμούσαν πάνω στη μπάντα μια αρμάθα από φλουριά, με όλα αυτά να ενέχουν ένα συμβολικό χαρακτήρα, αφού πίστευαν πως θα απομάκρυναν το κακό μάτι και θα λειτουργούσαν σαν φυλακτό από τα κακά πνεύματα, για τη μητέρα και το μωρό (Νάχμαν, 1996).

Όταν γεννιόταν αγόρι, το οποίο θεωρούνταν σπουδαίο γεγονός για την οικογένεια (προπαντός όταν ήταν το πρώτο παιδί του ζευγαριού) στις 8 ημέρες από τη γέννησή του, γινόταν απαραίτητα (εκτός ειδικών λόγων υγείας του παιδιού που το μετέθεταν για λίγο αργότερα) η τελετή ονοματοδοσίας «Περιτομή-Μπερίτ Μιλά» (το κόψιμο της ακροβυστίας από ειδικό «Περιτομέα-Μοέλ»), με συμμετοχή των μελών της Κοινότητας και με την παρουσία ραβίνου και λοιπών θρησκευτικών λειτουργών (Τσιλιγιάννης, 2004).

Το έθιμο αυτό, σύμφωνα με την παράδοση, εξασφαλίζει την καλή υγεία του παιδιού και τη γρήγορη epούλωση της περιτομής. Έπειτα, χαιρετίζεται με την ευχή του καλωσορίσματος «Μπαρούχ Αμπά» και παρεμποδίζεται στην αγκαλιά των γιαγιάδων του. Μετά την περιτομή, ο πατέρας λέει μια ευχαριστήρια ευλογία για την ένταξη του παιδιού στη Θεία Συνθήκη του Αβραάμ και την προσευχή *Σεεχεπάτουν*». Στη διαδικασία απόδοσης

ονομάτων στα νεογέννητα, την επιλογή αυτών, αναλάμβανε η οικογένεια του γαμπρού, όπου στην περίπτωση των κοριτσιών πραγματοποιείτο μια μικρή οικογενειακή συγκέντρωση στο σπίτι. Οι νονοί αναλάμβαναν τις προετοιμασίες και το γλέντι ξεκινούσε από το προηγούμενο βράδυ, με φαγητά και εβραϊκά τραγούδια (Νάχμαν, 1996).

Ουσιαστικά, η μόνη γιορτή για τη γέννηση κοριτσιού ήταν η συγκέντρωση συγγενών και φίλων στο σπίτι όπου ο ραβίνος έψαλλε το τραγούδι «Περιστέρα μου εσύ» και το κορίτσι έπαιρνε το όνομά του σχετικά αθόρυβα (Νάχμαν, 1996).

3.4.3.3 Μπαρ – Μιτσβά

Στη ζωή του αγοριού, η τελετή Μπαρ – Μιτσβά ήταν η πιο σημαντική θρησκευτική τελετή της ενηλικίωσης. Συμβολίζει την αρχή της ωριμότητας και το ξεκίνημα της ενσυνείδητης εβραϊκής ζωής. Η θρησκευτική ενηλικίωση του αγοριού έρχεται, όταν το αγόρι φθάσει στο 13^ο έτος της ηλικίας του και ονομάζεται «Γιος της Διαθήκης» (Μπαρ – Μιτσβά).

Κατά την εβραϊκή θρησκεία, το αγόρι, συμπληρώνοντας την ηλικία των 13 χρόνων, μπαίνει στην εφηβεία και θεωρείται πλέον άντρας που προσμετράται στην απαρτία των δέκα (10) τουλάχιστον αντρών (Μινιάν), η οποία με τη σειρά της απαιτείται για να πραγματοποιηθεί κάποια θρησκευτική λειτουργία ή κάποια ιεροπραξία. Από την ηλικία αυτή, επίσης, θεωρείται ότι αναλαμβάνει τις ευθύνες των πράξεών του, που μέχρι εκείνη τη στιγμή είχαν οι γονείς του και τις υποχρεώσεις απέναντι στην κοινωνία και την ίδια στιγμή μπορεί να ασκεί τα δικαιώματά του ως άτομο και μέλος της κοινωνίας που το περιβάλλει (Φρεζής, 2007). Παρόλο που δεν υπάρχει κάποια νομική αναφορά, η υποστήριξη στην Μπαρ – Μιτσβά, τηρείται διαχρονικά μέχρι τις ημέρες μας και βρίσκει αρκετούς υποστηρικτές.

Αξίζει να σημειωθεί πως η συγκεκριμένη τελετή δεν θεωρείται μια απλή υπόθεση, αλλά υπάρχει μια περίοδος κάποιων εβδομάδων κατά την οποία μεσολαβεί η διαδικασία της προετοιμασίας του νεαρού αγοριού από το ραβίνο. Κατά την τέλεση της εορτής αυτής, προσφέρονταν στα παιδιά διάφορα δώρα, όπως είναι τα *τεφιλίν* (δερμάτινη θήκη με εδάφια από την *Τορά*), η *κιπά* (καπελάκι προσευχής), το *ταλέθ* (ένδυμα προσευχής για τη συναγωγή) και το *σιντούρ* (το καθημερινό προσευχολόγιο) (Ανδριανοπούλου, 2003). Αφού περάσει το

προπαρασκευαστικό στάδιο της πραγματοποίησης της τελετής, αυτή τοποθετείται χρονικά, συνήθως, Δευτέρα ή Πέμπτη.

Την ημέρα που γίνεται η τελετή του Μπάρ – Μιτσβά συγκεντρώνονται συγγενείς και φίλοι για να τιμήσουν το νέο μέλος της εβραϊκής κοινωνίας, το οποίο καλείται από το ραβίνο να ανέβει στην Τεβά (Ιερό Βήμα). Έπειτα, διαβάζει περικοπές από την Τορά και απαγγέλει την Αφταρά. Μετά την ανάγνωση του Νόμου, το αγόρι μιλά για τις δεσμεύσεις που αναλαμβάνει, για τη σημασία της τήρησης των αρχών της θρησκείας και της δημιουργίας αγαθών έργων, αναφέροντας κάποια συγκεκριμένα λόγια και εκφωνώντας λόγο. Μέσα από το λόγο του, αναφέρει ότι έχει πλήρη επίγνωση της ηλικίας του, ότι όλο το χρονικό διάστημα προετοιμαζόταν ψυχολογικά για την τελετή και κάνει επίκληση στο Θεό για την εύνοια και την προστασία του. Μετά την ομιλία, ο ραββίνος συμβουλεύει το νεαρό και τον ευλογεί. Η ηλικία των 13 ετών συμβολίζει μια σημαντική εσωτερική αλλαγή, καθώς το παιδί ξεκινά την εφηβική του ζωή, εγκαταλείπει την παιδική ηλικία και αφιερώνεται στις σπουδές του και στην θρησκεία του.

Αξίζει να αναφερθεί πως στην περίπτωση της Άρτας συγκεκριμένα, κατά την τελετή του Μπάρ Μιτσβά – η οποία μέχρι το 1939 ήταν ανώτερη και από την τελετή του γάμου – το αγόρι προσδένει στο μέτωπο και το βραχίονά του τα Τεφιλίν (δύο τετράγωνες δερμάτινες θήκες που περιέχουν παραγράφους της Τορά), που είναι ένα από τα δύο κύρια σημάδια της ιδιότητάς τους ως Εβραίου μαζί με την περιτομή του. Αυτά τα δύο σύμβολα είναι οι όροι της συνθήκης, που το συνδέουν με τον Θεό και τη θρησκεία του. Η ημέρα αυτή θεωρείται σαν ένας γάμος, κατά τον οποίο το αγόρι μνηστεύεται το Νόμο της Τορά, γι' αυτό, εκτός από τα γλυκά, προσφέρονται και κουφέτα στους παρευρισκόμενους (Τσιλιγιάννης, 2004).

3.4.3.4 Μπατ – Μιτσβά

Στην περίπτωση του κοριτσιού, η ενηλικίωση έρχεται ένα χρόνο νωρίτερα, δηλαδή όταν συμπληρώσει τα 12 χρόνια και ονομάζεται «Κόρη της Διαθήκης» (Μπατ – Μιτσβά). Όπως το αγόρι, έτσι και το κορίτσι χάνει το παιδικό στοιχείο της ηλικίας της και αναλαμβάνει τις προοριζόμενες για αυτό υποχρεώσεις, όπως το άναμμα των κεριών του Σαμπάτ, την τήρηση του «Κασρούτ» και των εθίμων για κάθε γιορτή. Στην ηλικία αυτή το κορίτσι θεωρείται βιολογικά ολοκληρωμένο, ως γυναίκα, που μπορεί μάλιστα να τεκνοποιήσει. Δεν προσμετράται, όμως, στην παραπάνω αναφερόμενη τελετουργική απαρτία, όπως το αγόρι που ενηλικιώνεται (Φρεζής, 2007). Όσον αφορά στην διαχρονικότητά του ως έθιμο δεν μετρά πολλά χρόνια. Είναι ένα καινούριο έθιμο προερχόμενο από την Αμερική και έγινε σχετικά γρήγορα ευρέως δημοφιλές ανάμεσα στις εβραϊκές κοινότητες, καθώς και στο Ισραήλ.

Σύμφωνα με την παράδοση, τα νέα κορίτσια ντύνονται στα λευκά, δέχονται την ευλογία του ραβίνου, τα συγχαρητήρια, και τα δώρα των προσκεκλημένων, ενώ η κοινότητα προσφέρει αναμνηστικά διπλώματα και το σύμβολο της εβραϊκής θρησκείας, το «Σαντάι». Στην συνέχεια, εκφωνούν τον δικό τους λόγο, ο οποίος μοιάζει πολύ με αυτόν των ανδρών. Μάλιστα, συνηθίζεται αυτή η τελετή να γίνεται ομαδικά για περισσότερα κορίτσια, τα οποία την ημέρα αυτή ντύνονται νυφούλες και τους μεταδίδονται τα διδάγματα της Τορά και της εβραϊκής θρησκείας (Φρεζής, 2007).

Η απουσία δερματομίας και αυστηρού τυπικού επιτέλεσης στην ονοματοδοσία των κοριτσιών δηλώνει την προκαθορισμένη θέση της στο συμβολικό ταξινομικό σύστημα του ιουδαϊσμού και κατ' επέκταση της κοινότητας, τονίζοντας την μιαρή και ταυτόχρονα ιερή κατάσταση στην οποία βρίσκεται ήδη από τη γέννησή της. Λόγω της σχέσης της με το Θεό δεν χρειάζεται συμβόλαια, για να ολοκληρωθεί η διαδικασία ένταξής της στην κοινότητα διότι η ίδια είναι κοινωνός θρησκευτικού – πολιτισμικού συστήματος (Μπατζανοπούλου, 2019).

3.4.3.5 Θάνατος

Ο θάνατος είναι το τελευταίο στάδιο με το οποίο κλείνει ο κύκλος της ζωής του ανθρώπου. Ακόμα, λοιπόν, και στο τέλος της ζωής του ανθρώπου υπάρχει σχετικό ενδιαφέρον να καταγραφεί τι πράττουν οι Εβραίοι. Πραγματοποιούνται, λοιπόν, ειδικές τελετουργίες αποχωρισμού, με την τελετουργική κάθαρση του σώματος του νεκρού (Τααρά στα εβραϊκά), ενώ ο νεκρός βρίσκεται στη μεθοριακή κατάσταση, όπως και οι συγγενείς πρώτου βαθμού, οι Αβελίμ/λυπημένοι. Τα ταμπού που ακολουθούν νεκρούς και ζωντανούς, ειδικότερα τα



Εικόνα 7: Εβραϊκά μνήματα στην Άρτα πριν την καταστροφή τους

συγγενικά πρόσωπα των εκλιπόντων, εντάσσονται στο πλαίσιο της επίτευξης της κοσμικής ευταξίας. Στη μεθοριακή κατάσταση βρίσκεται, τόσο ο νεκρός μέχρι την επανένταξή του στη μήτρα απ' όπου προήλθε, όσο και οι συγγενείς κατά τη διάρκεια του πένθους, της Σιβά/εφτά ημέρες πένθους, που περιλαμβάνει πέντε στάδια, όπως αναπτύσσονται παρακάτω. Οι διαβάσεις ενσωμάτωσης ολοκληρώνονται με την τοποθέτηση του νεκρού στη γη, το μύρωμα και το κλείσιμο του τάφου. Ακολουθεί το «σήκωμα» των Αβελίμ/λυπημένων με το τέλος της Σιβά/εφτά ημέρες. Η μοναδική περίπτωση όπου οι Αβελίμ σηκώνονται πριν το τέλος της Σιβά είναι η μεσολάβηση εορτής και Σσαμπάτ, όπου διακόπτεται μόνο για εκείνη την ημέρα και συνεχίζεται με τη λήξη της εορτής (Μπατζανοπούλου, 2019).

Σε κάθε εβραϊκή κοινότητα υπάρχει η επιτροπή Χεβρά – Κεντουσά (Αγία Αδελφότητα) της οποίας τα μέλη αναλαμβάνουν να βοηθούν τους αρρώστους να βρίσκονται δίπλα τους τις τελευταίες στιγμές της ζωής τους, να φροντίζουν θέματα σχετικά με την μελέτη της κηδείας και της ταφής και να παρηγορούν τους λυπημένους. Στην περίπτωση της Άρτας η «Χεβρά Κεντουσά» (Αγία Αδελφότητα) επιλαμβάνονταν και ρύθμιζε τα θέματα της κηδείας και της ταφής. Η συμμετοχή κάθε Εβραίου στην Χεβρά Κεντουσά ήταν προαιρετική και πλήρωναν συνδρομή, αλλά η συμμετοχή αυτή αποτελούσε και ύψιστη τιμή (Φρεζής,

2007). Εάν πρόκειται για σοβαρή ασθένεια του προσβληθέντος ατόμου, τότε τα άτομα της προαναφερθείσας επιτροπής τον προετοιμάζουν, ηθικά κατά κύριο λόγο, για να παρουσιαστεί ενώπιον του Θεού. Τον βεβαιώνουν, επιπροσθέτως, ότι η μετάνοια, η εξομολόγηση, οι προσευχές και οι καλές πράξεις δεν προκαλούν το θάνατο, αλλά αντίθετα μπορεί να έχουν αποτέλεσμα να ανατραπεί η Θεία Απόφαση.

Ιδιαίτερα τις τελευταίες στιγμές της ζωής του, δεν αφήνουν μόνο του τον ετοιμοθάνατο, αλλά μένουν κοντά του ψάλλοντας προσευχές και ύμνους. Όταν πεθάνει, τον πλένουν, τον ντύνουν πάλι με τα ταχυρίτιν (σάβανα) και τον τακτοποιούν στο φέρετρο. Μετέπειτα, ο ραββίνος διαβάζει την νεκρώσιμη ακολουθία, ενώ, όπως και στους χριστιανούς, της νεκρώσιμης ακολουθίας προηγείται το πλύσιμο του νεκρού και μετά την τελετή γίνεται η μεταφορά του στο νεκροταφείο. Κατά την έξοδο της σορού για τη μεταφορά του στο νεκροταφείο σπάζουνε ένα πήλινο σκεύος για το κακό μάτι. Αν και τούτο αποτελεί πρόληψη, θρησκευτικά θεωρείται ως «καπαρά» (= απολύτρωση) (Τσιλιγιάννης, 2004).

Αμέσως μετά την ταφή, ο ραββίνος και οι άνδρες γυρίζουν στο σπίτι και πριν μπου πλένουν τα χέρια τους, ενώ οι συγγενείς εφαρμόζουν το έθιμο της «κριάς», δηλαδή σκίζουν τα ρούχα του νεκρού (Μπατζανοπούλου, 2019). Μετά την κηδεία, ακολουθεί μικρό γεύμα. Από την κηδεία και μετά αρχίζει η περίοδος των Σιβά, των επτά ημερών από την διάρκεια των οποίων οι πενθούντες (Αβελίμ) παραμένουν στο σπίτι του νεκρού και προσεύχονται καθημερινά με μινιάν (ομάδα ενηλίκων ανδρών που προσεύχονται). Υπήρχαν περιορισμοί αναφορικά με την διατροφή τους, τις δραστηριότητές τους και την εργασία τους (Τσιλιγιάννης, 2004). Την πρώτη μέρα τρώνε ένα ανάλατο αυγό που συμβολίζει τον κύκλο της ζωής και για τις υπόλοιπες μέρες υπεύθυνοι για την ετοιμασία του φαγητού και τη φροντίδα τους είναι οι κοντινοί τους άνθρωποι. Την πένθιμη περίοδο οι συγγενείς πρώτου βαθμού δεν τελούν καμία εργασία, κανένα καλλωπισμό, παρά βυθίζονται στη θλίψη. Καθημερινά στο σπίτι έρχεται μινιάν και τελεί εκεί τις καθημερινές προσευχές, που θα επιτελούνταν στη συναγωγή. Την έβδομη ημέρα γίνεται το πρώτο μνημόσυνο. Ύστερα, οι συγγενείς είναι υποχρεωμένοι να επιστρέψουν από τη μεθοριακή κατάσταση που βρίσκονταν στην καθημερινή, κοσμική ζωή. Το επόμενο μνημόσυνο τελείται την τριακοστή ημέρα του θρησκευτικού ημερολογίου. Από την πρώτη μέρα του θανάτου και περίπου για ένα χρόνο, 11 μήνες, στο σπίτι των συγγενών πρέπει να καίει ένα καντήλι για την ψυχή του νεκρού (Μπατζανοπούλου, 2019).

Όταν συμπληρωθούν έντεκα μήνες, τελείται μνημόσυνο και επισκέπτονται οι συγγενείς το νεκροταφείο. Οι Εβραίοι τιμούν τη μνήμη του νεκρού με μνημόσυνο κατά την επέτειο της ημέρας του θανάτου, ενώ σύμφωνα με το εβραϊκό ημερολόγιο, το καντήλι ανάβει

για μια ημέρα και συγγενείς του νεκρού ψάλλουν το Καντίς, κάνουν αγαθοεργίες και επιμνημόσυνες δεήσεις στη συναγωγή κατά τη διάρκεια των κυριότερων γιορτών. Η εβραϊκή θρησκεία απαγορεύει την εκταφή των οστών. Για τούτο κατασκευάζονται μόνιμα μνημεία, με την ιδιαίτερη φροντίδα των συγγενών (Φρεζής, 2007). Στα παλιότερα χρόνια, υπήρχαν στο νεκροταφείο της Άρτας ταφόπλακες που αποτελούσαν έργα τέχνης, τα οποία σήμερα δεν υπάρχουν και εκεί είναι πλέον χτισμένα σπίτια. Εκτός από το όνομα και τα άλλα στοιχεία του νεκρού σκαλίζονταν πάνω στις ταφόπλακες διάφορες παραστάσεις (Τσιλιγιάννης, 2004).

3.4.3.6 Σάββατο

Στην καθημερινότητα των Εβραίων υπάρχουν και άλλες γιορτές που πραγματοποιούνται κατά την διάρκεια του χρόνου και σχετίζονται με τις καθημερινές τους δραστηριότητες. Μία από αυτές που κατέχει μεγάλη σπουδαιότητα για τον εβραϊκό λαό είναι η γιορτή του Σαββάτου. Η γιορτή του Σαμπάτ (Σαββάτου) προκύπτει από τις Δέκα Εντολές του Θεού και από εκεί πηγάζει η προσταγή για την τήρηση της αργίας του Σαββάτου, ημέρα που πρέπει να τιμά κάθε Εβραίος (Τσιλιγιάννης, 2004).

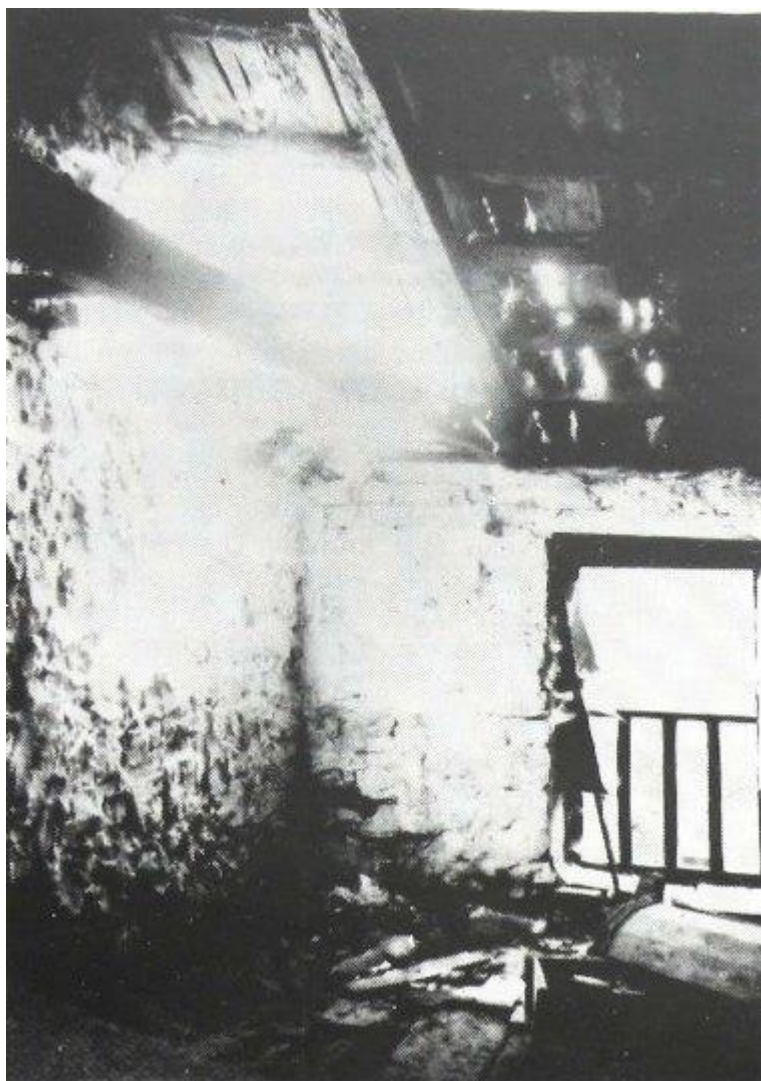
Το Σαμπάτ αρχίζει στη συναγωγή μετά την δύση του ηλίου της Παρασκευής και αποτελεί την έβδομη ημέρα των Εβραίων. Στην συναγωγή ακούγονται οι προσευχές του Σαμπάτ και 1 από τα 54 εδάφια της Τορά/Περασά, που αντιστοιχεί σε εκείνη την ημέρα. Με την έναρξη του Νέου Έτους/Ρος Ασσανά, αρχίζει και το διάβασμα της Τορά από την αρχή. Έτσι, στη λειτουργία κάθε Σαμπάτ διαβάζεται ένα ξεχωριστό εδάφιο (1/54) στον κύκλο του χρόνου. Οι προσευχές της ημέρας αναφέρονται στα έργα της Δημιουργίας και στην Έξοδο από την Αίγυπτο, όπου σήμανε το πέρας της δουλείας και γι' αυτό απαγορεύεται οποιοδήποτε είδος εργασίας, εκτός αν πρόκειται να σώσεις με τις πράξεις σου τη ζωή κάποιου ανθρώπου, σύμφωνα με το Νόμο, ενώ ταυτόχρονα απαγορεύεται και η ανάθεση εργασίας σε συνανθρώπους και ζώα. Ταυτόχρονα σημαίνεται η Θεοφάνεια. Είναι ημέρα ανάπαυσης, εξαγνισμού και αφιέρωσης στον Θεό και στην οικογένεια. Απαγορευόταν το άναμμα της φωτιάς, ενώ σήμερα το άνοιγμα των φώτων σε οικία και συναγωγή γίνεται πριν τη σηματοδότηση της έναρξης του Σαββάτου, δηλαδή πριν τη δύση του ηλίου. Επειδή το

Σσαμπάτ είναι η μεγαλύτερη γιορτή του ιουδαϊσμού, κατά τη διάρκειά του απαγορεύεται η επιτέλεση της γαμήλιας τελετής και της ταφής (Χατζής, 1998).

Αρχής γενομένης από την Παρασκευή το απόγευμα έως και το Σάββατο το βράδυ δεν εκτελούν καμία εργασία, αλλά ασκούνται πνευματικώς. Κατά την διάρκεια της λατρείας, ψάλλονται ειδικές προσευχές με μελωδικούς ύμνους που ονομάζονται Καμπαλάτ – Σαμπάτ, δηλαδή Υποδοχή του Σαββάτου., με σπουδαιότερο μέρος της λατρευτικής ακολουθίας τον ύμνο Λέχα – Ντόντι. Το Σάββατο καμία εργασία δεν επιτρεπόταν, διότι το Σάββατο συμβόλιζε το αποκορύφωμα της δημιουργίας (Νάχμαν, 1996). Συναγωγικά τραγούδια, ύμνοι και ψαλμοί τραγουδιούνταν σ' όλη τη διάρκεια της ημέρας, η οποία θεωρούνταν ημέρα ανάπαυσης, μελέτης και περισυλλογής. Τα πιο γνωστά ήταν «Εσείς παιδιά του Ισραήλ», «Μεγάλος είναι ο θεός», «Του βασιλιά Δαβίδ» στα ελληνοεβραϊκά (Μάτσας, 1953) και «Τα χέρια σου θα με οδηγούν» (εβραϊκό τραγούδι της σεφεραδίτικης ιεροτελεστίας της Ιερουσαλήμ) (Dalven & Stavroulakis, 1990).

3.4.3.7 Η Γιορτή του Εξιλασμού (Γιομ Κιπούρ)

Μία από τις γιορτές που τελείται, επίσης, ετησίως είναι η Γιορτή του Εξιλασμού (Κιπούρ). Σκοπός της γιορτής αυτής είναι η κάθαρση των ανθρώπων από τις αμαρτίες τους, αλλά και του ναού και ολόκληρης της χώρας από κάθε είδους μολυσμού, ο οποίος έγινε κατά τη διάρκεια του έτους. Συμπίπτει με τη 10^η μέρα του μήνα Τιςρί. Γιορτάζεται με ιδιαίτερη



Εικόνα 8: Το εσωτερικό της κατεστραμμένης συναγωγής "Πουλιέζα". Αρτα, μεταπολεμικά

ευλάβεια και θρησκευτική κατάνυξη, στη συναγωγή (Φρεζής, 2007).

Αξίζει να σημειωθεί πως ο χαρακτήρας της γιορτής δεν ήταν χαρμόσυνος και εύθυμος, αλλά αυστηρός, διότι αφορούσε στην άφεση αμαρτιών των ανθρώπων. Χαρακτηριστικά της γιορτής αυτής ήταν η καθαρκτική δύναμη του θυμιάματος (από αίμα τράγου μετά από θυσία του ζώου), η ύπαρξη του Αζαζέλ, καθώς επίσης και η άφεση των αμαρτιών, ενώ αποτελούσε τα προεόρτια της γιορτής του νέου έτους. Την ημέρα αυτή, κάθε εβραϊκή οικογένεια μετά τη λειτουργία, έπαιρνε στη συναγωγή μια καντήλα στολισμένη με άνθη, για κάθε αρσενικό μέλος της. Οι

καντήλες αυτές τοποθετούνταν στην καθορισμένη θέση της οικογένειας, παρέμεναν αναμμένες καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας και συνήθως, αφιερώνονταν ως τάματα, δημιουργώντας ταυτόχρονα μια πολύχρωμη και φωτεινή ατμόσφαιρα στη συναγωγή. Ακόμη, την παραμονή της εορτής αυτής ήταν καθιερωμένο το έθιμο της *καππαρά*, δηλαδή της σφαγής ενός κόκορα από κάθε οικογένεια για καθένα από τα αρσενικά παιδιά της, επιδιώκοντας τον εξιλασμό των αμαρτιών και των ενοχών (Ανδριανοπούλου, 2003). Το έθιμο αυτό ήταν

αφιερωμένο στα αρσενικά παιδιά, αφού όντας πατριαρχικές οι οικογένειες, πίστευαν πως οι άντρες ήταν ανώτεροι από τις γυναίκες και αποτελούσαν τους υπερασπιστές της φυλής (Νάχμαν, 1996).

Στην σημερινή εποχή, ο σκοπός της ημέρας αυτής είναι η ουσιαστική μεταμέλεια και η αληθινή επιθυμία να συνειδητοποιήσουν οι πιστοί τις αδυναμίες τους και να αναγνωρίσουν τα λάθη τους μεταμελούμενοι. Η μεγάλη νηστεία του Κιπούρ, που είναι και η μοναδική σε όλο το χρόνο, αρχίζει με το ηλιοβασίλεμα της ένατης ημέρας του μήνα Τιςρί. Το βράδυ της παραμονής, ο ιερουργός (χαζάν) πουλούσε σε δημοπρασία όλα τα μιτβότ (εντολές). Έτσι συγκεντρώνονταν πολλά χρήματα τα οποία η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας χρησιμοποιούσε για φιλανθρωπικούς σκοπούς (Τσιλιγιάννης, 2004).

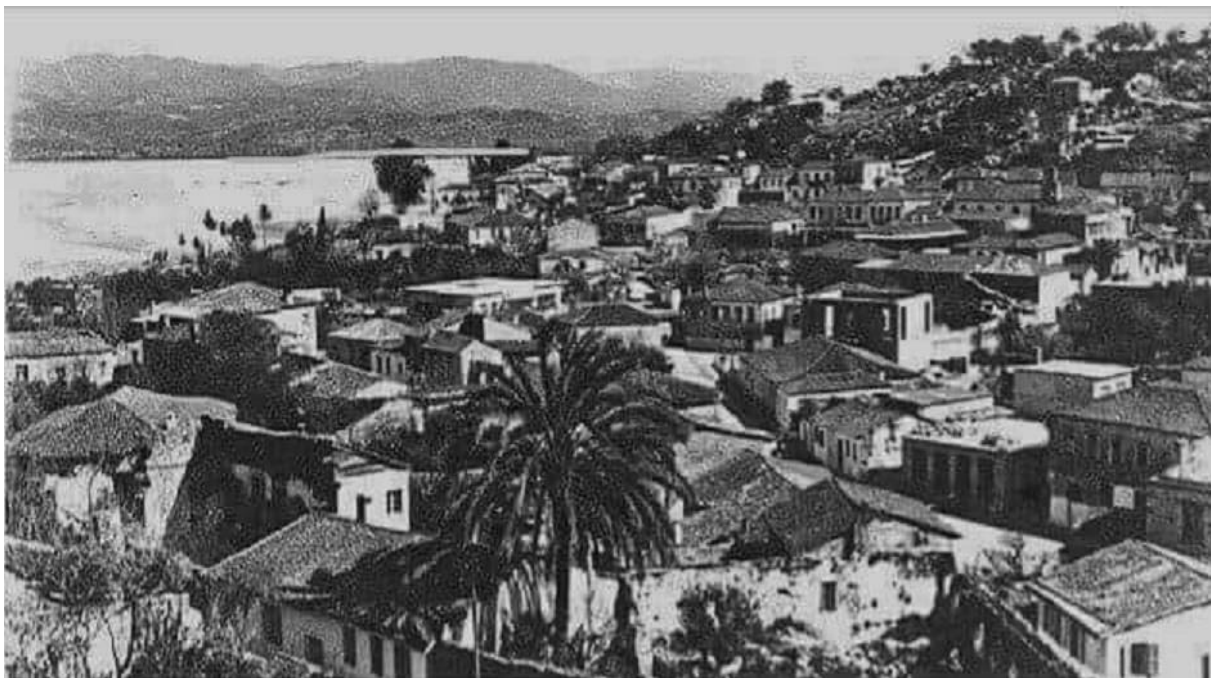
Άλλες γιορτές είναι η Σκηνοπηγία, που έχει ετήσιο χαρακτήρα, το Μπισβάτ, που έχει διασκεδαστικό χαρακτήρα και γίνεται κάθε 15 μέρες του μήνα, ο μήνας Ρος – Ασάνα (Νέο Έτος) και το Πεσάχ (Γιορτή της Άνοιξης).

3.4.4 Οι εβραϊκές συναγωγές της πόλης

Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας, ήδη από τον 15^ο αιώνα, είχε δύο συναγωγές, την «Γκρέκα» και την «Πουλιέζα», σε απόσταση 200 μέτρων η μια από την άλλη. Η συναγωγή «Γκρέκα» είχε οικοδομηθεί τον 15^ο αιώνα, ξανακτίστηκε το 1852 και ανακαινίστηκε το 1882. Το 1957, στο σημείο όπου βρισκόταν η συναγωγή είχαν απομείνει μόνο οι τοίχοι (Κωνσταντίνης, 2015). Πριν διαλυθεί η Εβραϊκή Κοινότητα, ο χώρος που στεγάζονταν η συναγωγή δωρίστηκε στο Μουσικοφιλολογικό σύλλογο «Σκουφάς», για να δημιουργηθούν τα γραφεία του συλλόγου.

Σύμφωνα με τον Τσιλιγιάννη (2004) φάνταζε σαν μικρό παλάτι πάνω σε ύψωμα, μπροστά στο βυζαντινό κάστρο, με σημείο εδαφικής αναφοράς τον μεγάλο φοίνικα. Οι λαξευμένες λευκές πέτρες των τοίχων απάστραπταν από τις ακτίνες του ήλιου. Για να περάσει κανείς την περίτεχνη, μεγάλη, πέτρινη πύλη έπρεπε να ανεβεί επτά ημικύκλια σκαλοπάτια. Στους πλάγιους μεγάλους τοίχους, σε σειρά, με ίση απόσταση και ψηλά μετρούσες τα επτά παράθυρα. Αυτό το ιερό κτίριο, από το οποίο ακούγονταν ψαλμωδίες για το Θεό, τραγούδια και χαρούμενα γέλια των μικρών παιδιών, σήμερα δεν υπάρχει.

Η συναγωγή «Πουλιέζα» περιείχε τα περισσότερα αρχεία, θρησκευτικά σκεύη και βιβλία. Κοντά στην «Πουλιέζα» υπήρχε ένας μεγάλος χώρος με λουτρά, που είχε μια είσοδο από την οδό Κουμουνδούρου και άλλη μια είσοδο από την οδό Φιλελλήνων. Η χρήση των



Εικόνα 9: Κάτω δεξιά, διακρίνεται η κατεστραμμένη συναγωγή "Γκρέκα", με τον φοίνικα που ήταν σήμα κατατεθέν

λουτρών αυτών ήταν θρησκευτική. Τα αποκαλούσαν «τεβιλά» και χρησιμοποιούνταν από γυναίκες. Ο χώρος αυτός περιλάμβανε τρία μεγάλα λουτρά, που παλιά τα αποκαλούσαν οι εβραίοι «τιπιντέριο», «καλεντέριο» και «φριτζιντέριο» (Ρόζεν, 2002).

Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνη (2015) η συναγωγή αυτή λειτουργούσε στην εβραϊκή συνοικία της οδού Κουμουνδούρου σε κακή κατάσταση. Ο μηχανικός από τον οποίο εξήτησε τη γνώμη ο Κωνσταντίνης αποφάνθηκε, ύστερα από επισταμένη εξέταση, ότι επιβάλλεται η άμεση γενική επισκευή της ετοιμόρροπης στέγης προς αποφυγή της καταρρεύσεώς της. Ειδικοί τεχνίτες υπολόγισαν τη δαπάνη για την γενική επισκευή της συναγωγής αυτής στο ποσό περίπου των 3.200.000 δραχμών.

Παλαιότερα, στις συναγωγές, όταν κάποιος πήγαινε να προσευχηθεί καθόταν σε συγκεκριμένη θέση, την οποία είχε νοικιάσει από την κοινότητα για όλο τον χρόνο. Τα χρήματα του ενοικίου προορίζονταν για την Κοινότητα. Για τα καθίσματα των ευπόρων τάξεων – που νοικιάζονταν σε υψηλές τιμές – γνωρίζουμε ότι ήταν τοποθετημένα στο κέντρο της συναγωγής ανάμεσα στην «τεβά», που ήταν η εξέδρα που ιεουργούν οι ραβίνοι, και στο «εχάλ» που είναι η κιβωτός που φυλάσσονται οι περγαμηνές και πλεκτά με ψάθα (Βαρβούνης, 1992).

Οι δύο ονομασίες «Γκρέκα» και «Πουλιέζα» προέκυψαν σε διαφορετικά χρονικά σημεία ιστορικά και σε αντιδιαστολή. Όταν στα μέσα του 15^{ου} αιώνα ήλθαν πολλοί Εβραίοι στην Άρτα, προερχόμενοι από την Ιταλία και κυρίως από την Απουλία, αποτέλεσαν ξεχωριστή εβραϊκή κοινότητα και ανήγειραν δική τους συναγωγή, την οποία ονόμασαν «Πουλιέζα» για να διακρίνεται από την παλιά των ρωμανιωτών, την οποία αποκαλούσαν «Γκρέκα» (Τσιλιγιάννης, 2004).

3.4.5 Η γλώσσα των Αρτινών Εβραίων

Οι Εβραίοι της Άρτας και γενικά της Ηπείρου (ρωμανιώτες) χρησιμοποιούσαν, όχι μόνο στην καθημερινή ζωή, αλλά και στις τελετουργίες τους την ελληνική γλώσσα, με πολλές βέβαια προσμείξεις από την εβραϊκή. Πιο συγκεκριμένα, μιλούσαν μια ελληνική διάλεκτο με αρχαϊκούς τύπους, γραμμένη όμως με εβραϊκούς χαρακτήρες και έναν ιδιαίτερο τονισμό (Γιαννώρου, 2012). Παράλληλα με την ελληνική γλώσσα, οι ρωμανιώτες χρησιμοποιούσαν και μία πρόσθετη διάλεκτο, κυρίως, στην εσωτερική επικοινωνία των μελών της κοινότητας (ενδο-εβραϊκή επικοινωνία) και η οποία ονομάζεται *yevanic*/γεβανική. Η λέξη *Yavan* στα εβραϊκά εμφανίζεται πρώτη φορά ως το όνομα ενός απογόνου του Νώε στο βιβλίο της Γένεσης και συνδέεται γεωγραφικά με την Μικρά Ασία, που στην αρχαιότητα ονομαζόταν Ιωνία. Τη γεβανική γλώσσα συνθέτουν λέξεις στα εβραϊκά και ελληνικά με τοπική διάλεκτο και λέξεις από τη ιταλική και την τουρκική γλώσσα (Βλάχου, Κοτζόγλου & Παπαδοπούλου, 2017).

Η γεβανική (στη βιβλιογραφία αναφέρεται και ως εβραιοελληνική ή ρωμανιώτικα) αποτελεί υποσύνολο της ηπειρώτικης ποικιλίας, που ομιλείτο και στην Άρτα από τους Εβραίους κατοίκους της (όπως και στα Γιάννενα και την Πρέβεζα) μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60, όταν οι τελευταίοι Αρτινοί Εβραίοι έφυγαν για την Αθήνα, το Ισραήλ και αλλού (Τσιλιγιάννης, 2004). Το φθογγικό σύστημα της γεβανικής γλώσσας διαφέρει ελάχιστα από εκείνο της ελληνικής. Παράλληλα, ομοιότητες εμφανίζονται και στην φωνηματική συμπεριφορά των φθόγγων, ενώ το, επίσης, εντυπωσιακό είναι πως η γεβανική γλώσσα έχει πέντε φωνήεντα στο σύνολό της όσα και η ελληνική.

Μία από τις διαφορές που την κάνει να ξεχωρίζει είναι η ανύψωση των άτονων μεσαίων φωνηέντων, περίπτωση που δεν συναντάται πολύ συχνά. Ακόμα, οι Εβραίοι αποβάλλουν και σύμφωνα εντός των λέξεων, όπως συμβαίνει κατά κόρον με τη διαλεκτική ποικιλία των Ηπειρωτών. Ο τόνος στη γεβανική, όπως στην Κοινή Νεοελληνική είναι δυναμικός. Τηρείται και ο κανόνας της τρισυλλαβίας, βάσει του δείγματος της πιο πρόσφατης έρευνας σχετικά με τη γεβανική (Βλάχου, Κοτζόγλου & Παπαδοπούλου, 2017).

Σε γενικές γραμμές, η γεβανική γλώσσα δεν παρουσιάζει μεγάλες αποκλίσεις από την Κοινή Ελληνική Γλώσσα ως προς την ρηματική μορφολογία. Τα ονοματικά έχουν τρία γένη, τα επίθετα ακολουθούν σε γενικές γραμμές τον τύπο των επιθέτων της ελληνικής. Οι ιδιαιτερότητες εστιάζουν στην διαφοροποίηση των καταλήξεων ορισμένων ρημάτων, ουσιαστικών και επιθέτων. Στο λεξιλόγιο της γεβανικής γλώσσας υπάρχουν λέξεις (εβραϊκής προέλευσης), οι οποίες δεν χρησιμοποιούνται από τους χριστιανούς Αρτινούς. Εξαίρεση

αποτελεί η λέξη *μαμουνάς*, η οποία αναφέρθηκε νωρίτερα ως δάνεια λέξη της Αρτινής ποικιλίας από την εβραϊκή γλώσσα, μέσω της γεβανικής. Η διατήρηση της προφοράς της εβραϊκής γλώσσας στις εβραϊκές λέξεις της γεβανικής φέρει και μια φωνολογική απόκλιση με την Αρτινή ποικιλία: την μη ουρανικοποιημένη προφορά του /x/ στη λέξη [ʃo'xet], όπως προαναφέρθηκε, η οποία στην Αρτινή ποικιλία θα είχε τη μορφή *[ʃo'ʒet] (Βαδιβούλης, 2019).

Αν προσπαθούσε κανείς να κάνει μια αποτίμηση της γεβανικής γλώσσας, θα μπορούσε να πει πως είναι ένα γλωσσικό ιδίωμα, το οποίο αποτελεί υποσύνολο της βόρειας ποικιλίας της ελληνικής, ενώ ανιχνεύονται και αρκετά γλωσσικά δάνεια από την τουρκική, την εβραϊκή, την αλβανική, καθώς επίσης την σλαβική και τις λατινογενείς γλώσσες. Οι σημερινοί ρωμανιώτες των Ιωαννίνων χρησιμοποιούν το γιαννιώτικο ιδίωμα, ενώ η κύρια γλώσσα των ρωμανιωτών της Νέας Υόρκης είναι φυσικά η αγγλική γλώσσα.

3.4.6 Ρωμανιώτες Εβραίοι ανά την Ελλάδα

Οι Εβραίοι και η εγκατάστασή τους στον ελλαδικό χώρο έχουν αφήσει το δικό τους στίγμα στην ελληνική ιστορία, εδώ και πάρα πολλά χρόνια. Η διάσπασή τους σε κοινότητες εμφανίζεται σχεδόν στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον η ξεχωριστή εστίαση στην εβραϊκή ομάδα των ρωμανιωτών, η οποία εδράζεται και σε περιοχές όπως η Άρτα, η Πρέβεζα και τα Ιωάννινα. Ένας λόγος που επελέγη να γίνει αναφορά στη συγκεκριμένη ομάδα είναι το γεγονός ότι το πληθυσμιακό της στοιχείο βρίσκεται και στην Άρτα, η οποία αποτελεί το ειδικό αντικείμενο αυτής της εργασίας. Μαζί με τους Εβραίους της Ηπείρου, αξίζει να αναφερθεί πως οι κοινότητες στη Θεσσαλία ήταν μεικτές, αποτελούνταν και από σεφαραδίτες και από ρωμανιώτες (Λουδάρου, 2019).

Αναλυτικότερα, η Ισραηλιτική Κοινότητα του Βόλου ήταν αμιγώς ρωμανιώτικη (Φρεζής, 2009), ενώ ελληνόφωνη αναφέρεται και η κοινότητα του Διδυμοτείχου (Καβάλα, 2015). Στα Χανιά Αβιγάδες, Αλχανάτη, Αμάρ, Αντζελ, Άκκος, Άττια, Βελλέλη, Γανής, Κοέν, Ζακάρ, Λεβής, Μόλχος, Φράγκος, είναι μερικά μόνο από τα ονόματα των Εβραίων κατοίκων της πόλης, ονόματα που μαρτυρούν τη ρωμανιώτικη, τη σεφαραδίτικη, αλλά και την ποικιλία στην καταγωγή και τον εξελληνισμό των Εβραίων της Κρήτης και ιδιαίτερα των Χανιωτών (Μαυριδερός, 1994). Στην Καστοριά, μαρτυρείται εγκατάσταση ελληνόφωνων Εβραίων από τον 10ο ήδη αιώνα, οι οποίοι γρήγορα σχημάτισαν ρωμανιώτικη κοινότητα. Μια κοινότητα, που απέκτησε όχι μόνον οικονομική ισχύ, αναδεικνύοντας μεγάλους εμπόρους, αλλά και πνευματική λάμψη, αναδεικνύοντας σπουδαίους ραβίνους, μελετητές της Τορά, σημαντικότερος των οποίων αναφέρεται ο Τοβία μπεν Ελιέζερ (Γιαννούσης, 1981).

Η «πρωτεύουσα» του ρωμανιώτικου εβραϊσμού ήταν τα Γιάννενα. Υπήρξε κέντρο του ελληνόφωνου εβραϊκού κόσμου, που οι ρίζες του χάνονται στον χρόνο, φτάνοντας ως την αρχαιοελληνική περίοδο. Στα Γιάννενα ζούσαν στις αρχές του 20ού αιώνα 4.000 Εβραίοι, ενώ μέχρι τις παραμονές του διωγμού η κοινότητα της πόλης αριθμούσε 2.000 μέλη. Οι Γιαννιώτες Εβραίοι, μάλιστα, αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα της ισραηλιτικής κοινότητας της Αθήνας, της οποίας, άλλωστε, η παλιά συναγωγή ονομάζεται «Γιαννιώτικη» (Dalven, 1979). Στην Άρτα ήταν ρωμανιώτες εγκατεστημένοι από τα ρωμαϊκά και βυζαντινά χρόνια και «Απουλιέζοι», ιταλόφωνοι, που είχαν έρθει γύρω στο 1880 από την Απουλία, την Καλαβρία και τη Σαρδηνία. Οι ρωμανιώτες ήταν η επικρατέστερη ομάδα, πολιτισμικά και οικονομικά, ενώ δεν υπήρχαν σεφαραδίτες στην Άρτα (Τσιλιγιάννης, 2004). Στη μικρή πόλη της Πρέβεζας, το 1900 κατοικούσαν 3.700 χριστιανοί, 1.300 τούρκοι, 300 περίπου Εβραίοι

και λίγοι μετανάστες από την Ιταλία. Οι Εβραίοι κάτοικοι της πόλης ήταν ρωμανιώτες (Μουστάκης, 1991).

Στα Τρίκαλα υπήρχαν ρωμανιώτες, σεφαραδίτες, ασκεναζί και Εβραίοι από τη Σικελία. Το ρωμανιώτικο στοιχείο ήταν αυτό που είχε επικρατήσει (Κανάρης, 1996). Η δε ρωμανιώτικη Εβραϊκή Κοινότητα της Χαλκίδας ήταν η μοναδική στην Ευρώπη που διέμενε στον ίδιο τόπο, αδιάκοπα, επί 2.500 χρόνια και αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας της πόλης. Η διάσωση των Εβραίων της Χαλκίδας αποτελεί μία φωτεινή αχτίδα στο σκοτάδι της εφαρμογής «τελικής λύσης» στην ελληνική επικράτεια (Καβάλα, 2015).

Στις 02.04.1891, η Εβραϊκή Κοινότητα της Κέρκυρας, που τότε αριθμούσε 4.000 άτομα, δέχθηκε ένα μεγάλο πλήγμα από αντισημιτικά γεγονότα, τα οποία προκλήθηκαν από έναν συνδυασμό θρησκευτικών προκαταλήψεων, εμπορικού ανταγωνισμού και πολιτικών σκοπιμοτήτων. Κατά τα επεισόδια αυτά, ο όχλος επιδόθηκε σε επιθέσεις εναντίων των Εβραίων, σε λεηλασίες σπιτιών και μαγαζιών και σε μία πρωτοφανή τρομοκρατία. Πολλοί Εβραίοι αναγκάστηκαν, τότε, να μεταναστεύσουν στην Αίγυπτο, Γαλλία, Ιταλία, Αγγλία κ.α. Από τότε, συσπειρώθηκαν και οι μέχρι τότε δύο χωριστές κοινότητες, των ρωμανιωτών και των Απουλιανών (Kampel, 2007).

3.5 Η εκπαίδευση των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο

Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται προσπάθεια παρουσίασης των εκπαιδευτικών πολιτικών που ακολούθησε, τόσο το ελληνικό κράτος απέναντι στους Εβραίους, όσο και οι καθ' αυτό Εβραϊκές Κοινότητες εσωτερικά, στο πλαίσιο της προσπάθειας για ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Για τις εκπαιδευτικές πολιτικές του ελληνικού κράτους, η Γιαννώρου (2012, σελ. 66) αναφέρει πως αυτό *«ακολούθησε την πολιτική του εξελληνισμού και της αφομοίωσης. Μέσα από τη μελέτη των μεταρρυθμίσεων και των πολιτικών ενεργειών αντιλαμβανόμαστε ότι η εθνική πολιτική και η εθνική αγωγή που διαπερνά τα αναλυτικά προγράμματα στοχεύουν στο να ενισχυθεί η ελληνοφωνία και να υπάρξει γλωσσική ομοιογένεια»*. Για τις Εβραϊκές Κοινότητες η Γιαννώρου (2012, σελ. 73) αναφέρει πως *«στο μέτρο που οι Εβραίοι απομακρύνονται από ένα αυστηρό τελετουργικό, το αναπληρώνουν με συμμετοχικούς τρόπους που συμφιλιώνουν την κοινοτική ύπαρξη με τη συμμετοχή στην πολιτεία»*.

3.5.1 Η εκπαιδευτική μειονότητα των Εβραίων ως εθνική μειονότητα και η Alliance

Οι Εβραίοι, στην προσπάθειά τους να αφομοιωθούν όσο πιο ομαλά μπορούσαν στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας και πραγματικότητας συνάντησαν διαφορετικού βαθμού δυσκολίες, οι οποίες χρειάζονταν άμεση παρέμβαση. Οι δυσκολίες δεν άγγιζαν μόνο την εγκατάσταση και την απλή καθημερινότητά τους, αλλά ακόμα και σημαντικούς τομείς, όπως η εκπαίδευση, όπου πέρα από την ταυτόχρονη εκμάθηση της ελληνικής και εβραϊκής γλώσσας, θα τους εξασφάλιζε καλύτερη πρόσβαση στον πολιτιστικό τομέα και στην αγορά εργασίας. Υπήρξε, λοιπόν, η βαθιά επιθυμία για την δημιουργία ενός πολιτικού θεσμού που θα προσέφερε υπεράσπιση στους καταπιεσμένους Ισραηλίτες τόσο της Ελλάδας και της Ευρώπης όσο και ολόκληρου του κόσμου, που αντικατοπτριζόταν στην Alliance Israelite Universelle.

Σύμφωνα με τον Narcisse Leven, η Alliance είναι το αποτέλεσμα της θέλησης για δημιουργία ενός πολιτικού θεσμού προς υπεράσπιση των καταπιεσμένων Ισραηλιτών της Ευρώπης και του κόσμου. Το 1860, θεωρείται χρονιά της εβραϊκής νεολαίας. Πρωταγωνιστές 17 νεαροί που συγκεντρώθηκαν για να εγκρίνουν την ιδέα του οργανισμού αυτού, γεννημένοι μεταξύ του 1819 και 1833, που είχαν ζήσει αρκετά για να μοιραστούν τις ελπίδες της

προόδου και της οικουμενικής χειραφέτησης, έτσι όπως αυτές προήλθαν από την επανάσταση του 1848. Μεταξύ των ιδρυτών, διακρίνονται έξι άτομα που πήραν την πρωτοβουλία της άμεσης πραγματοποίησης, έναν καθηγητή, τον Eugene Manuel, ένα ραβίνο, τον ElieAristide Astruc, ένα μηχανικό δημοσίων έργων, τον Jules Carvallo, το διευθυντή των Ισραηλιτικών αρχείων, τον Isidore Caen, έναν έμπορο εισαγωγών-εξαγωγών, τον Charles Netter και ένα δικηγόρο-σύμβουλο δικαστηρίων, τον Narcisse Leven. Εκτός αυτών, συμμετείχαν και ένας έμπορος, ένας λόγιος, καθηγητές, γιατροί, και καλλιτέχνες (ένας χαράκτης και ένας συνθέτης) (Kaspi, Assan & Abitbol, 2010).

Ο σκοπός της Alliance Israelite Universelle ήταν μια πρόταση πολιτικής και ηθικής. Η θρησκεία έχει τον ρόλο του κρίκου, που ενώνει κοινωνικά το άτομο με την συλλογικότητα. Το πλαίσιο της πράξης της Alliance ήταν η δημιουργία ρίζας στα έθνη όπου αυτοί κατοικούν, δηλαδή ο Εβραίος θα παρέμενε, διασπορικός και ταυτόχρονα αλληλέγγυος, αυτή η πολιτική θα εξασφάλιζε την ενότητα του σώματος. Από αυτή την αναθεωρημένη αντίληψη της υπόστασης των Εβραίων ανά την οικουμένη, προέρχεται και το «οικουμενικός» στην επωνυμία της. Ο Munk το 1841, έγραφε πως στην Ευρώπη ο Εβραίος είναι Γάλλος στο Παρίσι, Άγγλος στο Λονδίνο. Η πίστη μόνο ενώνει τους Εβραίους στα διάφορα σημεία του κόσμου (Γιαννώρου, 2012).

Μετά το 1920 οι στόχοι της Alliance είναι τρεις. Πρώτον, σκόπευε να παρέχει στήριξη σε αυτούς που υπέφεραν με την ιδιότητά τους ως Ισραηλίτες ή ως μειονότητες και να συντρέχει με κάθε τρόπο, ώστε να προάγουν και να υπερασπίζονται τα δικαιώματα του ανθρώπου. Δεύτερον, να ενθαρρύνει μια εκπαίδευση σκέψης, ηθικής και παράδοσης του ιουδαϊσμού. Τρίτον να εξυπηρετεί την πρόοδο της μόρφωσης των Ισραηλιτών, κάνοντάς τους κοινωνούς της μόρφωσης και της γνώσης της γαλλικής γλώσσας και του γαλλικού πολιτισμού. Το διοικητικό συμβούλιο αποτελείται από 15 μέλη. Το γραφείο αποτελούνταν από τον πρόεδρο, 14 αντιπροέδρους, ένα γραμματέα, έναν ταμία και έναν αντικαταστάτη του. Το διοικητικό συμβούλιο, μεταξύ των μελών του όριζε την Κεντρική Επιτροπή, στην οποία συμμετείχαν 40 μέλη το μέγιστο, που είχε συμβουλευτικό χαρακτήρα στη σχολική της πράξη στη Γαλλία και το εξωτερικό (Kaspi, Assan & Abitbol, 2010).

Ανά την Ελλάδα, σημειώθηκαν κατά καιρούς πολύ έντονες και συντονισμένες προσπάθειες προς την κατεύθυνση της πνευματικής προόδου του εβραϊκού πληθυσμού. Στην πόλη της Θεσσαλονίκης, για παράδειγμα, σημαντικό γεγονός αποτελεί η ίδρυση της Alliance Israelite Universelle το 1873, του πρώτου δηλαδή σχολείου της πόλης, καθώς και του πιστωτικού ιδρύματος «Τράπεζα της Θεσσαλονίκης» (ΚΙΣ, 2010). Με τη δημιουργία σχολείου, επιδιωκόταν η έξοδος από τον πνευματικό μαρασμό και την παρακμή και η

ανύψωση του πνευματικού επιπέδου του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης, μέσα από την εισροή των δυτικών προτύπων παιδείας στην εκπαίδευση. Στην πορεία, το εγχείρημα αυτό, έγινε πρότυπο και για τις υπόλοιπες εβραϊκές κοινότητες στον ελλαδικό χώρο, εφόσον επιθυμούσαν τη δημιουργία αντίστοιχου σχολείου στην περιοχή τους (Μόλχο, 2001).

Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί για τη Θεσσαλονίκη πως κατά το 19^ο αι. οι σεφαραδίτικες κοινότητες εκκοσμικεύθηκαν, οι μετακινήσεις αυξήθηκαν, η δε ακαδημαϊκή εκπαίδευση παρέχόταν σε άλλες γλώσσες, κυρίως στη γαλλική. Στη Θεσσαλονίκη μεγάλη είναι η επίδραση των γαλλικών μετά το 1860, λόγω της ίδρυσης πολλών γαλλόφωνων σχολείων από τη διεθνή οργάνωση Alliance Israelite Universelle. Τα γαλλικά επηρέασαν ακόμη και την τουρκική γλώσσα στην οποία μάλιστα αναφέρονται 5.600 γαλλικά στοιχεία (Νεχαμά, 2000).

3.5.2 Η εκπαίδευση των Εβραίων στον γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου

Όπως και οι χριστιανοί κάτοικοι, έτσι και οι Εβραϊκές Κοινότητες της Ηπείρου – και κυρίως εκείνη των Ιωαννίνων – αποτελούσαν παλιές και σημαντικές κοινότητες, που διαπνεόταν από συγκεκριμένα ιδανικά και αξίες και ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τη μάθηση και την πρόοδο της κοινότητάς τους. Ορόσημο για ορισμένες σημαντικές πληροφορίες της πνευματικής ζωής των Γιαννιωτών Εβραίων αποτελεί το έτος 1872. Την περίοδο αυτή, πυκνώνουν οι αναφορές σχετικά με την οργάνωση και λειτουργία εκπαιδευτικών οργανισμών. Πιο συγκεκριμένα, γνωρίζουμε ότι, το 1872 τα αρσενικά παιδιά πήγαιναν στα σχολεία των δυο συναγωγών, για να διδαχθούν τη Μωσαϊκή γλώσσα, για λειτουργικούς, κυρίως, σκοπούς, ενώ μερικά φοιτούσαν σε ελληνικά δημοτικά σχολεία και στη Ζωσιμαία Σχολή. Όσοι επιθυμούσαν να μορφώσουν τα κορίτσια τους, τα έστελναν στο Α' Ελισαβέτιο Παρθεναγωγείο Ιωαννίνων και αργότερα, μετά την απελευθέρωση, στέλνονταν στην «Αστική Σχολή Θηλέων Ιωαννίνων», καθώς και στο Γυμνάσιο Θηλέων (Αναστασίου, 2013).

Σύμφωνα με τη Γιαννώρου (2012) το σχολείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων, αρχικά, ήταν το Talmud Thorah, που από το 1875 λειτουργούσε ως σχολείο αρρένων στο οποίο, εκτός από εβραϊκή γλώσσα και ιστορία, διδάσκονταν τουρκικά και ελληνικά. Από τις 26-8-1881, η Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων άρχισε να απευθύνει με



Εικόνα 10: Το εγκαταλελειμμένο εβραϊκό σχολείο της Άρτας μεταπολεμικά

επιστολές στην Alliance το αίτημά της για αποστολή δασκάλων, όπως προκύπτει από την επιστολή με αριθμό πρωτοκόλλου 14/26-8-1881, Αριθ. Πρωτ. Παραλ. 8948/4-9-81, του Προέδρου της Ισραηλιτικής Κοινότητας, Αβραάμ Ηλία Κάστρο προς την Κ.Ε. της Alliance Israelite Universelle.

Η συνεργασία των τοπικών στοιχείων διαδραμάτιζε σπουδαίο ρόλο στη λειτουργία των σχολείων. Αυτό διαφαίνεται από το γεγονός πως, προτού τεθούν τα θεμέλια για την ίδρυση και το κτίσιμο ενός σχολείου, έπρεπε να υπάρχει γραπτή ένδειξη με την μορφή αίτησης, για το ότι η κοινότητα επιθυμεί πράγματι να ιδρυθεί σχολείο και πως θα στηρίξουν οικονομικά την ιδέα για την ανέγερσή του. Ιδιαίτερα, η οικονομική στήριξη δεν μπορούσε να εγκαταλειφθεί, γιατί στις πλείστες των περιπτώσεων αφορούσε την μακροπρόθεσμη συντήρηση του οργανισμού. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η Εκπαιδευτική Αδελφότητα, η οποία μόλις αντελήφθη την ανταπόκριση και την πρόοδο των μαθητών, πήρε την πρωτοβουλία να αποταθεί στα κεντρικά της Alliance Israelite Universelle στο Παρίσι, ούτως ώστε να ιδρύσει μια αντίστοιχη σχολή στα Ιωάννινα (Σιομπότης, 2005). Αρχικά, η ανταπόκριση ήταν ελάχιστη από μέρους των μαθητών, λόγω της επιφύλαξης και αδιαφορίας που δημιουργήσε η τροποποίηση αυτή, όμως με το πέρασμα των χρόνων, η σχολή απέκτησε καλή φήμη, με αποτέλεσμα η προσέλευση μαθητών να αυξάνεται συνεχώς (Σιομπότης, 2005).

Η Εβραϊκή Κοινότητα της πόλης λειτουργούσε από το 1929 δυο τριτάξια εβραϊκά σχολεία, όπου στο ένα φοιτούσαν τα αγόρια και στο άλλο τα κορίτσια. Το αμέσως επόμενο έτος, τα δυο δημοτικά συνενώθηκαν, δημιουργώντας ένα μικτό εξατάξιο σχολείο, αναθέτοντας τα εκπαιδευτικά καθήκοντα, σε έξι δάσκαλους. Τα μετέπειτα χρόνια, το 1939-1940, η μείωση του αριθμού των μαθητών οδήγησε στον υποβιβασμό του από εξατάξιο σε τετρατάξιο, ενώ έπαυσε τη λειτουργία του στα μέσα της δεκαετίας του 1960 (Ντούτσης, 2013).

Η διδασκαλία της γραμματικής γινόταν από τον Διευθυντή. Στη σχολή διδάσκονταν εβραϊκά και γαλλικά, παγκόσμια και εβραϊκή ιστορία, γεωγραφία, αριθμητική και μαθήματα εμπορίου. Η διδασκαλία της τούρκικης γλώσσας, τερματίστηκε με το τέλος της Οθωμανικής κυριαρχίας, με την ελληνική γλώσσα να την αντικαθιστά, ενώ οι μαθήτριες, εκτός από το παραπάνω πρόγραμμα, διδάσκονταν ράψιμο και χειροτεχνίες (Fromm, 2008).

Η εβραϊκή παράδοση στην Άρτα μιλούσε για την ύπαρξη δύο εβραϊκών σχολείων μέχρι το 1881. Αργότερα, το 1884 ο Μητροπολίτης Άρτας Σεραφείμ μας ενημερώνει ότι υπήρχε ένα εβραϊκό σχολείο. Και αυτό είναι αληθές, διότι το ελληνικό κράτος αναγνώρισε μετά το 1881 ένα εβραϊκό σχολείο, το οποίο συνέχισε να λειτουργεί μέχρι το 1944, όπως

ακριβώς το θυμούνται οι σημερινοί ηλικιωμένοι Αρτινοί Εβραίοι που μένουν στην Αθήνα και σύμφωνα με ό,τι τους έλεγαν οι γονείς τους.

Η Εβραϊκή Κοινότητα διατηρούσε το μοναδικό της εβραϊκό σχολείο στην οδό Φιλελλήνων, στην εβραϊκή συνοικία. Την ελληνική και εβραϊκή γλώσσα δίδασκαν δύο δάσκαλοι. Για τις ανάγκες της κοινότητας δημιουργήθηκε ένα ακόμη σχολείο. Την περίοδο της Μικρασιατικής Καταστροφής, το εβραϊκό σχολείο στέγασε πρόσφυγες, το κτίριο του οποίου με ιδιαίτερη προθυμία, όπως επισημαίνεται, πρόσφερε η κοινότητα για τη στέγαση των προσφύγων (Μάρκου, 1992).

Στην πόλη της Πρέβεζας, μολονότι η Εβραϊκή Κοινότητα ήταν σημαντικά μικρότερη από τις αντίστοιχες της Άρτας και των Ιωαννίνων, λειτούργησε σχολή της Alliance Israelite Universelle ήδη από το 1908, ύστερα από το μεγάλο ενδιαφέρον που έδειξε ο τότε διευθυντής της σχολής στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος μεσολάβησε στα κεντρικά των Παρισίων για τη λειτουργία σχολής στην κοινότητα Πρέβεζας. Την πρωτοβουλία αυτή υποστήριξαν και οι κοινοτικοί παράγοντες. Το σχολείο είχε δύο αίθουσες για ισάριθμες τάξεις στο ισόγειο και γραφείο - αίθουσα διευθυντού στον πρώτο όροφο. Το 1911 έφτασε από το Παρίσι στην Πρέβεζα ο νέος καθηγητής Σολωμόν Ντανόν ο οποίος ανέλαβε τη διδασκαλία της γαλλικής. Η κοινότητα ενίσχυε οικονομικά το σχολείο. Στο σχολείο δίδασκαν τέσσερις δάσκαλοι την εβραϊκή, γαλλική και τα οικιακά (Μουστάκης, 1991).

Συμπερασματικά, η έντονη προσπάθεια και θέληση για μάθηση όλων των εβραϊκών κοινοτήτων στον ηπειρώτικο γεωγραφικό χώρο, δείχνει ότι στόχος της εκμάθησης της εβραϊκής γλώσσας ήταν να μην παραμείνουν τα εβραϊκά μόνο στα Ιερά Βιβλία, αλλά να χρησιμοποιηθούν και ευρύτερα στην κοινωνία μέσα από την καθημερινή πρακτική.

3.6 Η καταστροφή της Εβραϊκής Κοινότητας της Άρτας

3.6.1 Η Άρτα υπό ιταλική και γερμανική κατοχή

Μία από τις κρίσιμες χρονικές περιόδους, που καθόρισαν την επιβίωση του εβραϊκού στοιχείου στην πόλη της Άρτας ήταν η ιταλική και η γερμανική κατοχή, καθώς και η συνακόλουθη εξόντωση του πληθυσμού στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Κατά τη διάρκεια της κήρυξης του ελληνοϊταλικού πολέμου το 1940, οι Εβραίοι, οι οποίοι ζούσαν αρμονικά με τους χριστιανούς συμπολίτες τους, εξετέλεσαν στο ακέραιο το καθήκον τους απέναντι στην ελληνική πατρίδα. Στον πόλεμο του 1940-1941 στελέχωσαν τις ένοπλες δυνάμεις 12.898 Εβραίοι εκ των οποίων 343 ήταν αξιωματικοί. Οι απώλειές τους ανήλθαν σε 513 νεκρούς και 3.743 τραυματίες (Ναρ, 1985). Μάλιστα, πολλοί Αρτινοί Εβραίοι έλαβαν μέρος στο Αλβανικό μέτωπο, ενώ πρέπει να αναφερθεί πως οι Αρτινοί πολίτες – είτε ήταν χριστιανοί, είτε Εβραίοι – συμμετείχαν στο 3/40 Σύνταγμα Αρτινών ευζώνων που βρισκόταν στην πρώτη γραμμή (Βλαχοπάνος, 2017).

Σε σύγκριση με τους Γερμανούς, για τους οποίους θα γίνει λόγος παρακάτω, οι Ιταλοί έδειχναν λιγότερη επιθετικότητα στους Εβραίους της Άρτας. Ο πόλεμος που ξέσπασε το 1940 εξελίχθηκε σε έναν έντονα πατριωτικό πόλεμο, στον οποίο συμμετείχαν στο πλευρό των Ελλήνων χιλιάδες Εβραίοι. Πιο συγκεκριμένα, πολλοί ελληνο-εβραίοι αξιωματικοί στελεχώνουν τις τάξεις του Αρτινού στρατού. Και ενώ από τους πρώτους αξιωματικούς που φονεύθηκαν ήταν και ο Εβραίος Συνταγματάρχης από τη Χαλκίδα και ήρωας Μαρδοχαίος Φριζής, μετά τρεις μήνες συνεχών μαχών φονεύεται στην πρώτη γραμμή ο Αρτινός Εβραίος στρατιώτης Ισαάκ Σαμουήλ του Σαμουήλ, όπως τιμητικά υπάρχει το όνομά του στον επίσημο κατάλογο των φονευθέντων Ελλήνων Εβραίων στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο 1940-1941 με αριθμό φονευθέντος 43 (Νόβιτς, 1985). Ο εβραϊκός πληθυσμός ήταν κλεισμένος στα σπίτια του και παρακολουθούσε τις εξελίξεις. Η Άρτα καταλήφθηκε από τον Γερμανικό στρατό στις 22 Απριλίου (Κόκκαλης, 2014).

Όπως όλοι οι χριστιανοί, έτσι και οι Εβραίοι της Άρτας έζησαν από κοινού τις στερήσεις και την αγωνία. Ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες αναφέρουν, πως όταν ήρθαν τα κατοχικά στρατεύματα, αυτά υποχρέωσαν τους Αρτινούς Εβραίους να φορούν μαύρο περιβραχιόνιο με κίτρινο αστέρι (Τσιλιγιάννης, 2004). Στις 16 Αυγούστου 1944, οι Γερμανοί κατέστρεψαν και λεηλάτησαν το χωριό Κομμένο της Άρτας και σύμφωνα με τα στοιχεία

μεταξύ των σφαγιασθέντων 317 κατοίκων περιλαμβάνονται οι Ισραηλίτες: Ιερεμίας Ζακίνος (ετών 42), Ευτυχία Ζακίνου (ετών 37) και Καίτη Ζακίνου (ετών 5) (Παππάς, 1976).

Ο Τσιλιγιάννης (2004, σελ. 46-47) αναφέρει μία άποψη που δεν έχει επιβεβαιωθεί στην οποία γίνεται λόγος για τον Μητροπολίτη Άρτας Σπυρίδωνα Γκινάκα, ο οποίος ήταν *«θερμότατος φίλος των Αρτινών Εβραίων, επισκέφθηκε τον Γερμανό στρατιωτικό διοικητή και υπέβαλε ενυπόγραφο αίτημα να μη φορούν οι Εβραίοι περιβραχιόνιο με το αστέρι του Δαβίδ ως διακριτικό, διότι αυτό το γεγονός τους εμβάζει σε αγωνιώδη ανησυχία και τρόμο για ενδεχόμενη σύλληψή τους. Δυστυχώς οι Γερμανοί ένεκα ανωτάτης αυστηρής διαταγής δεν ικανοποίησαν το αίτημα του Μητροπολίτη, ο οποίος ειδοποίησε τους Εβραίους να φύγουν στα βουνά, πλην όμως δεν τον άκουσαν και μείναν για να μη χάσουν το βιο τους»*.

Στην Άρτα, υπήρχε γερμανική στρατιωτική κατοχική δύναμη με φρούραρχο τον Γερμανό λοχαγό Νταν και τους αξιωματικούς Βάιχελ και Λούκας, τους διώκτες των Αρτινών Εβραίων. Για αυτό και κάποιοι λίγοι Εβραίοι κατέφυγαν στα βουνά των Τζουμέρκων ως μοναδική ελπίδα σωτηρίας, για να πολεμήσουν και να σωθούν (Τζούκας, 2007). Αναφέρονται ότι οι γιατρός Λάζαρος Ελιέζερ, Ηλίας Ελιέζερ και Ισαάκ Ελιέζερ έφυγαν κρυφά από το Νεοχώρι, χωριό του κάμπου της Άρτας, και πήγαν στη Χώσεψη ορεινό χωριό στην περιοχή των Τζουμέρκων Άρτας και εκεί κατατάχθηκαν αντάρτες στον ΕΛΑΣ (Νόβιτς, 1985).

3.6.2 Η σύλληψη και εκτόπιση του εβραϊκού στοιχείου της Άρτας

Από το 1942 έως και το 1945, η ναζιστική γερμανική ηγεσία υιοθέτησε και εφάρμοσε ένα οργανωμένο σχέδιο εξόντωσης όλων των Εβραίων της Ευρώπης, χωρίς καμία χώρα να εξαιρεθεί από αυτό. Οι Έλληνες Εβραίοι πλήρωσαν βαρύ φόρο αίματος – στο πλαίσιο αυτού του σχεδίου – με την πόλη της Άρτας να μην αποτελεί εξαίρεση.

Η διάσταση της γενοκτονίας ελάμβανε εκρηκτικές διαστάσεις, αφού οι Εβραίοι θανατώνονταν στους θαλάμους ή καίγονταν τα πτώματά τους στα κρεματόρια. Το γεγονός της γενοκτονίας έχει αφήσει το αποτύπωμά της στην παγκόσμια ιστορία, με το όνομα «Ολοκαύτωμα» ή «Σόα». Για τα ελληνικά δεδομένα, το Ολοκαύτωμα απέβη εντελώς μοιραίο, μιας και καταστράφηκε ένας μεγάλος αριθμός κοινοτήτων, ανάμεσά τους και εκείνη της Άρτας. Εκείνο που προκάλεσε μεγάλη εντύπωση είναι πως η Ελλάδα κατείχε ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά εξοντώσεων στην Ευρώπη, σκαρφαλώνοντας ακόμα και στο 80%. Η εκτόπιση, σαφώς, είχε την δική της γεωγραφία, η οποία εξαπλώθηκε και στην περιοχή της Άρτας (Σαλτιέλ, 2018).

Σύμφωνα με τον Τσιλιγιάννη (2004, σελ. 47- 48) «στην Άρτα στις 23 Μαρτίου του 1944 αφίχθηκε μία αποστολή της Γκεστάπο, η οποία με ρητή και επείγουσα διαταγή κατόρθωσε να προμηθευτεί από το Δημαρχείο της Άρτας ονομαστική κατάσταση των Αρτινών Εβραίων με τις διευθύνσεις τους. Την επόμενη, 24 Μαρτίου του 1944, και κατά τις νυκτερινές ώρες δυνάμεις του Γερμανικού στρατού με επικεφαλής τον ίδιο Διοικητή του και υπό την επίβλεψη του κλιμακίου της Γκεστάπο περικύκλωσαν τις εβραϊκές συνοικίες στο κέντρο της πόλης της Άρτας και συνέλαβαν περί τους 352 Εβραίους. Τρέμοντες και κλαίοντες οι Εβραίοι με τις οικογένειές τους οδηγούνταν βίαια, χωρίς να τους επιτραπεί να πάρουν μαζί τους χρήματα, ρούχα και τρόφιμα στον τόπο συγκέντρωσης τον τότε κινηματογράφο «Ορφεύς» του Βασίλη Τσολιά, που βρίσκεται στην πλατεία Κιλκίς της πόλης της Άρτας. Την επόμενη ημέρα οι Γερμανοί εκτόπισαν όλες τις εβραϊκές οικογένειες της Άρτας [μέσω Αग्रινίου, Πατρών, Αθήνας] στο Birkenaw όπου αναίτια και άδικοι τους αφαίρεσαν τη ζωή με τον πιο φρικτό τρόπο».

Οι ισχυρισμοί του Τσιλιγιάννη (2004, σελ. 49) επιβεβαιώνονται από την συνέντευξη που παραθέτει ο ίδιος στο βιβλίο του: «στις 23/03/1944 συνελήφθησαν όλες οι εβραϊκές οικογένειες της Άρτας. Οι Γερμανοί προμηθεύτηκαν καταστάσεις όλων των εβραϊκών οικογενειών κατά σπίτι εβρικό με διεύθυνση, οδό και αριθμό από το δήμο Αρταίων επί Δημάρχου Ράγγα. Αντίθετα στην Αθήνα με άμεση επέμβαση του Αρχιεπισκόπου καταστράφηκαν όλα τα αρχεία κι οι οικογενειακές καταστάσεις των Αθηναίων Εβραίων και ειδοποιήθηκαν να φύγουν και να κρυφτούν όπως μπορούν. Στην Άρτα την 3^η ημέρα από την σύλληψη τους οι

Εβραίοι προωθήθηκαν από τους Γερμανούς με γερμανικά φορτηγά στο Αγρίνιο, όπου εκεί τους συγκέντρωσαν σε αποθήκες καπνού και παρέμειναν εκεί 3 μέρες, μετά το τρένο τους πήγαν στο Κρυονέρι και από εκεί με βαπόρι στην Πάτρα, τους συγκέντρωσαν σε μια αποθήκη και την επόμενη μέρα σε εμπορικά τρένα μετέφεραν όρθιους, νηστικούς εξουθενωμένους τις οικογένειες των Εβραίων της Άρτας στο Άουσβιτς από όπου δεν επέστρεψαν ποτέ...»

Όλα τα αξιόλογα περιουσιακά στοιχεία των Εβραίων της Άρτας οι Γερμανοί τα μετέφεραν στο καπνεργοστάσιο, που βρισκόταν δίπλα στο ρολόι και εκεί τα συγκέντρωσαν. Αργότερα, από αυτά, εκείνα που είχαν μεγαλύτερη αξία τα φόρτωσαν σε φορτηγά στρατιωτικά αυτοκίνητα και τα μετέφεραν στη Γερμανία, ενώ τα υπόλοιπα τα άφησαν στην τύχη τους και λεηλατήθηκαν τα πάντα από φτωχούς Αρτινούς (Τσιλιγιάννης, 2004).

Το Κεντρικό Ισραηλινό Συμβούλιο των Κοινοτήτων της Ελλάδος εξέδωσε στην Αθήνα το 1979 το «Βιβλίο Μνήμης», στο οποίο αναφέρονται όλα τα ονόματα των εκτελεσθέντων Εβραίων Ελλήνων από τους Γερμανούς. Υπάρχουν στοιχεία εκτελεσθέντων από όλα εκείνα τα μέρη που κατοικούσαν μόνιμα Έλληνες Εβραίοι. Στις σελίδες 139-145 αναφέρονται ονομαστικά όλοι οι εκτελεσθέντες Αρτινοί Εβραίοι, οι οποίοι ήταν 331 σε αριθμό.

3.6.3 Διασωθέντες Αρτινοί Εβραίοι

Εκτός από τα μέλη της αντίστασης, οι Εβραίοι που επέστρεψαν στις πόλεις τους μετά τον πόλεμο ήταν ή επιζήσαντες από τα στρατόπεδα ή ιδιώτες που τους έκρυβαν, κατά την διάρκεια του πολέμου, χριστιανικές οικογένειες. Η διαδικασία της επιστροφής, αναμφισβήτητη, δεν ήταν εύκολη υπόθεση, αφού είχαν να αντιμετωπίσουν πολλά και ποικίλα προβλήματα. Ο Σαλτιέλ (2018) δίνει μια πληροφορία ότι, μεταπολεμικά, οι Εβραίοι που είχαν επιζήσει κρυμμένοι σε σπίτια χριστιανικών οικογενειών δεν φέρονταν καλά στους Εβραίους που είχαν επιστρέψει από τα στρατόπεδα. Επιπροσθέτως, πολλοί δέχονταν την αδιαφορία και την απάθεια των Ελλήνων χριστιανών, καθώς νόμιζαν πως είχαν φύγει για πάντα και είχαν οικειοποιηθεί τις περιουσίες τους. Το τοπίο, αλλά και οι ανθρώπινες σχέσεις είχαν αλλάξει εντελώς, καθώς έλειπε η οικειότητα και ένιωθαν όλοι ξένοι μεταξύ τους.

Οι διασωθέντες Αρτινοί Εβραίοι ανήκουν σε τέσσερις κατηγορίες: στην πρώτη κατηγορία διασωθέντων ανήκουν όσοι τη δραματική νύκτα της 24-3-1944 βρίσκονταν σε ορεινά χωριά της Άρτας ως εθελοντές αντάρτες στις αντιστασιακές ομάδες του ΕΔΕΣ και του ΕΛΑΣ. Συνολικά οι διασωθέντες αντάρτες ήταν 15. Στη δεύτερη κατηγορία διασωθέντων ανήκουν όσοι την ίδια με την παραπάνω νύκτα βρίσκονταν κρυμμένοι στα χωριά. Συνολικά διασωθέντες στα χωριά της Άρτας ήταν 23 άτομα. Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν όσοι πήγαν στην Αθήνα, φιλοξενούμενοι σε χριστιανικά σπίτια με πλαστές ταυτότητες, που είχαν εξασφαλίσει «τη προσταγή του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού και τη επιμελεία του Διευθυντού της Αστυνομίας Έβερτ». Συνολικά, οι διασωθέντες στην Αθήνα Αρτινοί Εβραίοι ήταν 5 άτομα. Στην τέταρτη κατηγορία διασωθέντων ανήκουν όσοι κατόρθωσαν να επιζήσουν από την ομηρία στους προθαλάμους του θανάτου του Άουσβιτς. Οι διασωθέντες όμηροι ήταν 23 άτομα, ενώ, συνολικά, οι διασωθέντες Αρτινοί Εβραίοι ήταν 66 άτομα (Τσιλιγιάννης, 2004).

Για όσους είχαν επιβιώσει από τα στρατόπεδα, ένας ακόμα λόγος αποξένωσης ήταν η φρίκη με την οποία τους αντιμετώπιζαν, όσοι είχαν περάσει τον πόλεμο κρυμμένοι. Επιπρόσθετα, ένιωθαν περίεργα όταν έβλεπαν τους πρώτους διασωθέντες να επιστρέφουν το 1945, δηλαδή είχαν υποψίες, ήταν κατάπληκτοι και συγχυσμένοι. Σε γενικότερο επίπεδο, παρόλο που η κυβέρνηση, σε σύμπραξη με τις εβραϊκές οργανώσεις, προσπαθούσαν να μεριμνήσουν για την συλλογική φροντίδα των Εβραίων, οι ίδιοι ήταν διαιρεμένοι. Άλλοι κρύβονταν σε σπίτια χριστιανικών οικογενειών, άλλοι βαπτίσθηκαν, ενώ άλλοι συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς (Σαλτιέλ, 2018).

3.6.4 Η οριστική διάλυση της Αρτινής Εβραϊκής Κοινότητας

Στις 24 Μαρτίου του 1944, ο ναζιστικός στρατός πάτησε τα «Οβραΐκα» στο κέντρο της πόλης, τα σπίτια άδειασαν δήθεν προσωρινά, και οι Αρτινοί Εβραίοι συγκεντρώθηκαν από τις κατοχικές αρχές στον κινηματογράφο «Ορφεύς» της πλατείας Κιλκίς, προκειμένου να οδηγηθούν «στη νέα τους εγκατάσταση», η οποία δεν ήταν άλλη από το Άουσβιτς. Σύσσωμη η τοπική κοινωνία στα χρονικά της εποχής και στις μαρτυρίες των χριστιανών κατοίκων αναφέρεται συγκλονισμένη. Όμως, ήταν πλέον αργά (Καβάλα, 2015).

Η ιστορία δυστυχώς γράφτηκε στα κρεματόρια της φρίκης και για τους Αρτινούς Εβραίους, όπως ακριβώς προαναφέρθηκε. Αργότερα, έγινε γνωστό πως στο στρατόπεδο του θανάτου, πολλοί καταρρακωμένοι Αρτινοί Εβραίοι μαζί με άλλους, στασίασαν ηρωικά. Ελάχιστοι γύρισαν ζωντανοί, σαν από θαύμα. Η Εβραϊκή Κοινότητα Άρτας πριν από το διωγμό αποτελούνταν από 397 άτομα. Μετά τον πόλεμο είχαν τελικά διασωθεί μόνον 66 Αρτινοί Εβραίοι (Τσίλιγιάννης, 2004). Η Κοινότητα απώλεσε το 84% του πληθυσμού της και η πόλη άλλαξε για πάντα, χάνοντας ένα πολύ δυναμικό κομμάτι των γηγενών κατοίκων της και του από αιώνων πολιτισμού της (Καβάλα, 2015).



Εικόνα 11: Το Μνημείο Εβραίων Μαρτύρων στην Άρτα

Η Κατοχή στο σύνολό της αλλά και ο Εμφύλιος που ακολούθησε, ο οποίος στην Ήπειρο υπήρξε ιδιαίτερα σκληρός, έδωσαν φοβερό χτύπημα στην πόλη της Άρτας, τόσο σε υποδομές, όσο και σε έμπυχο δυναμικό. Πέραν αυτών, λόγω και της αιματοχυσίας και της γενικότερης ανθρωπιστικής καταστροφής, που είχαν ήδη πληγώσει και αποδιοργανώσει την πόλη, πολλές οικογένειες Αρτινών αστών μετανάστευσαν στην Αθήνα ή το εξωτερικό. Οι δυσμενείς συνθήκες για τους Αρτινούς Εβραίους που επικράτησαν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η δημιουργία ανεξαρτήτου κράτους του Εβραϊκού Έθνους (του κράτους του Ισραήλ) συνετέλεσαν στην αποχώρηση και των τελευταίων εβραϊκών οικογενειών από την πόλη της Άρτας και από τότε δεν είχαν απομείνει πλέον από την άλλοτε ακμάζουσα Εβραϊκή Κοινότητα παρά λίγα άτομα ως το 1956, μάρτυρες της τραγικής καταστροφής που υπέστη ο εβραϊσμός από το Χίτλερ (Τσιλιγιάννης, 2004).

Έτσι, η απώλεια του εβραϊκού πληθυσμού της Άρτας ήταν από τα γεγονότα που επισφράγισαν την παρακμή στην περίοδο που ακολούθησε. Ελλείψει πόρων ανασύστασης της Κοινότητας και της μετανάστευσης, είχαν απομείνει 20 το 1954, ενώ το 1961 έφυγαν και οι δύο τελευταίοι: ο Ισαάκ Μιζάν και ο Αβραμίνος Ιερεμίας. Οι δεκαετίες που είχαν προηγηθεί, με τον πλούτο από το εμπόριο των πορτοκαλιών και άλλων προϊόντων ή πρώτων υλών να αντικατοπτρίζεται και στην πνευματική ζωή των κατοίκων της, είχαν περάσει πλέον ανεπιστρεπτί για την αλλοτινή πρωτεύουσα του Δεσποτάτου (Καβάλα, 2015).

ΜΕΡΟΣ Β:

ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ

4. ΤΟ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

4.1 Το ερευνητικό ερώτημα

Στην παρούσα εργασία, γίνεται μια συνολική προσπάθεια διερεύνησης της κοινωνικής και εκπαιδευτικής κατάστασης του Αρτινού Εβραϊκού πληθυσμού κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα (1900-1959). Πρόκειται για μία εποχή κατά την οποία, η Εβραϊκή Κοινότητα αυτή έφτασε σε μεγάλη οικονομική ευμάρεια, άλλαξε κυρίαρχο και βίωσε τη μετάβαση από τον οθωμανικό ζυγό στην ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος, έζησε την ιταλογερμανική Κατοχή, τη σύλληψη και την εκτόπιση στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, καθώς και την τελική της διάλυση. Πάνω στο πλαίσιο της συνολικής διερεύνησης του κοινωνικοοικονομικού γίνεσθαι της εποχής, αναφορικά με την μικρή, αστική περιοχή της πόλης της Άρτας, στην οποία συνυπήρχαν αρχικά χριστιανοί, Εβραίοι και μουσουλμάνοι, ενώ έπειτα μόνο χριστιανοί και Εβραίοι, διαρθρώνονται και μερικά επιμέρους ερωτήματα:

- Ποια η αλληλεπίδραση της Εβραϊκής Κοινότητας με τον χριστιανικό πληθυσμό της Άρτας;
 - α) Ποιες οι κοινωνικές σχέσεις του εβραϊκού πληθυσμού με τους χριστιανούς κατοίκους της Άρτας;
 - β) Ποιες οι οικονομικές σχέσεις του εβραϊκού πληθυσμού με τους χριστιανούς κατοίκους της Άρτας;
 - γ) Πώς αντιλαμβανόταν τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις ο χριστιανικός πληθυσμός της Άρτας;
- Ποιος ο βαθμός ένταξης του εβραϊκού πληθυσμού στην Αρτινή κοινωνία;
 - α) Αν και κατά πόσο υπήρχε συμμετοχή του εβραϊκού πληθυσμού σε δραστηριότητες της Αρτινής Κοινωνίας;
 - β) Ποια η εκπαιδευτική πραγματικότητα της Εβραϊκής Κοινότητας στην Άρτα;

- Ποιες οι εμπειρίες των Αρτινών Εβραίων από την περίοδο της ιταλογερμανικής Κατοχής και από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης;
 - α) Πώς βίωσε η Αρτινή κοινωνία (χριστιανοί και Εβραίοι) την ιταλογερμανική Κατοχή;
 - β) Πότε και με ποιον τρόπο διαδραματίστηκε η σύλληψη και ο εκτοπισμός της Εβραϊκής Κοινότητας της Άρτας;
 - γ) Ποιες οι εμπειρίες και ποια τα βιώματα από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης;

- Πώς έγινε η επιστροφή των επιζώντων Αρτινών Εβραίων στον ελλαδικό χώρο και ποια η πορεία της Αρτινής Εβραϊκής Κοινότητας;
 - α) Ποιες οι προσπάθειες ανασύστασης της Αρτινής Εβραϊκής κοινότητας;
 - β) Ποιοι οι λόγοι διάλυσής της;

4.2 Η μεθοδολογία της έρευνας

Η μεθοδολογία μίας έρευνας αναφέρεται στις παραμέτρους της ερευνητικής προσπάθειας του ερευνητή, οι οποίες αφορούν στις γενικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, στις μεθόδους, στις τεχνικές, στα μέσα, στα υλικά και στις διαδικασίες που θα επιλεγούν για τη διεξαγωγή της έρευνας (Δημητρόπουλος, 2004).

Δεδομένου του σκοπού της παρούσας έρευνας που αφορά στη διερεύνηση της κοινωνικής και εκπαιδευτικής πραγματικότητας των Εβραίων της Άρτας κατά την περίοδο 1900-1959, κρίνεται απαραίτητη η επιλογή της ποιοτικής προσέγγισης. *«Η ποιοτική έρευνα είναι μία δραστηριότητα που τοποθετεί τον παρατηρητή μέσα στον κόσμο. Αυτός ο κόσμος, αποτελείται από ένα σύνολο ερμηνειών και υλικών πρακτικών που τον κάνει ορατό. Αυτές οι πρακτικές μετατρέπουν τον κόσμο σε παραστάσεις, που συμπεριλαμβάνουν σημειώσεις, συνεντεύξεις, φωτογραφίες, ηχογραφήσεις και υπομνήματα. Σε αυτό το επίπεδο, η ποιοτική έρευνα αναλαμβάνει να κάνει μία ερμηνευτική, νατουραλιστική προσέγγιση του κόσμου αυτού. Αυτό σημαίνει πως οι ποιοτικοί ερευνητές μελετούν τα πράγματα στο φυσικό τους κόσμο και προσπαθούν να τα ερμηνεύσουν από τη σκοπιά των ίδιων των ανθρώπων»* (Denzin & Lincoln, 2000, σελ. 3, Ritchie & Lewis, 2003).

Η φύση της παρούσας διπλωματικής έρευνας ανταποκρίνεται επακριβώς στον ορισμό που διατυπώθηκε προηγουμένως. Διερευνώντας μία εποχή που έχει παρέλθει οριστικά και μάλιστα μία μειονοτική κοινότητα που δεν υφίσταται πια, ο ερευνητής καλείται να τοποθετηθεί μέσα σε αυτό το ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο και να βρει τα κατάλληλα εργαλεία ώστε να το ερμηνεύσει. Άλλωστε, σύμφωνα με τους Guest, Namey & Mitchell (2013, σελ. 21) *«η αλήθεια είναι ότι σκοπός της ποιοτικής μεθόδου είναι ο ερευνητής να συμβάλλει στην δημιουργία μιας αφήγησης, η οποία είναι πλούσια, έχει βάθος και ενημερώνει για τον γενικό στόχο της μελέτης»*. Στα θετικά της προσέγγισης αυτής, μπορεί να προστεθεί και το γεγονός πως με την ποιοτική προσέγγιση παρέχεται στον ερευνητή η δυνατότητα να μελετήσει το αντικείμενο του στο φυσικό του πλαίσιο, χωρίς χειρισμούς πάνω σε αυτό ή διατάραξή του (Ίσαρη & Πουρκός, 2015).

Είναι εμφανές ότι οι ποιοτικές μέθοδοι έρευνας δεν μετρούν τις συχνότητες και τα ποσοστά εμφάνισης των φαινομένων, αλλά εξηγούν και αναλύουν τους λόγους εμφάνισης των φαινομένων αυτών (Lincoln & Guba, 1985). Η ενασχόληση με το βαθμό ένταξης προπολεμικά, την εμπειρία της ναζιστικής Κατοχής και των στρατοπέδων συγκέντρωσης, καθώς και της τελικής διάλυσης της Ισραηλιτικής Αρτινής Κοινότητας δίνει τη δυνατότητα ώστε να διατυπωθεί από τα ίδια τα υποκείμενα η μνήμη και οι εμπειρίες από εκείνη την εποχή. Σύμφωνα με τον Eisner (1991) οι ποιοτικές μέθοδοι δίνουν την ευκαιρία στον ερευνητή να στοχεύσει στο τι σημαίνει για τα υποκείμενα η εμπειρία για την οποία μιλούν, με άλλα λόγια, να εμβαθύνει. Έχει υποστηριχθεί, ότι την ποιοτική έρευνα αποτελεί μια ομάδα ερευνητικών προσπελάσεων, με στόχο την κατανόηση της εμπειρίας και των βιωμάτων των συμμετεχόντων σε διάφορα ζητήματα.

Τη στιγμή που οι ποσοτικές έρευνες επιδιώκουν να ελέγξουν ή/ και να προβλέψουν κάποια φαινόμενα, χρησιμοποιώντας πειραματικά σχέδια και στατιστική ανάλυση, οι ποιοτικές έρευνες φαίνεται να επικεντρώνονται στη φυσική ιστορία γεγονότων και σχέσεων (Creswell, 1994).

4.3 Ποσοτική και ποιοτική έρευνα: οι διαφορές

Βασικές είναι οι διαφορές που ξεχωρίζουν τις ποσοτικές από τις ποιοτικές έρευνες, με πιο σημαντικό στοιχείο τους διαφορετικούς στόχους, τους οποίους θέτει το εκάστοτε είδος έρευνας. Σύμφωνα με τους Frankel & Devers (2000), ακολουθούν οι κύριες διαφορές μεταξύ ποσοτικών και ποιοτικών ερευνών.

- I. Στις ποιοτικές έρευνες ακολουθείται η επαγωγική λογική, η εργασία δηλαδή έχει ως κεντρικό άξονα την περιγραφή και κατανόηση των ιδιαίτερων καταστάσεων και εμπειριών ανθρώπων και πληθυσμιακών ομάδων και ο σχεδιασμός της έρευνας θέτει στο κέντρο την κατανόηση των εννοιών, οι οποίες περιέχονται στις καταστάσεις και εμπειρίες, πριν αναπτυχθούν ή εξεταστούν γενικές θεωρίες. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα, στις ποσοτικές έρευνες ο εκάστοτε ερευνητής στηρίζεται στην γνώση που διαθέτει από πριν και στις θεωρίες που έχει στη διάθεση του, με σκοπό να κατανοήσει τις συγκεκριμένες καταστάσεις ή να προβλέψει το τι θα συμβεί σε μια ομάδα ανθρώπων και γιατί θα τους συμβεί.
- II. Τα ερευνητικά σχέδια των ποιοτικών ερευνών συχνά είναι ευέλικτα και οι ερευνητές έχουν τη δυνατότητα να προσομοιάζουν το ερευνητικό σχέδιο με ένα σκαρίφημα, καθώς τα πρώτα στοιχεία που εντοπίζονται στα αρχικά στάδια της έρευνας μπορούν να δημιουργήσουν σημαντικές επιπτώσεις στα επόμενα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας. Οι ποιοτικές έρευνες παρουσιάζουν, ακόμη, ένα σημαντικό στοιχείο: τη δυναμική τους. Όλοι οι συμμετέχοντες, ερευνητής και οι συμμετέχοντες, καθώς και οι μεταξύ τους σχέσεις, ακόμη και το περιβάλλον διεξαγωγής της έρευνας ενδέχεται να υποστούν αλλαγή ή/και ανάπτυξη με αποτέλεσμα να μη δίνεται η δυνατότητα να ελεγχθούν εξ αρχής όλες οι πτυχές του ερευνητικού σχεδίου. Αντίθετα, στην περίπτωση των ποσοτικών ερευνών, παρότι και σε αυτή την περίπτωση ενδέχεται το αρχικό ερευνητικό σχέδιο να επηρεαστεί από αλλαγές, η αναθεώρηση του ερευνητικού σχεδίου είναι ασυνήθιστη και σε πολλές περιπτώσεις θεωρείται ανεπιθύμητη.

Τέλος, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η ποιοτική ερευνητική διαδικασία είναι μη γραμμική και πολλές φορές η συλλογή και η ανάλυση των στοιχείων συγχρονίζονται και προχωρούν ταυτόχρονα. Σε αυτήν την περίπτωση τα αρχικά συμπεράσματα μπορούν να αποτελέσουν τον οδηγό για την αλλαγή και τροποποίηση προκειμένου στη συνέχεια της έρευνας να συλλεχθούν πιο συγκεκριμένες πληροφορίες.

4.4 Το ερευνητικό ερώτημα στην ποιοτική έρευνα

Κατά γενική ομολογία, οι ποιοτικές έρευνες πάντοτε δηλώνουν από την αρχή και με σαφή τρόπο, τις ερευνητικές ερωτήσεις που θέτουν και αυτό είναι μια απλή διαδικασία όταν υπάρχουν καλά ανεπτυγμένα θεωρητικά και εννοιολογικά πλαίσια, οπότε ίσως η προϋπάρχουσα ερευνητική βιβλιογραφία υποδεικνύει από μόνη της τα σημεία στα οποία απαιτείται περαιτέρω έρευνα. Υπάρχουν, φυσικά, και περιπτώσεις, κατά τις οποίες η δημιουργία των ερευνητικών ερωτημάτων φαντάζει πιο δύσκολη, με αποτέλεσμα να δημιουργεί καθυστέρηση στην εξέλιξη της ερευνητικής διαδικασίας.

Πολλές είναι οι περιπτώσεις ερευνητών, οι οποίοι αποφασίζουν να ασχοληθούν με ένα συγκεκριμένο ζήτημα, επειδή το ήδη υπάρχον θεωρητικό πλαίσιο και η υπάρχουσα βιβλιογραφία δεν απεικονίζει σε αρκετό βαθμό τις εμπειρίες ή και την κατάσταση που τίθεται υπό μελέτη σε κάθε περίπτωση. Σε αυτές λοιπόν τις περιπτώσεις, κατά τις οποίες οι γνώσεις γύρω από ένα θέμα είναι λιγοστές, παρατηρούνται γρήγορες αλλαγές και μπορεί ακόμη και να δοθεί έμφαση στην ανακάλυψη μια νέας κατάστασης και τότε ο ποιοτικός ερευνητής μπορεί να κάνει την τελική διαμόρφωση της ερευνητικής του ερώτησης μετά από μια σειρά μελετών (Frankel & Devers, 2000).

4.5 Το πεδίο της έρευνας

Όπως προαναφέρθηκε, σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η περιγραφή και εις βάθος κατανόηση του κοινωνικού και εκπαιδευτικού γίνεσθαι του εβραϊκού πληθυσμού της Άρτας μέχρι την οριστική διάλυση της Κοινότητας αυτής.

Το μέγεθος του δείγματος καθορίστηκε από το εύρος της μελέτης, τη φύση του θέματος και το μεθοδολογικό εργαλείο που χρησιμοποιείται (Robson, 2010). Το κριτήριο με βάση το οποίο επιλέχθηκε το δείγμα περιπτώσεων είναι σαφές: άνθρωποι που έζησαν την προπολεμική Άρτα, τα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και επιβίωσαν των στρατοπέδων συγκέντρωσης ή απόγονοί τους, που μέσω των διηγήσεων των επιζώντων γονέων τους, κατάφεραν να αποδώσουν με σχετική ακρίβεια τα δεδομένα της εποχής εκείνης. Με λίγα λόγια, η επιλογή του δείγματος γίνεται βάσει κριτηρίων που οδηγούν σε απαντήσεις για τα εκάστοτε ερευνητικά ερωτήματα (Ιωσηφίδης, 2008).

Οι λιγοστοί επιζώντες από την κάποτε ακμαία Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας και οι ακόμη πιο λίγοι εν ζωή από τους επιζώντες – κατά το διάστημα όπου διενεργήθηκε η έρευνα – οδήγησε την έρευνα σε ένα συνδυαστικό πεδίο, όπου η εις βάθος συνέντευξη συναντά την ποιοτική ανασκόπηση του διαθέσιμου αρχειακού υλικού, για την εξαγωγή κατά το δυνατόν ασφαλέστερων συμπερασμάτων.

Τα άτομα που έδωσαν συνέντευξη ήταν: τρεις εβραϊκής καταγωγής Αρτινοί επιζώντες από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τέσσερις απόγονοι εβραίων επιζώντων Αρτινής καταγωγής από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και δύο υπερήλικες ντόπιοι χριστιανοί Αρτινοί, που είχαν αρκετές μνήμες ήδη από την προπολεμική Άρτα και επομένως και από την εκεί Εβραϊκή Κοινότητα. Μία ακόμη συνέντευξη Αρτινής Εβραίας – που πλέον δεν βρίσκεται στη ζωή – απεστάλη κατόπιν σχετικής επικοινωνίας από τον παγκόσμιο οργανισμό USC Shoah Foundation.

Επιπροσθέτως, το ερευνητικό πεδίο επεκτάθηκε στην επιτόπια έρευνα στους ακόλουθους φυσικούς χώρους: Γενικά Κρατικά Αρχεία Άρτας, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτας «Σκουφάς», Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος καθώς και στην αποδελτίωση πηγών από το περιοδικό «Χρονικά» που εξέδιδε επί δεκαετίες το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος (Κ.Ι.Σ.) καθώς από το πλούσιο σε αρχειακό υλικό βιβλίο του Κωνσταντίνου Τσιλιγιάννη «Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας». Τέλος, ορισμένα ηλεκτρονικά αρχεία απεστάλησαν – κατόπιν αιτήματος και πληρωμής του κατάλληλου αντιτίμου – από το “YAD VASHEM”–The World Holocaust Remembrance Center (Παγκόσμιο Κέντρο Μνήμης του Ολοκαυτώματος), ενώ ένα μικρό απόσπασμα συνέντευξης δέχθηκε να αποσταλεί από το USC Shoah Foundation, οργανισμός που ιδρύθηκε από τον σκηνοθέτη Στίβεν Σπίλμπεργκ και περιλαμβάνει χιλιάδες συνεντεύξεις επιζώντων από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης από διαφορετικές χώρες.

4.6 Μέσο συλλογής των ποιοτικών δεδομένων

Η συνέντευξη είναι ένα από τα βασικότερα εργαλεία της ποιοτικής μεθόδου. Πρόκειται για την αλληλεπίδραση, δηλαδή την επικοινωνία μεταξύ προσώπων, που καθοδηγείται από τον ερευνητή με στόχο την απόσπαση πληροφοριών, οι οποίες σχετίζονται με το αντικείμενο της έρευνας (Cohen, Manion & Morrison, 2011). Ο Tuckman (1972) όρισε τις συνεντεύξεις ως δυνατότητα «εισόδου» στο τι διαδραματίζεται στο μυαλό του υποκειμένου. Ο Scheuch (1967) τονίζει πως η επιστημονική συνέντευξη είναι μια προγραμματισμένη διαδικασία με επιστημονική σκοπιμότητα, κατά την οποία το πειραματικό πρόσωπο πρέπει να ωθηθεί δια μέσου μιας σειράς ερωτήσεων με συγκεκριμένο στόχο ή της μετάδοσης ερεθισμάτων σε προφορικές αντιδράσεις.

Ο Woods (1991, σελ. 62) λέει πως η συνέντευξη είναι *«ο μόνος τρόπος για να προσεγγιστούν οι αντιλήψεις των ανθρώπων, αλλά συγχρόνως και ένας τρόπος για να προκαλέσεις τις καταστάσεις να συμβούν και να κινηθεί η ροή των στοιχείων»*. Ο δε Mishler (1996, σελ. 64) εκφράζει την άποψη πως η ποιοτική συνέντευξη αποτελεί ουσιαστικά ένα «διάλογο» μεταξύ συνομιλητών, που εξαρτάται από τους τρόπους με τους οποίους ο *«συνεντευκτής και ο ερωτώμενος πλαισιώνουν νοηματικά και οικοδομούν από κοινού το νόημα των ερωτήσεων και των απαντήσεων»*.

Η ποιοτική συνέντευξη βασίζεται σε μια προσέγγιση του κοινωνικού κόσμου, η οποία αντιλαμβάνεται τις εμπειρίες, τις απόψεις, τις ερμηνείες και τις αλληλεπιδράσεις των ατόμων ως σημαντικές διαστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Η γνώση αναφορικά με αυτές τις διαστάσεις μπορεί να παραχθεί, εάν ο ερευνητής εμπλακεί σε μια διαδραστική σχέση με τα άτομα, τα ακούσει, τους αφήσει το περιθώριο να διατυπώσουν τις απόψεις τους και να νοηματοδοτήσουν τις εμπειρίες τους (Ισαρη & Πουρκός, 2015).

Ανάλογα με τον βαθμό δόμησης ή τυποποίησης της συνέντευξης από τους ερευνητές μπορούμε να διακρίνουμε την δομημένη, την ημιδομημένη και τη μη δομημένη ποιοτική συνέντευξη. Σε αυτούς τους τύπους συνέντευξης, οι ερευνητές επιδιώκουν να παράγουν όσο το δυνατόν πλουσιότερο ερευνητικό υλικό, δίνοντας την ευκαιρία στους συμμετέχοντες στην έρευνα να μιλήσουν για τις αντιλήψεις τους, τις σκέψεις τους ή τις εμπειρίες τους ελεύθερα και σε βάθος (Robson, 2007).

Η ημιδομημένη συνέντευξη εις βάθος αποτελείται από ένα σύνολο προκαθορισμένων, κατά κάποιον τρόπο, ερωτήσεων και χρησιμοποιείται συχνά από νέους ποιοτικούς μελετητές ώστε να έχουν έναν οδηγό για τα θέματα που θεωρούν ότι είναι σημαντικά να καλύψουν στο πλαίσιο της συνέντευξης (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Για την εκπλήρωση του ερευνητικού στόχου της παρούσας έρευνας, επιλέχθηκαν οι ημιδομημένες συνεντεύξεις που ανήκουν στην κατηγορία των μη τυποποιημένων συνεντεύξεων. Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις προκρίνονται ως αυτές, που κυρίως εξυπηρετούν τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, καθώς το θέμα είναι προκαθορισμένο και σε αυτό το είδος των συνεντεύξεων ο ερευνητής διαθέτει μία λίστα με θέματα και ερωτήσεις που θέλει να καλύψει (Saunders et al., 1997).

Μερικές από τις ημιδομημένες συνεντεύξεις της έρευνας έλαβαν χώρα μέσω τηλεφώνου, αφού ορισμένοι από τους συμμετέχοντες ήταν υπερήλικες, μόνιμοι κάτοικοι του Ισραήλ και επομένως πολύ δύσκολη η προσωπική επαφή συνεντευκτή και συνεντευξιζόμενου. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Maho (2006) η επιλογή του τρόπου διεξαγωγής των συνεντεύξεων δεν μειώνει την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων και των δεδομένων που θα συλλεχθούν μέσω αυτών.

Η τεχνική ανάλυσης η οποία χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα εργασία είναι η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου ως τεχνική μπορεί να διαχειρισθεί μεγάλο όγκο δεδομένων, αφού δεν επηρεάζει τη συμπεριφορά των πληροφορητών, είναι συστηματική, είναι εφικτή η συνέργεια με άλλες μεθόδους και τέλος ανιχνεύει τάσεις. *«Συνιστά τεχνική έρευνας γραπτών πηγών, τις οποίες αντιμετωπίζει ως «αντικείμενο θεματικής μελέτης». Στοχεύει στην «ποσοτική ταξινόμηση» των απαντήσεων σε ερωτήματα που τίθενται, ώστε να καταστεί εφικτή η κατηγοριοποίησή τους και να επαληθευτούν ή να απορριφθούν οι υποθέσεις της έρευνας»* (Άχλης, 1983, σελ. 19· Δημάση, 1996, σελ. 85).

Αρχικά, και εφόσον επιλέχθηκε η τεχνική ανάλυσης, οι συνεντεύξεις διαβάστηκαν πολλές φορές, ώστε να εξασφαλισθεί η βαθύτερη κατανόηση των πληροφοριών. Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε συστηματική κωδικοποίηση των απομαγνητοφωνημένων κειμένων σε ευρύτερες θεματικές κατηγορίες, σύμφωνα με τα ερευνητικά ερωτήματα. Η διαδικασία κωδικοποίησης έγινε μέσα από την ταξινόμηση των αποσπασμάτων στις ευρύτερες θεματικές κατηγορίες. Έπειτα, ακολούθησε η επαγωγική μορφή ανάλυσης με ιδιαίτερη προσοχή, δηλαδή μέσα από την καταγραφή των επιμέρους μαρτυριών προέκυψαν οι κατηγορίες ανάλυσης. Η ανάλυση, λοιπόν, του υλικού στηρίχθηκε στις κατηγορίες ανάλυσης που δημιουργήθηκαν με βάση την κωδικοποίηση των απαντήσεων και τα ερωτήματα.

Ο οδηγός συνέντευξης της παρούσας έρευνας αποτελείται από δύο μέρη, τα οποία συμβατικά οριοθετούνται πριν και μετά από το χρονικό σημείο της σύλληψης του εβραϊκού πληθυσμού της Άρτας από το γερμανικό στρατό. Τίθενται προκαθορισμένες ερωτήσεις, που στοχεύουν σε αντικειμενικές απαντήσεις, αλλά και ανοιχτού τύπου ερωτήσεις, στις οποίες οι ερωτώμενοι απαντούν με βάση τις εμπειρίες, τις επιλογές τους και τις επιθυμίες τους. Ουσιαστικά, οι ερωτήσεις του οδηγού συνέντευξης ανταποκρίνονται πλήρως στα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν και αποκρυσταλλώθηκαν ήδη στην παρούσα έρευνα και δίνουν μία συνολική εικόνα της περιόδου του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα στην Άρτα.

1. Ερωτήσεις για την περίοδο πριν τη σύλληψη του εβραϊκού πληθυσμού:

(α) Ποιος ο βαθμός ένταξης των Εβραίων στην Αρτινή κοινωνία;

- Ποια η οικονομική τους κατάσταση; Είχαν επαφές με το χριστιανικό στοιχείο της Άρτας και αν ναι, σε ποιο βαθμό; Ποιες οι ομοιότητες και ποιες οι διαφορές με τους χριστιανούς; Υπήρχαν μεικτοί γάμοι;
- Πώς ήταν η περίοδος της ιταλικής Κατοχής εν γένει; Πώς ήταν η περίοδος της ταλικής Κατοχής σε σχέση με την γερμανική Κατοχή που ακολούθησε;
- Είχε πληροφορηθεί ο εβραϊκός πληθυσμός για τις συλλήψεις των Εβραίων που προηγήθηκαν σε άλλες πόλεις; Αν ναι, γιατί δεν θορυβήθηκε ώστε να κρυφτεί; Πόσοι ήταν αυτοί που στρατολογήθηκαν ως αντάρτες στα βουνά;

2. Ερωτήσεις για την περίοδο μετά τη σύλληψη του εβραϊκού πληθυσμού:

(β) Ποια η τύχη της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας από τη σύλληψή της και έπειτα;

- Πώς έλαβε χώρα η σύλληψη και η εκτόπιση του εβραϊκού πληθυσμού; Πώς μεθοδεύτηκε, ποια πορεία ακολούθησαν και σε ποιο στρατόπεδο συγκέντρωσης κατέληξαν;
- Πώς ήταν η καθημερινότητα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης; Τι ακριβώς συνέβαινε εκεί, πώς κατάφεραν να επιβιώσουν; Πότε και πώς συνέβη η παλιννόστηση;

- Ποιες οι προσπάθειες για τη δημιουργία κανονικότητας μετά την επιστροφή στην Άρτα; Πόσα μέλη της κοινότητας υπήρχαν πλέον; Γιατί εν τέλει διαλύθηκε η Αρτινή Εβραϊκή κοινότητα;

4.7 Εργαλείο συλλογής των ποιοτικών δεδομένων

Δύο ήταν οι βασικοί πυλώνες για την διεξαγωγή της έρευνας: η προσέγγιση του δείγματος που είχε επιλεχθεί για συνέντευξη και η ανακάλυψη και αποδελτίωση των αρχειακών πηγών. Η έρευνα, αρχικώς, στράφηκε στο Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (Κ.Ι.Σ.) απ' όπου και αντλήθηκαν στοιχεία Αρτινών Εβραίων που εξακολουθούσαν να βρίσκονται στη ζωή και έπειτα έλαβε χώρα η τηλεφωνική και δια ζώσης επικοινωνία μαζί τους.

Κάθε μια από τις συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκε στο σύνολο της, με στόχο την ακριβέστερη καταγραφή της εκάστοτε συζήτησης. Το εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε ήταν ένα μαγνητόφωνο, το οποίο χρησίμευσε πολύ και στη φάση της απομαγνητοφώνησης. Συγκεντρωτικά, οι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις παρουσιάζονται στο παράρτημα της παρούσας εργασίας. Σε κάποιες από τις περιπτώσεις, οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν μετά από προσυμφωνημένη ημερομηνία και ώρα, στο χώρο που επιθυμούσαν οι συμμετέχοντες. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, ακολουθήθηκε η μαγνητοφώνηση των τηλεφωνικών συνομιλιών, οι οποίες συνέβησαν μετά από συνεννόηση με τους συμμετέχοντες.

4.8 Δεοντολογία και περιορισμοί

Όταν ένας ερευνητής διεξάγει μια ποιοτική έρευνα, με μέσο συλλογής των δεδομένων τη συνέντευξη, οφείλει να λάβει υπόψη διάφορα δεοντολογικά ζητήματα, όπως η αμοιβαιότητα, η εμπιστευτικότητα, η συναίνεση μετά από ενημέρωση των συμμετεχόντων, η ιδιοκτησία των δεδομένων κ.α. (Patton, 2002). Σύμφωνα με τον Creswell (1994), ο ερευνητής στην ποιοτική έρευνα όταν συγκεντρώνει δεδομένα, ουσιαστικά αναζητά τη σε βάθος περιγραφή των φαινομένων, γεγονός που αναδεικνύει τη μεγάλη ανάγκη δημιουργίας κλίματος εμπιστοσύνης, προκειμένου να μπορέσουν οι συμμετέχοντες να νιώσουν άνετα και ασφαλείς ως προς την αποκάλυψη των ιδιωτικών λεπτομερειών των εμπειριών της ζωής τους. Για το λόγο ακριβώς που προαναφέρθηκε, ο συνεντευκτής οφείλει, εξ αρχής, να ενημερώσει τους συμμετέχοντες για το σκοπό της έρευνας και το περιεχόμενο των συνεντεύξεων και να εξασφαλίσει τη ανωνυμία του δείγματος, που θα παρουσιαστεί. Αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο είναι οι βιογραφικές περιγραφές και οι εμπειρίες των συμμετεχόντων και όχι τα προσωπικά δεδομένα τους (Patton, 2002).

Εφόσον λήφθηκε σοβαρά υπόψη η αρχή της δεοντολογίας και επιλέχθηκαν τα άτομα τα οποία θα συμπεριλαμβάνονταν στο δείγμα, αρχικά, έγινε μια τηλεφωνική επαφή μαζί τους ενημερώνοντας τους συμμετέχοντες για το είδος και το σκοπό της έρευνας, καθώς και για το περιεχόμενο και περίπου τη διάρκεια της εκάστοτε συνέντευξης. Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε χρόνο που επέλεξε το δείγμα και το σύνολο των συνεντεύξεων διήρκησε περί τους 12 μήνες. Η σειρά και η διατύπωση των ερωτήσεων διέφερε κάθε φορά ανάλογα με τη ροή της συζήτησης, με αποτέλεσμα η κάθε συνέντευξη να είναι μοναδική.

Σε αυτό το σημείο αξίζουν να αναφερθούν οι παράγοντες, οι οποίοι αποτέλεσαν περιοριστικά στοιχεία της έρευνας, όπως π.χ. η δυσχέρεια διατύπωσης συγκεκριμένων ερωτήσεων και εκμείευσης συγκεκριμένων απαντήσεων από τους συνεντευξιζόμενους, καθώς ορισμένες από τις ερωτήσεις έθιγαν πολύ λεπτά ζητήματα, όπως εκείνο των εμπειριών από τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και της συνακόλουθης εκατόμβης νεκρών.

Οι τραυματικές εμπειρίες από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπου όλοι οι επιζώντες έχασαν μέσα σε λίγες ημέρες όλα σχεδόν τα συγγενικά και φιλικά τους πρόσωπα ήταν μια εξαιρετικά δυσχερής συνθήκη. Κανένας από τους ερωτηθέντες δεν φάνηκε σε πρώτη φάση να επιθυμεί να αναφέρει λεπτομέρειες σχετικά με την παραμονή και τη ζωή τους εκεί, ενώ πρόβαλαν ως δικαιολογία την μεγάλη τους ηλικία και της εύθραυστη υγεία τους, προκειμένου να αποφύγουν τη συζήτηση γύρω από αυτό το θέμα. Αν και τελικά υπήρξε αποτέλεσμα, αυτό

κατέστη δυνατό μόνο μέσα από βαθιά συζήτηση και έμμεσες ερωτήσεις, προκειμένου να μην νιώσουν οι συνεντευξιαζόμενοι πίεση και έντονη συναισθηματική φόρτιση.

Επιπροσθέτως, ανασταλτικοί παράγοντες σχετικά με την ανασκόπηση των εμπειριών που βίωσαν οι ερωτηθέντες κατά την περίοδο του μεσοπολέμου ήταν, αφενός, η μεγάλη τους ηλικία κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων – άρα η ασθενική τους μνήμη – και δευτερευόντως, η ηλικία που είχαν κατά την περίοδο που εξετάζουμε, αφού όντας μικρά παιδιά, πολλές από τις λεπτομέρειες – που είναι και τα ζητούμενα – τους διαφεύγουν. Ακόμη, η περίοδος πριν το 1930 είναι αδύνατον να ερευνηθεί μέσα από εμπειρίες επιζώντων, ενώ ακόμη λιγότερες μνήμες έχουν οι συμμετέχοντες στην συνέντευξη, απόγονοι των υπερηλίκων που έχουν φύγει πλέον από τη ζωή, καθώς οι μνήμες και εμπειρίες τους δεν είναι πρωτογενείς αλλά έμμεσες, μέσα από τις διηγήσεις των προγόνων τους.

Για όλους αυτούς τους λόγους, κρίθηκε απολύτως σκόπιμη η αξιοποίηση και παράλληλη χρήση αρχείων που προέκυψαν κατά τις επιτόπιες έρευνες στα Γενικά Κρατικά Αρχεία Άρτας, στον Μουσικοφιλολογικό Σύλλογο Άρτας «Σκουφάς», στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και γραπτών τεκμηρίων από το περιοδικό «Χρονικά» του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου και ανέκδοτων αρχείων από το σχετικό βιβλίο του Τσιλιγιάννη (2004). Τα αρχεία και τεκμήρια, έχουν ομαδοποιηθεί στο Παράρτημα της εν λόγω εργασίας και συνέβαλαν τα μέγιστα στη συμπλήρωση των προφορικών μαρτυριών και στην επιβεβαίωση ή μη των όσων ελέχθησαν.

4.9 Το δείγμα - Οι συμμετέχοντες

Το δείγμα των συμμετεχόντων στη συνέντευξη αποτελείται συνολικά από δέκα (10) συμμετέχοντες και πιο συγκεκριμένα από οκτώ (8) Εβραίους συμμετέχοντες και δύο (2) συμμετέχοντες χριστιανούς. Η ηλικία τους κυμαίνεται μεταξύ 34 και 93 χρονών. Οι τέσσερις (4) είναι άνδρες και οι έξι (6) γυναίκες. Ο τόπος καταγωγής είναι η Άρτα, με ορισμένους να είναι Αθηναίοι που οι γονείς τους έζησαν και μεγάλωσαν στην Άρτα.

Το δείγμα της παρούσας έρευνας καθορίστηκε κατ' ανάγκην, καθώς ελάχιστοι είναι πλέον οι επιζώντες Εβραίοι Αρτινής καταγωγής, όπως επίσης ελάχιστοι είναι και οι χριστιανοί κάτοικοι της Άρτας που ζούσαν στην πόλη την περίοδο εκείνη και είναι ακόμη στη

ζωή. Συνεπώς, το μέγεθος του παρόντος δείγματος ήταν το μεγαλύτερο δυνατό, με δεδομένη την ηλικία των συμμετεχόντων και την αδυναμία, αρχικώς, να βρεθούν μάρτυρες πρώτης γενιάς και, δευτερευόντως, να δεχτούν όλοι να καταθέσουν τις εμπειρίες τους για τα τραυματικά γεγονότα της προπολεμικής εποχής, καθώς και του ιδίου του πολέμου, με αποτέλεσμα να στραφεί η έρευνα ακόμη και σε απογόνους επιζώντων, με την ελπίδα πως θα μπορέσουν να μεταφέρουν κάποια αποσπασματικά έστω βιώματα και μνήμες από τις διηγήσεις των προγόνων τους.

A/A	Ονοματεπώνυμο	Φύλο	Τόπος διαμονής	Τόπος καταγωγής	Έτος γέννησης	Θρησκεία
1	ΔΓ	A	Ισραήλ	Άρτα	1926	Εβραϊκή
2	BK	A	Άρτα	Άρτα	1931	Χριστιανική
3	MΣB	A	Αθήνα	Άρτα	1949	Εβραϊκή
4	AT	Θ	Ιωάννινα	Άρτα	1935	Χριστιανική
5	MΔ	Θ	Αθήνα	Αθήνα	1955	Εβραϊκή
6	TK	Θ	Αθήνα	Άρτα	1947	Εβραϊκή
7	MΣA	Θ	Αθήνα	Αθήνα	1985	Εβραϊκή
8	IM	A	Αθήνα	Άρτα	1927	Εβραϊκή
9	MK	Θ	Ισραήλ	Άρτα	1927	Εβραϊκή
10	KΣ	Θ	Αθήνα	Άρτα	1925	Εβραϊκή

5. ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, βασική και καταλληλότερη μέθοδος για την ανάλυση των παρόντων συνεντεύξεων είναι η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Ανάλυση περιεχομένου είναι η ερευνητική μέθοδος, η οποία με σαφείς στόχους και κατευθύνσεις ανάλυσης και μέσω συστηματικών τεχνικών και υποδειγμάτων ανάλυσης, που διασφαλίζει την διυποκειμενικότητα, ανιχνεύει, ερμηνεύει και αξιολογεί, τόσο το ρητό, όσο και το λανθάνον περιεχόμενο του μηνύματος επικοινωνίας (Μπονίδης, 2009). Πρόκειται για μια διαδικασία που περιλαμβάνει όλες τις διαδικασίες νοηματοδότησης, κατηγοριοποίησης και θεωρητικοποίησης του ποιοτικού υλικού, με στόχο την απάντηση στα ερευνητικά ερωτήματα, τον έλεγχο των ερευνητικών υποθέσεων ή την ερμηνεία και κατανόηση φαινομένων, διαδικασιών και συμπεριφορών (Ιωσηφίδης, 2008).

Η διαμόρφωση των αξόνων ανάλυσης βασίστηκε στα ζητούμενα της εργασίας, όπως αυτά εκφράστηκαν αφενός από το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα, αφετέρου από τα επιμέρους ερωτήματα, ενώ έγινε μια ουσιαστική προσπάθεια να υπάρξει ένας συνδυασμός ανάλυσης μαρτυριών και γραπτών τεκμηρίων, ώστε να ενισχυθούν οι προφορικοί ισχυρισμοί, αλλά και να υπάρξει συμπλήρωση εκεί που οι μαρτυρίες χωλαίνουν ή είναι ανύπαρκτες. Άλλωστε, σύμφωνα με την Κεδράκα (2008) η θεματική ανάλυση, κατά άξονα ενδιαφέροντος, είναι ένας τρόπος ταξινόμησης και ανάγνωσης του υλικού της συνέντευξης, με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας. Η ανάλυση των δεδομένων, που συγκεντρώνονται μέσα από διαδικασία κατηγοριοποίησης, επιτρέπει τη μετατροπή του λεκτικού περιεχομένου των συνεντεύξεων σε συνοπτικά ευρήματα, τα οποία, στη συνέχεια, ερμηνεύονται με ποιοτικούς όρους.

Η ανάλυση που επιχειρείται πιο κάτω φιλοδοξεί να ανταποκριθεί κατά περίπτωση στην εκάστοτε ομαδοποιημένη συστάδα ερωτημάτων και υποερωτημάτων, που καλύπτουν την ζωή της τοπικής κοινότητας από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, έως και το 1959, όταν πια η κοινότητα έπαυσε να υπάρχει. Προοδευτικά, αναλύεται η αλληλεπίδραση σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο Εβραίων και χριστιανών, στη συνέχεια ο βαθμός ένταξης των Εβραίων στην Αρτινή κοινωνία, μέσω της συμμετοχής τους σε κοινές δραστηριότητες και του εκπαιδευτικού τους επιπέδου, έπειτα οι εμπειρίες και τα βιώματα από την σύλληψη, εκτόπιση και μεταφορά στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και τελικά, η κατάληξη του πολέμου, η επιστροφή στην Άρτα, η προσπάθεια για τη δημιουργία κανονικότητας και η τελική έκβαση της κοινότητας ως τη διάλυσή της.

Ακολουθεί η ανάλυση που αντιστοιχεί στο ερώτημα «ποια η αλληλεπίδραση της Εβραϊκής Κοινότητας με τον χριστιανικό πληθυσμό της Άρτας». Μαζί με το ερώτημα αυτό, αναλύονται και πτυχές που αντιστοιχούν στα ακόλουθα υποερωτήματα:

- α) Ποιες οι κοινωνικές σχέσεις του εβραϊκού πληθυσμού με τους χριστιανούς κατοίκους της Άρτας;
- β) Ποιες οι οικονομικές σχέσεις του εβραϊκού πληθυσμού με τους χριστιανούς κατοίκους της Άρτας;
- γ) Πώς αντιλαμβάνονταν τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις ο χριστιανικός πληθυσμός της Άρτας;

Από τις κατηγορίες ανάλυσης που προέκυψαν διαφαίνεται μια σημαντική αλληλεπίδραση της Εβραϊκής Κοινότητας με τον χριστιανικό πληθυσμό της Άρτας, τόσο σε κοινωνικό, όσο και σε οικονομικό επίπεδο. Ο βαθμός αλληλεπίδρασής τους και στα δύο επίπεδα – αναλόγως της εποχής και των συγκυριών – εμφανιζόταν με διαφορετικές εκφάνσεις, καθώς μπορούν να ανιχνευθούν αρκετά θετικά, αλλά και αρκετά αρνητικά στοιχεία, όπως προκύπτει από τις συχνά αντιφατικές (με την πρώτη ματιά) μαρτυρίες των επιζώντων.

Από τις συνεντεύξεις, παρατηρείται πως πρόκειται για δύο πληθυσμούς διαφορετικών καταβολών και καταγωγής, των οποίων, όμως, τα στοιχεία αφομοίωσης και συνύπαρξης ήταν έντονα, ενώ, η από αιώνων κοινή τους πορεία στον ίδιο χώρο άφησε έκδηλα σημάδια σε στοιχεία της καθημερινής ζωής. Ανάμεσα στα στοιχεία αυτά, διακρίνονται στοιχεία θετικής αλληλεπίδρασης, με πρωταρχικό τη φιλία που ένωνε τους δύο πληθυσμούς, η οποία έπαιρνε σάρκα και οστά κατά την εκδήλωση σχέσεων αλληλοβοήθειας, αμοιβαίας εμπιστοσύνης, συμπαράστασης. Σημαντική είναι η κοινωνική ενσωμάτωση της Εβραϊκής Κοινότητας στο κοινωνικό γίγνεσθαι της Άρτας.

Για τις κοινωνικές σχέσεις των δύο πληθυσμών παρατίθενται τα εξής, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι συμμετέχοντες χριστιανικής καταγωγής:

ΒΚ: *«Πολύ καλές σχέσεις. Μάλιστα, οι Εβραίοι της Άρτας είχαν συνδεθεί τόσο πολύ με ορισμένους – γιατί με όλους δεν μπορούσαν γίνουν – που και τις γιορτές ακόμα, το Πάσχα και τα Χριστούγεννα και χρόνια πολλά και καταλαβαίνεις...».*

Οι σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης που απέρρεαν από τη φιλία και τις καθημερινές, κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις και πρακτικές, επέτρεπαν στους εμπόρους (κυρίως Εβραίοι ήταν οι τελευταίοι) να προμηθεύουν ορισμένους χριστιανούς κατοίκους με εμπορεύματα, χωρίς να ζητάνε άμεσα τα χρήματα. Τους είχαν δηλαδή εμπιστοσύνη ότι τα χρήματά τους θα τα εισέπρατταν, όταν οι χριστιανοί πελάτες είχαν τα χρήματα. Αναφέρεται από μια χριστιανή συμμετέχουσα:

ΑΤ: *«Να σας πω. Εγώ όταν... με τον πατέρα μου – γιατί ο πατέρας μου είχε φίλους, έναν Σαμπά, έναν Σαμπίνο τους θυμάμαι αυτούς – και πηγαίναμε ψωνίζαμε, είχε ο πατέρας μου καλές σχέσεις. Γιατί αυτοί είχανε και δέρματα τότε, ο μπαμπάς έκανε και... ήταν τσαγκάρης και έπαιρνε από αυτούς δέρματα και τον βοηθούσαν τον πατέρα μου. Δηλαδή, μπορούσε να πάρει δέρματα, του είχανε εμπιστοσύνη και τα έδινε όταν θα είχε λεφτά. Δηλαδή και να μην είχε να τα πληρώσει εκείνη την ώρα...»*

Παρά τις θρησκευτικές διαφορές μεταξύ Εβραίων και χριστιανών και παρά τις άτεγκτες, κοινωνικο-θρησκευτικές εκδηλώσεις και πρακτικές περασμένων δεκαετιών, παρατίθεται η ακόλουθη μαρτυρία η οποία αναφέρει την πρόθεση δημιουργίας «κουμπαριάς» μεταξύ φίλων διαφορετικού θρησκευματος. Το αποτέλεσμα ήταν να υπάρχει ένας νονός χριστιανός, που ήταν η «βιτρίνα» και λάμβανε μέρος, δηλαδή, στο τελετουργικό της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ωστόσο, ουσιαστικά ο νονός ήταν ο Εβραίος φίλος, ο οποίος από εκεί και πέρα αναλάμβανε τα καθήκοντα του καθαυτό πνευματικού πατέρα. Αναφέρεται συγκεκριμένα:

ΒΚ: *«Πολλοί ήθελαν να βαφτίσουν αλλά δεν μπορούσαν... το παιδί. Και έβαζαν έναν άλλον φίλο μας, δικό μας Αρτινό, ορθόδοξο χριστιανό και γίνονταν ο νονός που ήτανε – στα ψέματα δηλαδή, αλλά ήταν ο σύνδεσμος που είχαν μεταξύ τους. Ήθελε να βαφτίσει, να γίνει κουμπάρος ξέρω γω... Ήταν πάρα πολύ καλές οι σχέσεις».*

Από Εβραίο συμμετέχοντα τονίζεται η ύπαρξη μεικτών γάμων μεταξύ Εβραίων και χριστιανών της Άρτας – κυρίως στην πόλη της Αθήνας και λιγότερο στην περιοχή της Άρτας. Παρόλα αυτά, η πληροφορία κρίνεται επισφαλής, καθότι δεν προκύπτει κάτι ανάλογο από άλλη μαρτυρία ή τεκμήριο, ενώ όσοι μεικτοί γάμοι τελέστηκαν, έπρεπε πρώτα να προηγηθεί η αλλαξοπιστία ενός εκ των δύο προσώπων, με κοινό παρονομαστή τον αποκλεισμό των αλλαξοπιστησάντων από τον πρώην κοινωνικό τους περίγυρο. Στον αντίποδα, οι υπόλοιποι συμμετέχοντες επιβεβαίωσαν την σπανιότητα τέτοιων συμβάντων.

ΔΓ: *«Υπήρχανε γάμοι μεταξύ Εβραίων και χριστιανών. Παντρεόντουσαν ας πούμε στην Αθήνα, χριστιανοί με Εβραίους, όχι τόσο εδώ. Να σου πω, οικογένεια ήμασταν όλοι, ένας ήξερε τον άλλον».*

ΜΚ: *«Να σου πω κάτι [υπήρχαν τέτοια αυστηρά κοινωνικά και θρησκευτικά ήθη και έθιμα], όχι μόνο από τη μεριά μας αλλά και από τη μεριά των χριστιανών. Ποιος μπαμπάς θα άφηνε την κόρη του να παντρευτεί έναν Εβραίο;»*

Από συμμετέχοντα Εβραίο Αρτινής καταγωγής σημειώνεται πως ούτε ο ίδιος, ούτε και άλλα μέλη της Εβραϊκής Κοινότητας ένωσαν ως κάτι το «διαφορετικό» από το σύνολο του χριστιανικού πληθυσμού και μάλιστα υπερτονίζεται ότι υπήρχαν και αρκετές φιλίες μεταξύ των μελών των αλλόθρησκων ομάδων. Πολύ ενδιαφέρουσα η πληροφορία πως ο ίδιος πολέμησε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου στον Γράμμο (προφανώς ως μέλος του τακτικού στρατού):

ΔΓ: *«Βέβαια, βέβαια, είχα φίλους. Μα εγώ μετά από τη Γερμανία ήρθα στην Ελλάδα – εγώ έμεινα από την οικογένειά μου από δέκα άτομα – και το '99 με πήρανε στρατό και ήμουν στο Γράμμο».*

Σε γενικές γραμμές, οι περισσότερες μαρτυρίες μιλούν για φιλίες και αρμονικές σχέσεις, παρουσιάζοντας το γενικό κλίμα, παρά τις όποιες διαφορές και – ενίοτε – έχθρες μπορεί να υπήρχαν. Μάλιστα, ένας εκ των συμμετεχόντων αναφέρει χαρακτηριστικά πως οι περισσότεροι και καλύτεροι φίλοι ορισμένων Εβραίων ήταν χριστιανοί:

ΜΚ: *«Ήταν πολύ καλοί χριστιανοί, πολύ καλοί. Εγώ δεν έχω παράπονο από κανέναν».*

ΜΣΑ: *«Εμένα μου έχουν δώσει να καταλάβω [οι κοινωνικές σχέσεις] ότι ήταν πολύ αρμονικές».*

ΜΣ: *«Κοίταξε, οι περισσότεροί τους και κοντινότεροί τους φίλοι [των Εβραίων Αρτινών γονέων] ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι».*

Ουσιαστικά, οι περισσότεροι από του μετέχοντες στην έρευνα παρουσίασαν μια μάλλον αρμονική κοινωνική σύνδεση μεταξύ Εβραίων και χριστιανών κατοίκων στην προπολεμική Άρτα, καθώς και μια κοινότητα με αρκετά μεγάλο πλούτο, όχι όμως τόσο μεγάλο ώστε να μπορεί να συγκριθεί με την εμπορική δραστηριότητα άλλων Εβραϊκών Κοινοτήτων, όπως π.χ. εκείνη της Θεσσαλονίκης. Στην Εικόνα 31 του Παραρτήματος 4, όπου παρατίθεται απόσπασμα άρθρου από το τεύχος 54 (Δεκεμβρίου 1982) του περιοδικού «Χρονικά», που εξέδιδε το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, αναφέρεται πως «οι Εβραίοι της Άρτας ήσαν κυρίως έμποροι ήπραματευτάδες, που εμπορεύοντο στα χωριά». Το 1896 ο αριθμός τους υπελογίζετο σε 800. Το 1940 υπήρχαν εκεί 389 Εβραίοι κάτοικοι». Στην Εικόνα 33 του Παραρτήματος 4 διαβάζουμε: «Το 1913, οι Εβραίοι έμποροι της Άρτας δημιούργησαν

μία πολύ μεγάλη Ανώνυμη Εταιρεία με την ονομασία «Ιωχανάς – Χατζής - Γκανής και Συντροφιά».

Στην Εικόνα 43 του Παραρτήματος 4, το οποίο περιλαμβάνει απόσπασμα από το περιοδικό «Χρονικά» (Τεύχος 187, Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 2003), διαβάζουμε τα εξής: «οι Εβραίοι της Άρτας ήταν λαός εμπορικός, εργατικός και απλός. Ανέπτυξαν στην πόλη μεγάλη δραστηριότητα, οικονομική και ειδικότερα εμπορική. Στο πρόσφατο παρελθόν, στα χέρια τους βρίσκονταν πέντε-έξι μεγάλα εμπορικά καταστήματα, ένα μεγάλο με εμπόριο και είδη δερμάτων, καθώς και δέκα μικρότερα εμπορικά. Υπήρχε μάλιστα και ένα παντοπωλείο με χριστιανό συνέταιρο. Επίσης, ανήκαν στους Εβραίους τρία φανοποιεία, ένα ραφείο, ένα γαλακτοπωλείο-κρεοπωλείο και μια αντιπροσωπεία αυτοκινήτων «Φορντ». Υπήρχαν ακόμη δύο γυρολόγοι (μόνιμος γυρολόγος ήταν ο γερο-Μουσουλίας), δέκα ιδιωτικοί υπάλληλοι, δύο-τρεις νεροφόροι, δύο-τρεις καθαρίστριες και ράπτριες».

Παρόλες τις θετικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και εμπειρίες που ανακύπτουν μέσα από τις μαρτυρίες και τα τεκμήρια του παρόντος εγχειρήματος, εντοπίζονται και αρκετές διαφορές μεταξύ των δύο πληθυσμιακών ομάδων, ενίοτε αγεφύρωτες. Οι διαφορές αυτές εντοπίζονταν και συσχετιζόνταν με τον οικονομικό ανταγωνισμό στο εμπορικό τομέα μεταξύ Εβραίων και χριστιανών, ενώ και η αποστασιοποίηση με βάση το θρησκευτικό κριτήριο δεν εξέλιπε. Επιπροσθέτως, αρκετές ήταν και οι εκατέρωθεν προκαταλήψεις μεταξύ των δύο αυτών συνιστωσών της Αρτινής κοινωνίας.

Ως προς το οικονομικό στάτους της Εβραϊκής Κοινότητας, καθώς και τις πολυάριθμες εμπορικές της επιχειρήσεις υπάρχει η μαρτυρία για πλιάτσικο στα εμπορεύματα και στα χρήματα των μελών της, αμέσως μετά τη σύλληψη και την αναχώρησή τους από την πόλη. Ωστόσο, σαφώς δεν μπορεί να κατηγορηθεί το σύνολο του χριστιανικού πληθυσμού, αλλά ορισμένα μόνο μέλη του:

ΔΓ: «Ναι βέβαια, βέβαια, εμπορικά είχανε, από τα εμπορικά, από τα σπίτια πήρανε τα πράγματα όλα, όλα, όλα... ό,τι είχαμε. Εγώ είχα έξι αδερφάδες και δύο αδέρφια ήμασταν και η μητέρα μου – ο πατέρας μου είχε πεθάνει το '38 – και ξέρεις οι κοπέλες στην Ελλάδα για να παντρευτούνε θέλανε προίκα. Και [οι χριστιανοί] πήρανε όλα τα πράγματα, όλα τα υφάσματα - είχαμε μαγαζί - και παν στο μαγαζί και στο σπίτι και τα πήρανε...».

Πέρα από τις επιχειρήσεις και το ανώτερο οικονομικό επίπεδο των μελών της Εβραϊκής Κοινότητας, συγκεκριμένη μαρτυρία μιλάει για κατοχή πολλών σπιτιών/διαμερισμάτων και για την αξιοποίησή τους προς ενοικίαση:

ΜΚ: *«...εμείς ήμασταν πολύ πλούσιοι. Είχαμε πολλά μαγαζιά στην πλατεία απάν' που είναι η πλατεία, μαγαζιά και σπίτια είχαμε και όλα τα νοικιάζαμε και εκεί είχαμε σπίτι δικό μας».*

Μία από Εβραίες που ρωτήθηκαν αναφέρει πως ο Δήμαρχος της Άρτας έπαιξε καίριο ρόλο στην σύλληψη των Αρτινών Εβραίων από τα κατοχικά στρατεύματα. Η πληροφορία αυτή, μολαταύτα, δεν επιβεβαιώνεται από τα υπόλοιπα τεκμήρια και τις υπόλοιπες μαρτυρίες, άρα κρίνεται μάλλον επισφαλής.

ΜΣΑ: *«Γιατί ο Δήμαρχος «τους έδωσε».....Και μου είπε ο Χάρης ότι στην Άρτα πράγματι δεν υπήρχαν πολλοί που 'δωσαν του Εβραίους, αλλά όταν έχεις έναν άνθρωπο στην εξουσία που είναι μαζί σου... δηλαδή ο Δήμαρχος ήταν με τους Γερμανούς. Έτυχε εκείνη την περίοδο, ο Δήμαρχος να ήτανε με τους Γερμανούς. Ο Δήμαρχος έδωσε όλον τον κόσμο, δυστυχώς. Ήτανε στην εξουσία, ήξερε τα πάντα και τους έδωσε».*

Αρκετές είναι οι μαρτυρίες, οι οποίες αναφέρουν πως κάποια μέλη της χριστιανικής, Αρτινής κοινωνίας βοήθησαν τον κατοχικό στρατό στη σύλληψη των Εβραίων της πόλης, υποδεικνύοντας τα σπίτια στα οποία οι ίδιοι έμεναν. Όμως, παρότι οι Αρτινοί Εβραίοι τους αποδίδουν ιδιοτελή ή αντισημιτικά κίνητρα, λόγω της πικρίας έπειτα από τα συμβάντα της σύλληψης και των στρατοπέδων εξόντωσης, εντούτοις παραβλέπεται το γεγονός της απειλής της ζωής και του εξαναγκασμού των χριστιανών από το γερμανικό καθεστώς κατοχής:

ΜΚ: «Κοίταξε να σου πω γιατί εσύ είσαι άνθρωπος που καταλαβαίνεις. Αυτοί δεν μπορούν να δουν τους Εβραίους, δεν ξέρω... δε ξέρω γιατί. Γιατί οι Εβραίοι έχουν το καλό, καλό το πώς να δουλέψουν, ξέρουν πώς κάνουν τα λεφτά. Αυτοί δεν ξέρουν. Ζηλιάρηδες, ζηλεύουν».

Σε συνέχεια των μαρτυριών για τους άκαμπτους και αυστηρούς θρησκευτικούς κανόνες και παραδόσεις σχετικά με τους μεικτούς γάμους, η ακόλουθη μαρτυρία Εβραίας συμμετέχουσας ρίχνει φως στα επακόλουθα σπάνιων περιπτώσεων μεικτών γάμων. Συγκεκριμένα, αναφέρεται πως η αδερφή της συμμετέχουσας παντρεύτηκε χριστιανό και ο πατέρας της για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα αρνιόταν την οποιαδήποτε επαφή μαζί της:

ΤΚ: «Γινόντουσαν ρε παιδί μου [γάμοι μεταξύ χριστιανών και Εβραίων], δεν είναι φυσιολογικό αυτό, δεν το θέλανε ποτέ. Δηλαδή θέλανε να συνεχιστεί ο εβραϊσμός και τα ήθη και τα έθιμά μας και το είχαν πολύ κακό να γίνει ένας γάμος μεικτός. Ο μπαμπάς μου το 'χε μεγάλη... μεγάλο άγχος μήπως παντρευτούμε γιατί ζούμε στην Ελλάδα τα σχολεία που πηγαίναμε ήταν χριστιανικά. Οι φίλοι μας, οι παρέες, τα πάρτι, τα φλερτ όλα, δεν μπορούσαν να είναι... ήμαστε τόσο μικρή Κοινότητα. Παρά ταύτα η αδερφή μου – έχω μια αδερφή η οποία παντρεύτηκε χριστιανό. Για ένα διάστημα δεν της μιλούσε ο μπαμπάς μου».

Αν και η λέξη «μίσος» που χρησιμοποιείται στην ακόλουθη μαρτυρία, είναι σαφώς αρκετά υπερβολική, ο έντονος ανταγωνισμός και ο φθόνος μεταξύ Εβραίων και χριστιανών εμπόρων ήταν υπαρκτός και διασταυρώνεται και από αρκετές ακόμη μαρτυρίες:

ΙΜ: «Με το να μας αποφεύγουν... κοίταξε, ήταν φανερά τα αισθήματα, προπαντός όταν ήταν συνάδελφοι στο εμπόριο, τότε υπήρχε μεγαλύτερο το μίσος, η έχθρα. Οι Εβραίοι ήταν πολύ δυνατοί στο εμπόριο γι' αυτό υπήρχε το μίσος. Υπήρχε ο επαγγελματικός ανταγωνισμός».

ΜΚ: «Ναι, ναι [πιο πλούσια σπίτια, πιο μεγάλα] και πιο... μετρητά είχανε και τους τα ρήμαζαν όλα. Έχει ειπωθεί ότι είχαν πάρει οι χριστιανοί μηχανήματα που ανιχνεύανε για να βρούνε λίρες. Εμπαιναν στα σπίτια ή πήγαιναν στα οικόπεδα, στις αυλές των σπιτιών και ψάχνανε με τα μηχανήματα να βρουν αν έχουνε κρύψει κάπου λίρες».

Οι προσωπικές μαρτυρίες για αντισημιτικό κλίμα της Αρτινής κοινωνίας – κυρίως υφέρπον – το οποίο λάμβανε χώρα και ερχόταν στο φως, όποτε δινόταν η ευκαιρία στο χριστιανικό στοιχείο, αν και ενδιαφέρουσες δεν δύνανται να διασταυρωθούν. Μία τέτοια είναι και η ακόλουθη:

ΙΜ: «Παντού υπάρχει αντισημιτισμός και στην Άρτα... αλλά σε γενικές γραμμές κι επειδή η Άρτα προπολεμικά ήτανε πάρα πολλοί, ήταν οκτώ χιλιάδες κατοίκους η πόλη της Άρτας και όλοι μαζί γνωριζόμαστε κι αν κάποιος ήθελε να μην... να τους είμαι αντιπαθής αποφεύγαν να το δείξουνε. Πάντως σε γενικές γραμμές υπήρχε αντισημιτισμός αλλά η αλήθεια είναι πως εμείς περνούσαμε καλά».

Η θρησκευτική ετερότητα των δύο πληθυσμιακών ομάδων, σε συνδυασμό με την παλιά δοξασία που ανέφερε πως «οι Εβραίοι σταύρωσαν τον Χριστό» - άρα οι απόγονοί τους ήταν, τρόπον τινά, υπεύθυνοι γι' αυτό – οδηγούσε σε εκδηλώσεις αποστασιοποίησης και αντιπάθειας απέναντι στον εβραϊκό στοιχείο. Τις ημέρες του Πάσχα, τα μικρά χριστιανόπουλα πετροβολούσαν τα εβραιόπουλα, καθώς φοβόταν ότι τα μεν «θα πιουν το αίμα» των δε. Ανάλογες μαρτυρίες προέκυψαν, τόσο από χριστιανούς συμμετέχοντες, όσο και από Εβραίους:

ΤΚ: «Λοιπόν, το Πάσχα τα εβραιόπουλα, τα μικρούλια τώρα τα παιδάκια έβγαιναν έξω γιατί τους λιθοβολούσαν τα άλλα παιδιά. «Φύγει βρουμο-

ηβραΐε απ' τ'ν Ἀρτα να μη μας πεις του αίμα». Πολύ φοβόντουσαν, πάρα-πάρα πολύ. Γιατί υποτίθεται ότι είχαν κρεμάσει και σταυρώσει και το Χριστό και ότι πίνανε το αίμα και ήταν κακοί άνθρωποι».

Αλλά και από την οπτική των χριστιανών συμμετεχόντων, οι απόψεις είναι παρόμοιες και σχετικά με τον πλούτο της Εβραϊκής Κοινότητας αλλά και για τις όποιες διαφορές υπήρχαν:

ΒΚ: «Είχανε χρήματα. Πολλά χρήματα. Και οι φτωχοί που λέγαμε εμείς ακόμα, που είχαμε μερικά παιδιά που ήμασταν μαζί στο σχολείο – ονόματα που είπες δεν θυμάμαι – αλλά είχα συμμαθητές στο Γυμνάσιο».

ΑΤ: «Έφερναν και καλά πράγματα, πολύ καλά πράγματα και σε πολύ καλές τιμές. Έφερναν τότε και ψωνίζαμε».

Οι οικονομικοί ανταγωνισμοί και το εχθρικό κλίμα που αυτοί δημιουργούσαν, οδηγούσαν μερίδα των χριστιανών εμπόρων ακόμη και να εκφοβίσουν ανταγωνιστές εμπόρους της Εβραϊκής Κοινότητας – μεταξύ άλλων – και με τη χρήση όπλων. Η ανεπιβεβαίωτη αυτή πληροφορία, μολονότι δεν δύναται να διασταυρωθεί, εντούτοις είναι αξιοσημείωτη, κυρίως λόγω της προέλευσής της (από μέλος της χριστιανικής κοινότητας):

ΒΚ: «Λίγα πράγματα, πολύ λίγα πράγματα. Μερικοί ανόητοι σαν μερικοί έμποροι, ξέρω γω. Ήταν μερικοί οι οποίοι κάπως έτσι... πάνω στη συζήτηση χτυπούσαν κάτι όπλα, τάχα να φοβερίσουν ξέρω γω, τους έλεγαν...» [οι χριστιανοί απέναντι στους Εβραίους]».

Οι προκαταλήψεις απέναντι στο εβραϊκό στοιχείο έπαιρναν συγκεκριμένη μορφή, όπως η πεποίθηση πως αν πιάσουν τα παιδιά οι Εβραίοι «τα βάζουν στα καρφιά/βελόνια» και

πώς δεν επιτρέπεται να πλησιάσουν οι χριστιανοί στις συναγωγές των Εβραίων, λόγω του ότι θα πάθουν κακό. Χαρακτηριστικά παραδείγματα οι ακόλουθες μαρτυρίες:

ΒΚ: «Τι να θυμάμαι; Τίποτα δεν θυμάμαι. Κάτι είχα δει αλλά δεν θυμάμαι. Αλλά και εμάς μας κυρίευε μικρούς ένας φόβος. Γιατί μας έλεγαν – κοροϊδία οι μανάδες μας για να μη γυρνάμε από εδώ και από εκεί: «Άμα θα σε πιάσουν οι Εβραίοι, θα σε βάλουν στα βελόνια». Και από φόβο δεν πηγαίναμε [στη συναγωγή]».

ΑΤ: «Κι είχαν κι άλλη μια συναγωγή, στην οποία πήγαμε κανα δυο φορές εμείς να δούμε τι φκιάνουν μέσα και φοβηθήκαμε ύστερα. Γιατί μας είχαν πει μην ξαναπάτε γιατί εκεί πέρα παίρνουν τους χριστιανούς και τους βάζουν σε καρφιά και παίρνουν το αίμα και το πίνουν. Κι εμείς φοβηθήκαμε».

Μέσα στις αμφίσημες και συχνά αντικρουόμενες σχέσεις και αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δύο πληθυσμιακών ομάδων διαφαίνεται ένα προπολεμικό σκηνικό, όπου επικρατούσε ηρεμία και αρμονική σχέση, αλλά ταυτόχρονα και ένα υφέρπον αντισημιτικό κλίμα, όχι στο πλαίσιο κάποιας αντιεβραϊκής ιδεολογίας, αλλά κατά κύριο λόγο ως αποτέλεσμα του εμπορικού και οικονομικού ανταγωνισμού. Επιπροσθέτως, στερεοτυπικές εικόνες και προκαταλήψεις αιώνων, συντηρούσαν μία τάση αποστασιοποίησης των δύο πληθυσμιακών ομάδων ήδη από την παιδική ηλικία, πόσο μάλλον όταν οι χριστιανοί συνέδεαν τους Εβραίους με τη σταύρωση του Χριστού ή οι Εβραίοι φοβόταν την προσέγγιση των νέων των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων υπό την αγωνία της αλλαξοπιστίας.

Οι Αρτινοί Εβραίοι χαρακτηρίζονται ως μια Κοινότητα αρκετά πλούσια. Ακόμη και οι φτωχοί Εβραίοι παρουσιάζονται πιο πλούσιοι από τους αντίστοιχους χριστιανούς, κάτι που αποτελούσε φυσικά μία επιπρόσθετη συνθήκη για την έκφραση μίσους από την πλευρά της πλειοψηφίας. Εβραίοι και χριστιανοί μετέχοντες στις συνεντεύξεις παρουσίασαν μια γενικευμένη αλληλεπίδραση σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, με τους Εβραίους να παρουσιάζονται ως κάτοχοι μεγάλου μέρους των εμπορικών καταστημάτων και τους

χριστιανούς να πηγαίνουν για ψώνια εκεί, καθώς «έφερναν και καλά πράγματα, πολύ καλά πράγματα και σε πολύ καλές τιμές. Έφερναν τότε και ψωνίζαμε».

Στο Παράρτημα 4, Εικόνα 39 στην οποία παρατίθεται απόσπασμα από το περιοδικό «Χρονικά», τεύχος 182 (Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 2002) ο Ελπιδοφόρος Ιντζέμπελης παραθέτει αυτοβιογραφικά στοιχεία για την προσωπική επαγγελματική του πορεία, όταν ένας χριστιανός Αρτινός επιχειρηματίας *«μόνο όταν οι εισπράξεις πήγαιναν καλά χαμογελούσε, μετρούσε τα χρήματα πολλές φορές και έλεγε ότι εάν δεν είχε τους Εβραίους θα γινόταν γρήγορα πλούσιος»*. Στο άρθρο της ίδιας Εικόνας διαβάζουμε για την ουσιαστική διαφορά στον επαγγελματισμό και την καλοσύνη ακόμη, μεταξύ του προαναφερθέντος χριστιανού εμπόρου και ενός γείτονα Εβραίου εμπόρου *«Κάποτε από το άγχος έκανα λάθος και έδωσα περισσότερα ρέστα σε έναν πελάτη. Το τι μου έκανε δεν περιγράφεται. Τι χαραμοφάη με φώναξε, τι ρεμπεσκέ με χαρακτήρισε, άσε που δοκίμασα τις σφαλιάρες και τις κλωτσιές του. Οι φωνές μου όπως και το τρέξιμο προς την πόρτα μαζί με το πέσιμο στο πεζοδρόμιο προξένησαν τόσο θόρυβο, που ο Σαμπίνος βγήκε έξω και βλέποντάς με πεσμένο με σήκωσε από το δρόμο. Μου τίναξε τα ρούχα που είχαν γεμίσει από χώμα, με κοίταξε στα μάτια και δείχνοντας το κατάστημα του κυρίου Τζιώτη πρόβλεψε ότι δεν έχω μέλλον. Σήκωσε τα χέρια και φώναξε: – Μη λυπάσαι αγόρι μου για όλους έχει ο Θεός. Πράγματι και για εμένα είχε ο Μεγαλοδύναμος αφού ο Σαμπίνος με πήρε ως βοηθό στο μαγαζί του και μάλιστα με καλό μισθό»*.

Στην Εικόνα 35 του Παραρτήματος 4 (από το περιοδικό «Χρονικά», τεύχος 134, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1994), διαβάζουμε την συνέχεια της μαρτυρίας του Ε. Ιντζέμπελη: *«Θέλω να γνωρίζεις, μου έλεγε ο Σαμπίνος ότι ξεκινήσαμε από χαμηλά και κάναμε τις πιο ταπεινές δουλειές, όπως του νερουλά, κουβαλώντας νερό στα σπίτια, του ομπρελά, του μπαλωματή ή του γυρολόγου, πουλώντας τα εμπορεύματα από γειτονιά σε γειτονιά, από χωριό σε χωριό, φορτωμένοι με υφάσματα στον ώμο και κρατώντας ένα καλάθι. Με τα χρήματα που βγάλαμε με τον ιδρώτα στήσαμε τα πρώτα εμπορικά και δουλεύουμε σκληρά επειδή θέλουμε την προκοπή της πόλης και τη δική μας. Είναι αλήθεια ότι η άνοδος αυτή έφερε ανταγωνισμό με τους χριστιανούς αλλά εμείς δεν έχουμε τίποτε να φοβηθούμε. Όταν έχεις προέλθει από τα χαμηλά δεν φοβάσαι να ξαναπέσεις εκεί που ήσουν, άσε που όσο το μυαλό και τα χέρια έχουν κουράγιο θα τα καταφέρνουμε γιε μου. Όμως καμιά φορά με στεναχωρούν οι χριστιανοί που βλέπουν τη ράτσα μου διαφορετικά και μας θεωρούν μειονότητα»*. Μια γενική σύγκριση ανάμεσα στα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία δείχνει ότι η αρνητική αλληλεπίδραση μεταξύ Εβραίων και χριστιανών ήταν εντονότερη, αν και πολύ πιο έμμεση και πλάγια.

Η ανάλυση που ακολουθεί αντιστοιχεί στο ερώτημα «ποιος ο βαθμός ένταξης του εβραϊκού πληθυσμού στην Αρτινή κοινωνία», ενώ ακολουθούν και τα υποερωτήματα, τα οποία αναλύονται ταυτόχρονα.

- α) Αν και κατά πόσο υπήρχε συμμετοχή του εβραϊκού πληθυσμού σε δραστηριότητες της Αρτινής κοινωνίας;
- β) Ποια η εκπαιδευτική πραγματικότητα της Εβραϊκής Κοινότητας στην Άρτα;

Από τα δεδομένα προκύπτει ότι η καθημερινή ζωή των χριστιανών και των Εβραίων δεν διέφερε σε σημαντικό βαθμό, με εξαίρεση τη θρησκευτική ζωή, όπου όντως υπήρχαν αρκετές διαφορές π.χ. νηστεία Σαββάτου και συναγωγές. Οι Αρτινοί χριστιανοί καθώς και οι Εβραίοι συμμετείχαν με προθυμία σε κοινές εκδηλώσεις, τόσο σε δημόσιες, όσο και σε περισσότερο προσωπικές. Σε εθνικές επετείους, οι Εβραίοι έδιναν πάντα το παρόν, ενώ αντίστοιχα ακόμη και σε στιγμές χαράς (π.χ. γαμήλιο συμπόσιο) ή σε λύπης (κηδείες) όλες οι πληθυσμιακές ομάδες συμμετείχαν στο έπακρο. Αναφέρουν χριστιανοί και Εβραίοι συμμετέχοντες:

ΑΤ: *«Είχαν δύο συναγωγές στην Άρτα – η μία ήταν... δεν ξέρω, τον φοίνικα ναί. Ακριβώς εκεί είχαν μία συναγωγή πιο κομψή, σαν πιο επίσημη – εκεί που είναι τα σκαλιά – ανεβαίνουμε απάνω [στο κάστρο]... Ναι είχαν φοίνικα μεγάλο και θυμάμαι τότε έκοβαν φοίνικα και έβαζαν τότε των Θεοφανίων μετά. Κι είχαν κι άλλη μια συναγωγή στην οποία πήγαμε κανα δυο φορές εμείς να δούμε τι φκιάνουν μέσα και φοβηθήκαμε ύστερα. Γιατί μας είχαν πει μην ξαναπάτε γιατί εκεί πέρα παίρνουν τους χριστιανούς και τους βάζουν σε καρφιά και παίρνουν το αίμα και το πίνουν. Κι εμείς φοβηθήκαμε».*

ΜΣΑ: *«Η ζωή κυλούσε κανονικότατα, ε... με όλες τις κοινωνικές εκδηλώσεις που μπορούσαν να έχουνε αυτοί οι άνθρωποι. Ήταν έτσι, όντως πλήρη μέλη της κοινωνίας της Άρτας. Ο πατέρας μου ήτανε εμπορευόμενος, η μητέρα μου ασχολούνταν με τα οικιακά μια που μεγάλωνε τρία παιδιά με μια κοινωνική ζωή κανονικότατη».*

Άλλες μαρτυρίες αναφέρουν πως υπήρχε η αίσθηση ότι υπάρχουν σημαντικές και διαφορετικές αντιλήψεις, μεταξύ των δύο πληθυσμών, αλλά αυτό δεν εμποδίζει σε μεγάλο βαθμό να ζήσουν ήσυχα και με ηρεμία την καθημερινότητά τους, τουλάχιστον προπολεμικά. Οι Εβραίοι διέπρεπαν κυρίως στο εμπόριο και για το λόγο αυτό ανήκαν στους πιο οικονομικά εύρωστους κατοίκους της Άρτας. Οι χριστιανοί ψώνιζαν από τα καταστήματά τους και η καθημερινή ζωή κυλούσε ομαλά. Δεν έλειπαν φυσικά οι προκαταλήψεις για την τσιγκουνιά και την οικονομική διαχείριση των Εβραίων, όπως και για την αυστηρότητά τους (Τσιλιγιάννης, 2004). Αυτές οι διαφορές συνυπήρχαν, σε μία κοινή καθημερινή πρακτική πλήρους ενσωμάτωσης του εβραϊκού πληθυσμού στις δραστηριότητες της Αρτινής κοινωνίας.

Το δικαστήριο για την αναγνώριση της Ισραηλιτικής Κοινότητας Άρτης έγινε το 1916, 35 ολόκληρα χρόνια μετά την ενσωμάτωση της Άρτας στο ελληνικό κράτος. Στις Εικόνες 1 και 2 του Παραρτήματος 3, βλέπουμε το χειρόγραφο πρακτικό της δίκης, που έλαβε χώρα στις 18 Ιουνίου 1916 και ως ενάγων παρίσταται ο Ισαάκ Σούσης με την ιδιότητα του προέδρου του Σωματείου «Ισραηλιτική Κοινότητα Άρτης». Το εν λόγω σωματείο, σύμφωνα με το καταστατικό του (όπως προκύπτει από τα πρακτικά της δίκης) επιδιώκει *«την περίθαλψη και αλληλοβοήθεια των μελών, όπως και την πνευματική, εκπαιδευτική, ψυχαγωγική και σωματική αγωγή τους»*. Το δικαστήριο αποφασίζει να κάνει δεκτή την αίτηση περί αναγνωρίσεως και έτσι ανοίγει ο δρόμος για μια επίσημη παρουσία και συνεισφορά της Κοινότητας αυτής στα τεκταινόμενα της Αρτινής κοινωνίας.

Παρά την αργοπορημένη νομική αναγνώριση της Κοινότητας από το ελληνικό κράτος, οι Εβραίοι, σε πολιτικό επίπεδο, δεν έπαυαν να είναι Έλληνες πολίτες. Αυτό προκύπτει και από το πιστοποιητικό γέννησης της 20^{ης} Ιουλίου 1904 του Αβραάμ Μιγιωνή (Εικόνα 25, Παράρτημα 3), ο οποίος χαρακτηρίζεται ως *«υπήκοος Έλλην ως γεννηθείς εντεύθεν από του 1870 εκ πατρός Έλληνας»*. Αλλά και πριν τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ακόμη, η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας, στο σύνολό της, έδινε δυναμικό παρόν στις εθνικές υποθέσεις και τις ποικίλες εκδηλώσεις της μικρής πόλης. Στην Εικόνα 28 του Παραρτήματος 4, παρατίθεται απόσπασμα από το τεύχος 51 (Σεπτεμβρίου 1982) από το περιοδικό «Χρονικά», όπου και διαβάζουμε αφενός για την υποδοχή του βασιλέως Γεωργίου Α' κατά την απελευθέρωση του 1881 και αφετέρου ότι ανάμεσα σε αυτούς που έσπευσαν να τον υποδεχτούν ήταν και ο αρχираβίνος των Ισραηλιτών.

Στην Εικόνα 29 του Παραρτήματος 4, παρατίθεται πάλι απόσπασμα από το τεύχος 54, Δεκεμβρίου 1982 του περιοδικού «Χρονικά», διαβάζουμε πως «*υπό την ελληνικήν διοίκηση ο εβραϊσμός της Άρτας διατήρησε πλήρη θρησκευτική και οικονομική ανεξαρτησία, ενώ όλοι οι Εβραίοι έγιναν πολίτες του ελληνικού κράτους. Λόγω των νέων συνθηκών οι οποίες δημιουργήθηκαν μετά την απελευθέρωση της Άρτας άρχισε ανταγωνισμός μεταξύ διαφόρων χριστιανικών και εβραϊκών επιχειρήσεων και πολλές οικογένειες ισραηλιτικές έφυγαν τότε από την Άρτα για να εγκατασταθούν στη βόρεια και νότια Αμερική χωρίς ποτέ να πάψουν να είναι μέλη της κοινότητας και να θεωρούν την Άρτα ως ιδιαίτερη πατρίδα τους*». Στις Εικόνες 32-33 του Παραρτήματος 4, από το περιοδικό «Χρονικά», διαβάζουμε πως στο Σχολείο της Εβραϊκής Κοινότητας στις 24 Ιουνίου 1933 «*έλαβε χώρα στο προαύλιο του Σχολείου η ετήσια γιορτή των μαθητών και μαθητριών του Ισραηλιτικού Σχολείου Άρτας, στην οποία προσκλήθηκαν και οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, καθώς και ο δήμαρχος της Άρτας κ. Γεώργιος Καζαντζής*». Διαβάζουμε επίσης στην Εικόνα 44 του ιδίου Παραρτήματος ότι «*μεταξύ των δραστηριοτήτων των Εβραίων ήταν και η ίδρυση φιλανθρωπικών συλλόγων, ενώ στην Κοινότητά τους είχαν δικό τους Διοικητικό Συμβούλιο, όπως αυτό που εκλέχτηκε τον Ιούνιο του 1933*».

Στην Εικόνα 41 του Παραρτήματος 4, εντοπίζουμε σε απόσπασμα από το περιοδικό «Χρονικά» (Τεύχος 182, Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 2002) την περιγραφή μιας κηδείας ενός Εβραίου της Αρτινής κοινωνίας όπου και αναφέρεται πως «*η Εβραϊκή Κοινότητα και οι εκπρόσωποι των χριστιανικών εμπορικών έστειλαν συλλυπητήρια στον οικογένεια του Βιδάλ και του Σαμπίνου*», ενώ πιο κάτω διαβάζουμε πως «*οι συγγενείς, μόνο οι άντρες, καθώς απαγορευόταν στις γυναίκες να παρευρίσκονται, θρηνούσαν στα εβραϊκά ή στα ντόπια δημοτικά μοιρολόγια*». Στην Εικόνα 42 του ιδίου Παραρτήματος διαβάζουμε πως «*όταν έβγαλαν έξω τον νεκρό για να τον κατευοδώσουν δημιουργήθηκε μια πομπή που κορυφή είχε την οικογένεια Βιδάλ με την Εβραϊκή Κοινότητα και ουρά της τη Χριστιανική Κοινότητα της Άρτας*». Στην Εικόνα 46 του Παραρτήματος 5 αναγράφεται στην εφημερίδα «Ελεύθερος Λόγος», στις 19/04/1935 για το «*Πάσχα των Ισραηλιτών*», και πιο συγκεκριμένα: «*Από χθες άρχισαν οι εορτές του Πάσχα των συμπολιτών Ισραηλιτών. Ο «Ελεύθερος Λόγος» προς τον Πρόεδρο της Ισραηλιτικής παροικίας κ. Γαβριήλ Σαμπά απευθύνει θερμές ευχές*», ενώ στην Εικόνα 47 του Παραρτήματος 5, εντοπίζεται μια διαφήμιση πάλι στον «Ελεύθερο Λόγο», όπου διαφημίζονται ραδιόφωνα που πωλούνται από τον έμπορο Σαμπίνο Ιωχανά.

Η Εικόνα 48 του Παραρτήματος 5, από την εφημερίδα «Ελεύθερος Λόγος» (23/07/1936) μας παρουσιάζει ένα απλό συμβάν του 1935, το οποίο όμως παρουσιάζει την

κοινή προσπάθεια χριστιανών και Εβραίων της πόλης για συμβίωση με βάση τα κοινά ενδιαφέροντα. Συνεπώς αναφέρεται πως «την παρελθούσα Κυριακή εξέδραμαν στο «Παπάνθιμο» και στο Μενίδι τα μέλη του νεοσύστατου «Φοιτητικού Ομίλου Άρτας» και στην εκδρομή συμμετείχαν οι κ. κ. Αθ. Ευταξίας, Γεώργιος Τζώρτης [...] Ελ. Ελιέζερ κλπ». Τέλος, στην Εικόνα 49 του Παραρτήματος 5 από το περιοδικό «Σκουφάς» (Τεύχος 50-51, Ιανουαρίου-Ιουνίου 1979) περιγράφεται μια γλαφυρή εικόνα της Κυριακής της Αποκριάς με όλα τα έθιμα που συνοδεύουν την πόλη της Άρτας και όπου συμμετέχουν κυρίως οι χριστιανοί. Εκεί διαβάζουμε ότι συμμετέχουν «Ο Μουσούλιας, ο Μπαρούχος, ο Μπέσος, ο Αβδοκλάς, ο Ασέρ, ο Καντώντας, ο Χαΐμ. Είναι η παρέα του Λεωνίδα Βλάχου, ο Βασίλης ο Τσολιάς, ο Χρήστος Μαϊδάσης, ο Κώστας Σκλήρης, ο Γιάννης ο Αάλος, ο Νίκος Τσόγκας, ο Πέτρο Κατσάνος και άλλα Αρτινόπουλα. Ντυμένοι με ρούχα εβραϊκά σατυρίζουν τους Εβραίους στην Ταμπακοθήκη».

Πέρα από τις συλλογικές πρακτικές και τους επίσημους φορείς που φρόντιζαν να δίνουν δυναμικό παρόν στην Αρτινή κοινωνία, έχουμε και την αξιοσημείωτη περίπτωση ενός Αρτινού Εβραίου του Ιωσήφ Ζακάρ, ο οποίος τα προπολεμικά χρόνια είχε επιχειρήσεις στο Γιοχάνεσμπουργκ και είχε φτιάξει μια πολύ μεγάλη περιουσία. Στην Εικόνα 45 του Παραρτήματος 4 (περιοδικό «Χρονικά», τεύχος 195, Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 2005) μας δίνονται αξιοσημείωτες πληροφορίες για το πρόσωπο αυτό, όπως το ότι «μόλις κηρύχτηκε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1912, ο Ιωσήφ, 27 χρονών τότε, τα παράτησε όλα και έφτασε στην Ελλάδα με δικά του έξοδα και κατατάχτηκε στον ελληνικό στρατό. Όλη εκείνη τη βαρυνειμωνιά την πέρασε μπροστά στο Μπιζάνι κι όταν έπεσαν τα Γιάννινα, ο Ιωσήφ μπήκε δοξασμένος νικητής. [...] Όταν ήρθε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος του '40 πρώτος και καλύτερος στους εράνους με το τσαρούχι στο χέρι ο Ιωσήφ. Όταν κατά το τέλος του 1943 έφτασαν οι Έλληνες τραυματίες του Ελ Αλαμίν, πάλι πρώτος ο Ιωσήφ με τα ελληνικά του αισθήματα, κάθε μέρα στα Νοτιοαφρικανικά Στρατιωτικά Νοσοκομεία να τους πηγαίνει τσιγάρα, γλυκά και φρούτα, να τους κάνει το διερμηνέα με τους γιατρούς και με τους νοσοκόμους».

Η εκπαιδευτική πραγματικότητα της Εβραϊκής Κοινότητας Άρτας αποτελεί ένα ακόμη μεγάλο κεφάλαιο στην ιστορία της πόλης, του οποίου, ωστόσο, τα τεκμήρια και τα στοιχεία είναι λιγοστά, καθώς τα μαθητολόγια του εβραϊκού σχολείου που φυσιολογικά υπήρχαν, καταστράφηκαν κατά την γερμανική κατοχή. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από την μη ύπαρξή τους, τόσο στα Γενικά Κρατικά Αρχεία Άρτας, όσο και στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση Άρτας, όπου έλαβε χώρα επιτόπια έρευνα. Όλες οι αρχές της πόλης επιβεβαίωσαν την καταστροφή των εγγράφων κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου

Πολέμου. Συνεπώς, τα όποια στοιχεία ήταν εφικτό να συλλεχθούν, αφορούσαν πρωτίστως έγγραφα για το Ισραηλιτικό Σχολείο Άρτας (κυρίως εκθέσεις επιθεωρητών) και δευτερευόντως, προφορικές μαρτυρίες από τις συνεντεύξεις.

Πλάι στην έντονη εβραϊκή παρουσία στην κοινωνική πραγματικότητα της πόλης, στα τεκταινόμενα και στις ποικίλες δραστηριότητες και εκδηλώσεις μπορούμε να διαπιστώσουμε πως και η εκπαιδευτική πραγματικότητα είχε πολλά κοινά σημεία μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Υπήρχε ξεχωριστό εβραϊκό σχολείο, όπου πήγαιναν τα περισσότερα εβραιόπουλα. Προπολεμικά, υπήρχε έντονη προσπάθεια για την μόρφωση του εβραϊκού πληθυσμού, ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, όπως εξάλλου δείχνουν και τα δεδομένα, σε περίοδο πολέμου η σχολική ζωή ήταν εξαιρετικά περιορισμένη και τα παιδιά για το μεγαλύτερο διάστημα δεν πήγαιναν σχολείο. Έτσι οι αναφορές είναι περιορισμένες και οι συμμετέχοντες δεν θυμόνταν πολλά γύρω από την εκπαιδευτική πραγματικότητα της εποχής.

Ο Τσιλιγιάννης (2004, σελ. 137-138) παραθέτει εικόνα από αρχειακό υλικό της Ι. Μονής Κάτω Παναγιάς Άρτας, όπου σε καταστατικό της Ισραηλιτικής Εκπαιδευτικής Εταιρείας Άρτας «Χεβρά Ταλμούδ Τορά», στις 17 Μαρτίου 1880 αναφέρεται ο σκοπός της εταιρείας: *«η διόρθωσις, η στερέωσις και η διατήρησις του νυν υπάρχοντος σχολείου, η εκπαίδευσις και η πρόοδος των Ισραηλιτών τέκνων»*, καθώς και τα μέλη του Συμβουλίου της Εταιρείας, δηλαδή οι *«Ιούλιος Μπέσος-Πρόεδρος, Ιακώβ Ραφαήλ Μιωνής-Αντιπρόεδρος, Μωϋσής Δανιήλ Ιωχανάς-Ταμίας, Έφοροι οι Ηλίας Ιωσήφ Κανέ, Μωϋσής Σολομών Μπαττίνος, Μωϋσής Α. Ζάφρος και Αβραάμ Σαμπεθάι και τέλος Γραμματεύς ο Μιχαήλ Σαμπεθάι Μπέσος»*.

Επιπροσθέτως, ο Τσιλιγιάννης (2004, σελ.135-136) παραθέτοντας ένα ιδιωτικό συμφωνητικό μεταξύ των Αρτινών Εβραίων Μωϋσή Σολομών Ρεβιή και του αδελφού του Ιεσσουνά Σολ. Ρεβιή στις 14^{ης} Φεβρουαρίου 1920 αναφέρει τα εξής: *«πληροφορούμεθα ότι γραμματοδιδάσκαλος της Ισραηλιτικής Σχολής Άρτας ήταν ο Μωϋσής Σολομών Ρεβιή»*. Οι συμμετέχοντες εβραϊκής και χριστιανικής καταγωγής αναφέρουν:

ΔΓ: *«Δεν υπήρχε σχολείο, από το '40 δεν υπήρχε σχολείο»*.

ΔΓ: *«Στην Πέμπτη και στην Έκτη που πήγαινα εγώ ήμασταν όλοι. Στην Άρτα ήταν τετρακόσια πενήντα, τετρακόσια είκοσι άτομα και παιδιά που*

ήταν, όλα πήγαιναν στο σχολείο. Μετά πήγαμε στο Γυμνάσιο, έγινε οκτατάξιο».

ΜΚ: *«Είχε, είχε μπορεί να ήμασταν και πενήντα παιδιά» [εβραϊόπουλα στο εβραϊκό σχολείο]».*

ΙΜ: *«[Ήμασταν] καμιά πενήνταριά παιδιά».*

ΒΚ: *«Εκείνοι είχαν το εβραϊκό, ανεξάρτητο δηλαδή, στη Φιλελλήνων».*

Παρά τις σκόρπιες και μεμονωμένες μαρτυρίες των μετεχόντων στις συνεντεύξεις, δίνεται μια αρκετά σαφής εικόνα για την εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Άρτα, αν συνυπολογιστούν και οι αρχειακές μαρτυρίες από τις επιτόπιες έρευνες. Έτσι, στις Εικόνες 3, 4 και 5 του Παραρτήματος 3, περιγράφεται από αρχεία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης το Μονατάξιο Ισραηλιτικό σχολείο Άρτας, σε επιθεώρηση που έλαβε χώρα στις 4 Φεβρουαρίου 1927. Εκεί αναφέρεται πως το Διδακτήριο είναι *«το κοινοτικόν Ισραηλιτικόν οίκημαν χρησιμοποιούμενον δια τας ανάγκας του σχολείου – είναι ευμεγέθες οικοδόμημα με 5 αίθουσας, εξ ων η μία χρησιμοποιείται ως γραφείον και σχολείον της Ισραηλιτικής κοινότητος. Πάσαι αι αίθουσαι είναι στεναί, ταβανωμέναι και ασβεστωμέναι, ουχ αρκετά ευήλαιοι, διότι περίξ αυτού υπάρχουν και άλλα οικοδομήματα. Εις το βάθος υπάρχει μικρή αυλή δια τα διαλείμματα και τη γυμναστική».*

Ως προς τα σχολικά υλικά και τα διδακτικά όργανα αναφέρεται πως *«εις το σχολείον τούτο υπάρχουν 12 μακρά, ικανών διαστάσεων θρανία, δύο έδρες διδασκαλίας μετά των βάθρων των, δύο καλοί μαυροπίνακες, ένας χάρτης και ένα απλόν αριθμητήριον. Λείπουν εικόνες ιστορίας και άλλα εποπτικά μέσα αλλά η οικεία σχολική επιτροπή προς ην υπεδείξαμεν των σχολικών ελλείψεων μας απεδέχθη ότι λίαν συντόμως θα προμηθευθεί ό,τι λείπει και έχομεν πεποιθήσιν ότι θα πραγματοποιήσουν τα δέοντα δια την τάξην».* Υπάρχει αναφορά, μάλιστα, και στον αριθμό των μαθητών που φοιτούσαν στο σχολείο κατά την περίοδο εκείνη: *«κατά το τρέχον έτος [1926-1927] φέρονται εγγεγραμμένοι εις 4 τάξεις εν όλω 70 μαθηταί και μαθήτριοι. 40 άρρενες και 30 θήλεια. Η φοίτηση εις το σχολείο είναι ανελλιπής. Κατά την επίσκεψιν ήσαν παρόντες 64 μαθηταί καθαροί και σχετικών υγιείς».*

Μαρτυρία για το Μονοθέσιο Ισραηλιτικό Δημοτικό Σχολείο Άρτας έχουμε και μία δεκαετία αργότερα στις 11 Φεβρουαρίου 1937, πάλι από επιθεώρηση που έλαβε χώρα εκείνη την εποχή, δηλαδή στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στις Εικόνες 6, 7, 8 και 9 του Παραρτήματος 3 (αρχειακό υλικό από τα Γενικά Κρατικά Αρχεία Άρτας), διαβάζουμε ότι το Διδακτήριο είναι «οίκημα ανήκον εις την Ισραηλιτικήν Κοινότητα Άρτας και παραχωρηθέν υπ' αυτής δωρεάν, ίνα χρησιμεύση ως σχολείο των Ισραηλιτοπαίδων. Έχει τρεις αιθούσας με φωτισμόν επαρκή, αλλά αυλή ανήλιαγον. Κατάστασις αυτού ανεκτή». Σχετικά με τα υλικά του σχολείου και τα εποπτικά μέσα διδασκαλίας ευρέθηκαν «θρανία 11 πολυέδρα εις καλήν κατάστασιν, παλαιού τύπου. Ένα αριθμητήριο και δύο χάρται της Ελλάδος». Ως προς τα έπιπλα και τα σκεύη υπήρχαν «δύο έδραι μετά βάθρων, τρεις μαυροπίνακες, ένα παλαιόν τραπέζιον, 4 καθίσματα, ένας κώδων και ένα μελανοδοχείον». Η βιβλιοθήκη του σχολείου περιγράφεται «μικρά περιέχουσα 4 τόμους δια το προσωπικόν εις την σειράν των τευχών από της εκδόσεως των του περιοδικού «Εκπαιδευτικάί χρονικάί». Δεν πλουτίζεται κατ' έτος».

Στη συνέχεια του εγγράφου τονίζεται η ανυπαρξία σχολικού κήπου, ενώ «τα υπηρεσιακά βιβλία του σχολείου και της σχολικής εφορείας ευρέθησαν πλήρη και εν τάξει». Ως προς το μαθητικό δυναμικό αναφέρεται πως «πάντες οι υπόχρεοι προς φοίτησιν μαθηταί ήσαν εγγεγραμμένοι, ανερχόμενοι εις 45 και κατανεμόμενοι ως εξής: εις την Α' τάξην 4 άρρενες, 7 θήλεις. Εις την Β' 9 άρρενες, 6 θήλεις, εις την Γ' 6 άρρενες, 7 θήλεις και εις την Δ' 5 άρρενες και εις θήλς. Παρόντες κατά την επιθεώρησιν ήσαν 39 ήτοι 19 άρρενες και 20 θήλεις υγιείς, καθαροί και ζωηροί, τέκνα αστών εμπόρων». Ο συντάκτης της επιθεώρησης περιέγραψε και τις «συνθήκαι υφ' ας ελειτούργησε το σχολείον: Ανωμάλως, διότι ένεκα ζητημάτων θρησκευτικών η λειτουργία του ήρχισε κατά το τρέχον σχολικόν έτος από τις 12 Οκτωβρίου 1936. Μέχρι δε της 19 Νοεμβρίου εδίδαξεν η εις αυτό τοποθετημένη διδασκάλισσα. Από της 19 Νοεμβρίου η διδασκάλισσα ησθένησε μέχρι της 7 Ιανουαρίου. Κατά το διάστημα αυτό, απεσπάσθη δημοδιδάσκαλος, όστις υπηρέτησεν εν αυτό επί 15ήμερον. Από της 8 δε Ιανουαρίου και εφεξής το σχολείον λειτουργεί κανονικώς, με τέσσαρας τάξεις».

Προσωπικό στο σχολείο είναι η «διδασκάλισσα Χριστίνα Κουτσώρα υγιής, ετών 29, έγγαμος, πτυχιούχος του Μονοταξίου διδασκαλείου Ιωαννίνων, Γραμματεύς Α' με υπηρεσίαν 12 ετών. Διδάσκει άπαντα τα μαθήματα πλην των θρησκευτικών, άτινα διδάσκει διδάσκαλος Ισραηλίτης αμειβόμενος υπό της Ισραηλιτικής κοινότητος». Εν συνεχεία, αξιολογείται ο τρόπος με τον οποίο η εκπαιδευτικός αυτή διδάσκει: «παρακολουθήσαμεν το μάθημα της Αναγνώσεως εις όλας τας τάξεις. Το μάθημα τούτο διεξήγαγε μεθοδικώς και τεχνικώς, πλην, κατά τη θέσιν του Γενικού σκοπού, ετίθεντο υπ' αυτής πολλά στοιχεία του Νέου, κατά δε την

αναπαράστασιν, όπου προσέκοπτον οι μαθηταί, αντί να επιμένει στην εύρεση του ορθού υπό του σφαλομένου μαθητού, έδιδεν η διδασκάλισσα τούτο. Εις την αριθμητικήν δίδει προβλήματα προς λύσιν επί του πίνακος, χωρίς να εξηγεί την συνθήκη, ήτις προεκάλεσε την πράξιν. Εις την από μνήμης αριθμητικήν δεν επιμένει εις την υπό των μαθητών έκθεσιν του τρόπου της εργασίας των και των σκέψεων διά την εύρεσιν του ζητουμένου». Πλάι στην αξιολόγηση των διδασκόντων, έγινε και μια προσπάθεια εξέτασης των μαθητών: «Εξετάσαμεν τους μαθητάς εις πάντα τα μαθήματα παρατηρήσαμεν δε τα εξής: Η διδαχθείσα ύλη ήτο ολίγη, ταύτην δε εν μέρει κατείχον οι μαθηταί. Εις την ανάγνωσιν οι μαθηταί της Γ' και Δ' προσέκοπτον και εδυσκολεύοντο εις την απόδοσιν του περιεχομένου, δεν ήσαν δε εξασκυμμένοι εις την εξαγωγήν περιλήψεων. Οι μαθηταί της Α' και Β' ανέγνωσον καλώς τηρούντες και τα σημεία της στίξεως, απέδιδον δε ευχερώς το περιεχόμενον, οι της Β', οι δε της πρώτης εγνώριζον καλώς τα διδαχθέντα γράμματα και ηδύναντο να αναγνώσκουν και να γράφουν νέας λέξεις δι' αυτών. Εις την αριθμητικήν ελάχιστα εγνώριζον και ταύτα ουχί μετά σκέψεως. Τας διδαχθείσας πράξεις ευχερώς εξετάζουν, αλλά μηχανικώς. Εις τα λοιπά μαθήματα απήντησαν εις τας ερωτήσεις μας οι μαθηταί, βοηθούμενοι υπό της διδασκαλίσσης και ημών, αι γνώσεις των ήσαν ασυστηματοποιήται».

Συμπερασματικά, σύμφωνα με τον επιθεωρητή, έπρεπε να δοθούν οδηγίες ως προς την υποδειγματική διδασκαλία που θα έπρεπε να λάβει χώρα, ενώ ο «βαθμός επιδόσεως των μαθητών εις τα μαθήματα κρίνεται μέτριος. Η ικανότης των μαθητών προς αυτενέργειαν και σκέψιν μικράν. Η γενική μόρφωσις της διδασκαλίσσης συνίσταται στο ότι κατέχει τα εκάστοτε διδασκόμενα, ενώ η διδακτική και η διοικητική τη ικανότητα κρίνονται επαρκείς. Είναι φιλόπονος με καλή κοινωνική εμφάνιση και δράση. Ο διδάσκαλος Σαούλ Μιζάν είναι υγιής, ετών 57, έγγαμος και είναι ιερέυς της Κοινότητος ήτις η μισθοδοτεί αυτόν ως διδάσκαλον των θρησκευτικών και της εβραϊκής γλώσσης. Έχει 27 έτη υπηρεσίας, εξ ων 4 ως δημόσιος υπάλληλος και 23 ως ιδιωτικός διδάσκαλος».

Ένα χρόνο μετά, στις 15 Φεβρουαρίου 1938, διεξήχθη ακόμη μια επιθεώρηση στο Ισραηλιτικό Δημοτικό Σχολείο. Στις Εικόνες 10, 11 και 12 του Παραρτήματος 3 (αρχειακό υλικό από τα Γενικά Κρατικά Αρχεία Άρτας) διαφαίνονται τα σχόλια του επιθεωρητή, όχι με ιδιαίτερες διαφορές σε σχέση με εκείνα της προηγούμενης χρονιάς. Το διδακτήριο είναι ένα «οίκημα ανήκον εις την Ισραηλιτικήν κοινότητα Άρτης και παραχωρηθέν υπ' αυτής δωρεάν, ίνα χρησιμεύση ως σχολείον των Ισραηλιτοπαίδων. Έχει 3 αιθούσας παραδόσεως με φωτισμόν και αερισμόν επαρκή αλλ' ανηλίους. Έξωθεν του διδακτηρίου υπάρχει μικρά αυλή. Κατάστασις αυτού ανεκτή». Όσον αφορά τα υλικά του σχολείου υπάρχουν «θρανία 11 πολύεδρα εις καλήν

κατάστασιν, εποπτικά μέσα διδασκαλίας, 2 εικόνες του βασιλέως, 1 του κ. Πρωθυπουργού, 1 αριθμητήριο, 3 γεωγραφικοί χάρται της Ελλάδος, εξ' ων 2 γεωφυσικοί και 1 πολιτικός».

Ο δάσκαλος διδάσκει με συγκεκριμένο τρόπο, καθώς «ήκουσα αυτόν διδάσκοντα Ελληνικήν ιστορίαν περί της Ιωνικής επανάστασεως. Η διδασκαλία του διεξήχθη κατά το Εβρατιανόν σύστημα, υπήρξεν επιτυχής. Εξέτασα τους μαθητάς εις όλα τα μαθήματα, παρητήρησα δε τα εξής: οι περισσότεροι των μαθητών της Δ' τάξεως ανεγίνωσκον καλώς με απόδοσιν περιεχομένου και εξαγωγήν περιλήψεων, ολίγοι εξ αυτών δεν ανεγίνωσκον ευκρινώς τας λέξεις. Ολίγοι εκ των μαθητών της Γ' και Β' τάξεων ανεγίνωσκον καλώς, αλλά αι περισσότεραι δεν ήταν ευκρινείς την προφοράν και δεν ετήρουν την στίξιν. Οι μαθηταί της α' τάξεως ανεγίνωσκον καλώς την διδαχθείσαν εκ του τετραδίου την ύλην και εγνώριζον να γράφωσι και αναγιγνώσκωσι νέας λέξεις με τα διδαχθέντα γράμματα και διφθόγγους. Εις την από μνήμης αριθμητικήν παρετηρήθη ικανοποιητική επίδοσις των μαθητών, ουχί όμως και εις την από του πίνακος τοιαύτην. Οι μαθηταί της Δ' τάξεως δεν εγνώριζον το πολλαπλασιασμόν με πολλαπλασιαστήν διψήφιον. Εις τα λοιπά μαθήματα πλην των θρησκευτικών πάντες απήντησαν εις τας ερωτήσεις μου, εξ' ου εμφανίζεται, ότι κατείχον τα διδαχθέντα. Ασαφείς και πλήρεις χασμάτων ήσαν αι γνώσεις των μαθητών εις τα θρησκευτικά. Η ωδική των μαθητών καλή ομοίως και η γραφή και τα τετράδια αυτών καθαρά. Βαθμός επιδόσεως των μαθητών εις τα μαθήματα: καλός». Συνεχίζοντας, περιγράφει την «ικανότητα των μαθητών προς αυτενέργειαν και σκέψιν μετρία».

Έπειτα γίνεται μια περιγραφή των οδηγιών που δόθηκαν προς βελτίωση της διδασκαλίας: «συνέστησα εις τον διδάσκαλον την διατήρησιν εντός γλαστρών ανθέων και διαφόρων καλλωπιστικών φυτών ελλείψει σχολικού κήπου και την υπό των μαθητών καλλιέργειαν φυτωρίου καρποφόρων δένδρων εντός κιβωτίων και εις τα άκρα της αυλής του σχολείου. Ομοίως τω συνέστησα την στροφήν της διδασκαλίας του προς τας αρχάς του νέου σχολείου και προς την έντασιν της χειροτεχνικής διδασκαλίας δια την μόρφωσιν της βουλήσεως των μαθητών του». Συμπερασματικά ο διδάσκαλος «κατέχει την διδασκομένη ύλην, έχει επαρκή διδακτική και διοικητική ικανότητα, επιμελής και καλή κοινωνική εμφάνιση και δράση».

Δέκα χρόνια μετά την επιθεώρηση του 1927 – με βάση τα επίσημα έγγραφα επιθεώρησης του 1937 – σημειώθηκαν κάποιες αλλαγές στο Μονοθέσιο Σχολείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Άρτας. Από τη μία, ο αριθμός των μαθητών μειώθηκε (πλέον ήταν μόλις 45), από την άλλη, όμως, υπήρξε εμπλουτισμός σε κάποια από τα υλικά και τα εποπτικά μέσα (π.χ. 2 χάρτες, 3 μαυροπίνακες), ενώ μόλις έναν χρόνο μετά (1938)

προστέθηκαν άλλος ένας χάρτης, καθώς και καινούργια εποπτικά μέσα. Από τις επιθεωρήσεις αυτές γίνεται πλέον κατανοητό πως μαζί με τον διορισμένο από την πολιτεία διδάσκαλο, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος να διδάσκει όλα τα μαθήματα, υπήρχε και ένας δεύτερος δάσκαλος, ο οποίος προσλαμβάνόταν από την Εβραϊκή Κοινότητα Άρτας ως ιδιώτης, ώστε να διδάξει θρησκευτικά και την εβραϊκή γλώσσα.

Ο Τσιλιγιάννης (2004, σελ. 141) παραθέτει μαρτυρίες Εβραίων που περιέγραψαν όλα όσα μπορούσαν να ανακαλέσουν από την εποχή που οι ίδιοι πήγαιναν στο εβραϊκό σχολείο (πριν το 1944):

«Το σχολείο μας ήταν ένα ισόγειο. Αριστερά είχε δύο αίθουσες. Στη μία αίθουσα, ανεβαίνοντας δυο σκαλοπάτια, διδάσκονταν τα παιδιά της 1^{ης} και 2ας τάξης από τον Σαούλ Μιζάν και στη διπλανή αίθουσα τα παιδιά της 3^{ης} και 4^{ης} τάξης από τον Χαχάμ Σαμουέλ. Δεξιά υπήρχαν πάλι δυο αίθουσες, στην πίσω αίθουσα προς τον κήπο, βάζαμε τα «ατζαρά» όλα τα βιβλία και τα χαρτιά για να μην χαθούν κείμενα του Θεού. Θυμάμαι μας έλεγε ο Χαχάμ «χας βε, σαλώμ» δηλαδή προσέξτε μην τα πατήσετε. Η μπροστινή αίθουσα ήταν για τους δασκάλους και τους επισκέπτες. Μετά τις τέσσερις αίθουσες προς τα πίσω, ανεβαίνοντας μερικά σκαλοπάτια υπήρχε ο κήπος που παίζαμε τα διαλείμματα. Τι αναμνήσεις...» (Βικτωρία Γκιούλη).

Σύμφωνα με την περιγραφή της Βικτωρίας Γκιούλη, το σχολείο είχε τέσσερις αίθουσες. Στις δύο από αυτές διδάσκονταν τα μαθήματα των τεσσάρων τάξεων, ενώ στη μία από τις άλλες δυο υπήρχαν βιβλία θρησκευτικού περιεχομένου. Η τελευταία αίθουσα ήταν για τους δασκάλους και τους επισκέπτες, ενώ υπήρχε και ο κήπος όπου έπαιζαν τα παιδιά τα διαλείμματα. Γενικώς, η εν λόγω μαρτυρία επιβεβαιώνει τα στοιχεία των αρχειακών πηγών σχετικά με τη διαρρύθμιση του σχολικού κτιρίου. Σύμφωνα με μία ακόμη μαρτυρία από τις συνεντεύξεις του Τσιλιγιάννη (2004, σελ. 142):

«Υπήρχε ένα σχολείο μέχρι την τετάρτη τα εβραιόπουλα της Άρτας διδάσκονταν τα εβραϊκά από τον δημοδιδάσκαλο Χαχάμ και Ραββίνο Σαούλ Μιζάν έως την τρίτη τάξη και από τον Χαχάμ Σαμουέλ στην τετάρτη τάξη. Από την πέμπτη δημοτικού μέχρι την έκτη πηγαίναμε στο χριστιανικό όπου δίδασκαν ο Χριστοδούλου και η Λουτσάρη, δηλαδή στο Β' Δημοτικό

Σχολείο Άρτας. Τα αγόρια όταν τελείωσαν το δημοτικό πήγαιναν στο Γυμνάσιο. Τα κορίτσια τους οι Εβραίοι δεν τα έστελναν στο γυμνάσιο γιατί φοβόταν τυχόν ερωτικές σχέσεις με χριστιανούς μαθητές και υπήρχε φόβος να αλλαξοπιστήσουν και να μειωθούν οι Εβραίοι σε αριθμό. Μερικά αγόρια, όταν τελείωναν το εξατάξιο γυμνάσιο της Άρτας πήγαιναν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από τη ζωή στο σχολείο μας θυμάμαι ότι στην είσοδο μπαίνοντας είχε αριστερά δυο τάξεις και δεξιά άλλες δυο και ένα γραφείο διδασκάλων. Δυο ήταν οι δάσκαλοι Εβραίοι, ο Σαμουήλ για τις μεγάλες τάξεις και ο Σαούλ για τις μικρές. Και οι δυο ήταν Ραββίνοι, ο Σαμουήλ στην Πουλιέζα και Σαούλ στην Γκρέκα. Πιο μορφωμένος ήταν ο Σαμουήλ ο αμερικανοεβραίος. Ο Σαούλ ήταν Αρτινός. Στο σχολείο ήμασταν περίπου 50 παιδιά το 1937. Θυμάμαι τον βαρύ χειμώνα κάθε ένα παιδί κουβαλούσε από το σπίτι στο σχολείο ξύλα, γιατί το σχολείο ήταν παγωμένο και είχε πολλή υγρασία». (Κούλα Σαμπά).

Από την μαρτυρία της Εβραίας Κούλας Σαμπά, γίνεται κατανοητό ότι τα εβραϊόπουλα πήγαιναν για τις τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού στο εβραϊκό σχολείο, ενώ τις δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού τις έβγαζαν στο χριστιανικό. Παράλληλα με τα ελληνικά διδάσκονταν και τα εβραϊκά, ενώ οι δάσκαλοι για τα εβραϊκά ήταν, ασφαλώς, Εβραίοι της πόλης, ιδιαίτερα δε ραββίνοι, οι οποίοι είχαν μεγάλη μόρφωση. Λίγα ήταν τα παιδιά που συνέχιζαν έπειτα στο γυμνάσιο (με δεδομένο πως τα κορίτσια συνήθως τελείωναν μόνο το δημοτικό), ενώ ακόμη λιγότερα, όσα έφευγαν για σπουδές στην Αθήνα. Η συμμετέχουσα απέδωσε αυτό το γεγονός στην προσπάθεια των Εβραίων να αποτρέψουν τυχόν έρωτες με χριστιανούς/χριστιανές και αλλαξοπιστίες των εβραιοπαίδων, κάτι που θα οδηγούσε προοδευτικά σε συρρίκνωση της κοινότητάς τους στην πόλη. Τέλος, γίνεται μνεία και για τις δύσκολες συνθήκες μάθησης στο σχολικό κτίριο, καθώς κατά τη διάρκεια του χειμώνα κάθε παιδί υποχρεούνταν να φέρνει από ένα ξύλο, που θα έκαιγαν στη σόμπα για να ζεσταθούν.

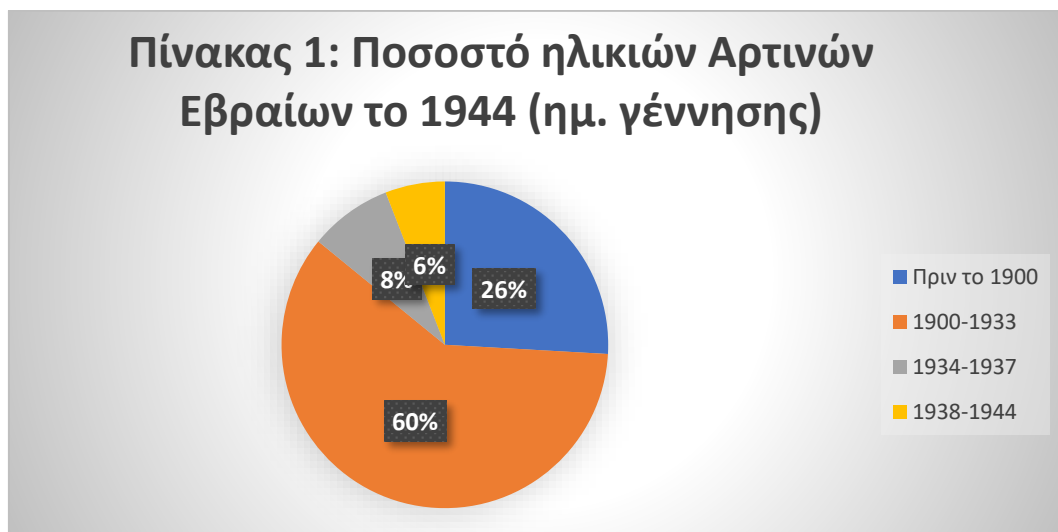
Μολονότι τα μαθητολόγια του Ισραηλιτικού Δημοτικού Σχολείου δεν ευρέθησαν, καθώς σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες αυτά καταστράφηκαν κατά την Κατοχή της πόλης από τα Γερμανικά στρατεύματα, εντούτοις ευρέθησαν μαθητολόγια του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Άρτας, του σχολικού έτους 1931-1932. Εκεί δεν ευρέθη παρά μόνο μια Εβραία μαθήτρια η Μαλκούλα Ελιέξερ (Εικόνα 24, Παράρτημα 3 από τα Κρατικά Αρχεία Άρτας), κάτι που επιβεβαιώνει την καθολική σχεδόν συμμετοχή των εβραϊόπουλων στο Μονοθέσιο

Ισραηλιτικό Δημοτικό Σχολείο, αφήνοντας εκείνους που επιθυμούσαν να φοιτήσουν δίπλα στους χριστιανούς μαθητές να αποτελούν μια πολύ σπάνια εξαίρεση. Ήταν, ουσιαστικά, ένας τρόπος να αποφευχθεί η επαφή Εβραίων και χριστιανών νέων και ένας συνακόλουθος μελλοντικός γάμος, μολονότι οι Εβραίοι δεν είχαν δικό τους Γυμνάσιο, με αποτέλεσμα εκεί όντως να φοιτούν τα νεαρά εβραϊόπουλα δίπλα σε χριστιανούς μαθητές.

«Το σχολείο της Ισραηλιτικής κοινότητας Άρτας βρισκόταν σε μια από τις άλλες δύο συνοικίες (στα Τσιμέντα) στο δρόμο προς την αγορά της πόλεως» (Εικόνα 32, Παράρτημα 4). Το σχολείο είχε δύο μεγάλες αίθουσες, μία δεξιά και μία αριστερά και ανάμεσά τους υπήρχε ένα μακρύς διάδρομος που οδηγούσε στην αυλή με διάφορα δένδρα και τουαλέτες. Η δεξιά αίθουσα ήταν χωρισμένη σε δύο χώρους. Ο ένας προοριζόταν για διδασκαλία και ο άλλος ήταν αποθήκη για το σιτάρι που η κοινότητα μοίραζε στους φτωχούς. Στην αριστερή αίθουσα γίνονταν μαθήματα, διαλέξεις και συνεδριάσεις. Στον τοίχο πίσω από την έδρα του δασκάλου υπήρχε μια επιγραφή στα εβραϊκά, η οποία έλεγε «Όπως θα κρίνεις τα έναν, θα κρίνεις όλους», δηλαδή να μη γίνονται διακρίσεις.

Στις Εικόνες 22 και 23, Παράρτημα 4 (περιοδικό «Χρονικά», τεύχος 105, Μάρτιος-Απρίλιος 1989) διαβάζουμε τα εξής από τον Αρτινό Εβραίο Σάββα Ααρών: *«Στο εβραϊκό σχολείο, που πήγαινα στο δημοτικό μέχρι τη ΣΤ΄ τάξη, έμαθα πάρα πολλά γράμματα στην εβραϊκή γλώσσα, ξέραμε και να τα εξηγήσουμε στα ελληνικά. Όλα αυτά τα μάθαμε από το ραβίνο και χαμάρ Σαμουέλ Δανιήλ, ο οποίος είχε έλθει από την Αμερική μαζί με τη γυναίκα του Τσιπορά. Δεν είχαν παιδιά, ήταν ένας άνθρωπος σοφός με μεγάλη μόρφωση. Απ' αυτόν τον άνθρωπο, εκείνη την εποχή, διδαχθήκαμε πολλά πράγματα. Σας αναφέρω ένα σχετικό περιστατικό από την τότε σχολική ζωή. Στην Άρτα υπήρχε μια Χριστιανική Ιερατική Σχολή που έβγαζε ιερείς και δημοδιδασκάλους. Κάθε τόσο λοιπόν ερχόντουσαν οι καθηγητές της σχολής να μας παρακολουθήσουν για τα μαθήματα των εβραϊκών και μέναν έκθαμβοι από τη μελέτη και την εξήγηση που τους κάναμε από τα εβραϊκά στα ελληνικά τόσο στη γραμματική όσο και στο λεξιλόγιο. Τα εξηγήσαμε όλα, όπως και όλες τις εβραϊκές ιστορίες από τα εβραϊκά στα ελληνικά. Είμαστε όλοι αγαπημένοι, κάναμε καλές συντροφίες όλα τα παιδιά του εβραϊκού σχολείου μέχρι τη ΣΤ΄ τάξη. Επίσης και η ζωή έξω από το σχολείο ήταν πολύ καλή, κάναμε παρέα αγόρια και κορίτσια στα σπίτια καθώς και χορούς μεταξύ μας, υπήρχε κάποιος κρίκος που μας συνέδεε. Υπήρχε βέβαια και κάποιο πνεύμα κατά των Εβραίων γιατί είχαμε το εμπόριο στα χέρια μας και αυτό δημιουργούσε μεγάλη αντιζηλία και πολλές φορές είχαμε και προστριβές με τους χριστιανούς. Πάντως η ζωή στα χρόνια τα δικά μου σαν μαθητής του Δημοτικού Σχολείου στα Εβραϊκά Σχολεία Άρτας ήτανε πολύ καλή».*

Αν και κατά το σχολικό έτος που συνέβη η σύλληψη και η εκτόπιση του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης (1943-1944) δεν ευρέθησαν στοιχεία για τον αριθμό των τότε μαθητών, ούτε τεκμήρια ή έγγραφα για την κατάσταση του σχολείου, εντούτοις στον Πίνακα 2, Παράρτημα 6 (από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Μνήμης Ολοκαυτώματος «Yad Vashem») υπάρχει μια πλήρης καταμέτρηση των Εβραίων θυμάτων στα στρατόπεδα εξόντωσης. Δίπλα στο ονοματεπώνυμο του κάθε θύματος, υπάρχει η ημερομηνία γέννησης – αν και σε αρκετές των περιπτώσεων αυτή δεν παρατίθεται, καθώς δεν μπόρεσε να γίνει γνωστή. Χρησιμοποιώντας τον πίνακα των θυμάτων κατέστη δυνατό να εξαχθεί ένα συμπέρασμα ως προς το ποσοστό των παιδιών σχολική ηλικίας στις 4 τάξεις του Μονοθέσιου Δημοτικού Ισραηλιτικού Σχολείου Άρτας. Οι μαθητές κατά το σχολικό έτος 1943-1944 ήταν γεννημένοι κατά την περίοδο 1937-1934, με τους γεννημένους κατά το 1937 να είναι 6 ετών το 1943 και τους γεννημένους το 1934, 9 ετών. Ο πίνακας που ακολουθεί (Πίνακας 1) παρουσιάζει το ποσοστό των Εβραίων σχολικής ηλικίας στο σύνολο του πληθυσμού (όσων παρατίθεται η ημερομηνία γέννησης):



Με βάση τον Πίνακα 1, προκύπτει πως το ποσοστό των εβραιοπαίδων σχολικής ηλικίας (Δημοτικό Σχολείο) στην πόλη της Άρτας, κατά την περίοδο 1943-1944 κυμαινόταν γύρω στο 8%. Απ' τους ερωτηθέντες, μαρτυρείται, επίσης, πως κατά την περίοδο αυτή – σύμφωνα με τα όσα θυμόταν – οι μαθητές του εβραϊκού σχολείου ήταν γύρω στους 40 με 50, αριθμός που συνάδει με το προαναφερθέν ποσοστό. Σε γενικές γραμμές, διαφαίνεται πως, προπολεμικά, η Εβραϊκή Αρτινή Κοινότητα ήταν μία κοινότητα με έντονες τις προσπάθειες μόρφωσης των νέων μελών της, προκειμένου να διαγωνιστεί και να διαποτιστεί η Κοινότητα με τις ιδιαίτερες αρχές και αξίες της, ενώ δε φαίνεται να υπήρχαν διαφορές μεταξύ των Εβραίων και των χριστιανών όσον αφορά την καθημερινή σχολική τους ζωή. Η Αγγέλη

(2017, σελ. 38) αναφέρει: «το σχολείο αποτελούσε ένα χώρο σημαντικό για τους Εβραίους καθώς έστελναν τα παιδιά τους για να μορφωθούν. Στο χώρο αυτό ο δάσκαλος αποτελούσε την κεντρική μορφή, εφόσον με τη γλώσσα, συγκεκριμένες μεθόδους και προγράμματα έπρεπε να διδάξει σε μαθητές όλων των κοινωνικών τάξεων».

Πιο κάτω, αναλύεται «ποιες ήταν οι εμπειρίες των Αρτινών Εβραίων από την περίοδο της ιταλογερμανικής κατοχής και από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης», ανάλυση που προκύπτει από το αντίστοιχο ερευνητικό ερώτημα, από κοινού με τα υποερωτήματα.

- α) Πως βίωσε η Αρτινή κοινωνία (χριστιανοί και Εβραίοι) την ιταλογερμανική κατοχή;
- β) Πότε και με ποιον τρόπο διαδραματίστηκε η σύλληψη και ο εκτοπισμός της Εβραϊκή Κοινότητας της Άρτας;
- γ) Ποιες οι εμπειρίες και ποια τα βιώματα από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης;

Η ιταλογερμανική κατοχή άφησε ανεξίτηλα σημάδια καταστροφής για τον πληθυσμό την Άρτας. Οι Εβραίοι βίωσαν στο έπακρο τη γερμανική εχθρότητα, σε αντίθεση με την ιταλική κατοχή, καθώς οι Ιταλοί περιγράφονται ως πολύ πιο φιλειρηνικός λαός και ακόμη και σε περίοδο πολέμου φέρονταν καλά στους κατοίκους της Άρτας. Οι συμμετέχοντες εβραϊκής και χριστιανικής καταγωγής αναφέρουν:

ΙΜ: *«Με τους Ιταλούς ήμασταν συγγενείς, το 80% αυτών ήταν πολύ καλοί».*

ΔΓ: *«Οι Ιταλοί ήτουνα πολύ εντάξει με εμάς, δεν είχε Εβραίους ή χριστιανούς... ώσπου, μπήκανε οι Γερμανοί, να πούμε, παραδοθήκανε οι Ιταλοί».*

ΜΚ: *«Δεν έκαναν τέτοια πράγματα οι Ιταλοί. Δε σκότωναν, δε χτυπούσαν. Αυτοί μας άφηναν δίχως φαΐ, μας πήραν... τι να σου πω. Εγώ ήμουν δώδεκα ετών όταν με πήραν οι Γερμανοί και ήρθα δεκαπέντε».*

ΒΚ: *«Όχι, όχι. Από τους Γερμανούς πολύ καλύτερα με τους Ιταλούς. Ήτανε βέβαια ένας ξένος στρατός κατοχής – δεν υπάρχει καμία αμφιβολία. Αλλά δεν ήτανε τόσο σκληροί όσο ήτανε οι Γερμανοί. Ήτανε πιο καλύτερα τα πράγματα. Αλλά εμείς εδώ ήμασταν Έλληνες, αφού υποδουλώθηκε η χώρα*

δεν θέλεις να είσαι πιεσμένος. Και οι Γερμανοί μέχρι τότε δεν είχε γίνει τίποτα, ήταν καλά τα πράγματα, όσον αφορά την κοινότητα των Εβραίων».

Η φτώχεια συνεχώς γιγαντωνόταν και όλοι – χριστιανοί και Εβραίοι – είχαν μεγάλα οικονομικά προβλήματα και σε κάποιες περιπτώσεις προβλήματα επιβίωσης. Η άφιξη των κατοχικών γερμανικών στρατευμάτων αποτέλεσε το μεγαλύτερο πλήγμα και η πείνα, η φτώχεια και οι κακουχίες έφτασαν στο ζενίθ. Συγκέντρωναν τους Εβραίους, μπαίνοντας στα σπίτια τους και συλλαμβάνοντάς τους με το ζόρι, τους πήγαιναν στο Άουσβιτς ή στην Πολωνία.

Είναι γενικά παραδεκτό πως θα μπορούσαν να είχαν κρυφτεί οι Εβραίοι και να γλιτώσουν τη σύλληψη, αν υπήρχε σωστή και έγκαιρη πληροφόρηση, ότι έχουν προηγηθεί συλλήψεις Εβραίων σε άλλες πόλεις της Ελλάδος από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής. Πολύ λίγοι το γνώριζαν ή το πίστεψαν και διέφυγαν στα βουνά, ενώ οι περισσότεροι έμειναν πίσω γιατί δεν φαντάζονταν πως θα συμβεί κάτι ανάλογο στην ίδια τους την πόλη. Ακόμη περισσότερο, μια σειρά συνδυαστικών παραγόντων εμπόδισε τους Εβραίους της Άρτας να φύγουν, ακόμη και όταν οι Γερμανοί έφτασαν στην πόλη και παρότι είχε προηγηθεί η σύλληψη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και γενικά του Μακεδονικού χώρου. Όπως το θέτει ένας από τους συμμετέχοντες στην έρευνα Αρτινούς Εβραίους:

ΙΜ: *«Σας είπα. Είχαμε την εντύπωση ότι θα τελειώσει ο πόλεμος και ότι οι Γερμανοί δεν θα προβούν σε διωγμούς».*

Ένας από τους συμμετέχοντες στην έρευνα, θίγει μία πολύ σημαντική πτυχή της περιόδου των συλλήψεων των Εβραίων από τα κατοχικά στρατεύματα. Διαφαίνεται πως οι Εβραίοι της Άρτας γνώριζαν για τα γεγονότα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, αλλά δεν μπορούσαν να γνωρίζουν για την τύχη των συλληφθέντων, καθώς το ναζιστικό καθεστώς είχε «στεγανοποιήσει» τα στρατόπεδα εξόντωσης και ειδικά το Άουσβιτς-Μπίρκενάου από πλευράς επικοινωνίας:

ΜΣΒ: *«Κοίτα: ένα, δεν υπήρχε πληροφόρηση. Μην βλέπεις εμείς που έχουμε ίντερνετ, που έχουμε ειδήσεις... τότε δεν είχανε τίποτα. Ένα είναι ότι δεν είχανε σωστή πληροφόρηση. Όχι, ότι δεν είχαν πληροφόρηση – ήξεραν ότι κάτι γίνεται. Δεν είχαν πλήρη πληροφόρηση. Ένα είναι αυτό που πολλοί το λένε. Δεύτερον είναι ότι δε φανταζόντουσαν το μέγεθος. Δηλαδή, μπορεί να ‘ξεραν ότι τους ‘πιασαν, δεν ‘ξεραν όμως την όλη συνέχεια που εμείς ξέρουμε τώρα. Γιατί, όλα αυτά που γινόντουσαν μετά στους Εβραίους που ‘φευγαν, τα μάθαμε πολύ-πολύ-πολύ αργότερα».*

Τροχοπέδη στην φυγή των Εβραίων της Άρτας προς τα βουνά αποτέλεσαν, από τη μία πλευρά οι εκτεταμένες οικογένειες της εποχής, καθώς δεν ήταν εφικτό πολλά άτομα να μετακινηθούν ταυτόχρονα στα απότομα ηπειρώτικα βουνά, από την άλλη, οι εμφύλιες διαμάχες και συγκρούσεις μεταξύ των σωμάτων του ΕΔΕΣ (Ναπ. Ζέρβας) και του ΕΛΑΣ, που είχαν ήδη ξεκινήσει επί κατοχής. Οι Εβραίοι δίσταζαν να καταφύγουν στα ορεινά χωριά, διότι έτσι θα γινόταν μέρος της σύγκρουσης:

ΔΓ: *«Και θέλαμε να φύγουμε, να πούμε, αλλά πώς να πας με δέκα άτομα; Θέλαμε, θέλαμε, αλλά πώς με τους Ιταλούς, αλλά να γυρίζεις πώς με δέκα άτομα; Υπήρχαν στην Ελλάδα οι «ζερβικοί» να πούμε, υπήρχε το Ε.Λ.Α.Σ. και το Κ.Κ.Ε. Με αυτά τι γινότανε: Τα χωριά που πηγαίναμε, που ήμασταν, αυτή την εβδομάδα ήτουνα επί κατοχής των ζερβικών. Γιατί σε όλη τη βόρεια Ελλάδα, στην περιοχή Γιάννενα, Κοζάνη, Έδεσσα ήτουνα ζερβικοί, αλλά ήτουνα ζερβικοί και την άλλη εβδομάδα ήτανε το Ε.Λ.Α.Σ. Και ρωτούσαν: «είσαστε ζερβικοί εσείς, εσείς είσαστε ΕΛΑΣίτες»; Δεν μπορούσαμε να τρέχεις με δέκα άτομα, οικογένεια ολόκληρη. Έτσι έγινε και μετά οι Γερμανοί δεν μας αφήσαν να φύγουμε κι όλες οι Γερμανοί».*

Μερικοί νέοι που ήθελαν να φύγουν δεν το έκαναν γιατί δεν ήθελαν να αφήσουν την οικογένειά τους πίσω. Οι Εβραίοι είχαν ισχυρό το αίσθημα της οικογένειας και των οικογενειακών δεσμών. Οι συμμετέχοντες περιέγραψαν τη στιγμή της σύλληψης με τον ίδιο τρόπο δίνοντας έμφαση στον αιφνιδιασμό των Γερμανών. Όλοι οι συμμετέχοντες περιγράφουν τη στιγμή της αιφνιδίας σύλληψης τους και τη συγκέντρωσή τους σε έναν

κινηματογράφο. Αναφέρουν δε, πως στη σύλληψη έπαιξαν ρόλο και ορισμένοι Έλληνες χριστιανοί της Άρτας.

Σχετικά με τη στιγμή της σύλληψης και την άγνοια για την μετέπειτα τύχη των συλληφθέντων Εβραίων, ένας εκ των ερωτηθέντων αναφέρει:

ΜΣΑ: «Δεν μπορούσε να πάει ο άνθρωπος νους στο ότι μπορεί να τους παίρνανε για να τους εξοντώσουν... Δεν μπορεί να περάσει από το μυαλό κανενός ανθρώπου που έχει τη στοιχειώδη λογική, εκτός κι αν είσαι τόσο πια καχύποπτος που – ξέρεις – σκέφτεσαι το ανάποδο. Εκείνοι ήταν σαν τα βόδια εκεί και τους τσακώσαν όλους. Μπουκάρανε μέσα στα σπίτια».

Πολλοί συμμετέχοντες ανέφεραν ότι ορισμένοι χριστιανοί, κατά τη σύλληψη των Εβραίων, συνόδευαν και βοήθησαν τους Γερμανούς στρατιώτες. Επίσης, τα δεδομένα της έρευνας δείχνουν ότι οι απόψεις δίστανται όσον αφορά την υποστήριξη που έλαβαν οι Εβραίοι από τους χριστιανούς, κατά τη δύσκολη στιγμή της κράτησής τους στον κινηματογράφο «Ορφέα» και της αναχώρησής τους για το άγνωστο. Ορισμένοι από όσους ρωτήθηκαν λένε ότι οι χριστιανοί χάρηκαν με αυτό (μάλιστα χτυπούσαν παλαμάκια), ενώ άλλοι πως έσπευσαν να τους συμπαρασταθούν ή ακόμη και προσπάθησαν να τους κρύψουν στα σπίτια τους. Οι συμμετέχοντες εβραϊκής καταγωγής αναφέρουν σχετικά:

ΚΣ: «...είκοσι επτά Μαρτίου, η ώρα οκτώ το βράδυ χτύπαγαν στις γειτονιές που ήμασταν όλο Εβραίοι οι Γερμανοί μαζί με Έλληνες, οι οποίοι υπέδειξαν τα σπίτια των Εβραίων. Και χτύπαγαν την πόρτα ντούγκου, ντούγκου, ντούγκου, ντούγκου [μιμείται τον ήχο του χτυπήματος], έμπαιναν μέσα και σου έλεγαν: «σε δέκα λεπτά ό,τι μπορείτε να σηκώσετε επάνω σας και θα βγείτε έξω».

Μολονότι, μαρτυρούνται και μεμονωμένες περιπτώσεις διευκόλυνσης των γερμανικών αποσπασμάτων εκ μέρους κάποιων χριστιανών κατοίκων της πόλης, κατά τη διάρκεια των

συλλήψεων των Εβραίων, οι αφηγητές δεν μιλούν – καθώς συχνά δεν γνωρίζουν – για τα βαθύτερα κίνητρα τέτοιων πράξεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ακόλουθη μαρτυρία Εβραίας που επέζησε:

ΜΚ: *«Εγώ σου λέω είχα μια γειτόνισσά μ' που καθόμασταν μέρα-νύχτα μαζί, δηλαδή τρώγαμε σ' ένα πιάτο εγώ κι αυτή. Κι αυτή η ίδια, όταν ήρθαν οι Γερμανοί – ήμουν μέσα εγώ δεν μας είδε κανένας – και τους λέει τους Γερμανούς: «εδώ μέσα σ' αυτό το σπίτι, είναι Εβραίοι εδώ». Και μπήκε μέσα και μας πήρε όλους. Αυτή τα είπε».*

Πέρα από τις περιπτώσεις χριστιανών κατοίκων, οι οποίοι συνεργάστηκαν με τον κατοχικό στρατό, υπάρχουν και οι περιπτώσεις χριστιανών Αρτινών που προσφέρθηκαν να φυγαδεύσουν τους Εβραίους προκειμένου να γλιτώσουν από τον γερμανικό στρατό κατοχής. Αυτό περιγράφεται στην ακόλουθη μαρτυρία:

ΤΚ: *«.....αλλά είχε ακουστεί ότι θα μπαίνανε οι Γερμανοί και αυτά και πήρε το γιο του και τον πήγανε κάτι φίλοι του χριστιανοί και του λέγανε έλα να σε κρύψουμε στα βουνά».*

Ακόμη και τη στιγμή της σύλληψης και κατά τη διάρκεια της αναχώρησης των Εβραίων από την πόλη της Άρτας, ένα κομμάτι του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης, έδειξε την συμπαράστασή του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, οι συμμαθητές του Ισαάκ Μιζάν, οι οποίοι ακολούθησαν την πορεία των κατοχικών δυνάμεων που έπαιρναν τους Εβραίους για το Άουσβιτς (όπως αποδείχθηκε αργότερα), από τον κινηματογράφο μέχρι και τις όχθες του ποταμού Άραχθου:

ΙΜ: *«Εμένα ήρθαν οι συμμαθητές μου [καθώς αναχωρούσαμε από την Άρτα] και βγήκαν έξω μέχρι το ποτάμι και ξαναγύρισαν πίσω».*

Σύμφωνα με δύο εκ των επιζώντων Εβραίων που επέστρεψαν από το Άουσβιτς, τους Δανιήλ Γιοχανά και την Μάλκα Κούλια την ώρα της αναχώρησής των Εβραίων από την Άρτα, ορισμένα άτομα από την χριστιανική Αρτινή κοινότητα είχαν βγει στους δρόμους και χειροκροτούσαν, εκφράζοντας προφανώς την ικανοποίηση για την φυγή του συνόλου των Εβραίων. Μολονότι είναι δύο οι επιζώντες που μαρτυρούν αυτό το γεγονός, καμία άλλη πηγή ή μαρτυρία δεν το επιβεβαιώνει. Συνεπώς, οι μαρτυρίες αυτές – αν δεν ευσταθούν – μπορούν να αποδοθούν στην πικρία των Αρτινών Εβραίων, για το ότι οι χριστιανοί δεν εμπόδισαν τη σύλληψή τους. Οι μαρτυρίες αυτές έχουν ως εξής:

ΔΓ: *«Όχι, όχι δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα [οι χριστιανοί κάτοικοι της Άρτας]. Και εγώ να σου πω. Εμάς μας πήραν από τον Ορφέα τον κινηματογράφο το Σάββατο το πρωί και ψιχάλιζε και οι Έλληνες ήταν σε όλο το δρόμο και χτυπάγαν παλαμάκια».*

ΜΚ: *«[Οι χριστιανοί Αρτινοί] χτυπούσαν παλαμάκια».*

Παρά τις όποιες μαρτυρίες, οι οποίες μιλούν για βοήθεια μεμονωμένων χριστιανών προς το γερμανικό καθεστώς και έκφραση ικανοποίησής τους για την σύλληψη των Εβραίων, εντούτοις υπάρχουν και αντίθετες μαρτυρίες που μιλούν για συμπαράσταση εκ μέρους των χριστιανών, ακόμη και για προσφορά φαγητού, παρά τη φτώχεια της περιόδου. Η παρακάτω μαρτυρία είναι χαρακτηριστική και εκφράζει την φιλία που συνέδεε ένα χριστιανό και έναν Εβραίο και τις πράξεις τους, τις τελευταίες αυτές στιγμές:

ΑΤ: *«Και θυμάμαι – αυτό το θυμάμαι, μη το ξεχάσω – όταν τους έπιασαν οι Γερμανοί τους Εβραίους, έμαθε ο πατέρας μου... μάθαμε τότε το πρωί ότι έπιασαν τους Εβραίους και πήγε ο πατέρας μου εκεί, που τους είχαν μαντρωμένους – δεν ξέρω πού ακριβώς τους είχαν όμως. Και πήγε ο πατέρας μου και βρήκε... και της λέει της μάνας μου τότε θυμάμαι: «Ετοίμασε τίποτα να πάω στον Σαμπίνο, γιατί τους έχουνε οι Γερμανοί».*

Τελικά εγώ δεν ξέρω τι ετοίμασε, ένα δεματάκι – ό,τι είχαμαν, Κατοχή καταλαβαίνεις τώρα – και τα πήγε. Και του λέει αυτός: «Κωστάκη», του λέει του πατέρα μου. «Θα πας στο σπίτι, από κάτω απ' τη σκάλα να ανοίξεις την πόρτα, από κάτω από τη σκάλα έχω δέρματα. Θα τα πάρεις και θα τα εργαστείς εσύ. Δεν θα πεις σε κανέναν τίποτα, στα κάνω δώρο», του είπε τότε. Και του λέει ο πατέρας μου: «Άκου να σου πω. Εγώ θα πάω και θα τα πάρω αν θα τα βρω [κι όπως δεν τα βρήκε] και αν θα τα βρω και θα τα φυλάζω», του είπε ο πατέρας μου «κι άμα γυρίσεις με το καλό θα σου τα δώσω». «Εμείς δεν ξαναγυρίζουμε Κωστάκη», του είπε ο Σαμπίνος τότε. «Δεν θα ξαναγυρίσουμε».

Σημαντική είναι και η μαρτυρία χριστιανού κατοίκου, ο οποίος ως παιδί είχε βρεθεί μπροστά στην επιβίβαση των Εβραίων στα οχήματα και στην αναχώρησή τους από την Άρτα. Οι εικόνες που περιγράφονται είναι παραστατικές, καθώς οι άνθρωποι έμπαιναν βιαστικά στα οχήματα και χωριζόταν οικογένειες μέσα σε κλίμα τρόμου, οδύνης και θρήνου:

ΒΚ: «Κάτου στην πλατεία – που είναι ο Κρόνος τώρα – ήταν ένα κινηματό... θέατρο. Ένα παλιό, αυτουνού του πατέρα που 'ταν εδώ του παιδιού. Ο πατέρας του, το 'χε. Και τους 'βαλαν μέσα εκεί. Άνδρες, γυναίκες, βόδια, γίδια... ό,τι να 'ναι. Ξέρω γω τι πήραν εκεί πέρα, όλα τα πήραν εκεί και τους έβαλαν μέσα. Και μετά από λίγο, ήρθαν αυτοκίνητα φορτηγά και κόλλησαν στην πόρτα και τους μάζευαν απάνω στα φορτηγά. Όχι μάνα και παιδί και πατέρας και γυναίκα... όποιον πάρει ο Χάρος. Δεν έβλεπε ο πατέρας – ήταν σε άλλο αυτοκίνητο. Η μάνα φωνές, κακό, οδυρμούς... Ήμαν εκεί, πήγα και τους έβλεπα».

ΒΚ: «Κατ' αρχήν δεν το θυμάμαι [να χτύπησε κάποιος παλαμάκια την ώρα της αναχώρησης], αλλά απ' ότι είδα... δεν είδα ποτέ... είδα μεγάλη συμπαράσταση της πόλεως στους Εβραίους. Και πολλή θλίψη ήταν, γιατί είχαμε γίνει ένα με τους Εβραίους, ήταν Αρτινοί. Φωνές, κακό, κλάματα, οδυρμοί ακουγόταν μέχρι πέρα: «Πού πάμε αδέρφια; Φεύγουμε, μας

παίρνουν!». Ξέρω γω τι έλεγαν οι άνθρωποι εκεί πέρα... δεν είπαν τίποτα άλλο εκεί πέρα. Και φύγανε και τους πήραν πέρα να φύγουν, ξέρω γω στην Αυστρία πάνω».

Η διαδρομή από την Άρτα μέχρι το Άουσβιτς διήρκησε πάνω από 10 μέρες, με αρκετές ενδιάμεσες στάσεις στο Αγρίνιο, την Πάτρα και την Αθήνα και ύστερα με τρένα προς το Άουσβιτς. Στοιβαγμένοι μέσα σε φορτηγά οχήματα και τρένα, που μετέφεραν εμπορεύματα, ορισμένοι πέθαιναν στο ταξίδι από τα βάσανα και τις κακουχίες. Κατά την άφιξή τους εκεί γινόταν η διαλογή: τα βρέφη, τα παιδιά και οι ηλικιωμένοι ήταν τα πρώτα θύματα, ενώ οι άντρες και οι γυναίκες που κρίνονταν κατάλληλοι να εργαστούν σκληρά, παρέμεναν ζωντανοί μόνο και μόνο για αυτό το σκοπό.

Οι συνθήκες που αντίκρυσαν οι συλληφθέντες στα στρατόπεδα συγκέντρωσης ήταν πρωτοφανείς και απάνθρωπες. Ο φόβος και ο τρόμος κυριαρχούσαν στην καθημερινότητα, η βία, ο σαδισμός και οι μαζικοί θάνατοι είχαν τον πρώτο λόγο. Με την άφιξη των συλληφθέντων στα στρατόπεδα, γινόταν διαλογή μεταξύ των ατόμων που ήταν σε θέση να δουλέψουν σε καταναγκαστικά έργα και εκείνων που λόγω ηλικίας (π.χ. ηλικιωμένοι ή παιδιά), ασθενειών ή άλλων προβλημάτων δεν μπορούσαν να εργαστούν στις εξαιρετικά σκληρές συνθήκες εργασίας. Οι δεύτεροι οδηγούνταν κατευθείαν στο θάνατο. Πολλοί ερωτηθέντες, απέφευγαν να μιλήσουν για τις εμπειρίες και τα βιώματα από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, ενώ όσοι βρήκαν το κουράγιο να αναφέρουν κάποιες λεπτομέρειες, μίλησαν για ομαδικούς θανάτους με δηλητηριώδη αέρια, για σκληρές συνθήκες εργασίας, για έλλειψη τροφής, για θανάτους σε φούρνους. Κάθε οικογένεια είχε τουλάχιστον από έναν νεκρό. Σχετικά με τη διαδρομή μετά την αναχώρηση από την Άρτα και τις συνθήκες διαβίωσης στα στρατόπεδα εξόντωσης αναφέρθηκε από τους επιζώντες:

ΚΣ: «Τελικά μας μάσανε όλους το βράδυ, μας βάλανε σε μία σάλα που ήτανε σινεμά, μετά την άλλη μέρα φέρανε και τους Γιαννιώτες, φέρανε και τους Πρεβεζάνους⁶ – τους Εβραίους τώρα σου μιλάω – και μας συγκεντρώσανε και μας βάλανε στα φορτηγά αυτοκίνητα τα οποία μας

⁶ Οι πληροφορίες αυτές κρίνονται ως ανακριβείς, καθώς οι μεν Πρεβεζάνοι Εβραίοι όντως ακολούθησαν την ίδια διαδρομή με τους Αρτινούς, οι δε Γιαννιώτες Εβραίοι, ωστόσο, ακολούθησαν άλλη διαδρομή μετά τη σύλληψή τους (Μέτσοβο, Λάρισα).

πήγανε στο Αγρίνιο σ' ένα εργοστάσιο. Από καπνά ήταν αυτό το εργοστάσιο, το οποίο δεν λειτουργούσε».

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τη στάση των κατοχικών δυνάμεων στο εργοστάσιο «Παπαστράτος» στο Αγρίνιο και την κράτηση των αιχμαλώτων εκεί, όπου και έγινε η καταλήστευσή τους από τους Γερμανούς στρατιώτες. Αναγκάστηκαν, ουσιαστικά, να παραδώσουν όλα τα τιμαλφή όπως φαίνεται από τις ακόλουθες μαρτυρίες:

ΔΓ: «Στο Αγρίνιο, εκεί μας πήρανε όλα τα χρυσαφικά. Ήμασταν εκεί πέρα... υπήρχε πληθωρισμός μες στην Ελλάδα, ξέρετε με την κατοχή, τα λεφτά... Ένα πακέτο φρούτα, είχε δύο εκατομμύρια. Γινότανε όλα με αγγλικές λίρες, γιατί οι Άγγλοι έριχναν με τα αεροπλάνα, κιβώτια με λίρες. Στην Πάτρα, μετά κατευθείαν Αθήνα και μετά κατευθείαν στη Γερμανία. Οκτώ – εννιά ημέρες κάναμε».

ΜΣΑ: «Ο επόμενος σταθμός ήτανε το εργοστάσιο του Παπαστράτου – κλεισμένοι στα φορτηγά τα στρατιωτικά – και τους πήγαιναν... αφενός μεν τους 'κλεισαν το πρώτο βράδυ στον κινηματογράφο Ορφέα – εκεί που είναι σήμερα το ξενοδοχείο, τώρα θα θυμηθώ και θα σου πω... – και στη συνέχεια τους μετέφεραν με φορτηγά στρατιωτικά, και επιταγμένα μπορεί να ήτανε, στο εργοστάσιο του Παπαστράτου στο Αγρίνιο. Όπου εκεί τους έγδυσαν στην κυριολεξία και τους πήραν και ό,τι τιμαλφή μπορεί να είχανε κουβαλήσει τελευταία στιγμή. Τους απογύμνωσαν και τους είπαν «ρίχνετε ό,τι έχετε μέσα σ' αυτά τα κουτιά».

Πέρα από την καθαυτό καταλήστευση των Εβραίων από τους Γερμανούς στρατιώτες, οι αιχμάλωτοι ένιωσαν και εξευτελισμό, καθώς πρώτα αναγκάστηκαν να γδυθούν πλήρως, να ανεβούν σε ένα υπερυψωμένο σημείο και μέσα σε μεγάλα κιβώτια να ρίξουν ό,τι πολύτιμο κουβαλούσαν:

ΚΣ: *«Πάρα πολύ χάλια. Πρώτα-πρώτα, προτού το εργοστάσιο είχε μια γέφυρα πάρα πολύ μεγάλη, δεν ξέρω τι μετέφερε σαν εργοστάσιο, το οποίο μας είπαν οι Γερμανοί «εδώ θα γδυθείτε, θα πάρετε το χρυσό και θα ανεβείτε αυτή την γέφυρα επάνω». Είχανε κιβώτια για να ρίχνουμε το χρυσό. Γυμνοί, ολόγυμνοι... γυναίκες, άντρες, γέροι, νέοι, παιδάκια, όλοι θα περάσουμε από αυτή τη γέφυρα. Λοιπόν, φαντάσου τι ντροπή, σε εκείνη την περίοδο πώς ήτανε... χάλια. Περνάμε επάνω, κάθε ένας έριξε κάτι και ό,τι πήραμε από το σπίτι, ό,τι πρόλαβε γιατί άλλοι τα είχανε θαμμένα, άλλοι τα είχανε πρόχειρα, άλλοι τα είχανε, ξέρω 'γω, σ' ένα πατάρι, κάπου. Όσοι μπόρεσαν και πήρανε, καλώς. Περάσαμε από αυτή τη γέφυρα, δεν ικανοποιήθηκαν οι Γερμανοί με τα χρυσαφικά... τα είδαν σχεδόν άδεια, τώρα... κάτι, κάτι έριχνε ο καθένας. Αρχισαν αυτοί τις φωνές ότι «εάν δεν φέρετε και τα υπόλοιπα χρυσαφικά, τι έχετε, λίρες, τι έχετε, όλα, θα σας σκοτώσουμε εδώ. Αναγκαστήκαμε πάλι, άλλη μια βόλτα να πάρουμε, τι έχουμε, υπόλοιπα...».*

Έπειτα από την ήδη υπάρχουσα ταλαιπωρία και τον εξευτελισμό που υπέστησαν οι Εβραίοι, κατά τη διαδρομή τους προς την Αθήνα, στη συνέχεια είχαν να αντιμετωπίσουν και χειρότερες κακουχίες και ταλαιπωρία κατά τη διαδρομή προς το Άουσβιτς/Μπίρκενάου, μέσα στα τρένα. Η παραμονή στην Αθήνα ήταν πολύ σύντομη και αμέσως ξεκίνησε το ταξίδι προς τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, δίχως ως τότε οι επιβαίνοντες να έχουν την παραμικρή ιδέα για το που οδηγούνται και τι τους περιμένει εκεί όπου θα πήγαιναν.

ΜΣΑ: *«Και στη συνέχεια, μετά Αθήνα και από την Αθήνα – το σταθμό Λαρίσης – πιάνουνε τα τρένα κατευθείαν για το Άουσβιτς, της Πολωνίας».*

ΜΣΒ: *«Εγώ ξέρω ότι τους μεταφέρανε στην Αθήνα και από την Αθήνα τους πήρανε με τρένα και του πήγανε στην Πολωνία. Τους Αρτινούς. Τους Γιαννιώτες τους πήγαν στη Λάρισα. Και από τη Λάρισα τους πήγαν και*

τους πήγανε... στη Λάρισα κι όλας, υπήρχε ένα μικρό σαν γκέτο και τους Γιαννιώτες τους πήγαν στη Λάρισα, τους ένωσαν με τους Λαρισαίους Εβραίους και από εκεί τους διώζανε με τρένα. Ενώ τους Αρτινούς, για κάποιο λόγο ξέρω ότι τους φέρανε στην Αθήνα και από την Αθήνα τους διώζανε».

Οι συνθήκες διαβίωσης μέσα στα βαγόνια, κατά τη διάρκεια της μεταφοράς τους προς τα στρατόπεδα εξόντωσης περιγράφονται ως απάνθρωπες. Τα περιττώματα των επιβαινόντων συγκεντρώνονταν μέσα στα ίδια τα βαγόνια όπου διέμεναν. Στα ίδια σημεία έτρωγαν το λιγοστό φαΐ που τους παρείχαν, μέσα υπήρχαν και τα πτώματα όσων πέθαιναν από τις δύσκολες συνθήκες, μέσα υπήρχαν και τα βρέφη των γυναικών που αναγκάστηκαν να γεννήσουν εκεί.

ΚΣ: «Στα βαγόνια μέσα είχανε τα καζάνια που πηγαίναν στο μέρος... εκτός που ήμασταν φουλ, εβδομήντα-εβδομήντα πέντε άτομα ήμασταν σε κάθε τρένο [βαγόني], μέσα υπήρχε το ψωμί, μέσα υπήρχαν η τουαλέτα, μέσα υπήρχαν οι πεθαμένοι γιατί πέθαιναν και πολλοί μες στα βαγόνια. Μέσα στο δικό μου, πάντως, το βαγόني γεννήσανε και δύο γυναίκες, αναγκάστηκαν να γεννήσουνε. Κακήν κακώς ώσπου να φτάσουμε δεκατρείς μέρες στην Πολωνία. Ανοίζανε κανα-δυο, τρεις φορές να αδειάσουνε τους τενεκέδες, γιατί εφόσον πηγαίναμε εκεί αδειάζανε κάθε δυο, τρεις μέρες γιατί θα... εκτός που θα πεθαίναμε από τη βρώμα, εκτός που δεν μπορούσες να ζήσεις, αν είναι δυνατόν σ' ένα βαγόني εβδομήντα άτομα και να έχεις και όλα αυτά τα επιπλέον. Τελικά φτάσαμε στην Πολωνία».

Το πιο δύσκολο και τραγικό κομμάτι, που είχε να αντιμετωπίσει ο εβραϊκός πληθυσμός μετά την πολυήμερη διαδρομή του και τους ήδη υπάρχοντες θανάτους συγγενών, φίλων και συμπολιτών δεν ήταν άλλο, ασφαλώς, από το ίδιο το Άουσβιτς με τα καταναγκαστικά έργα, τους μαζικούς θανάτους, τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης, την ελλιπή σίτιση και τις ποικίλες βιαιοπραγίες, εξευτελισμούς και κακοποιήσεις. Πολλοί, με το που φτάσανε στο στρατόπεδο, έχασαν από τα μάτια τους συγγενείς και φίλους, οι οποίοι

απευθείας στάλθηκαν στο θάνατο. Αναφέρουν συγκεκριμένα ορισμένοι εκ των συμμετεχόντων:

ΜΚ: *«Δεν... τίποτα δεν είδα. Εμείς ψάχναμε τη μάνα μας, τα αδέρφια μας. Είχα οκτώ αδέρφια εγώ, οκτώ αδέρφια και η μάνα μου μαζί. Δίπλα ήταν ο αδερφός του πατέρα μου... όλοι, όλοι μαζί ήμασταν εκεί. Τους πήραν και τους έκαψαν όλους, αυτή τη στιγμή μόλις μπήκαν τους έκαψαν όλους. Ρωτάμε: «Που είναι η μάνα και ο πατέρας;». Και βγαίνει μία και λέει: «ωωω... τώρα ζητάς τη μάνα σου. Η μάνα σου τώρα θα έχει γίνει στάχτη. Έγινε στάχτη και η μάνα σου και ο πατέρας σου και όλοι».*

Αμέσως μετά την άφιξη των αιχμαλώτων Εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης έγινε και η διαλογή τους: σε ξεχωριστές πτέρυγες οι άνδρες, σε ξεχωριστές οι γυναίκες με τα παιδιά. Οι υγιείς ξεκίνησαν αμέσως τα καταναγκαστικά έργα:

ΔΓ: *«Μας πήρανε, να πούμε, μας πήγανε στην Αθήνα μες στις φυλακές του Κορυδαλλού ή στο Χαϊδάρι, δεν θυμάμαι κι εγώ τώρα και μετά μας πήρανε στην Γερμανία, στις 11 Απριλίου 1944 φθάσαμε μες στο Άουσβιτς. Αμέσως, μας κάνανε εξέταση και μας χωρίσανε· οι άντρες σε ξεχωριστά, οι γυναίκες σε ξεχωριστά με τα παιδιά και βγάλανε γυναίκες για δουλειά, άντρες για δουλειά. Το ίδιο βράδυ τους βάλανε στους θαλάμους των αερίων, ξέρετε τι είναι; Αυτό εξατμίζεται με τη ζέστη του ανθρώπου. Δύο χιλιάδες άτομα σε μια μεγάλη αίθουσα, ερχόταν οι Γερμανοί, ρίχνανε τα χαλίκια αυτά – ήταν σαν πετράκια να πούμε – και από τη ζέστη, ύστερα από δύο λεπτά... Τι έκανε το αέριο αυτό; Δεν ήταν αέριο και ακριβώς το οξυγόνο, το διαλύανε το οξυγόνο και ο κόσμος δεν είχε οξυγόνο, ας πούμε, στην – το έχουμε στα ελληνικά, πώς το λένε; - καρδιακή... κυκλοφορία».*

Μια σχετικά άγνωστη πτυχή της ιστορίας των στρατοπέδων συγκέντρωσης είναι η εξέγερση που μεθοδεύτηκε και πραγματοποιήθηκε από τους Έλληνες Εβραίους αιχμαλώτους στο Άουσβιτς.

Το ημερολόγιο έγραφε 7 Οκτωβρίου 1944 και ήταν ημέρα Σάββατο. Οι ναζί ήταν να οδηγήσουν 200 Έλληνες και Ούγγρους Εβραίους για εξόντωση. Αρχίζουν να διαβάζουν τα ονόματα από τις λίστες του θανάτου, μόνο που κανείς δεν απαντά. Αντιθέτως, ακούγεται στα ελληνικά μια φωνή που ρωτά αν «θα γίνει ναι ή όχι το ντου που λέγαμε;». Και γίνεται. Ορμούν και αφοπλίζουν τους φρουρούς και οχυρώνονται στο Κρεματόριο 3 με τα λιγοστά εφόδια που διαθέτουν, αναμένοντας τις εξελίξεις. Στο διπλανό κρεματόριο έχει σημάνει συναγερμός: πέφτουν οι πρώτοι πυροβολισμοί. Τραυματίζονται κάποιοι Γερμανοί στρατιώτες και για λίγο μοιάζει πως η κίνηση θα είναι επιτυχημένη. Η μάχη αποδεικνύεται άνιση. Οι κρατούμενοι ανατινάζουν το κρεματόριο και διαφεύγουν στο δάσος. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, από τους 451 εβραίους που πήραν εκείνη τη μέρα στην εξέγερση, οι 300 ήταν ελληνικής καταγωγής. Επέζησαν μόλις 26. Ένας από αυτούς, ο Θεσσαλονικιός Μαρσέλ Νατζαρή, έφεδρος δεκανέας στο Αλβανικό μέτωπο, θυμάται στο συγκλονιστικό χειρόγραφο του πως «έστω και διά ολίγα λεπτά, ευρέθησαν ελεύθεροι» (Η εξέγερση των Ελλήνων Εβραίων του Άουσβιτς, 2019).

Ένας από τους επιζώντες, συμμετέχοντες στην έρευνα αφηγήθηκε ότι ο αδερφός του πήρε μέρος στην εξέγερση αυτή και πως πέθανε στα χέρια του. Από τα οκτώ αδέρφια που ο ίδιος είχε, μόνο αυτός κατάφερε να επιστρέψει από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης:

ΔΓ: «Έξι αδερφές είχα, δέκα άτομα και έμεινα μόνος μου. Έξι αδερφές, δύο αδέρφια και η μάνα μου. Ο ένας δούλεψε στο κρεματόριο και εκεί σκοτώθηκε που κάνανε επανάσταση. Κάψανε τους φούρνους, είχανε πολεμοφόδια... αλλά πολλοί σκοτωθήκανε. Ο μεγάλος αδερφός μου, πέθανε δύο μήνες προτού απελευθερωθούμε, πέθανε στα χέρια μου».

ΜΣΒ: «Τίποτα απολύτως. Ταξιδεύανε για έξι – επτά ημέρες σε κάποια βαγόνια που μετέφεραν εμπορεύματα – κλειστά, εντελώς κλειστά – στοιβαγμένοι ένας πάνω στον άλλον, χωρίς τουαλέτα, χωρίς φαγητό, χωρίς νερό, χωρίς τίποτα. Και κάποιοι, βεβαίως, ασθενείς και γέροντες τελειώσαν και μέσα στα τρένα. Και με την άφιξή τους πια στο στρατόπεδο – το τρένο έμπαινε πια μέσα στο στρατόπεδο – γινότανε γρήγορα η πρώτη διαλογή, απ' το κατέβασμα από τα τρένα κι όλας. Όσοι ήταν γυναικόπαιδα

– ήταν γυναίκες και κρατούσαν ένα μωρό στην αγκαλιά τους ή και μικρά παιδιά – αυτοί πήγαιναν κατευθείαν για εκκαθάριση».

Όπως μαρτυρείται, ορισμένοι από τους Εβραίους ήταν επιφορτισμένοι από το ναζιστικό στρατό με την δουλειά να καίνε τους νεκρούς από τους θαλάμους των αερίων, κάτι που τους προκαλούσε αποστροφή αλλά και τύψεις, ενώ το καθημερινό τους πρόγραμμα περιλάμβανε ξύπνημα τα ξημερώματα και καταμέτρηση για την περίπτωση δραπέτευσης, καθώς και άλλες σκληρές δουλειές:

ΜΚ: «Ο αδερφός μου ήταν στη Γερμανία, αυτουνού του έδιναν να κάψουν τους [νεκρούς από τους θαλάμους αερίων] Εβραίους στο κρεματόριο. Αυτός δεν μπορούσε να τους καίει, δεν μπορούσε. Λέει «τι να κάνω, αφού είναι Εβραίος κι εγώ το ίδιο, το αίμα μου...». Έβλεπε που τους καίει, φοβόταν. Απ' το φόβο του πέθανε κι αυτός. Έναν αδερφό γλίτωσα πέθανε και αυτός. Τώρα έμεινε μια αδερφή και άλλη μια αδερφή - τρεις αδερφές γυρίσαμε. Οι δυο πέθαναν και είμαι μοναχή μου τώρα, δεν έχω κανέναν».

ΜΣΒ: «Ο παππούς μου ήταν γυρολόγος και ο παππούς μου τους είχε αφήσει και είχε πάει για δουλειά και δυστυχώς την γυναίκα του και το παιδί τους πήραν. Τους πήγαν στα στρατόπεδα και δε γυρίσανε ποτέ. Κι έτσι ο παππούς μου μετά ξαναπαντρεύτηκε τη γιαγιά μου. Ήτανε δευτερός του γάμος. Γιατί έχασε και τη γυναίκα και το παιδί στον πόλεμο».

ΙΜ: «[Κάναμε] Διάφορες δουλειές. Αγροτικές, στα αεροπλάνα. Ό,τι δουλειά υπήρχε».

ΜΣΑ: «Δουλεύανε. Σηκώνονταν τέσσερις η ώρα το πρωί 'καναν εργατικές δουλειές. Και πηγαίνανε ποδαράτο σε κάποια εργοστάσια εκεί στην Πολωνία που 'καναν πυρομαχικά και γύριζαν κατάκοποι, χωρίς να φάνε.

Να φανταστείς με το που έβγαινε το πρώτο... η πρώτη πρασινάδα στη γη, πέφτανε κάτω για να τη φάνε».

ΜΚ: «Μια μέρα με πήρε αυτός ο Γερμανός, λέει: «σύρε εδώ». Και με έβαλε μέσα στο κρεματόριο, για να με κάψει κι εμένα. Κι όπως αυτός γύρισε λίγο να μη δει, έδωσα μια... πήρα δρόμο κι έφυγα. Αλλά, μπήκα μέσα στον μαχανέ και κρύφτηκα από κάτω από τα κρεβάτια, γιατί θα με έπαιρνε ξανά να με βάλει. Το είχα τυχερό να ζήσω».

ΤΚ: «Μου 'λεγε η μαμά μου ιστορίες πως βγαίνανε έξω, για να μα.. ό,τι σκληρή δουλειά υπήρχε με τα κρύα, μ' αυτά, να τους δέρνουν... Ένα κοριτσάκι ήταν η μαμά μου, δεκάξι χρονών. Και τους βάζανε και τους δένανε τα χέρια και τους βάζανε κάτω αν πεινάγανε να τρώνε με τα χέρια και παίρνανε από κάτω τα χόρτα, από κάτω τα λασπωμένα και όταν γυρνάγανε πίσω στους θαλάμους με το κρύο, την παγωνιά, τους άνοιγαν τα καυτά νερά για να πλυθούνε. Βιασμούς, ατελείωτους βέβαια. Experiments... πολλές γυναίκες γίνανε θύματα πώς λέγεται αυτό που... δοκιμάζουνε διάφορα φάρμακα... Πειραματόζωα».

ΔΓ: «Εγώ να σου πω κάτι; ό,τι τράβηξα στη Γερμανία – ενάμιση χρόνο περίπου – λέω στον εχθρό μου δεν θέλω να περάσει τέτοιο πράγμα. Ένα εκατοστό... Ήταν τόσο δύσκολα... Είχαν συρματοπλέγματα με ηλεκτρικό ρεύμα, από το βράδυ έως τις έξι το πρωί. Ήταν πολλοί που πιάνανε το σύρμα και σ' ένα λεπτό πεθαίνανε κι έβλεπες το πρωί καμιά δεκαριά-δεκαπέντε άτομα μες στο φράχτη. Πεθαμένοι. Αυτό το πράγμα, τι να σου πω...».

ΜΣΒ: «Η γιαγιά μου δε μίλησε ποτέ για αυτά που έζησε εκεί, ποτέ. Ποτέ, τίποτα. Από τον μπαμπά μου το μόνο που ξέρω είναι ότι η γιαγιά μου όταν απελευθερώθηκε ήταν τριάντα κιλά και ότι έμεινε σ' ένα νοσοκομείο...

ξέρω πάρα πολύ γενικότητες, δεν ξέρω να σου πω πράγματα από μαρτυρίες. Ξέρω μόνο ότι ζύγιζε πάρα πολύ λίγα κιλά και ότι την νοσηλεύσανε αρκετό καιρό και μετά γύρισε και όταν γύρισε ήθελα να φύγει να πάει στην Παλαιστίνη».

Στην Εικόνα 30, Παράρτημα 3 (Περιοδικό «Χρονικά», τεύχος 54, Δεκεμβρίου 1982) διαβάζουμε πως στο Άουσβιτς *«έγινε η σχετική διαλογή και οι μεν ικανοί προς εργασία μεταφέρθηκαν σε διάφορα στρατόπεδα εργασίας, ενώ οι υπόλοιποι 430 περίπου θανατώθηκαν στις 11 Απριλίου 1944, όταν τους έριξαν ομαδικά στους θαλάμους αερίων. Από τα 480 μέλη της Εβραϊκής Κοινότητας Άρτας επέστρεψαν μόλις τα 30 και αυτοί μαζί με άλλους 40 περίπου που είχαν διαφύγει την ομηρία αποτέλεσαν την νέα ισραηλιτική κοινότητα Άρτας»*. Στον δε Πίνακα 2 του Παραρτήματος 6, παρατίθεται λίστα με τα ονόματα όλων των Αρτινών θυμάτων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και κυρίως στο Άουσβιτς, όπως αυτή προέκυψε από την επίσημη ιστοσελίδα του Παγκοσμίου Κέντρου Μνήμης του Ολοκαυτώματος (Yad Vashem)⁷.

Ο τελευταίος άξονας ανάλυσης αντιστοιχεί στο ερευνητικό ερώτημα «πώς έγινε η επιστροφή των επιζώντων Αρτινών Εβραίων στον ελλαδικό χώρο και ποια η πορεία της Αρτινής Εβραϊκής Κοινότητας». Το ερώτημα αυτό αναλύεται στα ακόλουθα επιμέρους ερωτήματα:

- α) Ποιες οι προσπάθειες ανασύστασης της Αρτινής Εβραϊκής Κοινότητας;
- β) Ποιοι οι λόγοι διάλυσής της;

Δραματικά συρρικνωμένη η Αρτινή Εβραϊκή Κοινότητα, μεταπολεμικά, δεν κατάφερε ουσιαστικά να ανασυνταχθεί ποτέ. Αρκετοί από όσους επέστρεψαν στην Ελλάδα κατευθείαν πήγαν στην Πάτρα, στην Αθήνα ή στο Ισραήλ, γιατί η Άρτα θεωρούνταν πλέον ένα φτωχό και χωρίς προοπτικές μέρος για μία νέα ζωή. Όσοι από τους επιζώντες της πρότερης Εβραϊκής Κοινότητας επέστρεψαν στην πόλη, σταδιακά ως το 1961 την εγκατέλειψαν

⁷ <https://www.yadvashem.org/>

οριστικά, βάζοντας, έτσι, τέλος στην μακραίωνη εβραϊκή παρουσία στον τόπο αυτό. Οι συμμετέχοντες εβραϊκής καταγωγής αναφέρουν σχετικά:

ΙΜ: *«Καμιά εξηγητική Εβραίοι ήταν αυτοί που γύρισαν και έμειναν στην Άρτα».*

Ανεπιβεβαίωτες μαρτυρίες όπως η ακόλουθη, μιλούν για πλιάτσικο και σφετερισμό περιουσιών Εβραίων από μερίδα των χριστιανών κατοίκων της Άρτας, μαρτυρίες που δεν επιβεβαιώνονται από τη βιβλιογραφία, αλλά διασταυρώνονται και με άλλες σχετικές μαρτυρίες. Συγκεκριμένα, ο πατέρας της συμμετέχουσας που πολεμούσε στα βουνά ως αντάρτης, αναγκάστηκε να καλέσει τους συμπολεμιστές του, ώστε να φοβίσουν αυτούς που είχαν κάνει κατάληψη στο σπίτι:

ΜΣΑ: *«Όταν γύρισε ο παππούς μου πίσω, του είχαν πάρει τα πράγματά του, του είχαν πάρει το σπίτι του οι χριστιανοί, οι γείτονες ρε παιδί μου ξέρεις. Γενικά, δεν ξέρω αν έχεις ακούσει ότι έγινε τρελό πλιάτσικο όταν πιάσαν του Εβραίους... τρελό... Τα σπίτια τους πήραν, τα πράγματά τους, μείναν μέσα στα σπίτια... γενικά της μουρλής. Είχαν μπει, λοιπόν, και είχαν κατοικήσει μες στο σπίτι του. Και μου είπε ο πατέρας μου ότι φώναζε τους ανθρώπους που πολεμάγανε μαζί να κατέβουνε, να έρθουνε, να φοβερίσουν αυτούς που είχαν μπει μες στο σπίτι για να του αφήσουν το σπίτι, γιατί δεν του το αφήνανε. Και μου είπε ο πατέρας μου ότι πράγματι κατέβηκαν από το βουνό και τους είπαν ότι «αυτός είναι δικός μας» και ότι «φύγετε γιατί θα έρθουμε εμείς». Κι έτσι ξεκουμπίστηκαν μέσα από το σπίτι του».*

Οι οικογενειακοί δεσμοί μεταξύ των Εβραίων ήταν ιδιαίτερα στενοί και γι' αυτό μεταπολεμικά, μολοντί είχαν την δυνατότητα να καταφύγουν στην Αμερική, εντούτοις προτίμησαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα, μήπως και κατάφερναν να βρουν επιζώντες συγγενείς:

ΔΓ: «Μας είπαν: «Θέλετε στην Αμερική, θέλετε στην Ελλάδα ή θέλετε στο Ισραήλ;». Εγώ είπα στην Ελλάδα, γιατί ίσως ένα χιλιοστό, να πούμε, ένας από την οικογένειά μας έζησε... ή ξάδερφος, ή αδερφός... Δύσκολο ήταν αυτό, διότι πεθάνανε στα... είναι δύσκολο αυτό τι να σου πω. Και ήρθαμε στην Ελλάδα, είδα τον θείο μου εκεί πέρα που είχε πάει αυτός στο χωριό. Αυτοί απ' την Πάτρα, απ' τις μεγάλες πόλεις – όπως είναι η Πάτρα, η Αθήνα – αυτοί πήγαν στα χωριά, στην Πελοπόννησο».

Η μαρτυρία που ακολουθεί κρίνεται επισφαλής και εντελώς υποκειμενική. Είναι σίγουρο πως τα μέλη της χριστιανικής κοινωνίας της Άρτας δεν μπορούσαν να γνωρίζουν το σχέδιο της διοίκησης του γερμανικού στρατού κατοχής σχετικά με τη σύλληψη των Εβραίων. Από την άλλη, κανείς δεν είναι ικανός να γνωρίζει τις ειλικρινείς προθέσεις της χριστιανής γειτόνισσας που προέβη στην ακόλουθη πράξη:

ΜΣΑ: «Η γιαγιά μου ξέρω ότι, όταν γύρισε, δεν βρήκε τίποτα. Δεν ξέρω πολλές λεπτομέρειες γι' αυτό... ο μπαμπάς, δηλαδή, μου είχε πει ότι τα είχανε ρημάξει σχεδόν όλα, έτσι μου είχε αναφέρει κάποια στιγμή. Γενικά, ο πατέρας μου, μου είπε ότι είχε πάει γειτόνισσα από την προηγούμενη ημέρα [σ.σ. της σύλληψης] στο σπίτι και της έλεγε της γιαγιάς μου: «Δε μου δίνεις τα δεύτερα κλειδιά σου να τα 'χω; Δε μου δίνεις τα κλειδιά από το μαγαζί των γονιών σου να τα 'χω; Γενικά σαν να ξέρανε ότι αυτοί θα χανόντουσαν και τους τα... και 'θελαν να τους τα πάρουν όλα ρε παιδί μου, ξέρεις. Σαν να λέμε «μπορώ να μπω αύριο στο σπίτι που εσύ θα λείπεις;».

ΙΜ: «Πήρα την απόφαση να φύγω το '59 από την Άρτα γιατί είχα μείνει μόνος».

ΜΣΒ: «Βεβαίως και κάποιοι, όταν φύγανε οι Εβραίοι πια που πίστευαν ότι κανένας από αυτούς δεν θα γυρίσει πίσω και βεβαίως κατέλαβαν τα σπίτια τους. Ο πατέρας μου όταν γύρισε και πήγε στο πατρικό του βρήκε μία

οικογένεια να μένει μέσα. Κι όταν χτύπησε την πόρτα να τους ρωτήσει τι κάνουν αυτοί εκεί κι αν το σπίτι είναι δικό τους, τους απάντησαν ότι δεν είναι, είναι ενός Εβραίου που έχει πεθάνει στο Άουσβιτς. Και τους είπε ο πατέρας μου «Δεν πέθανε ο Εβραίος, είμαι εγώ και θα 'θελα να φύγετε από το σπίτι γιατί αυτό το σπίτι είναι το οικογενειακό μας».

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, πως, όσοι επέστρεψαν, φρόντισαν σε πρώτη φάση να παντρευτούν μεταξύ τους – για την κατά το δυνατόν διαιώνιση της κοινότητας – μολονότι στην Άρτα βρήκαν τα σπίτια τους, είτε διαλυμένα, είτε να τα έχουν καταλάβει οι ντόπιοι. Κατά την άποψη των συμμετεχόντων, οι ντόπιοι είχαν κλέψει τα υπάρχοντά τους και δεν τα επέστρεψαν ποτέ πίσω στους Εβραίους. Την ίδια άποψη είχαν όλοι οι συμμετέχοντες της έρευνας. Πολλοί αναφέρθηκαν σε κλοπές που έγιναν στα σπίτια των Εβραίων – έψαχναν λίρες και χρυσαφικά. Οι συμμετέχοντες εβραϊκής καταγωγής αναφέρουν:

ΜΣΑ: «Ο παππούς μου ήτανε παντρεμένος με άλλη γυναίκα Εβραία και είχε και ένα κοριτσάκι και 'μεναν στην Άρτα. Ο παππούς μου ήταν γυρολόγος και ο παππούς μου τους είχε αφήσει και είχε πάει για δουλειά και δυστυχώς την γυναίκα του και το παιδί τους πήρανε. Τους πήγαν στα στρατόπεδα και δε γυρίσανε ποτέ. Κι έτσι ο παππούς μου μετά ξαναπαντρεύτηκε τη γιαγιά μου. Ήτανε δευτερός του γάμος. Γιατί έχασε και τη γυναίκα και το παιδί στον πόλεμο».

ΜΚ: «Οι χριστιανοί τότε δεν μας μίλησαν καθόλου. Χάρηκαν που φύγαμε. Τώρα εμείς είμαστε εδώ, είμαστε με σπίτι... .. Αυτό το σχολείο το 'ριζαν κι έκαναν σπίτι ωραίο. Μόλις το έχτισαν και τέλειωσαν είχαμε δύο δικαστήρια. Απ' το δικαστήριο... το νοίκιασαν αυτοί, το πήραν αυτοί το σπίτι, το νοίκιασαν».

ΜΚ: «Όταν ήρθα στην Ελλάδα με πήρε αυτή η χριστιανή η γυναίκα. Μου λέει «έλα κάτσε εδώ είναι καλά». Ήμασταν και γειτόνοι πριν κι όταν ήρθα

μου λέει «κάτσε εδώ στο σπίτι το δικό μου θα σε βάλω στο δωμάτιο» μου λέει. Κι ήμουν σ' ένα δωμάτιο από το σπίτι το δικό μας. Και μετά εγώ δεν ήθελα να κάτσω. Μου λέει ο αδερφός μας «Κούλα τι θα κάνεις εδώ μόνη σου;». Κι ήρθα εδώ [σ.σ. στο Ισραήλ], βρήκα την αδερφή μου την μεγάλη εδώ, βρήκα και την άλλη την αδερφή μου. Εγώ η πιο μικρή απ' όλες είμαι, αλλά τώρα είμαι και ενενήντα ετών εγώ. Δεν φαίνομαι βέβαια, φαίνομαι πιο μικρή».

ΤΚ: «Υπάρχει ένας εβραϊκός νόμος ο οποίος λέει ότι αν χαθεί ο σύντροφός σου είναι υποχρεωμένος να παντρευτεί τη σύζυγο ή το σύζυγο. Δεν είναι γι' αυτό, που ο μπαμπάς μου παντρεύτηκε την αδερφή της μαμάς μου. Όχι γιατί το λέει η θρησκεία, γιατί ήτανε συντοπίτες. Εναπομείναντες, ξέρεις από οικογένειες που ξεκληριστήκανε και έτσι παντρευτήκανε και κάνανε μια καινούρια οικογένεια, εμάς. Και όλοι οι συγγενείς βέβαια της μαμάς μου και του μπαμπά μου παντρευτήκανε όλοι μεταξύ τους ξαδέρφια πρώτα, ανιψιός με θεία».

Ένας από τους χριστιανούς συμμετέχοντες αναφέρει:

ΒΚ: «Το πούλησε και το σχολείο και στην συναγωγή τη δεύτερη που ήταν εδώ στην Μακρυγιάννη και την πρώτη μας την 'δωσαν εμάς δωρεάν, ήταν πεσμένη. Η άλλη ήταν κατεστραμμένη και τα έδωσαν».

Στην Εικόνα 26, Παράρτημα 4 (περιοδικό «Χρονικά», τεύχος 1, 1977) βλέπουμε έναν χάρτη με το πριν και το μετά (του Β' Παγκοσμίου Πολέμου) του εβραϊκού πληθυσμού ανά πόλη της Ελλάδας. Στην Άρτα διαβάζουμε 384/60, δηλαδή 384 Αρτινοί Εβραίοι πριν το 1940 και μόλις 60 οι επιζώντες. Στην δε Εικόνα 27 του ιδίου Παραρτήματος, βλέπουμε ότι το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο μεταπολεμικά διέθεσε 199.537 χιλιάδες δραχμές στην Αρτινή Εβραϊκή Κοινότητα, στο πλαίσιο του Γενικού Προγράμματος Περίθαλψης και Αποκατάστασης των Κοινοτήτων.

«Οι νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν στην Άρτα μετά τον πόλεμο και η δημιουργία ανεξάρτητου κράτους του Ισραήλ, συνετέλεσαν στην αποχώρηση και των τελευταίων οικογενειών από την πόλη της Άρτας και έτσι δεν έχουν απομείνει πλέον από την άλλοτε ακμάζουσα ισραηλιτική κοινότητα παρά 18 άτομα, μάρτυρες της τραγικής καταστροφής που υπέστη ο εβραϊσμός από τον Χίτλερ. Στις νέες εστίες μας πάντοτε θα θυμόμαστε την Άρτα και θα θεωρούμε αυτή ως ιδιαίτερη πατρίδα μας» (Εικόνα 30, Παράρτημα 4). «Από τη συναγωγή Πουλιέζα απέμειναν οι τοίχοι και στην είσοδο μία επιγραφή ότι ανακαινίσθηκε στις 18 Μαρτίου 1882. Η συναγωγή Γκρέκα είναι σε κακή κατάσταση. Μηχανικός του οποίου ζητήσαμε τη γνώμη απεφάνθη κατόπιν εξέτασης ότι επιβάλλεται άμεση γενική επισκευή της ετοιμόρροπης στέγης για την αποφυγή της κατάρρευσής της. Το Σχολείο επιταγμένο αν και η οικοδομή είναι σε σχετικά καλή κατάσταση, Νεκροταφείο πλήρως αφανισμένο με διάσπαρτα χαλάσματα. Ανύπαρκτη κοινοτική ζωή της κοινότητας, δεν υφίσταται περίθαλψη, δεν υπάρχουν βιβλία» (Εικόνες 24 - 25, Παράρτημα 4). Έτσι περιγράφεται από ειδική Επιτροπή της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ελλάδος η Εβραϊκή Κοινότητα Άρτας μεταπολεμικά.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ιστορική αναδρομή, που επιχειρήθηκε στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας σε συνδυασμό με την διττή και συνδυαστική ανάλυση συνεντεύξεων και γραπτών τεκμηρίων, που επιχειρήθηκε στο δεύτερο, οδήγησαν σε ορισμένα εύλογα συμπεράσματα αναφορικά με την κοινωνική και εκπαιδευτική κατάσταση και πραγματικότητα της Εβραϊκής Κοινότητας της Άρτας, κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Παράλληλα, σχηματίστηκε και μια ολοκληρωμένη εικόνα για την περίοδο της Κατοχής, του Ολοκαυτώματος που ακολούθησε και της αντίστροφης μέτρησης, που έκτοτε ξεκίνησε και οδήγησε προοδευτικά στην διάλυση της Κοινότητας.

Η εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο είναι εξαιρετικά παλιά και είναι αξιοσημείωτο πως το σύγχρονο ελληνικό κράτος, από την ίδρυσή του ακόμη, περιέλαβε στα όριά του σημαντικές Εβραϊκές Κοινότητες όπως εκείνες της Χαλκίδας, των Αθηνών και της Κορίνθου και αργότερα των Ιονίων νήσων το 1864 και της Θεσσαλίας και της Άρτας από το 1881. Αναλόγως της εποχής, δηλαδή του κοινωνικοοικονομικού πλαισίου, των εσωτερικών καταστάσεων και των εξωτερικών παραγόντων, των τοπικών και διεθνών συγκυριών, οι σχέσεις μεταξύ χριστιανών και Εβραίων ποίκιλαν, παρουσίαζαν διαβαθμίσεις και ιδιαιτερότητες, αναλόγως του συσχετισμού πληθυσμιακών και οικονομικών μεγεθών, μεταξύ εβραϊκού, μουσουλμανικού και χριστιανικού στοιχείου και με την συνεπαγόμενη – στις πλείστες των περιπτώσεων – αντιπαλότητα, την οποία δημιουργούσε η ισχυρή εμπορική παρουσία του εβραϊκού κόσμου και η συσσώρευση πλούτου στα χέρια του.

Η θρησκεία των Εβραίων, δηλαδή ο Ιουδαϊσμός, αποτέλεσε μια κοινή συνισταμένη αλλά και θεμελιώδη λίθο της εβραϊκής ιδιαιτερότητας σε σχέση με τους χριστιανούς των πόλεων. Μάλιστα, αποτελούσε – πέρα από ορισμένες εθιμικές, καθημερινές και πρακτικές δοξασίας – την ειδοποιό διαφορά, που συγκροτούσε και συγκρατούσε σε όλες τις φάσεις της ιστορίας το εσωτερικό αυτής της Κοινότητας. Το σχολείο και η συναγωγή αποτέλεσαν τους δύο βασικούς πυλώνες διατήρησης και αναπαραγωγής της ιδιαίτερης θρησκευτικής τους ταυτότητας και της έντονης προσπάθειας για αποφυγή της απορρόφησής τους από το πολυπληθέστερο χριστιανικό περιβάλλον.

Η περίπτωση της Άρτας – όπως και εκείνες της Χαλκίδας, της Αθήνας, του Βόλου κ.α. – αποτέλεσαν περιπτώσεις μιας, μάλλον, εύκολης ενσωμάτωσης στο νέο ελληνικό κράτος, καθώς επρόκειτο για Κοινότητες κατά βάση ρωμανιωτών Εβραίων, Κοινότητες που, ουσιαστικά, ήταν πλήρως εξελληνισμένες, είχαν υιοθετήσει τα ελληνικά ως μητρική γλώσσα

και μοιραζόταν με τους γηγενείς χριστιανούς κατοίκους μεγάλο κομμάτι των τοπικών ηθών και εθίμων της εκάστοτε πόλης. Μολονότι γνώριζαν εβραϊκά, αυτά τα χρησιμοποιούσαν ως γλώσσα των θρησκευτικών τους καθηκόντων και τα ελληνικά ως γλώσσα καθημερινής χρήσης. Σημαντικό ρόλο στην περαιτέρω ενσωμάτωση του πληθυσμού αυτού, αποτέλεσε η προοδευτική νομοθεσία της ελληνικής πολιτείας, από τις απαρχές ακόμη της απελευθέρωσης της πόλης, καθώς αναγνώρισε τις ιδιαιτερότητες και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της Εβραϊκής Κοινότητας και της παραχώρησε σημαντικές ελευθερίες, προοιωνίζοντας σχέσεις σεβασμού και εμπιστοσύνης (Τζιουμάκης, 2009).

Κοινή συνισταμένη στις εθνοπολιτισμικές ποικιλίες πληθυσμιακών ομάδων στις οθωμανικές πόλεις, όπως αυτές διατηρήθηκαν, λιγότερο ή περισσότερο, χοντρικά μέχρι και το 1940 ήταν η ευημερία της εκάστοτε εβραϊκής κοινότητας, η στενή σχέση των Εβραίων με το εμπόριο και τη βιοτεχνία και η οικονομική τους υπεροχή, παρά τον μικρό της πληθυσμό. Στην περίπτωση της Άρτας, για παράδειγμα, όλες οι περιγραφές μας παρουσιάζουν μία εικόνα εμπορικής και οικονομικής υπεροχής της κοινότητας, αφού, παρότι πληθυσμιακά αποτελούσαν μειονότητα, λόγω της δραστηριοποίησής τους στο εμπόριο, η κοινωνική τους παρουσία ήταν πολύ πιο ισχυρή από την πληθυσμιακή της αποτύπωση. Η Ισραηλιτική Κοινότητα Άρτης είχε παρουσία στις εθνικές εορτές και σε κάθε εορτασμό ακόμη και πριν την επίσημη αναγνώρισή της, τη δεκαετία του '20, πράγμα που πρόδιδε τον ρόλο που διαδραμάτιζαν τα μέλη της στη ζωή της πόλης. Μέλη της Ισραηλιτικής Κοινότητας έχουν προβεί σε αγαθοεργίες, ακόμη και προς ιδρύματα που διαχειρίζεται η Εκκλησία, ενώ αποκορύφωμα προσφοράς στον τόπο αποτέλεσε η δωρεά του οικοπέδου της συναγωγής «Γκρέκα» στον Μουσικοφιλολογικό Σύλλογο «Σκουφάς» (Βαδιβούλης, 2017).

Η δόμηση της ταυτότητας του Αρτινού εβραϊκού πληθυσμού περνάει μέσα από το τρίπτυχο Ελλάδα-Άρτα-Εβραϊσμός και αυτό διότι οι ρωμανιώτες Εβραίοι της Άρτας είχαν δομήσει τη δική τους ταυτότητα και αυτοπροσδιορίζονταν αλλά και ετεροπροσδιορίζονταν από τους χριστιανούς ως Έλληνες πρώτα, Αρτινοί έπειτα και μετά ρωμανιώτες Εβραίοι. Οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις ήταν το μοναδικό στοιχείο που τους διαφοροποιούσε (Αγγέλη, 2017). Άλλωστε, μια κοινότητα που είχε δεχτεί τον ελληνικό στρατό το 1881 ως απελευθερωτή και έδειξε συναισθήματα χαράς στον ίδιο βαθμό με τον χριστιανικό πληθυσμό είναι μια κοινότητα ήδη ενσωματωμένη πλήρως στον εθνικό κορμό σε αντίθεση π.χ. με την αντίστοιχη Εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης, όπου η απελευθέρωση της πόλης έγινε δεκτή με ψυχρότητα και αμηχανία κατά την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη (Τζιουμάκης, 2009). Η εκμάθηση της γλώσσας, η οποία αποτελεί βασική αξίωση για τη σφυρηλάτηση εθνικής συνείδησης, δεν αποτέλεσε τροχοπέδη στην περίπτωση των Αρτινών

Εβραίων, των οποίων η μητρική γλώσσα ήταν επί της ουσίας η ελληνική, χαρακτηριστικό όλων σχεδόν των παλαιών εβραϊκών κοινοτήτων ανά την ελληνική επικράτεια.

Τις δύο κοινότητες (χριστιανούς και Εβραίους) ένωναν οι κοινές μνήμες, τα κοινά ήθη και έθιμα, η κοινή διαλεκτική ποικιλία της ελληνικής, η κοινή οικιστική δόμηση, βασικά, η κοινή συμβίωση επί αιώνες. Μέσα από τις μαρτυρίες, όπως αυτές προκύπτουν από τις συνεντεύξεις, σημειώνονται σχέσεις αλληλεξάρτησης των δύο κοινοτήτων, σχέσεις φιλικές, αλληλοβοήθειας, εμπιστοσύνης, καλής γειτονίας, συμπαράστασης σε δύσκολες στιγμές, ενώ σπανιότερα υπήρχαν και σχέσεις συγγένειας εξ' αγχιστείας (π.χ. κουμπαριά). Μέσα από τις θετικές κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που μαρτυρούνται προκύπτει ένα επίπεδο καλής ενσωμάτωσης της μειονοτικής αυτής κοινότητας στην Αρτινή κοινωνία και ένα είδος πολυεπίπεδου φάσματος αλληλένδετων σχέσεων μεταξύ των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων, που έδειχναν να υπερβαίνουν και να αφήνουν σε δεύτερη μοίρα τις αρνητικές σχέσεις, που ωστόσο είναι αξιοσημείωτες.

Διαπιστώνεται μια ουσιαστική προκατάληψη από μεριάς κυρίως των χριστιανών προς την πλευρά των Εβραίων, προκατάληψη που γεννιόταν, κατά κύριο λόγο, από τη θρησκευτική διαφοροποίηση και την άγνοια και υλοποιούνταν με την αναπαραγωγή στερεοτύπων και απειλών προς τις νεότερες γενιές (π.χ. «μη πλησιάζεις στη συναγωγή, γιατί οι Εβραίοι θα σε βάλουν στα βελόνια», όπως αναφέρθηκε στις σελίδες 121-122). Αυτές οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα σε συνδυασμό με τους οικονομικούς ανταγωνισμούς, την ζήλια και τον φθόνο της προόδου της θρησκευτικής αυτής κοινότητας οδήγησαν σε ένα υφέρπον αντισημιτικό κλίμα, αδιόρατο μεν στο μεγαλύτερο κομμάτι των αρχών του 20^{ου} αιώνα, εμφανέστερο δε κατά τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Ανεπιβεβαίωτες, αλλά αξιοσημείωτες μαρτυρίες κάνουν λόγο για αντισημιτισμό μερίδας της Αρτινής κοινωνίας, ο οποίος έλαβε σάρκα και οστά, όταν ορισμένοι από τους χριστιανούς συνέβαλαν έμπρακτα στη σύλληψη Εβραίων – μέχρι πρότινος γειτόνων ή και φίλων τους – βοηθώντας τον γερμανικό στρατό, με την υπόδειξη των σπιτιών όπου διέμεναν εβραϊκές οικογένειες ή και τα χειροκροτήματα ορισμένων χριστιανών κατοίκων της Άρτας, τη στιγμή που αναχωρούσε το σύνολο των Εβραίων από την πόλη, μέσα στα ημιφορτηγά των Γερμανών.

Στις στερεοτυπικές εικόνες των Εβραίων, πρέπει να τοποθετηθεί και η εικόνα του πολύ πλούσιου και φειδωλού Εβραίου, εικόνα που δεν αντιστοιχεί πλήρως στην πραγματικότητα της Αρτινής προπολεμικής και μεσοπολεμικής κοινωνίας, αφού και αρκετοί Εβραίοι χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων υπήρχαν (που χρειαζόταν μάλιστα την συνδρομή της πολιτείας) και αρκετοί από αυτούς δεν ήταν έμποροι, αλλά υπάλληλοι ή ακόμη και εργάτες στη δούλεψη μεγαλοϊδιοκτητών. Σε αυτό το σημείο, πρέπει να τονιστεί ότι δεν

προκύπτει από πουθενά, κατά την ερευνώμενη περίοδο, επίσημος κρατικός αντισημιτισμός, ενώ παρότι η άνοδος φασιστικών κομμάτων στην Ευρώπη ήταν γεγονός, με συνακόλουθες αντιεβραϊκές εκδηλώσεις, στην Ελλάδα, ακόμη και το καθεστώς της δικτατορίας του Μεταξά τη δεκαετία του '30 δεν καταφεύγει στην εφαρμογή αντιεβραϊκής πολιτικής.

Παρά τις αντίρροπες και αντιφατικές συμπεριφορές, οι οποίες κατά καιρούς παρατηρήθηκαν μεταξύ των ετεροδόξων πληθυσμών στα σχετικά στενά αστικά όρια της πόλης της Άρτας, η συμμετοχή του εβραϊκού πληθυσμού στις κοινές δραστηριότητες ήταν δεδομένη και συχνή. Η μεγάλη αυτή κοινωνική ενσωμάτωση υπαγορευόταν και από τα κοινά σημεία συμπεριφορών και εθιμικών πρακτικών της καθημερινότητας των δύο πληθυσμών, ενώ η σχολική μόρφωση που ήταν διττή (ελληνική και εβραϊκή) επέτεινε αυτή την ιδιαιτερότητα. Μάλιστα, εκτός από εθνικές επετείους και άλλες κοινές και παρόμοιες εκδηλώσεις, αφορμές για τριβή και επαφή έδινε η ίδια η καθημερινότητα, καθώς πολλοί χριστιανοί ψώνιζαν εκ των πραγμάτων από τα καταστήματα των Εβραίων, ενώ ως γείτονες αντάλλασσαν επισκέψεις, ιδιαίτερα στις γειτονιές.

Περιορισμένες αλλά σαφείς οι πληροφορίες για την εκπαίδευση των Εβραίων κατά την περίοδο που εξετάζεται, καθώς, υπήρχε ξεχωριστό εβραϊκό δημοτικό σχολείο στην πόλη, όπου οι μαθητές διδάσκονταν εβραϊκά και ελληνικά από κοινού, με αποτέλεσμα φυσικά η μεγάλη πλειοψηφία των εβραϊκών οικογενειών να επιλέγουν το σχολείο αυτό για να φοιτήσουν τα τέκνα τους. Αν και ορισμένοι Εβραίοι μαθητές φοιτούσαν σε σχολεία όπου φοιτούσαν και χριστιανοί, εντούτοις αυτοί ήταν λιγοστοί εξαιτίας, κυρίως, της ανάγκης της Εβραϊκής Κοινότητας να μάθουν τα παιδιά της εβραϊκά και να ενταχθούν, με αυτόν τον τρόπο, στον κύκλο αναπαραγωγής της θρησκευτικής και πολιτισμικής ιδιαιτερότητας της κοινότητας. Υπήρχε ο φόβος συγχρωτισμού εβραιόπουλων με χριστιανόπουλα, καθώς υπήρχε πάντα η πιθανότητα γνωριμίας, ερωτικού ενδιαφέροντος και τελικά αλλοξοπιστίας. Η τάση των Εβραίων για μόρφωση υπήρχε έντονη και αποδεικνύεται ότι το σύνολο του εβραϊκού κόσμου στην Άρτα επέλεγε να στείλει το παιδί του στο σχολείο, τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια.

Η περίοδος της ιταλογερμανικής κατοχής αποτέλεσε, αναμφίβολα, κομβικό σημείο και τραυματική εμπειρία, τόσο για το σύνολο της Ελλάδας, όσο και κυρίως για τους απανταχού Εβραίους, που βρέθηκαν ξαφνικά και αναίτια κυνηγημένοι μέσα στην ίδια τους τη χώρα. Μολονότι ήρθαν στον ελλαδικό χώρο ως κατακτητές, αρχικώς, οι σχέσεις με τους Ιταλούς περιγράφονται ως πολύ καλές και η περίοδος αυτή αποτέλεσε μια σχετικά ήρεμη ανάπαυλα μπροστά στην επικείμενη άφιξη των γερμανικών στρατευμάτων, που αποτέλεσε βαρύτατο πλήγμα γενικά για την χώρα. Η φτώχεια και η δυστυχία, που ήδη ενυπήρχαν από

την έναρξη της εμπόλεμης κατάστασης της χώρας, με την Ιταλική επίθεση το 1940, τώρα κορυφώθηκε. Οι νεκροί – Εβραίοι και χριστιανοί – από την πείνα και τις ασθένειες ήταν πολλαπλάσιοι, ενώ η συμπεριφορά των Γερμανών προς όλους ήταν ιδιαίτερα αυστηρή και βίαιη. Αποκορύφωμα στο τέλος της πολύμηνης γερμανικής κατοχής της πόλης της Άρτας ήταν η σύλληψη του εβραϊκού πληθυσμού και η συγκλονιστική του εκτόπιση.

Αναφέρεται πως οι ευκαιρίες διαφυγής της επικείμενης σύλληψης μελών της κοινότητας ήταν πολλές. Ωστόσο, σύμφωνα με τις μαρτυρίες, ένας συνδυασμός παραγόντων εμπόδισε τα μέλη της κοινότητας να βρουν διαφυγή στα βουνά ή να στρατολογηθούν στις τοπικές αντάρτικες ομάδες με αποτέλεσμα η συντριπτική πλειοψηφία εν τέλει να συλληφθεί. Αν και είχε προηγηθεί η σύλληψη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και γενικά του Μακεδονικού χώρου, οι Εβραίοι της Άρτας δεν έδειχναν να έχουν πειστεί για τη σοβαρότητα της κατάστασης. Ο πόλεμος πλησίαζε στο τέλος του και υπήρχε η πεποίθηση πως δεν θα υπάρξουν άλλες συλλήψεις. Η πληροφόρηση ήταν ελλιπής, αφού η μόνη πηγή ήταν οι εφημερίδες και σε αυτές ούτε είχαν πρόσβαση όλοι, ούτε και υπήρχε ο τρόπος διασταύρωσης των πληροφοριών, ενώ ήταν άγνωστη ακόμη η τύχη των συλληφθέντων, καθώς δεν είχαν διαρρεύσει τα συγκλονιστικά και αποτρόπαια, τα οποία ελάμβαναν χώρα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί της κοινότητας λειτούργησαν αποτρεπτικά στην επιλογή που είχαν, οι νεότεροι κυρίως, να δραπετεύσουν και να ενταχθούν σε κάποια αντιστασιακή οργάνωση, αποφεύγοντας, έτσι, τη σύλληψη. Δεν θέλησαν να εγκαταλείψουν τα μέλη της οικογένειάς τους και συνεπώς, προτίμησαν να ακολουθήσουν τη μοίρα των συλληφθέντων και την εκτόπιση που ακολούθησε. Κατά την αναχώρηση των Εβραίων από την πόλη μαρτυρείται πως υπήρξαν χριστιανοί που χτυπούσαν παλαμάκια, ενώ άλλοι έσπευσαν να συμπαρασταθούν ηθικά και υλικά, παρά την απαγόρευση των Γερμανών να πλησιάσουν τους συλληφθέντες.

Μέσα από τις κακουχίες και τις απάνθρωπες συνθήκες μεταφοράς προς το Άουσβιτς, μέσα από τις αποτρόπαιες και ανήκουστες συνθήκες διαβίωσης και πρακτικών θανάτου μέσα στο ίδιο το Άουσβιτς, έφτασαν να επιβιώσουν μόλις 66 άτομα από την κάποτε ακμαία κοινότητα των 400 και πλέον μελών. Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας είχε ήδη δεχτεί το τελειωτικό της χτύπημα χωρίς να το γνωρίζει, αφού τα ναζιστικά στρατεύματα κατά την αναχώρησή τους πυρπόλησαν και κατέστρεψαν ό,τι θύμιζε την Εβραϊκή Κοινότητα: συναγωγές, σχολείο, νεκροταφείο, ακόμη και ορισμένα σπίτια (Αγγέλη, 2017). Ορισμένοι από τους χριστιανούς είχαν καταλάβει και οικειοποιηθεί αρκετά από τα σπίτια, που κάποτε ανήκαν σε Εβραίους και όταν οι εναπομείναντες επέστρεψαν από τα κολαστήρια του

Άουσβιτς βρέθηκαν χωρίς σχολείο, χωρίς χώρους θρησκευτικής λατρείας, χωρίς καν νεκροταφείο για τους νεκρούς.

Προοδευτικά και λίγους μόλις μήνες μετά την επιστροφή τους, μεγάλο μέρος των Εβραίων συνειδητοποίησε ότι πλέον δεν υπήρχε χώρος γι' αυτούς στην πόλη της Άρτας. Μια Κοινότητα με ελάχιστα πλέον μέλη, που είχε απωλέσει το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού της, και κυρίως της νεολαίας της, καθώς και όλα τα κτίρια που τη συνέδεαν με το παρελθόν της και την ιδιαιτερότητά της ως θρησκευτική μειονότητα. Ξεκίνησε μια σημαντική μετανάστευση προς το Ισραήλ και την Αθήνα, κατά κύριο λόγο, με αποτέλεσμα μέσα σε λίγα χρόνια να απομείνουν ελάχιστοι Εβραίοι – κυρίως αυτοί που είχαν καταστήματα και δεν ήθελαν να τα εγκαταλείψουν. Τον Οκτώβριο του 1959 έγινε και η επίσημη πλέον διάλυση της Αρτινής Εβραϊκής κοινότητας, ενώ δύο χρόνια αργότερα αναχώρησαν οι δύο τελευταίοι εναπομείναντες Εβραίοι της πόλης. Έκλεισε, έτσι, ένας κύκλος αιώνων εβραϊκής παρουσίας στην πόλη αυτή.

Συμπερασματικά και αναφορικά με τα αρχικά ερωτήματα που τέθηκαν, θα μπορούσε να ειπωθεί πως η Αρτινή Εβραϊκή κοινότητα περιγράφεται ως μια δυναμική, ακμαία και εύρωστη κοινότητα με πρωταγωνιστικό ρόλο στα τεκταινόμενα της Αρτινής κοινωνίας και αρκετά ενταγμένη και ενσωματωμένη στο γίνεσθαι της ελληνικής πραγματικότητας. Ακόμη και πριν την επίσημη αναγνώρισή της με νομική πλέον υπόσταση το 1920, ο εβραϊκός κόσμος είχε σημαντική παρουσία στο κοινωνικό πλαίσιο της πόλης, ενώ μετά το 1920 η Εβραϊκή Κοινότητα λάμβανε πλέον μέρος επίσημα στις κοινωνικές και πνευματικές εκδηλώσεις της πόλης. Τα επόμενα χρόνια δε, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή καθώς αρκετά μέλη της είχαν εκλεγεί ως δημοτικοί σύμβουλοι.

Η εκπαιδευτική κατάσταση των Εβραίων ήταν σε ένα αρκετά υψηλό επίπεδο, απόρροια της προσπάθειας να διασωθεί η εβραϊκή γλώσσα και κουλτούρα στο μέγιστο δυνατό βαθμό. Η «Χάβρα Τολμούν Τορά», δηλαδή η «Ισραηλιτική Εκπαιδευτική Εταιρεία» στα ελληνικά είχε ιδρυθεί από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα από την τοπική Ισραηλιτική Κοινότητα και σκοπό είχε να παρέχει υψηλού επιπέδου μόρφωση στα εβραιόπουλα. Αξιοσημείωτο είναι πως αυτό συνέβαινε σε επίπεδο δημοτικού σχολείου, ενώ στο γυμνάσιο, το οποίο ήταν κοινό για Εβραίους και χριστιανούς, οι Εβραίοι γονείς δεν έστελναν τα παιδιά τους ή τα έστελναν με επιφυλάξεις.

Οι σχέσεις με το χριστιανικό στοιχείο ποίκιλαν και ενώ σε γενικές γραμμές περιγράφονται ως καλές και αρμονικές, η αμοιβαία καχυποψία και οι έχθρες και ζηλοτυπίες που προκάλεσε η συγκέντρωση ενός υποτυπώδους πλούτου στα χέρια της εν λόγω κοινότητας, σε συνδυασμό με την κατοχή μεγάλου μέρους των εμπορικών καταστημάτων της

πόλης έκαναν έκδηλη την παρουσία τους σε ορισμένες φάσεις της προπολεμικής περιόδου. Μολονότι ο αντισημιτισμός δεν είχε ενταχθεί στην εθνική ιδεολογία, όπως είχε ήδη συμβεί με τον αντιτουρκισμό, τον αντιβουλγαρισμό και τον αντικομμουνισμό (Μαρκέτος, 1999) ένα υποτυπώδες αντισημιτικό κλίμα ενυπήρχε σε υφέρπουσα κατάσταση. Μαρτυρίες που συνδέονται με τη συνεργασία μέρους των χριστιανών κατοίκων με τον Γερμανό κατακτητή προκειμένου να συλληφθούν μέλη της Εβραϊκής Κοινότητας καθώς και η έκφραση χαράς ορισμένων χριστιανών κατά τη διάρκεια της αναχώρησής των Εβραίων από τον κινηματογράφο «Ορφεύς», όπου βρισκόταν συγκεντρωμένοι, χτυπώντας παλαμάκια, δεν δύνανται να διασταυρωθούν, συνεπώς κρίνονται ανεπαρκείς.

Οι λιγοστοί επιζώντες από το Άουσβιτς, μετά την επίσης δύσκολη επιστροφή τους δεν κατάφεραν να ανασυστήσουν την Κοινότητά τους, που πραγματικά έπνεε τα λoίσθια. Τα κτίρια της Κοινότητας ήταν πλέον ερείπια, πολλά σπίτια και καταστήματα είχαν καταληφθεί από χριστιανούς και έγινε μεγάλος αγώνας για δικαίωση, όπου αυτό ήταν εφικτό. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες, ένας μετά τον άλλον έφυγαν για την Αθήνα και για το Ισραήλ για λόγους αμοιβαίας προστασίας και ασφάλειας. Η κάποτε ακμαία Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας μέσα σε λίγους μήνες μεταβλήθηκε σε σκιά τους εαυτού της, τα μέλη της φυλλορροούσαν προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Η σχεδόν χιλιετής παρουσία των Εβραίων στην Άρτα έληξε επισήμως το 1959, ουσιαστικά το 1961.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στη συγκεκριμένη διπλωματική εργασία, καταβλήθηκε μία προσπάθεια να εξεταστούν από κοινωνιό-εκπαιδευτική σκοπιά επιμέρους ζητήματα μιας Κοινότητας που έχει πλέον περάσει στην ιστορία. Με την ανασκόπηση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών ζωής της Εβραϊκής Αρτινής κοινότητας πριν, μετά, αλλά και κατά τη διάρκεια μιας ιστορικής συγκυρίας, που άλλαξε παντελώς τις παγκόσμιες ισορροπίες, έγιναν περισσότερο γνωστές οι συνθήκες ευδαιμονίας μιας μειονοτικής κοινότητας (Εβραίοι) σε μία επαρχιακή πόλη της Ελλάδος (Άρτα) και στη συνέχεια η απότομη πτώση, αποδυνάμωση και διάλυσή της.

Πέρα από το θεωρητικό υπόβαθρο της παρούσας έρευνας, μέσα από το οποίο οριοθετήθηκαν οι ποικίλες πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής, κοινοτικής και εκπαιδευτικής κατάστασης, τις οποίες βίωσε η Εβραϊκή Κοινότητα κατά τον προηγούμενο αιώνα, οι δύο βασικοί πυλώνες της ερευνητικής διαδικασίας ήταν α) οι συνεντεύξεις επιζώντων από το Άουσβιτς, απογόνων τους – όταν αυτοί δεν βρισκόταν πλέον στη ζωή – και χριστιανών ηλικιωμένων κατοίκων της Άρτας με μνήμες από την προπολεμική Άρτα και β) η συμπλήρωση των συνεντεύξεων με όσα αρχεία και ιστορικά τεκμήρια κατέστη δυνατό να βρεθούν, μέσα από διάφορες επιτόπιες έρευνες σε φυσικούς χώρους και επίσημους ηλεκτρονικούς ιστότοπους αρμόδιων παγκόσμιων οργανισμών.

Είναι ουσιώδες να τονιστεί, ότι οι συμμετέχοντες και συμμετέχουσες στην παρούσα έρευνα κλήθηκαν να ανασύρουν από τη μνήμη τους βιώματα και εμπειρίες που α) έζησαν προ πολλών δεκαετιών β) η προχωρημένη πλέον ηλικία τους δεν τους επέτρεπε να τα θυμηθούν με κάθε ακρίβεια γ) έπρεπε να καλύπτουν μια μακρά χρονική περίοδο που εκκινούσε από την προπολεμική, ακμάζουσα, Αρτινή κοινωνία και κατέληγε στην παρακμή της δραματικά συρρικνωμένης κοινότητας ως την τελική της διάλυση και δ) δεν μπορούσαν εκ προοιμίου να γνωρίζουν τα πάντα για την δεδομένη περίοδο, καθότι αρκετοί από αυτούς ήταν απόγονοι επιζώντων Αρτινών, οι οποίοι εδώ και χρόνια έχουν φύγει από τη ζωή, άρα ήταν αδύνατον να καταθέσουν τη μαρτυρία τους.

Σε αρκετές περιπτώσεις, η συμπληρωματική ανασκόπηση εγγράφων, αρχείων και δημοσιευμάτων από διαφορετικές πηγές (Γ.Α.Κ. Άρτας, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Μουσικοφιλογολικός Σύλλογος Άρτας «Σκουφάς», Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center) κρίθηκε απολύτως απαραίτητη, προς επιβεβαίωση μαρτυριών που ήταν αντιφατικές ή αντικρουόμενες και προς συμπλήρωση πληροφοριών που οι συμμετέχοντες αδυνατούσαν να θυμηθούν ή και να γνωρίζουν.

Το περιορισμένο δείγμα συνεντεύξεων (δέκα στο συνολικό αριθμό των συμμετεχόντων) ήταν απόρροια της μεγάλης χρονικής απόστασης που χωρίζει τη σημερινή εποχή από την εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι από τους Αρτινούς Εβραίους που επέζησαν, να έχουν εδώ και χρόνια φύγει από τη ζωή. Όσοι απόγονοι Αρτινών επιζώντων κατέστη δυνατό να βρεθούν, κατέθεσαν προθύμως την μαρτυρία τους, εκτός από μία μεμονωμένη περίπτωση που αρνήθηκε κατηγορηματικά.

Δεδομένης της προχωρημένης ηλικίας των τελευταίων επιζώντων Εβραίων, του πολυπαραγοντικού και πολυσύνθετου φαινομένου της συμβίωσης Εβραίων και χριστιανών στις πόλεις της Ελλάδος προπολεμικά, αλλά και του περιορισμού της συγκεκριμένης έρευνας στον αστικό χώρο της Άρτας, προτείνεται στο μέλλον μια συνολική ερευνητική προσπάθεια στον ευρύτερο χώρο της Ηπείρου, με δεδομένη την προπολεμική παρουσία εβραϊκού πληθυσμού πρωτίστως στα Ιωάννινα, όπως επίσης και στην Πρέβεζα, την Πάργα και την Παραμυθιά. Μία επιπρόσθετη, πολύ ενδιαφέρουσα έρευνα θα αποτελούσε η συγκριτική μελέτη – σε κοινωνικοοικονομικό ή και σε εκπαιδευτικό επίπεδο – των Εβραϊκών Κοινοτήτων της Ηπείρου με εκείνη της πολυπληθέστερης στη Θεσσαλονίκη, ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα ως προς την επίδραση του πληθυσμιακού μεγέθους στην ακμή της εκάστοτε κοινότητας και στη σχέση της με αλλόθρησκους πληθυσμούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αβδελά, Ε. (1995). «Ετερότητα» και «ταυτότητα»: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. *Σύγχρονα Θέματα*, 54, 17-20.

Αβδελά, Ε., & Βαρών-Βισάρ, Ο. (Επιμ.) (1995). Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια. *Πρακτικά του Α' Συμπόσιου Ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Εβραϊκού Ελληνισμού: Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991*. Γαβρηλίδης: Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού.

Αγγέλη, Ε. Α. (2017). Μνήμες και σιωπές της πόλης της Άρτας για την τοπική Εβραϊκή κοινότητα. Ανακτήθηκε από το Ιδρυματικό Αποθετήριο Ολυμπιάς.

Αδάμου, Μ. (2002). *Το εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του εθνικού κράτους, η ελληνική περίπτωση «1950-1976»*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Αλειφαντής, Σ. & Χωραφάς, Ε. (2002). *Σύγχρονο Διεθνές Σύστημα και Ελλάδα*. Αθήνα: Στρατηγικές Εκδόσεις.

Αμπατζοπούλου, Φ. (1998). *Ο Άλλος εν Διωγμό, Η εικόνα του Εβραίου στη Λογοτεχνία, Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Αναστασίου, Α. (2013). Οι Εβραίοι των Ιωαννίνων κατά το μεσοπόλεμο: κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική προσέγγιση της Ρωμανιώτικης κοινότητας. Ανακτήθηκε από το Ιδρυματικό Αποθετήριο Ολυμπιάς.

Ανδριανοπούλου, Π. (2003). *Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων. Διαδρομή στο Χρόνο*. Αθήνα: Εκδόσεις Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος.

Αντωνίου, Γ., Κοσμίδης, Σ., Ντίνας, Η., Σαλιτέλ, Λ. (2017). *Αντι-σημιτισμός στην Ελλάδα σήμερα: Εκφάνσεις, αίτια και αντιμετώπιση του φαινομένου*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδας.

Αντωνόπουλος, Θ. (2018). Η Οντέτ Βαρόν-Βασάρ μιλά στο LIFO.gr για τον αφανισμό της ελληνικής εβραϊκής κοινότητας την περίοδο 1941-1944. Ανακτήθηκε Φεβρουαρίου 15, 2020 από: https://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/130924/i-ontet-varon-vasar-mila-sto-lifo-gr-gia-ton-afanismo-tis-ellinikis-evraikis-koinotitas-tin-periodo-1941-1944

Αξιοπούλου, Μ. Σ. (1998). *Αλληλεγγύη και βοήθεια προς του Εβραίους κατά τη διάρκεια της κατοχής 1941-1942*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Ασκούνη, Ν. (2006). *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη. Από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Άχλης, Ν. (1983). *Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι, στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.

Βαγκίδου, Ε. (2010). *Η Εβραϊκή Κοινότητα Θεσ/νίκης και το Σχολείο της* (No. GRI-2010-4630). Aristotle University of Thessaloniki.

Βαδιβούλης, Θ. (2017). *24η Μαρτίου 1944: Το «ολοκαύτωμα» των Εβραίων της Άρτας*. Ανακτήθηκε Νοεμβρίου 22, 2019, από: <http://newpost.gr/ellada/596256/24h-martioy-1944-to-olokaytwma-twn-ebraiwn-ths-artas>

Βαδιβούλης, Θ. (2019). *Η Διαλεκτική ποικιλία της Άρτας*. Ανακτήθηκε από Ιδρυματικό Αποθετήριο HELLANICUS.

Βακαλόπουλος, Α. (1992). *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*. Θεσσαλονίκη: Βανιάς.

Βαρβούνης, Μ. Γ. (1992). *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου*. Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου».

Βαρόνος, Δ. (1996, Νοέμβριος-Δεκέμβριος). Αναμνήσεις από τη διάσωση Ελλήνων Εβραίων στην Κατοχή. *Χρονικά*, 146, 8-10.

Βενιαμίν εκ Τουδέλης (1994). *Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική, 1159-1173* (Μετάφραση Α. Σαββίδης). Αθήνα: Στοχαστής.

Βλαχοπάνος, Δ. (2017). *Ισαάκ Μιζάν Αριθμός Βραχίονα 182641*. Αθήνα: Άπειρος Χώρα.

Βλάχου, Λ. (1992, Ιανουάριος-Φεβρουάριος). Οι Εβραίοι της Άρτας. *Αρτηνή Ευθύνη*, 75, 6.

Βλάχου Ε., Κοτζόγλου Γ., & Παπαδοπούλου Χ. (2017). *Πριν σβήσει η φλόγα: Καταγραφή της γεβανικής διαλέκτου*. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.

Γαλογαύρος, Γ. (2018). Πολιτικές θετικής διάκρισης για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση των υποψηφίων από την Ελληνική Εθνική Μειονότητα στην Αλβανία και τη Μουσουλμανική Μειονότητα στη Θράκη. Ανακτήθηκε από το Ιδρυματικό Αποθετήριο Ολυμπιάς.

Γιαννούσης, Δ. (1981, Σεπτέμβριος). Οι Εβραίοι της Καστοριάς. *Χρονικά*, 41, 10-19.

Γιαννώρου, Φ. (2012). Εκπαίδευση και ετερότητα στα Ιωάννινα: Τα δημοτικά σχολεία της Alliance Israelite Universelle 1904-1940. Ανακτήθηκε από το Ιδρυματικό Αποθετήριο Ολυμπιάς.

Γκότοβος, Α. Ε. (2001). Οικουμενικότητα, Ετερότητα και Ταυτότητα: Η επαναδιαπραγμάτευση του νοήματος της παιδείας. *Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα*.

Γκότοβος, Α. (2007). Εθνική, εθνοτική και πολιτισμική ταυτότητα: διασπορές, διαφορές και πατρίδες. Στο *Επιστήμες Αγωγής, Θεματικό τεύχος 2007 (Νεοελληνική Διασπορά. Όψεις της Ιστορίας της και της Εκπαίδευσής της)* (σελ 23-47). Αθήνα: Ατραπός-Περιβολάκι.

Γκότοβος, Α. (2018). *Η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων*. Ανακτήθηκε στις Φεβρουαρίου 15, 2020 από: https://www.huffingtonpost.gr/entry/e-katastrofe-tes-evraikes-koinotetas-ton-ioanninon_gr_5a6a4ab1e4b006be66080eb8?ncid=tweetlnkgrhpmg00000001

Δάγκας, Α. (1998). *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και οικονομικός καταμερισμός*. Θεσσαλονίκη: Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης.

Dalven, R. (1979, Μάρτιος). Γιάννενα: Μια ρωμανιότικη ή ρωμείκη κοινότητα. *Χρονικά*, 17, 3-5.

Δεδούση, Μ. Σ. (2008). *Πολυπολιτισμικότητα (εθνικές μειονότητες και μετανάστες)* (No. GRI-2009-2238). Aristotle University of Thessaloniki.

Δενελάβα-Εξαδακτύλου, Γ. Φ. (2010). *Η θέση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης μέσα από τις αφηγήσεις ηλικιωμένων Εβραίων της πόλης* (No. GRI-2010-4370). Aristotle University of Thessaloniki.

Δημάση, Μ. (1996). *Τα ελληνόγλωσσα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου της Κωνσταντινούπολης και η θρησκευτική και εθνική ταυτότητα των Ελληνοπαίδων*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε.

Δημητρόπουλος, Ε. (2004). *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας: προς ένα συστηματικό δυναμικό μοντέλο μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας*. Αθήνα: Έλλην.

Δημουλάς, Κ., & Παπαδοπούλου, Δ. (2004). Έρευνα για τις μορφές κοινωνικής ένταξης των οικονομικών μεταναστών στην περιφέρεια Αττικής 2003-2004. Αθήνα: INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.

Dietrich, I. (2006). «Παιδεία και πολυπολιτισμικότητα- η μεταβολή των αιτημάτων προς τα σχολεία», στο: Χατζηδήμου, Δ./ Χ. Βιτσιλάκη (επιμ.), *Το σχολείο στην κοινωνία της πληροφορίας και της πολυπολιτισμικότητας*, Πρακτικά ΙΑ΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Ρόδος 21, 22 και 23 Οκτωβρίου 2005. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Δραγώνα, Θ. & Φραγκουδάκη, Α. (1997). *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Δρουμπούκη, Α. Μ. (2019). *Μια ατελείωτη διαπραγμάτευση. Η ανασυγκρότηση των ελληνικών Εβραϊκών κοινοτήτων και οι γερμανικές αποζημιώσεις, 1945-1961*. Αθήνα: Ποταμός.

Εξάρχου, Ι. (1995, Απρίλιος-Ιούνιος). Χρονικό της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Άρτας. *Ερίβωλος*, 8, 3.

Ετμεκτσόγλου, Γ. (2007). Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940 – 1945 Κατοχή – Αντίσταση*, τ. γ1. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Ετμεκτσόγλου, Γ. (2011). Ένα χρέος που δεν αποπληρώνεται: επανορθώσεις και μνήμες του Ολοκαυτώματος στον 21ο αιώνα, *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Ζιάγκος, Ν. (1974). *Τουρκοκρατούμενη ήπειρος, Τιμαριωτισμός, Αστισμός, Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)*. Αθήνα: Αθήνα Α.Ε.

Haste, E. (2005). Πως κατασκευάζεται ο πολίτης. Στο Δ. Μαρκούλης και Μ. Δικαίου (Επιμ.). *Πολιτική Ψυχολογία, Προβλήματα και Προοπτικές* (σελ 237-281). Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δάρδανος.

Η εξέγερση των Ελλήνων Εβραίων του Άουσβιτς. (2019). Ανακτήθηκε Φεβρουαρίου 17, 2020, από: <https://www.newsbeast.gr/weekend/arthro/5493150/i-exegersi-ton-ellinon-evraion-toy-aovsvits>

Ιντζέμπελης, Ε. (2002, Νοέμβριος-Δεκέμβριος) Χριστιανοί και Εβραίοι στην Άρτα. *Χρονικά*, 182, 11-14.

Ίσαρη, Φ., & Πουρκός, Μ. (2015). Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας: Εφαρμογές στην Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση. Athens: *Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Διαθέσιμο σε: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5826>* (ανακτήθηκε στις 28/05/2018).

Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.

Καβάλα, Μ. (2015). *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα.

Κέδρακα, Κ. (2008). *Μεθοδολογία λήψης συνέντευξης*. Ανακτήθηκε στις Οκτωβρίου 03, 2019 από: <http://www.adulteduc.gr/>

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο. (χ.χ.) *Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων*. Ανακτήθηκε στις 26/08/2019 από το διαδικτυακό τόπο: http://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=31&Itemid=62

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο. (χ.χ.) *Ιστορική Αναδρομή της Εβραϊκής Παρουσίας στην Αθήνα*. Ανακτήθηκε στις 26/09/2019 από το διαδικτυακό τόπο: https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=476&Itemid=46

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο. (χ.χ.) *Η Εβραϊκή Κοινότητα Άρτας*. Ανακτήθηκε στις 14/02/2020 από το διαδικτυακό τόπο: https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=283&Itemid=103

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (1978, Φεβρουάριος). Μια από τις αρχαιότερες της Ευρώπης. Η ισραηλιτική κοινότης Χαλκίδος. Υπήρξε προ ή μετά Χριστόν;. *Χρονικά*, 6, 3-7.

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (1979). *Βιβλίο Μνήμης*. Αθήνα: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο.

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (2010). *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, Μνημεία και Μνήμες*. Αθήνα: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Κεσίδου, Α. (2008). Διαπολιτισμική εκπαίδευση: μια εισαγωγή. Στο: Ζωή Παπαναούμ (Επιμ.) *Οδηγός επιμόρφωσης: Διαπολιτισμική εκπαίδευση και αγωγή*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.

Κόκκαλης, Γ. (2014). Οι Εβραϊκές κοινότητες της Ηπείρου την περίοδο της κατοχής και συμμετοχή μελών τους στο αντιστασιακό κίνημα της Ηπείρου. Ανακτήθηκε από το Ιδρυματικό Αποθετήριο Ολυμπιάδας.

Κολλάρος, Β. (2015). *Η μειονοτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου* (Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, 2015). Ανακτήθηκε από: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/36141>

Κόμματος, Ι. (2016). Τα μειονοτικά δικαιώματα ως ζήτημα κρατικής ασφάλειας στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη: case study: τουρκική μειονότητα στη Βουλγαρία. Ανακτήθηκε από το Ιδρυματικό Αποθετήριο ΨΗΦΙΔΑ.

Κορδώσης, Μ. (2003). *Τα Βυζαντινά Γιάννενα, Κάστρο (Πόλη)-Ξώκαστρο, Κοινωνία-Διοίκηση-Οικονομία*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Κουλίδας, Κ. (2010). *Τα Γιάννινα που έφυγαν (Συνοικίες-Τοπωνύμια-Ιεροί Ναοί-Μοναστήρια)*. Ιωάννινα: Ιδιωτική Έκδοση.

Κουλούρη, Χ. (2011). Μοιάζουμε στην εποχή μας παρά στους γονείς μας. Ανακτήθηκε 02 Ιουνίου 2018, από: <https://www.tovima.gr/2011/07/10/opinions/moiazoyme-stin-epoximas-para-stoys-goneis-mas/>

Κουρμαντζή, Ι. (1987). *Από τη Βυζαντινή στην Οθωμανική πόλη 15^{ος} – 18^{ος} αι.* Ιωάννινα: Ανάτυπο.

Κανάρης, Κ. (1994, Νοέμβριος-Δεκέμβριος). Αμέσως μετά το Ολοκαύτωμα. Χρονικά, 134, 15-16.

Κανάρης, Κ. (1996, Μάρτιος-Απρίλιος). Η μεταπολεμική κατάσταση των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων της Ελλάδος (Εβραϊκή κοινότητα Τρικάλων). Χρονικά, 142, 14-32.

Κωνσταντίνης, Μ. (2015). *Οι Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδος μετά το Ολοκαύτωμα*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Λάμψα, Κ. & Συμπή, Ι. (2012). *Η Διάσωση. Η σιωπή του κόσμου, η αντίσταση στα γκέτο και στα στρατόπεδα, οι Έλληνες Εβραίοι στα χρόνια της Κατοχής*. Αθήνα: Καπόν.

Λιβαδεύς, Α. Δ. (1964). Το Ηπειρωτικόν κομιτάτον: ο πρόδρομος της απελευθερώσεως της Ηπείρου. Ανακτήθηκε από το Ιδρυματικό Αποθετήριο Ολυμπιάς.

Λουδάρου, Α. (2019). *Στα ίχνη της Εβραϊκής παρουσίας στην Ελλάδα: ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια της μακραίωνης ιστορίας των Ελλήνων Εβραίων*. Αθήνα: Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

ΛΟΥΛΟΣ, Κ. (1992). ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ «ΥΠΕΡΒΑΣΗΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ». *Μνήμων*, 14, 177-187.

Μαδεμλής, Η. (2008). Σχολικά εγχειρίδια ιστορίας: μια πολιτική διακύβευσης. *Επιστημονικό βήμα*, 9, 65-71.

Μανιατάκος, Μ. (2018). Πως παρουσιάζει το εβραϊκό μουσείο της Ελλάδας το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. (Μεταπτυχιακή διατριβή. Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2018). Ανακτήθηκε από το Ιδρυματικό Αποθετήριο Αμητός.

Μαρκέτος, Σ. (1999, Απρίλιος). *Η ενσωμάτωση της σεφαραδικής Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα: Το πλαίσιο, 1912-1914*. Άρθρο δημοσιευμένο στο Επιστημονικό Συμπόσιο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

Μάρκου, Δ. (1992, Ιανουάριος-Φεβρουάριος). Ισραηλιτική Κοινότης Άρτας. Αναμνήσεις και στοιχεία. *Χρονικά*, 119, 18-19.

Μαυριδερός, Δ. (1992, Ιανουάριος-Φεβρουάριος). Το τελευταίο ταξίδι. *Χρονικά*, 129, 4-35.

Mavrozacharakis, E. (2016). *Η Διαχείριση της πολιτισμικής διαφοράς και διαδικασίες ένταξης στην εκπαίδευση μειονοτικών ομάδων στην Γερμανία*. Ανακτήθηκε από: <https://papers.ssrn.com/sol3/DisplayAbstractSearch.cfm> στις 12/06/2019.

Μενεξιάδης, Α. (2006). Οι Εβραίοι της Χαλκίδας δεν ξεγέλαστηκαν από τους Γερμανούς. *Χρονικά*, 201, 39.

Μιζάν, Η. Σ. (1989, Μάρτιος-Απρίλιος). Η Εβραϊκή κοινότητα Άρτας. *Χρονικά*, 105, 18-20.

Mishler, E. G. (1996). *Συνέντευξη Έρευνας*. Αθήνας: Ελληνικά Γράμματα.

- Μόλχο, Ρ. (2001). *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919: μια ιδιαίτερη κοινότητα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μουστάκης, Γ. (1991, Νοέμβριος-Δεκέμβριος). Οι Εβραίοι της Πρέβεζας στις αρχές του αιώνα. *Χρονικά*, 118, 27.
- Μπακόλα, Π. (1998). *Παλιά Γιάννινα, Αναμνήσεις-Στοχασμοί*. Αθήνα-Ιωάννινα: Δωδώνη.
- Μπαλτσιώτης, Λ. (2007). *Γλωσσική ετερότητα στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ.
- Μπατζανοπούλου, Ο. Ε. (2019). Θρησκευτικοί συμβολισμοί και ταυτότητες στη Ρωμανιώτικη Ισραηλιτική κοινότητα Ιωαννίνων. (Μεταπτυχιακή διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2019). Ανακτήθηκε από το Ιδρυματικό Αποθετήριο Ολυμπιάς.
- Μπενβένιστε, Ρ. (2005). Σκέψεις για τον ελληνικό αντισημιτισμό. *Σύγχρονα Θέματα*, 91, 39-42.
- Μπονίδης, Κ. (2009). Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και παραδείγματα ανάλυσης. *Υπό δημοσίευση στο περιοδικό 'Συγκριτική και Διεθνής εκπαιδευτική επιθεώρηση*.
- Μουσιδής, Α., & Παπαδοπούλου, Δ. (2011). *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα, Εργασία, Εκπαίδευση, Ταυτότητες*. Αθήνα: Κριτική
- Ναρ, Α. (1985). Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης. *Τα τραγούδια μας*. Εκδ. Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης.
- Ναρ, Α. (1992, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος). Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης - Πορεία μέσα στο χρόνο. *Χρονικά*, 122, 3-16.
- Νάχμαν, Ε. (1996). *Γιάννινα, ταξίδι στο παρελθόν*. Talos Press: Αθήνα.
- Νεχαμά, Ι. (1997). *Θεσσαλονίκη η περιπόθητη πόλη*. Σκόπελος: Νησίδες.
- Νεχαμά, Ι. (2000). *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης* (μετάφραση από τα γαλλικά: του Τομέα Μετάφρασης του Τμήματος Γαλλικής του ΑΠΘ) βιβλίο πρώτο, δεύτερο & τρίτο. Θεσσαλονίκη: Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης—University Studio Press.

Nicol, D. M. (2000). Το δεσποτάτο της Ηπείρου (1204–1261). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Θ', Αθήνα*, 97-105.

Νοβιτς, Μ. (1985). *Το πέρασμα των Βαρβάρων. Συμβολή στην ιστορία του Εκτοπισμού και της Αντίστασης των Ελλήνων Εβραίων* (μτφ. Γ. Ζωγραφάκη). Αθήνα: Σύνδεσμος Φιλίας ΕΛΛΑΣ – ΙΣΡΑΗΛ.

Ντούτσης, Δ. (2013). Τα Εβραϊκά δημοτικά σχολεία των Ιωαννίνων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου μέσα από αρχειακές πηγές. *Το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και τα Γιάννενα*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Παλάσκας, Σ. (2012). *Η συγκρότηση του ελληνικού έθνους και η εκπαίδευση: έρευνα στα σχολικά βιβλία γεωγραφίας του ελληνικού κράτους (1834-1922)* (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2012). Ανακτήθηκε από το Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Παπαδοπούλου, Δ. (2006). Μορφές κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών. Το παράδειγμα της Περιφέρειας Αττικής. *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, 291-352.

Παπαϊωάννου, Μ. (2001). *Διακριτικά, Γιοσέφ Ελιγιά*. Ανακτήθηκε 5 Μαρτίου 2018, από <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=889953>

Παπακυρίτση, Δ. Δ. (2009). *Ο αυτοπροσδιορισμός των Ιουδαίων απέναντι στους έλληνες* (No. GRI-2009-2742). Aristotle University of Thessaloniki.

Παπαστάθης, Χ. Κ. (1968). Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης. *Μακεδονικά*, 8(1), 239-256.

Παππάς, Σ. (1976). *Η σφαγή του Κομμένου*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Πατρικίου, Α. (2019). Η ψηφιακή Εφαρμογή Πολυμέσων: Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων (1941-1945), συλ. Τόμος, *Διδάσκοντας για το*

Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα και την Κοινωνική Δικαιοσύνη. Αθήνα: Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

Ριτζαλέος, Β. Χ. (2006). *Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο* (No. GRI-2007-782). Aristotle University of Thessaloniki.

Ρόζεν, Μ. (2002). Οι Ρωμανιώτες στην Οθωμανική περίοδο. *Χρονικά*, 177, 3-7.

Ρόκου, Β. (2005). *Η παραδοσιακή κοινωνία, από τη μεγάλη συνέχεια στη μεγάλη διάρκεια*. Ιωάννινα: Ταξιδευτής.

Σαλιτιέλ, Λ. (Επιμ.). (2018). *"Μη με ξεχάσετε" Τρεις Εβραίες μητέρες γράφουν στους γιους τους από το γκέτο της Θεσσαλονίκης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Schminck-Gustavus, C. U. (2008). *Μνήμες Κατοχής II, Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*. (Σ. Γεωργαλλίδη μτφ.). Ιωάννινα: Ισνάφι.

Σιομπότης, Γ. (2005). *Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Ιωαννίνων*. Αθήνα: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος.

Σούλης, Γ. Χ. (2017). Η Θεσσαλονίκη κατά τις αρχές της Ελληνικής Επανάστασης. *Μακεδονικά*, 2, 583-589.

Smith, A., D. (2000). *Εθνική ταυτότητα* (Ε. Πέππα μτφ.). Αθήνα: Οδυσσέας.

Ταχόπουλος, Γ. (2012). Η Θεσσαλονίκη, ο Μαζάουερ και τα φαντάσματα του Οθωμανισμού. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Τζιουμάκης, Γ. Δ. (2009). *Ο Εβραϊκός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η εκπαίδευσή του πριν και μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος* (No. GRI-2010-4903). Aristotle University of Thessaloniki.

Τζούκας, Β. (2007). Η Άρτα της Κατοχής και της Αντίστασης. *Άρτα. Ιστορία και Πολιτισμός 1881-2006*. Άρτα: Πανεπιστήμιο Πατρών.

Τσιλιγιάννης, Κ. (2004). *Η Εβραϊκή κοινότητα της Άρτας*. Αθήνα: Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο της Ελλάδος.

Φλάισερ, Χ. (1946). *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τ. 1, Αθήνα: Παπαζήσης

Φράγκου, Μ. Β. (2012). *Μια “διπλωματική περιπλοκή”: το ζήτημα των Εβραίων με ιταλική, ισπανική και πορτογαλική υπηκοότητα στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής, 1941-1944* (No. GRI-2013-10101). Aristotle University of Thessaloniki.

Φρεζής, Ρ. (2007). *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού*. Βόλος: Τυποτεχνική.

Φρεζής, Ρ. (2009). *Η Ισραηλτική Κοινότητα Βόλου: Σύντομη Ιστορική Αναδρομή*, Βόλος: Ισραηλτική Κοινότητα Βόλου.

Χατζής, Δ. (1998). *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Αθήνα: Κέδρος.

Χεκίμογλου, Ε. (1991). *Υπόθεση Μοδιάνο*. Θεσσαλονίκη: Τυπ. Θανάση Αλτιντζή.

Χεκίμογλου, Ε. (1996). *Θεσσαλονίκη-Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*. Θεσσαλονίκη: Έκφραση.

Ψαρρού, Ν. (2005). *Εθνική Ταυτότητα στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Gutenberg.

Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; Verso.

Armstrong, K. (2006). *The Great Transformation: The Beginning of our Religious Traditions*. New York: Knopf.

Barth, F. (1969). *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Culture Difference*. London: George Allen & Unwin.

Bryman, A. (2016). *Social research methods*. Oxford: Oxford university press.

Cohen, A. P. (1994). *Boundaries of consciousness, consciousness of boundaries. Critical questions for anthropology*. In H. Vermeulen and C. Govers (eds), *The anthropology of ethnicity: beyond “ethnic groups and boundaries”*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. R. B., (2011). *Research methods in education*. Oxon, UK: Routledge.

Council of Europe (2007). *Convention – cadre pour la protection des minorités nationales. Recueil de textes*. Strasbourg: Editions du Conseil de l’Europe.

Creswell, J. W. (1994). *Research design: qualitative and quantitative approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Creswell, J. W. (2002). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Czech, D. (1989). *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*. Berlin: Rowohlt Buchverlag; Auflage.

Dalven, R., & Stavroulakis, N. (1990). *The Jews of Ioannina*. Philadelphia: Cadmus Press.

Denzin N.K. & Lincoln Y.S. (2000). *Handbook of Qualitative Research*. London: SAGE Publications, Inc.

Entzinger, H., & Biezeveld, R. (2003). Benchmarking in Immigration Integration, European Research Centre on Migration and Ethnic Relations.

Fleming, K. E. (2009). Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων, μτφρ. Νίκος Γάσπαρης. Αθήνα: Οδυσσέας.

Fleming, K. E. (2010). *Greece--a Jewish History*. Princeton University Press.

Frankel, R. M., & Devers K. J. (2000). Qualitative research: a consumer's guide. *Education for Health*, 13, 113-123.

Fromm, A. (2008). *We are few, Folklore and Ethnic Identity of the Jewish Community of Ioannina, Greece*. Washington: Lexinton Books.

Gellner, E., & Breuilly, J. (1983). *Nations and nationalism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Gothel, R., & Danon, A. (2002). *Arta*. Ανακτήθηκε από: <http://www.jewishencyclopedia.com/> στις 25/08/2018.

Guest, G., Namey, E. E., & Mitchell, M. L. (2013). *Collecting qualitative data: A field manual for applied research*. Sage.

Heywood, A. (2014). *Global politics*. Macmillan International Higher Education.

Hobsbawm, E. J. (2012). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge university press.

Kampel, S. (2007). *Encyclopedia Judaica* (Vol. 5). Thomson Gale.

Kaspi, A., Assan, V., & Abitbol, M. (2010). *Histoire de l'Alliance israélite universelle de 1860 à nos jours*. Armand Colin.

- Laqueur, W. (2006). *The Changing Face of Anti-Semitism: From Ancient Times to the Present Day*. USA: Oxford University Press.
- Lincoln, Y., Guba, E. and Pilotta, J. (1985). Naturalistic inquiry. *International Journal of Intercultural Relations*, 9, 438-439.
- Mazower, M. (2001). *Inside Hitler's Greece: the experience of occupation, 1941-44*. Yale University Press.
- McGuire, V. E. (2018). The Jewish communities of Rhodes and Kos: a transnational community between Ottoman collapse and the Italian empire. *Αρχαιοτάξιο/Archeiotaxio Journal of Greek Contemporary Social History Archives*.
- Meyer, M. A. (1972). *The Origins of the Modern Jew: Jewish Identity and European Culture in Germany, 1749-1824*. Wayne State University Press.
- Munk, S. (1841). *Archives Israelites de France*. Ανακτήθηκε από: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/1739-archives-israelites>
- Mylonas, H. (2013). *The politics of nation-building: Making co-nationals, refugees and minorities*. Cambridge: University Press.
- Neyrey, J.K. (2007). *Give God the Glory: Ancient Prayer and Worship in Cultural Perspective*. Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative Research and Evaluation Methods*. Sage Publications.
- Penninx, M. J. A. (2001). Immigrants and the dynamics of social exclusion-Lessons for anti-discrimination policies. In: Flip Lindo and Mies van Niekerk, *Dedication and Detachment. Essays in Honour of Hans Vermeulen*. Amsterdam: Het Spinhuis 2001, 193-211.
- Pierron, B. (2004). *Jews and Christians in modern Greece*. Athens: Polis.
- Renan, E. (2002). What is a Nation? (1882). In *Nationalism in Europe* (pp. 54-66). Routledge.
- Robson, C., & McCartan, K. (2016). *Real world research*. John Wiley & Sons.

- Roudinesco, É. (2014). *Sigmund Freud. en son temps et dans le nôtre: en son temps et dans le nôtre*. Le Seuil.
- Saunders, W., Hornack, D., Lengyel, V., & Deng, C. (1997). The *Saccharomyces cerevisiae* kinesin-related motor Kar3p acts at preanaphase spindle poles to limit the number and length of cytoplasmic microtubules. *The Journal of cell biology*, 137, 417-431.
- Scheuch, E. K., & Klingemann, H. D. (1967). *Theorie des Rechtsradikalismus in westlichen Industriegesellschaften*. JCB Mohr (P. Siebeck).
- Schnapper D. (1992). *L'Europe des immigrés, es sai sur les politiques d'immigration*. Paris: éditions François Bourin
- Tsur, E. (2010, Δεκέμβριος). The Last Romaniotes of Yannina. *The purple*, 1, 21.
- Tuckman, B. W. (1972). *Conducting educational research*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- United Nations Human Rights (2010). *Minority Rights: International Standards and Guidance for Implementation*. Ανακτήθηκε από: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Minorities/Pages/internationallaw.aspx> στις 21/11/2019.
- Vasiliev, A. A. (1964). *History of the Byzantine Empire, 324–1453* (Vol. 2). Univ of Wisconsin Press.
- Woods, P. (1991). *Inside Schools. Ethnography in Education Research*. London: Routledge.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I. Παράρτημα 1: Συνεντεύξεις

Ονοματεπώνυμο: Δανιήλ Γιοχανά

Τόπος διαμονής: Ισραήλ

Τόπος καταγωγής: Άρτα

Έτος γέννησης: 1926

Ημερομηνία συνέντευξης: 01/09/2017

Θρησκεία: Εβραϊκή

[...] οι Ιταλοί και - πώς το λένε; - η Ιταλική κυβέρνηση, να πούμε και μπήκανε οι Γερμανοί τον Ιούλιο του 1943 στην Άρτα.

-Μάλιστα

Και αμέσως επήρανε Εβραίους, πενήντα (50) Εβραίους, για κάνουνε οχυρώματα στην Άρτα, δίπλα στο σχολείο, δίπλα στο κάστρο. Και τα ονόματα που πήρανε από τη Δημαρχία ήταν και το όνομά μου και εγώ δούλεψα δυο, τρεις μήνες. Πηγαίναμε το πρωί, στις τέσσερις η ώρα πηγαίναμε στο σκοτάδι. Και στις 24 Μαρτίου το 1944 μας πήρανε όλους τους Εβραίους από την Άρτα. Είχανε όλα τα ονόματα των Εβραίων, σε ποιο σπίτι κάθονται, πόσα άτομα είναι... ήρθανε ένα βράδυ, μας είπανε είκοσι λεπτά έχετε.

-Ναι

Μας πήρανε, να πούμε, μας πήγανε στην Αθήνα μες στις φυλακές του Κορυδαλλού ή στο Χαϊδάρι, δεν θυμάμαι κι εγώ τώρα και μετά μας πήρανε στην Γερμανία, στις 11 Απριλίου

1944 φθάσαμε μες στο Άουσβιτς. Αμέσως, μας κάνανε εξέταση και μας χωρίσανε· οι άντρες σε ξεχωριστά, οι γυναίκες σε ξεχωριστά με τα παιδιά και βγάλανε γυναίκες για δουλειά, άντρες για δουλειά. Το ίδιο βράδυ τους βάλανε στους θαλάμους των αερίων, ξέρετε τι είναι;

-Ναι, βεβαίως.

Αυτό εξατμίζεται με τη ζέστη του ανθρώπου. Δύο χιλιάδες άτομα σε μια μεγάλη αίθουσα, ερχόταν οι Γερμανοί, ρίχνανε τα χαλίκια αυτά – ήταν σαν πετράκια να πούμε – και από τη ζέστη, ύστερα από δύο λεπτά... Τι έκανε το αέριο αυτό; Δεν ήταν αέριο και ακριβώς το οξυγόνο, το διαλύανε το οξυγόνο και ο κόσμος δεν είχε οξυγόνο, ας πούμε, στην – το έχουμε στα ελληνικά, πώς το λένε; - καρδιακή...

-Κυκλοφορία;

Ναι

-Κύριε Γιοχανά, να σας ρωτήσω κάτι;

Ναι

-Πριν γίνουν όλα αυτά τα άσχημα τα πράγματα, η ζωή στην Άρτα πώς ήταν; Πηγαίνατε στο σχολείο; Γινότανε γάμοι με τους χριστιανούς;

Δεν υπήρχε σχολείο, από το '40 δεν υπήρχε σχολείο.

-Από το '40, πριν το '40 υπήρχε σχολείο;

Βέβαια, 28 Οκτωβρίου 1940, οι Ιταλοί... ξέρετε ήρθανε στον Μεταξά που ήτανε πρωθυπουργός, να μας δώσετε να περάσουμε, θέλουμε να μπούμε στην Ελλάδα για να φτάσουμε στην Αφρική. Και τους λέει «όχι», το ξέρετε αυτό, το γράφει ο κόσμος.

-Βέβαια.

Και δηλαδή, μες στους Ιταλούς. Και οι Ιταλοί επιτεθήκανε από τα σύνορα της Αλβανίας και οι Γερμανοί το '43 κάνανε επίθεση από τη Βουλγαρία στη Θεσσαλονίκη και σε σαράντα πέντε ημέρες καταλάβανε όλη την Ελλάδα και στη Μακεδονία και στην Αθήνα ήτουνα Γερμανοί, στ' άλλα μέρη ήτουνα Ιταλοί. Οι Ιταλοί ήτουνα πολύ εντάξει με εμάς, δεν είχε Εβραίους ή χριστιανούς... ώσπου, μπήκανε οι Γερμανοί, να πούμε, παραδοθήκανε οι Ιταλοί.

-Να σας ρωτήσω κάτι πιο ευχάριστο; Πριν έρθουν οι Ιταλοί και οι Γερμανοί η ζωή σας στην Άρτα ήτανε καλά; Με τους χριστιανούς πώς τα πηγαίνατε οι Εβραίοι; Είχατε καλές σχέσεις οι Εβραίοι με τους χριστιανούς;

Βέβαια, βέβαια, είχα φίλους. Μα εγώ μετά από τη Γερμανία ήρθα στην Ελλάδα - εγώ έμεινα από την οικογένειά μου από δέκα άτομα – και το '49 με πήρανε στο στρατό και ήμουνα στο Γράμμο. Και μετά είπανε, όποιος Εβραίος θέλει να έρθει μες στο Ισραήλ και μας απολύσανε, έχω χαρτί. Αλλά μπορούσα να έρθω που ήρθαμε στο Ισραήλ, μπορούσα με το χαρτί που έχω... αλλά ήρθα να υπηρετήσω και είπα «ό,τι γίνει, γίνει».

-Μάλιστα, και είχανε χρήματα οι Εβραίοι στην Άρτα, είχανε εμπορικές σχέσεις;

Ναι βέβαια, βέβαια, εμπορικά είχανε, από τα εμπορικά, από τα σπίτια πήρανε τα πράγματα όλα, όλα, όλα... ό,τι είχαμε. Εγώ είχα έξι αδερφάδες και δύο αδέρφια ήμαστε και η μητέρα μου – ο πατέρας μου είχε πεθάνει το '38 – και ξέρεις οι κοπέλες στην Ελλάδα για να παντρευτούνε θέλανε προίκα. Και πήρανε όλα τα πράγματα, όλα τα υφάσματα - είχαμε μαγαζί - και παν στο μαγαζί και στο σπίτι και τα πήρανε...

-Δηλαδή με τους χριστιανούς είχατε πάντα καλές σχέσεις, δεν υπήρχαν κάποιες φορές...;

Βέβαια, ήμασταν φίλοι, ερχόταν μες στο σπίτι μου, πήγαινα μες στο σπίτι τους...

-Όταν πήγαν οι Γερμανοί και συνέλαβαν στη Θεσσαλονίκη πρώτα τους Εβραίους, εσείς το μάθατε ότι τους συνέλαβαν στη Θεσσαλονίκη;

Ναι αλλά να σου πω. Ήρθανε οι Γερμανοί τον Ιούλιο του '43, που κατέρρευσε το ιταλικό κράτος και πήρανε ονόματα απ' τη Δημαρχία, ποιοι είναι Εβραίοι, ποιο είναι αυτό... και θέλαμε να φύγουμε, να πούμε, αλλά πώς να πας με δέκα άτομα; Θέλαμε, θέλαμε, αλλά πώς με τους Ιταλούς, αλλά να γυρίζεις πώς με δέκα άτομα; Υπήρχαν στην Ελλάδα οι «ζερβικοί» να πούμε, υπήρχε το Ε.Λ.Α.Σ. και το Κ.Κ.Ε. Με αυτά τι γινότανε: Τα χωριά που πηγαίναμε, που ήμασταν, αυτή την εβδομάδα ήτουνα επί κατοχής των ζερβικών. Γιατί σε όλη τη βόρεια Ελλάδα, στην περιοχή Γιάννενα, Κοζάνη, Έδεσσα ήτουνα ζερβικοί, αλλά ήτουνα ζερβικοί και την άλλη εβδομάδα ήτανε το Ε.Λ.Α.Σ. Και ρωτούσαν: «είσαστε ζερβικοί εσείς, εσείς είσαστε ΕΛΑΣίτες»; Δεν μπορούσαμε να τρέχεις με δέκα άτομα, οικογένεια ολόκληρη. Έτσι έγινε και μετά οι Γερμανοί δεν μας αφήσαν να φύγουμε κι όλες οι Γερμανοί.

-Όταν μάθατε για τη Θεσσαλονίκη που έγιναν οι συλλήψεις, εσείς φοβηθήκατε από τους Ιταλούς για να φύγετε, να αποφύγετε και εσείς τη σύλληψη;

Ναι με τους Ιταλούς, δυόμισι μήνες ήμαστε στα χωριά.

-Α είχατε πάει στα χωριά!

Βέβαια, βέβαια. Αλλά δε μπορούσαμε... σου λέω δεν μπορούσαμε να κάτσουμε εκεί πέρα, δέκα άτομα οικογένεια να τρέχεις από χωριό σε χωριό: τώρα είναι ζερβικά, τώρα είναι ΕΛΑΣίτικα.

-Υπήρχαν Εβραίοι που είχαν βγει στην αντίσταση μαζί με το ΕΛΑΣ και με τον Ζέρβα;

Ήτουνα, ήτουνα.

-Να σας ρωτήσω κάτι άλλο. Αφού έγιναν αυτά τα γεγονότα που έγιναν με τους Γερμανούς εσείς γυρίσατε στην Άρτα πρώτα ή πήγατε στο Ισραήλ κατευθείαν;

Όχι, μας είπαν: «Θέλετε στην Αμερική, θέλετε στην Ελλάδα ή θέλετε στο Ισραήλ;». Εγώ είπα στην Ελλάδα, γιατί ίσως ένα χιλιοστό, να πούμε, ένας από την οικογένειά μας έζησε... ή

ξάδερφος, ή αδερφός... Δύσκολο ήταν αυτό διότι πεθάνανε στα... είναι δύσκολο αυτό τι να σου πω.

Και ήρθαμε στην Ελλάδα, είδα τον θείο μου εκεί πέρα που είχε πάει αυτός στο χωριό. Αυτοί απ' την Πάτρα, απ' τις μεγάλες πόλεις – όπως είναι η Πάτρα, η Αθήνα – αυτοί πήγανε στα χωριά, στην Πελοπόννησο. Επήγανε στα χωριά, αλλά ήταν μικρές οικογένειες – τέσσερα άτομα, πέντε – όποιος είχε πολλά, πολλά λεφτά, χωριστήκανε σε δύο ομάδες μες στην Αθήνα. Μες στην Αθήνα δεν μπορούσανε, δεν είχανε ονόματα των Εβραίων και οι Αθηναίοι εβοηθήσανε πολύ-πολύ τους Εβραίους. Οι Αθηναίοι είπαν στους Εβραίους «σκάστε το, πηγαίνετε στα χωριά αμέσως, φύγετε, φύγετε». Τ' αφήσανε όλα πίσω.

-Εσείς, λοιπόν, ήρθατε. Πρώτα πήγατε στην Αθήνα ή στην Άρτα πήγατε πρώτα όταν γυρίσατε;

Όχι, στην Πάτρα κατεβήκαμε.

-Στην Πάτρα, στην Πάτρα. Και μετά πώς πήρατε την απόφαση να πάτε στο Ισραήλ;

Εμείς στο Ισραήλ... ήθελα να πάω, ήθελα να μάθω. Έμαθα, τελείωσα το Γυμνάσιο με δάσκαλο που ήτανε σε pensia, ήταν σε σύνταξη και δεν πλήρωνε πολλά το κράτος. Και το μεσημέρι, τρεις φορές την εβδομάδα έμαθα σε αυτόνε, με το δάσκαλο, γιατί ήτανε κλειστά τα μαγαζιά. Και μου έλεγε «εσύ να πας μόνο στην Ακαδημία» και μου έδωσε χαρτί ότι έχουμε στο πανεπιστήμιο παίρνουνε έξι – επτά βαθμούς. Στην Ακαδημία παίρνουνε από εννιά και πάνω, εγώ είχα δέκα και μισό και μου 'κανε εξέταση και μου λέει: «εσύ πρέπει να πας μόνο στην Ακαδημία».

Στην Ακαδημία πήγα δυο μήνες, μου λένε: «καλά, εδώ θέλει λεφτά. Εμείς μπορούμε να σου δώσουμε υποτροφία». Καλά, αλλά πού κοιμάσαι, πού τρως, πού είναι η οικογένειά σου, πού κάνεις τα μαθήματα. Να πάρεις δωμάτιο μέσα στην Αθήνα ήθελες πολλά λεφτά και εγώ δεν είχα λεφτά. Κι έτσι, μετά το στρατό, ήρθαμε στο Ισραήλ μπήκα στον Κιμπούτς. Μετά, εγώ στον ελληνικό στρατό, διόμισι χρόνια και άλλα δυο χρόνια στην Ελλάδα...

-Να σας ρωτήσω κάτι άλλο. Πριν γίνουν όλα αυτά, εσείς πόσο χρονών ήσασταν όταν ήρθανε οι Ιταλοί το '40. Πόσο χρονών ήσασταν τότε;

Το '40 ήμουν δωδεκάμισι με δεκατρίο χρονών. Δεκαεξίμισι με πιάσαν αιχμάλωτο, σύμφωνα με τα χαρτιά που είχαν από τη Δημαρχία. Πήγαμε πενήντα άτομα για να δουλέψουμε στις... Ήθελα να φτιάξουν φυλάκια οι Γερμανοί, μας πήγανε τρεις μήνες. Κάθε μέρα δουλεύαμε από το πρωί, από τις εφτά έως τις τέσσερις και μετά έλεγαν «ελάτε αύριο». Ύστερα, μας αφήσαν το χειμώνα γιατί ήτανε μετά απ' τα Χριστούγεννα πιστεύω, έλεγε «δε χρειάζεται άλλο». Ήμαστε μες στα σπίτια. Ήμαστε σε ένα χωριό, το Κομμένο. Ξέρετε ένα χωριό, το Κομμένο;

-Το ξέρω, ναι.

Ξέρετε τι έπαθε το Κομμένο;

-Καταστροφή μεγάλη από τους Γερμανούς.

Όχι δεν είναι έτσι. Εκεί οι Γερμανοί πήγανε να πάρουνε ζαρζαβατικά που έχουνε, φρούτα, λαχανικά... Και είδανε σε ένα βουναλάκι, ένα ύψωμα, ένα πολυβόλο με τρεις αντάρτες. Αυτοί γυρίσανε χωρίς να πάρουνε τίποτα, ήρθανε το βράδυ με έναν λόχο ιταλικό. Ήτανε Ιταλοί φαντάροι παρτιζάνοι και οι άλλοι μείνανε με τους Γερμανούς. Και πήρανε ένα λόχο Ιταλούς και ένα λόχο Γερμανούς, πήγανε στο Κομμένο το βράδυ, εβάλανε πετρέλαιο, δεν ξέρω, γύρα-γύρα από το χωριό περικύκλωσαν με τις μοτοσυκλέτες και ανάψανε και καήκανε όλοι... δύο χιλιάδες άτομα και ζήσανε καμιά δεκαοχτώ άτομα και ένας φίλος μου ήταν εκεί στο Κομμένο. Είχαμε ανοίξει μαγαζί στο Κομμένο αλλά εμείς είχαμε φύγει και δεν μας αφήνανε οι Γερμανοί να γυρίσουμε. Και δεκαοχτώ άτομα, αυτοί που φυλάγανε τα πεπόνια, τα καρπούζια να πούμε, ήτανε δεκαοχτώ άτομα. Αυτοί ζήσανε. Κανείς δε σώθηκε από τα δύο χιλιάδες άτομα, όλα τα σπίτια... τους κάψανε.

-Εσείς, όταν πήγατε σχολείο στην Άρτα, πήγατε Δημοτικό. Οι Εβραίοι είχανε ξεχωριστό σχολείο από τους χριστιανούς;

Μερικοί είχανε έως την τετάρτη τάξη – για να μάθουν εβραϊκά λιγάκι – και πηγαίναμε στο σχολείο.

-Μαζί με του χριστιανούς;

Βέβαια, βέβαια. Παρέα είχαμε με φίλους...

-Κατάλαβα. Τη νύχτα που έγινε η σύλληψη, έγινε στον Ορφέα, τον κινηματογράφο έτσι δεν είναι;

Ναι. Στις 7 η ώρα το βράδυ, οι Γερμανοί είχανε πιάσει όλους τους δρόμους που ήταν οι Εβραίοι, σαν γκέτο. Είχανε και έναν χωροφύλακα, σε κάθε έναν χτύπησαν την πόρτα, ανοίξαμε. Είπαν «σε είκοσι λεπτά να ετοιμαστείτε, πάρτε λίγα πράγματα όπως μπορείτε» και πήγαμε στον Ορφέα, στην Άρτα.

-Μετά από τον Ορφέα πού σας πήγανε;

Στο Αγκρίνιο, εκεί μας πήρανε όλα τα χρυσαφικά. Ήμασταν εκεί πέρα... υπήρχε πληθωρισμός μες στην Ελλάδα, ξέρετε με την κατοχή, τα λεφτά... Ένα πακέτο φρούτα, είχε δύο εκατομμύρια. Γινότανε όλα με αγγλικές λίρες, γιατί οι Άγγλοι έριχναν με τα αεροπλάνα, κιβώτια με λίρες.

-Μετά από το Αγκρίνιο σας πήγαν στην Πάτρα ή στην Αθήνα;

Στην Πάτρα, μετά κατευθείαν Αθήνα και μετά κατευθείαν στη Γερμανία. Οκτώ – εννιά ημέρες κάναμε.

-Από την οικογένειά σας επιβίωσε κανένας;

Έξι αδερφές είχα, δέκα άτομα και έμεινα μόνος μου. Έξι αδερφές, δύο αδέρφια και η μάνα μου. Ο ένας δούλεψε στο κρεματόριο και εκεί σκοτώθηκε που κάνανε επανάσταση. Κάψανε τους φούρνους, είχανε πολεμοφόδια... αλλά πολλοί σκοτωθήκανε. Ο μεγάλος αδερφός μου, πέθανε δύο μήνες προτού απελευθερωθούμε, πέθανε στα χέρια μου.

-Ένα τελευταίο θα σας ρωτήσω και θα σας αφήσω, δε θέλω να σας κουράσω άλλο. Θυμάστε περίπου, όταν πηγαίνατε εσείς στο Δημοτικό, πόσα περίπου εβραϊόπουλα υπήρχαν; Που ήταν στην ηλικία εκείνη;

Στην Πέμπτη και στην Έκτη που πήγαινα εγώ ήμασταν όλοι. Στην Άρτα ήταν τετρακόσια πενήντα, τετρακόσια είκοσι άτομα και παιδιά που ήταν, όλα πήγαιναν στο σχολείο. Μετά πήγαμε στο Γυμνάσιο, έγινε οκτατάξιο.

-Γάμοι δε γινότανε με τους χριστιανούς; Ή ο καθένας είχε τη θρησκεία του;

Υπήρχανε. Παντρεούντουσαν ας πούμε στην Αθήνα, χριστιανοί με Εβραίους, όχι τόσο εδώ. Να σου πω, οικογένεια ήμασταν όλοι, ένας ήξερε τον άλλον.

-Κύριε Γιοχανά, δεν θέλω να σας κουράσω άλλο. Ευχαριστώ πολύ για τη συνέντευξη που μου δώσατε.

Παρακαλώ. Εγώ να σας πω. Μας τηλεφώνησε ένας από τη Γερμανία Έλληνας και άρχισε και ρωτούσε: πώς τα κάνατε, πώς δουλεύατε, πώς τους καίγανε, ρωτούσε τέτοια πράγματα ας πούμε που δεν μπορούσα να πω. Δυο ημέρες δεν κοιμόμουν το βράδυ.

-Δεν ήθελα να σας ρωτήσω αυτά. Εγώ ήθελα να βρω ανθρώπους Εβραίους που έζησαν στην Άρτα – όπως ζήσατε εσείς – για να ρωτήσω πιο πολύ για τη ζωή στην Άρτα, για το σχολείο, για τις συναγωγές που είχατε...

Να σου πω κάτι; Κρίμα στον κόπο σου, διότι αυτοί που ζήσανε...Δεν βάλανε παιδιά στην Γερμανία, από δεκαεφτά χρονών και πάνω βάλανε για δουλειά, τους άλλους τους κάψανε. Και όσοι γυρίσανε δεν ήξεραν πολύ...

Εγώ να σου πω κάτι; ό,τι τράβηξα στη Γερμανία – ενάμιση χρόνο περίπου – λέω στον εχθρό μου δεν θέλω να περάσει τέτοιο πράγμα. Ένα εκατοστό... Ήταν τόσο δύσκολα... Είχαν

συρματοπλέγματα με ηλεκτρικό ρεύμα, από το βράδυ έως τις έξι το πρωί. Ήταν πολλοί που πιάνανε το σύρμα και σ' ένα λεπτό πεθαίνανε κι έβλεπες το πρωί καμιά δεκαριά-δεκαπέντε άτομα μες στο φράχτη. Πεθαμένοι. Αυτό το πράγμα, τι να σου πω...

Και να σου πω; Πώς το ελληνικό κράτος άφησε τους Γερμανούς να πάρουνε τους Εβραίους;

-Το έχετε παράπονο αυτό ε;

Βεβαίως. Η Βουλγαρία δεν τους ε... δεν πήρανε τους Εβραίους από τους Βουλγαρία. Τους είπαν όχι, εδώ. Στην Ελλάδα ήταν ο Μεταξάς, ο βασιλιάς πήγε στην Αίγυπτο...

-Εσείς πιστεύετε ότι οι χριστιανοί, όταν σας πιάσανε στην Άρτα θα μπορούσαν να κάνουνε κάτι για να σας βοηθήσουνε ή δεν μπορούσαν;

Όχι, όχι δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα. Και εγώ να σου πω. Εμάς μας πήραν από τον Ορφέα τον κινηματογράφο το Σάββατο το πρωί και ψιχάλιζε και οι Έλληνες ήταν σε όλο το δρόμο και χτυπάγαν παλαμάκια. Γιατί χτυπάγανε; Μήπως γιατί μας πήρανε; Δεν έχω ιδέα... Αυτό είναι αίνιγμα.

-Οι Έλληνες χειροκροτούσανε, χτυπούσαν παλαμάκια όταν σας πήρανε;

Ναι, όταν τα αυτοκίνητα μας βγάλανε από την Άρτα για το Αγρίνιο.

-Αυτό είναι αίνιγμα, δεν μπορώ να καταλάβω γιατί.

Αφού σας λέω είναι αίνιγμα. Ξέρω πολύ καλά τα ελληνικά και τώρα συγκινούμαι πολύ με αυτά τα πράγματα...

-Ναι κύριε Γιοχανά. Δεν θέλω, να σας κουράσω άλλο, θέλω να σας ευχαριστήσω πάρα πολύ...

Μας τηλεφωνάνε τόσοι, να πούμε... έχω έναν φίλο είναι ενενήντα τέσσερα χρονών. Του τηλεφωνούνε, δεν θέλει... σε αυτή την ηλικία ένας άνθρωπος και μάλιστα είναι ενενήντα τόσο χρονών, δεν είναι μικρός.

-Κύριε Γιοχανά με συγκινείτε πολύ και σας ευχαριστώ που με βοηθήσατε.

Εγώ να σας πω: είπα εγώ γυρίζω στην Ελλάδα. Πρώτα θέλω να δω την Ελλάδα, μετά για το Ισραήλ. Πήγα στην Ελλάδα, πήγα στο σπίτι, τα πράγματα δεν υπήρχε τίποτα. Όλα τα πήρανε, τα κρεβάτια, τα κουτιά, όλα, όλα, δεν αφήσανε τίποτα μέσα. Και δεν ξαναπήγα.

-Εγώ να σας εξηγήσω, γιατί δεν πρόλαβα να σας πω. Είμαι από τα Γιάννενα, στα Γιάννενα είμαι φοιτητής, προσπαθώ να κάνω μια εργασία για τους Εβραίους της Άρτας, πώς ήταν η ζωή τους πριν τους Γερμανούς, τι έγινε με τους Ιταλούς και τους Γερμανούς και αν κάποιοι μετά επέστρεψαν στην Άρτα. Προσπαθώ δηλαδή να κρατήσω ζωντανή τη μνήμη.

Στην Άρτα έμεινε ένας, έδωσε στην Δημαρχία το εβραϊκό νεκροταφείο. Αυτό το είχανε αγοράσει οι Εβραίοι από χρόνια. Αλλά να σου πω, ζούσαμε πολύ καλά, πηγαίναμε στα χωριά, στο Μενίδι... Όταν βλέπεις το Αμβρακικό κόλπο, πηγαίναμε κάθε καλοκαίρι έναν μήνα, πηγαίναμε στις εξοχές, κοντά στη θάλασσα.

-Στην Πρέβεζα;

Όχι στην Πρέβεζα, Αμβρακικό κόλπο.

-Ναι άλλο σας ρωτάω. Στην Πρέβεζα υπήρχαν Εβραίοι που να είναι από την Άρτα;

Όχι. Ήτανε μερικές οικογένειες... αλλά... Σε αυτή την ηλικία που ήμουν το σαράντα, δεν βγαίναμε πολύ έξω να πούμε κι εγώ νέος ήμουν, από τους ανθρώπους τους πιο μεγάλους... Αφού δεν πήγαμε στο σχολείο, δεν πήγαμε στο Γυμνάσιο, τα κόψανε τα σχολεία, μπήκαν οι στρατιώτες γι' αυτό.

Αλλά τι να σου πω. Ό,τι και να κάναμε, ο βασιλιάς έρχεται η ώρα που θα πάει κάτω απ' τη γη. Δεν παίρνει μαζί του τίποτε. Να το ξέρετε αυτό.

Λέει: Καλύτερα να χάσεις ένα λεπτό απ' τη ζωή σου, παρά να χάσεις τη ζωή σου σ' ένα λεπτό. Υπάρχει άλλο πράγμα που λέει: Ουδένα προ του τέλους μακάριζε... Αρχαία ελληνικά...

Έχει πολλές παροιμίες, εγώ έγραψα εκατόν ογδόντα παροιμίες, αν και είναι δύσκολα να τις μεταφράσεις, αν και έχω σπουδάσει εδώ πέρα μέσα στο Ισραήλ, τι να γίνει; Ο άνθρωπος κάθε λέξη που θα λέει πρέπει να σκεφτεί δέκα φορές διότι η λέξη μπορεί να τον εχτυπήσει τον άνθρωπο κι ο άνθρωπος δεν το ξεχνάει ποτέ αυτό, πρέπει να προσέχει τα λόγια του. Και κάτι άλλο: προτιμότερο να με ζηλεύουνε παρά να με λυπούνται. Ξέρεις τι είναι αυτό;

-Βέβαια. Τις μεταφράσατε στα εβραϊκά;

Βέβαια και στα εβραϊκά και στα ελληνικά, βέβαια. Αλλά όταν πιάνω το μολύβι να γράψω, δεν μπορώ. Σκέφτομαι την Ελλάδα, τη ζωή που κάναμε, δυστυχώς...

-Ευχαριστώ πολύ και πάλι. Δημήτρης Τάσσης ονομάζομαι. Και θέλω να σας ευχαριστήσω πάρα πολύ.

Εγώ νόμιζα... πριν από έναν μήνα, ένας ρωτάει πως κάνατε εκείνο, τι κάνατε, πώς κάνατε... μια φορά μου τηλεφώνησε, του λέω: «με συγχωρείτε, δεν μπορώ να σας πω τίποτα». Με είχε τρελάνει, σου γυρνάει όλη τη ζωή σου πάλι, κατάλαβες τι γίνεται;

-Καταλαβαίνω. Εγώ δεν ήθελα να σας βάλω να τα θυμηθείτε τα άσχημα, είναι δύσκολο πολύ.

Σας ευχαριστώ και με συγχωρείτε για τα ελληνικά μου, που δεν είναι... Εγώ θυμάμαι όλα, έχω θυμητικό ενενήντα ένα χρονών...

-Παιδιά, εγγόνια έχετε;

Έχω παιδί παντρεμένο, έχει τρία παιδιά...

-Σας ευχαριστώ πολύ και να ζήσετε και εσείς και τα παιδιά και τα εγγόνια.

Καληνύχτα. Και όποιος θέλει ας έρχεται, ας έλθει σε εμένα. Οι άλλοι δεν θυμούνται τα ελληνικά, εγώ τα θυμάμαι. Άντε καληνύχτα.

Ονοματεπώνυμο: Μάλκα Κούλια

Τόπος διαμονής: Ισραήλ

Τόπος καταγωγής: Άρτα

Έτος γέννησης: 1927

Ημερομηνία συνέντευξης: 30/08/2017

Θρησκεία: Εβραϊκή

[...] - Κουλιά ή Κούλια λέγεστε;

Κούλια είναι παρόνομά μου, του πατέρα μου.

-Ωραία, εγώ σας τηλεφωνώ από τα Γιάννενα.

Από την Άρτα;

-Από τα Γιάννενα, είναι δίπλα στην Άρτα.

Γιάννενα με Άρτα δεν είναι πολύ μακριά.

-Δίπλα είναι.

Είναι πολύ κοντά.

-Κυρία Κούλια... το όνομά σας είναι Μάλκα;

Εκεί με λεν Κούλα, αλλά εδώ με λεν Μάλκα. Εβραϊκά Μάλκα αλλά στα ελληνικά είμαι Κούλα.

-Κυρία Κούλα.

Κυρία Κούλα... δεν είμαι κυρία, τώρα είμαι 90 ετών.

-Εύχομαι να πάτε πάνω από εκατό και να είστε πάντα καλά.

Αχ, δεν πρόκειται να γίνει τέτοιο πράγμα γιατί εδώ πεθαίνουν πολύ γρήγορα.

-Ξέρετε γιατί σας πήρα τηλέφωνο;

Η Μίριαμ σου είπε;

-Όχι, εμένα το τηλέφωνό σας μου το έδωσαν από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο από την Αθήνα, οι Εβραίοι γιατί κάνω μια εργασία για το πανεπιστήμιο για του Εβραίους που είχε η Άρτα.

Θα σου δώσουν κάτι δηλαδή;

-Είναι μια εργασία που πρέπει να κάνω για να πάρω το πτυχίο μου.

Και τώρα πού κάθεστε, σε ποιο μέρος;

-Στα Γιάννενα.

Α στα Γιάννενα είστε ακόμα. Εκεί είναι αυτή η... Κοέν λέγεται δεν ξέρω.

-Είναι η Κοέν και είναι και κάποιος κύριος που λέγεται Ελिसάφ και είναι και αυτός εδώ πέρα στα Γιάννενα.

Α, δεν ξέρω εγώ ήμαν μικρή. Ήμαν πολύ μικρή όταν έφυγα από τα Γιάννενα.

-Από τα Γιάννενα φύγατε ή από την Άρτα;

Εγώ ήμαν στην Άρτα, αρτινιά, αλλά ο Μωϋσής ο Κατσάπας, τον ήξερες;

-Ε όχι δεν τον ήξερα.

Η αδερφή μου ήταν παντρεμένη με αυτόν, με έναν Γιαννιώτη.

-Ξέρετε τι θέλω; Αν μπορείτε, θέλω πέντε λεπτά μόνο να σας κάνω λίγες ερωτήσεις. Αν θυμάστε.

Αν γνωρίζω θα σου πω.

Είστε καλά, περνάτε καλά στα Γιάννενα;

-Καλά περνάμε, προσπαθούμε. Εσείς πώς είστε εκεί στο Τελ Αβίβ, καλά είναι;

Πολύ ωραία. Εγώ έχω σπίτι στην Ελλάδα, δικό μου μεγάλο και νοίκιασα εγώ δυο δωμάτια και μισό.

-Να σας ρωτήσω κάτι κυρία Κούλα. Εσείς πήγατε σχολείο στην Άρτα;

Ναι πήγα αλλά ήμαν μικρή τάξη και ύστερα ήλθαν οι Γερμανοί μας πήραν. Δεν το πρόφτασα ολόκληρο.

-Θυμάστε όμως πόσα παιδιά είχε το σχολείο; Είχε πολλά εβραιόπουλα;

Είχε, είχε μπορεί να ήμασταν και πενήντα παιδιά.

-Και είχατε ξεχωριστό σχολείο από τους χριστιανούς;

Εγώ πήγαινα σε σχολείο εβραϊκό.

-Ήτανε μόνο για Εβραίους, έτσι;

Για όλους ήτανε. Ποιος ήθελε να μιλήσει, να μάθει τα εβραϊκά, είχε και ελληνικά.

-Οι Εβραίοι θυμάστε στην Άρτα τι επαγγέλματα έκαναν πιο πολύ;

Ποια έκαναν... εμείς ήμασταν πολύ πλούσιοι. Είχαμε πολλά μαγαζιά στην πλατεία απάν' που είναι η πλατεία, μαγαζιά και σπίτια είχαμε και όλα τα νοικιάζαμε και εκεί είχαμε σπίτι δικό μας.

-Οι Εβραίοι στην Άρτα ήτανε πιο πολύ έμποροι και είχανε μαγαζιά δηλαδή;

Είχαν μαγαζιά όλοι, ούτε ένας δεν ήταν φτωχός εκεί. Είχαμε μαγαζιά όλοι και σπίτια, τέσσερα σπίτια είχαμαν εμείς. Κι αγόρασα σπίτι εδώ, μεγάλο, ωραίο.

-Υπήρχανε καθόλου περιπτώσεις που ερωτευότανε Εβραίοι με χριστιανούς, που παντρευότανε...;

Κι εδώ κάνουν τα ίδια. Όποιος ήθελε να γίνει χριστιανός γινότανε. Είχαμε έναν που λέγονταν Χατζής, δεν ξέρω αν τον ξέρετε εσείς...

-Ακουστά τον έχω.

Ακουστά. Και αυτοί ήταν πολύ πλούσιοι. Ε, μια από αυτουνούς αγάπησε χριστιανό και τον πήρε. Πριν χρόνια. Η μάνα της και ο πατέρας της ήταν πολύ... κοιτούσαν τη θρησκεία πολύ. Κοιτούσαν τη θρησκεία και αυτή πήρε χριστιανό. Χριστιανός και Εβραίοι... εγώ δεν κοιτάω. Εγώ να σου πω την αλήθεια γύρισα μόνη στην Ελλάδα απ' τη Γερμανία. Από τη Γερμανία που με πήραν οι Γερμανοί γύρισα.

Ήμουν δώδεκα χρονών όταν με πήραν οι Γερμανοί. Τώρα όταν γύρισα ήμουν δεκαπέντε, τρία χρόνια ήμουν εκεί στη Γερμανία. Γύρισα και πήγα στην Άρτα, έκατσα εκεί μόνη μου. χριστιανοί ήταν από παν', κατ' και τους έλεγα: «αυτό το σπίτι είναι δικό μου, αν θες δώσ' μου ένα δωμάτιο να ζήσω». Και μου 'δωσε, αλλά μετά ο αδερφός μου... ο αδερφός μου ήταν στη Γερμανία, αυτοunuό του έδιναν να κάψουν τους Εβραίους στο κρεματόριο. Αυτός δεν μπορούσε να τους καίει, δεν μπορούσε. Λέει «τι να κάνω, αφού είναι Εβραίος κι εγώ το ίδιο, το αίμα μου...». Έβλεπε που τους καίει, φοβόταν. Απ' το φόβο του πέθανε κι αυτός. Έναν αδερφό γλίτωσα πέθανε και αυτός. Τώρα έμεινε μια αδερφή και άλλη μια αδερφή - τρεις αδερφές γυρίσαμε. Οι δυο πέθαναν και είμαι μοναχή μου τώρα, δεν έχω κανέναν.

-Τα παιδιά σας;

Τα παιδιά μου παντρεύτηκαν. Η μία πήρε πολύ καλό άντρα, αλλά πέθανε αυτός.

-Να σας ρωτήσω κάτι. Τότε, πριν έρθουνε οι Γερμανοί στην Άρτα οι σχέσεις που είχανε οι Εβραίοι με τους χριστιανούς ήτανε καλές ή υπήρχαν και πολλές φορές κακές σχέσεις;

Δεν ήταν και τόσο καλά. Πάντα μας κακομιλούσαν.

-Δηλαδή τι σας έλεγαν;

Δε μας κοιτούσαν καλά δηλαδή. Γιατί όλο χριστιανοί ήταν εκεί και εμείς Εβραίοι λίγοι ήμασταν. Οι Εβραίοι έφυγαν κι όλας, εγώ ήμουν η τελευταία που έφυγα.

-Από την Άρτα φύγατε.

Από την Άρτα. Μετά... μας πήραν οι Γερμανοί, μας πήγαν στη Γερμανία τρία χρόνια, εγώ γύρισα και οι αδερφές μου γύρισαν αλλά αυτές πέθαναν εδώ. Κι εγώ μόνο είμαι τώρα, δεν έχω κανέναν. Μόνο τα παιδιά μου να ζήσουν. Παντρεύτηκα τώρα και έχω τρία παιδιά. Ένα παιδί έχει δουλέψει στα αυτοκίνητα, έχει μαγαζί δικό του. Έχω το παιδί και δύο κορίτσια. Η μία η μεγάλη είναι στην Αμερική παντρεμένη, η μεγάλη η μεγάλη. Η μικρή είναι παντρεμένη εδώ. Ένα παιδί κι ένα κορίτσι έχω εδώ.

-Μπράβο να σας ζήσουν τα παιδιά σας.

Το παιδί είναι πολύ καλό και είμαι μοναχή μου και με κοιτάει. Έρχεται με κοιτάει, μου παίρνει εκείνο, μου παίρνει τ' άλλο. Όλα, δεν έχω παράπονο.

Άμα έχεις παιδιά καλά, είσαι καλά. Άμα δεν έχεις παιδιά καλά τι να κάνεις; Αλλά ευτυχώς βγήκαν καλά τα παιδιά.

-Μπράβο, μπράβο πολύ χαίρομαι.

Ποιος σας είπε; Αυτή που είναι στο Κιμπούτς;

-Ορίστε;

Μια κοπέλα μένει στο Κιμπούτς και μου λέει «θεία εγώ θα στείλω έναν άντρα, θα συνεννοηθείς». Λέει «εγώ τη γνωρίζω τη Μάλκα». Της είπες εσύ ε;

-Όχι, όχι εγώ το τηλέφωνό σας μου το έδωσαν από την Αθήνα Εβραίοι για να κάνω την έρευνά μου, για να σας ρωτήσω μερικά πράγματα.

Και ξέρετε και τι άλλο ήθελα να σας πω; Πριν τους Γερμανούς είχαν έρθει οι Ιταλοί αν θυμάστε.

Πρώτα είχαμε τ'ς Ιταλοί και μετά ήρθαν οι Γερμανοί.

-Πώς ήταν με τους Ιταλούς, ήταν καλύτεροι οι Ιταλοί από τους Γερμανούς;

Βέβαια, δεν έκαναν τέτοια πράγματα οι Ιταλοί. Δε σκότωναν, δε χτυπούσαν. Αυτοί μας άφηναν δίχως φαΐ, μας πήραν... τι να σου πω. Εγώ ήμουν δώδεκα ετών όταν με πήραν οι Γερμανοί και ήρθα δεκαπέντε. Δώδεκα πήγα, δεκαπέντε ετών γύρισα. Όταν ήρθα στην Ελλάδα με πήρε αυτή η χριστιανή η γυναίκα. Μου λέει «έλα κάτσε εδώ είναι καλά».

Ήμασταν και γειτόνοι πριν κι όταν ήρθα μου λέει «κάτσε εδώ στο σπίτι το δικό μου θα σε βάλω στο δωμάτιο» μου λέει. Κι ήμουν σ' ένα δωμάτιο από το σπίτι το δικό μας.

Και μετά εγώ δεν ήθελα να κάτσω. Μου λέει ο αδερφός μας «Κούλα τι θα κάνεις εδώ μόνη σου;». Κι ήρθα εδώ [σ.σ. στο Ισραήλ], βρήκα την αδερφή μου την μεγάλη εδώ, βρήκα και την άλλη την αδερφή μου. Εγώ η πιο μικρή απ' όλες είμαι, αλλά τώρα είμαι και ενενήντα ετών εγώ. Δεν φαίνομαι βέβαια, φαίνομαι πιο μικρή.

-Και στη φωνή ακούγεστε πιο μικρή.

Χαχα (γελάει). Δεν δίνω κανέναν τα ενενήντα, τα ενενήντα δεν δίνω.

-Είπατε ότι οι Ιταλοί σας φέρονταν καλύτερα. Αλλά εσείς είχατε ακούσει όταν ήσασταν στην Άρτα ότι στη Θεσσαλονίκη οι Γερμανοί είχαν συλλάβει τους Εβραίους, τους είχαν πιάσει; Το είχατε ακούσει;

Η μάνα μου διάβαζε στην εφημερίδα. Ήταν από την Ιταλία η μάνα μου και μιλούσε Ιταλικά. Μιλούσε και μας έλεγε μια μέρα «αχ, θα 'ρθουν τώρα αυτοί οι Γερμανοί και θα μας πάρουν μια μέρα...». Ήρθαν, μας πήραν, μας έβαλαν στο σινεμά. Στο σινεμά μας έκλεισαν μέσα.

-Πώς λεγόταν το σινεμά, θυμάστε;

Ορίστε;

-Το σινεμά λεγόταν Ορφέας;

Α, αυτό ήταν το σινεμά. Μας έβαλαν μέσα, μας έκλεισαν ώσπου να μας πάρουν στη Γερμανία. Ύστερα έφεραν τα ρακέδες και μας έβαλαν στα ρακέδες και μας πήγαν στη Γερμανία. Τρία χρόνια ήμαν εκεί. Τρία χρόνια.

Μια μέρα με πήρε αυτός ο Γερμανός, λέει: «σύρε εδώ». Και με έβαλε μέσα στο κρεματόριο, για να με κάψει κι εμένα. Κι όπως αυτός γύρισε λίγο να μη δει, έδωσα μια... πήρα δρόμο κι

έφυγα. Αλλά μπήκα μέσα στον μαχανέ και κρύφτηκα από κάτω από τα κρεβάτια, γιατί θα με έπαιρνε ξανά να με βάλει. Το είχα τυχερό να ζήσω.

-Μέσα στο κρεματόριο τι είδατε, θυμάστε;

Θυμάμαι τι είδα. Έκαιγαν κόσμο, έβαζαν τα κορμιά όλα μέσα στον φούρνο και τους έκαιγαν. Είναι ωραίο τέτοιο πράγμα;

-Το πιο άσχημο πράγμα είναι αυτό.

Πιστεύεις; Εγώ σου λέω, όποιος πιστεύει έχει καρδιά, όποιος δεν πιστεύει δεν έχει καρδιά.

-Εγώ δεν ξέρω τι να πω, είναι ανατριχιαστικά πράγματα αυτά.

Αλλά εσείς είστε χριστιανός;

-Εγώ ναι, είμαι χριστιανός.

Μπράβο και πώς με βρήκες εμένα;

-Σας είπα, μου το έδωσαν το τηλέφωνό σας από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο.

Αυτό είναι για τους Εβραίους.

-Ναι μπράβο. Εγώ απλά ήθελα να σας ρωτήσω για την Άρτα και πώς έγινε και σας συνέλαβαν.

Η Άρτα τώρα έγινε πολύ ωραία.

-Τώρα ναι, ωραία είναι.

Ήρθε χτες μία εδώ, κοπέλα της αδερφής μου ήτανε την άλλη εβδομάδα στην Άρτα και λέει: «τι ωραία που έγινε». Αλλά δεν έχω λεφτά να ‘ρθω. Ήθελα να τη δω μια φορά κι εγώ.

-Μακάρι να ερχόσασταν, ωραία θα ήτανε.

[...] (Μιλάει εβραϊκά), εγώ το νοικιάζω. Μένω εδώ και νοικιάζω το σπίτι στην Ελλάδα.

-Δυο πράγματα θέλω να σας ρωτήσω ακόμα και δεν θα σας ενοχλήσω άλλο.

Εμένα δε με πειράζει. Για πείτε τα δύο πράγματα.

-Όταν σας έπιασαν στον κινηματογράφο οι Γερμανοί...

Όταν μας έπιασαν, μας έβαλαν... Ήταν Παρασκευή βράδυ, τη νύχτα. Ήρθαν, η μαμά μου έκανε το «Σφιράτ» και έβανε τα κεριά να ανάψουν κι αυτά. Έσπασαν την πόρτα τάχα οι βόμβες και μπήκαν μέσα και μας έκλεψαν. Μας πήραν τα χέρια, μας έδεσαν και μας πήγαν σε ένα σινεμά. Ήταν το σινεμά και έβαλαν όλους τους Εβραίους εκεί μέσα. Κοιμόμασταν όλη την νύχτα ο ένας τον άλλον και μετά ήρθαν και μας πήραν.

-Και πού σας πήγανε μετά;

Στην Πολωνία.

-Πρώτα σας πήγαν στο Αγκρίνιο; Πού σας πήγαν, θυμάστε;

Αγκρίνιο... περάσαμε απ’ το Αγκρίνιο. Αγκρίνιο, Πάτρα, Πρέβεζα, αυτά όλα εμείς τα είδαμε πριν αλλά όχι τώρα. Όταν μας πήραν οι Γερμανοί κατευθείαν, μας έβγαζαν απ’ το σπίτι, κατευθείαν Γερμανία πήγαμε.

-Όταν σας πήραν οι Γερμανοί από την Άρτα, οι χριστιανοί τι έκαναν, θυμάστε;

Χτυπούσαν παλαμάκια.

-Γιατί;

Γιατί; Κοίταξε να σου πω γιατί εσύ είσαι άνθρωπος που καταλαβαίνεις. Αυτοί δεν μπορούν να δουν τους Εβραίους, δεν ξέρω... δε ξέρω γιατί. Γιατί οι Εβραίοι έχουν το καλό, καλό το πώς να δουλέψουν, ξέρουν πώς κάνουν τα λεφτά. Αυτοί δεν ξέρουν. Ζηλιάρηδες, ζηλεύουν.

-Δηλαδή εσείς πιστεύετε ότι αυτοί ήθελαν να σας πιάσουν οι Γερμανοί;

Ήθελαν, ήθελαν. Εγώ σου λέω είχα μια γειτόνισσά μ' που καθόμασταν μέρα-νύχτα μαζί, δηλαδή τρώγαμε σ' ένα πιάτο εγώ κι αυτή. Κι αυτή η ίδια, όταν ήρθαν οι Γερμανοί – ήμουν μέσα εγώ δεν μας είδε κανένας – και τους λέει τους Γερμανούς: «εδώ μέσα σ' αυτό το σπίτι, είναι Εβραίοι εδώ». Και μπήκε μέσα και μας πήρε όλους. Αυτή τα είπε.

-Αυτή το είπε!

Αυτή το είπε «εδώ μέσα είναι Εβραίοι, πάρτε τους».

-Πω, πω, πω, πολύ άσχημα πράγματα αυτά.

Πολύ άσχημα, αλλά τι να κάνουμε; Αυτοί, εγώ ξέρω, δεν μπορούν να δούνε τους Εβραίους. Γιατί οι Εβραίοι έχουν μυαλό, οι Εβραίοι ξέρουν να δουλέψουν, κάνουν λεφτά... δουλεύουν!

-Εσάς σας πήρανε, σας πήγανε στο... στο Άουσβιτς σας πήγανε;

Στο Άουσβιτς, στα κρεματόρια.

-Και εκεί τι αντικρίσατε;

Είχα έναν αδερφό, τόσο ωραίο και καλό παλικάρι. Τον πήρε και τον έβαλε μέσα στη φωτιά και τον έκαψε. Είκοσι οκτώ χρονών.

-Τι αντικρίσατε εκεί στο Άουσβιτς όταν πήγατε, τι είδατε;

Δεν... τίποτα δεν είδα. Εμείς ψάχναμε τη μάνα μας, τα αδέρφια μας. Είχα οκτώ αδέρφια εγώ, οκτώ αδέρφια και η μάνα μου μαζί. Δίπλα ήταν ο αδερφός του πατέρα μου... όλοι, όλοι μαζί ήμασταν εκεί. Τους πήραν και τους έκαψαν όλους, αυτή τη στιγμή μόλις μπήκαν τους έκαψαν όλους.

Ρωτάμε: «που είναι η μάνα και ο πατέρας;». Και βγαίνει μία και λέει: «ωωω... τώρα ζητάς τη μάνα σου. Η μάνα σου τώρα θα έχει γίνει στάχτη. Έγινε στάχτη και η μάνα σου και ο πατέρας σου και όλοι».

-Κι εσείς τρία χρόνια μέινετε στο Άουσβιτς. Εκεί κάθε μέρα, τι σας έβαζαν να κάνετε οι Γερμανοί;

Μας έκαναν να κάνουμε δουλειές και όχι μόνο δουλειές. Μας σήκωναν μέσα στη νύχτα δύο η ώρα και καθόμασταν ο καθένας έτσι και μας μέτραγαν πόσοι ήμαστε, μήπως φεύγαμιν. Πολύ, πολύ κακό.

-Και τι δουλειές σας έβαζαν να κάνετε;

Τι να κάνουμε;

-Τι δουλειές κάνατε εκεί, θυμάστε;

Εγώ δεν έκανα γιατί ήμιν μικρούλα. Μου έδιναν τα ρούχα που έρχονταν ο κόσμος με τις βαλίτσες και τα έπαιρνα και τα δίπλωνα. Τα δίπλωνα τα ρούχα. Αλλά αυτά δεν τα γνωρίζει κανένας.

-Φύγατε από το Άουσβιτς και ήρθατε στην Άρτα.

Ναι. Και από την Άρτα ύστερα με πήρε ο αδερφός μου και ήρθαμε στο Ισραήλ. Είχα δυο αδερφές εδώ πιο πριν από εμένα. Πρώτα από εμένα ήρθαν. Και ήρθα εδώ να κάτσω με την αδερφή μου αλλά μόλις ήρθα ήθελα κι εγώ έναν άντρα και τον βρήκα Τούρκος ήταν και παντρεύτηκα και τελείωσα... στο λεπτό. Παντρεύτηκα, έκανα και τρία παιδιά... Ο άντρας μου πέθανε τώρα, δεν έχω άντρα.

-Όταν γυρίσατε από το Άουσβιτς και πήγατε στην Άρτα, εκεί ήρθανε και άλλοι Εβραίοι που επέζησαν, που έζησαν μετά το Άουσβιτς;

Δεν ήταν. Μόνο ένας ήταν, τον έλεγαν Αβραάμ. Αυτός ήταν τενεκετζής, αλλά τον σκότωσαν στην Ελλάδα, αυτός δεν ήρθε στη Γερμανία.

-Οι συναγωγές σας, οι συναγωγές που είχατε, το σχολείο που είχατε καταστράφηκαν, τι έγινε με αυτά;

Όλα τα... σπίτια;

-Ναι. Τα σπίτια και οι συναγωγές.

Είχαμε ένα μεγάλο... μαγαζιά και σπίτια μαζί. Πήγε η αδερφή μου η Μαίρη και τα πούλησε όλα.

-Τα πούλησε... αλλά οι Εβραίοι δεν είχατε και συναγωγές; Την Πουλιέζα, την Γκρέκα;

Τι είπατε, δεν άκουσα;

-Λέω, είχατε και συναγωγές... την Πουλιέζα, την Γκρέκα; Θυμάστε που είχατε συναγωγές;

Ήταν, πήγαμε.

-Μετά τι έγιναν αυτές; Τις πήραν οι χριστιανοί; Τι έγινε με αυτές τις συναγωγές;

Οι χριστιανοί τότε δεν μας μίλησαν καθόλου. Χάρηκαν που φύγαμε. Τώρα εμείς είμαστε εδώ, είμαστε με σπίτι... Μένω μόνη μου εδώ, το παιδί μου έρχεται και με κοιτάει, έρχεται κάθε μέρα.

-Το σχολείο που είχατε στην Άρτα όταν γυρίσατε τι έγινε; Τι έγινε το σχολείο, τι απέγινε;

Αυτό το σχολείο το 'ριξαν κι έκαναν σπίτι ωραίο. Μόλις το έχτισαν και τελειώσαν είχαμε δύο δικαστήρια. Απ' το δικαστήριο... το νοίκιασαν αυτοί, το πήραν αυτοί το σπίτι, το νοίκιασαν. Μετά το πήραν έκατσαν αυτοί. Εγώ βλέπω εσύ που τα θυμάσαι, πολύ καλά τα θυμάσαι όλα.

Αυτή η αδερφή μου η Μαίρη, τα πούλησε όλα και τα μαγαζιά και τα σπίτια, αφήσανε τα λεφτά εδώ και πήρα κι εγώ σπίτι και η αδερφή μου σπίτι κι η άλλη πήρε σπίτι: τρεις. Αλλά πέθαναν και οι δυο, μόνο εγώ έμεινα.

-Στην Άρτα δεν θέλατε να παντρευτείτε ε;

Ήμαν μικρούλα.

-Ήσασταν μικρή, ναι.

Ένας χριστιανός που ήταν κουρέας μ' αγάπαε τόσο πολύ... κοντά στα μαγαζιά μας καθόταν. Πήγαινα εγώ στο μαγαζί μας κάθε μέρα κι ερχόταν αυτός, ήλεγε του αδερφού μου «εγώ θέλω να παντρευτώ την αδερφή σου». Κι ο αδερφός μου λέει «αυτή είναι Εβραία, εσύ είσαι χριστιανός». Δεν το 'πε από κακία, αυτός ήταν ο τρόπος μας. Αλλά δεν ήθελε ο αδερφός μου. Μετά ήρθε εδώ, ο αδερφός μου ήρθε εδώ αλλά ήρθε από πίσω μου [σ.σ. μετέπειτα χρονικά]. Ήταν καλό παιδί, καλό παιδί.

-Ναι, καλό παιδί... άρα υπήρχαν και καλοί χριστιανοί εκεί ε;

Ήταν πολύ καλοί χριστιανοί, πολύ καλοί. Εγώ δεν έχω παράπονο από κανέναν. Και τώρα ήρθα εγώ εδώ και ύστερα από κάμποσες ημέρες ήθελα να πάρω άντρα πακέτο. Με πήρε και εμένα με παντρεύτηκε κι εντάξει, ήταν καλός άνθρωπος. Ήταν από την Τουρκία... δεν ήξερα και τα ισπανικά εγώ. Τώρα τα 'μαθα τα ισπανικά εγώ.

-Τα ισπανικά μάθατε;

Έμαθα από τον άντρα μου ναι. Αυτός δεν ήξερε ελληνικά. Ισπανικά και τουρκικά.

-Ιταλικά ξέρατε αφού ήταν από την Ιταλία η μαμά σας;

Η μάνα μου ήταν... ήξερα ιταλικά πολύ αλλά τώρα τα ξέχασα.

-Δεν ξέρετε...

Ξέρω, ξέρω λίγα αλλά...

-Μία τελευταία ερώτηση, τελευταία και θα σας αφήσω. Όταν ήταν οι Ιταλοί και οι Γερμανοί κάποιοι Εβραίοι στην Άρτα είχαν βγει στην Αντίσταση αν θυμάστε. Με το ΕΑΜ, με τον Ζέρβα. Θυμάστε εσείς κάποιους που βγήκανε στην Αντίσταση;

Ναι ήταν πολύ κακός, πολύ κακός κόσμος. Οι Εβραίοι όλοι φύγαμε, δεν έκατσε κανένας στην Άρτα. Κανένας δεν έκατσε, ούτε εμείς κανένας εκεί.

-Ξέρω, πάει τελείωσε δεν υπάρχει κοινότητα Εβραίων εκεί τώρα.

Εσύ που είσαι στην Ελλάδα;

-Ορίστε;

Εσύ που μένεις, στην Ελλάδα;

-Στα Γιάννενα μένω, στα Γιάννενα...

Α... στα Γιάννενα. Είχα μια Ευτυχία Σαμανάχου, κάποτε...

-Αυτή πρέπει να έχει πεθάνει τώρα.

Α πέθανε;

-Νομίζω ναι, πρέπει να πέθανε αυτή.

Την ξέρατε;

-Όχι δεν την ήξερα.

Και ο άντρας της πέθανε καιρό. Μας έκαναν πολύ κακά. Εμείς τους βγάλαμε ένα τραγούδι «Εσείς θα μετανοείτε και θα τα πληρώσετε». Και πληρώνουν. Δίνουν λεφτά κάθε μήνα, αλλά όχι πολλά.

-Μάλιστα... αυτά ήθελα να σας ρωτήσω.

Εσύ κάθες στην Ελλάδα, πιο ωραία.

-Ωραία είναι, καλά είναι. Μακάρι να έρθετε και εσείς κάποια στιγμή.

Αχ! Πού θα σας βρω;

-Στα Γιάννενα!

Πώς λέγεστε;

-Δημήτρης Τάσσης λέγομαι, Δημήτρης λέγομαι...

Α Δημήτρης, Δημήτρης... Α καλά να είσαι, να φτάσεις μέχρι εκατόν είκοσι χρόνια.

-Κι εσείς και να είστε πάντα καλά, από την καρδιά μου το λέω.

Ευχαριστήθηκα που σ' άκουσα και μιλάω τη γλώσσα μου. Μιλάω τη γλώσσα μου, γιατί εδώ όλοι εβραϊκά μιλάνε.

-Κι εγώ χάρηκα πολύ που σας άκουσα.

Αλλά ποιος σας είπε; Οι κοπέλες της αδερφής μου στο Κιμπούρ, μου λένε: «θεία είναι ένας που θα 'ρθει να σε δει, ένας Έλληνας να μιλήσεις ελληνικά». Κι εγώ νόμιζα αυτή σου είπε.

-Όχι, όχι. Εμένα εδώ οι Εβραίοι από την Ελλάδα μου είπανε.

Α οι Εβραίοι από την Ελλάδα. Γι' αυτό πες τους από εμένα χαιρετισμούς και πες τους ότι ευχαριστώ πάρα πολύ.

-Κι εγώ σας ευχαριστώ και θα τους το πω.

Κι εσείς μπορείτε να τηλεφωνήσετε ξανά.

-Σας ευχαριστώ πάρα πολύ, πάρα πολύ.

Κι εγώ το ίδιο, σ' ευχαριστώ πάρα πολύ.

-Καλό σας βράδυ.

Ευχαριστώ.

-Να είστε καλά.

Επίσης, επίσης.

-Γεια σας.

Γεια σου και χαρά σου.

Ονοματεπώνυμο: Ισαάκ Μιζάν

Τόπος διαμονής: Αθήνα

Τόπος καταγωγής: Άρτα

Έτος γέννησης: 1927

Ημερομηνία συνέντευξης: 19/11/2017

Θρησκεία: Εβραϊκή

[...] –Κάποια πράγματα για την Άρτα, αν θυμάστε πριν τους Γερμανούς. Δηλαδή, αν παραδείγματος χάριν οι χριστιανοί με τους Εβραίους είχανε καλές σχέσεις πριν έρθουν οι Γερμανοί.

Καλές σχέσεις... κοιτάξτε να δείτε. Παντού υπάρχει αντισημιτισμός και στην Άρτα... αλλά σε γενικές γραμμές κι επειδή η Άρτα προπολεμικά ήτανε πάρα πολύ, ήταν οκτώ χιλιάδες κατοίκους η πόλη της Άρτας και όλοι μαζί γνωριζόμαστε κι αν κάποιος ήθελε να μην... να τους είναι αντιπαθής αποφεύγαν να το δείξουνε.

Πάντως σε γενικές γραμμές υπήρχε αντισημιτισμός αλλά η αλήθεια είναι πως εμείς περνούσαμε καλά.

-Περνούσατε καλά.

Ήμουνα παιδάκι τότε.

-Ναι βέβαια ήσασταν μικρός.

Οι Εβραίοι είχαν καλή οικονομική κατάσταση πριν το 1944, πριν το '40;

Όχι όλοι, όχι. Ορισμένες οικογένειες ήταν σε καλή κατάσταση και ορισμένες ήταν σε πολύ μέτρια κατάσταση. Ορισμένους άλλους τους βοηθούσε η Κοινότητα της Άρτας.

-Δηλαδή τι επαγγέλματα κάνανε οι Εβραίοι στην Άρτα αν θυμάστε;

Έμποροι, φανοποιοί...

-Μάλιστα, ήθελα να ρωτήσω και κάτι άλλο: θυμάστε καθόλου το σχολείο στην Άρτα το εβραϊκό;

Βεβαίως.

-Θυμάστε περίπου πόσα παιδιά ήτανε όταν ήσασταν εσείς μαθητής;

Καμιά πενηνταριά παιδιά.

-Καμιά πενηνταριά... όλοι οι Εβραίοι, όλα τα εβραϊόπουλα πήγαιναν εκεί ή υπήρχαν και μερικά που πήγαιναν σε σχολεία χριστιανών;

Αυτό το πράγμα δεν το θυμάμαι τώρα ακριβώς, αλλά το ενενήντα τοις εκατό πηγαίναμε σε εβραϊκό.

-Να σας ρωτήσω κάτι. Όταν ήρθαν οι Ιταλοί το '41, η περίοδος αυτή ήτανε καλύτερη ή χειρότερη από όταν ήρθανε οι Γερμανοί ή τα ίδια;

Καλά είναι ερώτηση αυτή πού κάνετε;

-Είναι αυτονόητο, το γνωρίζω απλά πρέπει να σας ρωτήσω λόγω των ερωτήσεων που πρέπει να κάνω.

Με τους Ιταλούς ήμασταν συγγενείς. Λίγοι ήταν αυτοί οι οποίοι... όχι ειδικά σ' εμάς αλλά και στους χριστιανούς στην Άρτα, το ογδόντα τοις εκατό ήταν πάρα πολύ καλοί. Εκτός βέβαια με τα αντάρτικα που υπήρχανε.

-Υπήρχανε Εβραίοι που βγήκανε αντάρτες στα βουνά, που έγιναν αντάρτες;

Ναι, ναι. Όχι πολλοί αλλά είχαν φύγει αρκετοί. Περισσότερο τα παιδιά.

-Είχατε πληροφορηθεί εσείς ότι γίνανε συλλήψεις στη Θεσσαλονίκη, πριν γίνουνε στην Άρτα και στα Γιάννενα;

Το είχαμε πληροφορηθεί.

-Δεν φοβηθήκατε για να φύγετε;

Δεν λάβαμε τα μέτρα μας.

-Γιατί δεν τα λάβατε κύριε Μιζάν;

Έλα;

-Λέω, γιατί δεν θορυβηθήκατε, δεν φοβηθήκατε για να φύγετε, να βρείτε καταφύγιο στα βουνά, στα χωριά, κάπου;

Γιατί δεν υπολογίζαμε.

-Δεν το πήρατε τόσο ζεστά ας το πούμε.

Αυτό είναι. Το να φύγουμε από την Άρτα, τα βουνά ήταν μισή ώρα υπόθεση, να πάμε στους αντάρτες, να κρυφτούμε εκεί.

-Ναι, αλλά δεν υπολογίσατε.

Σας είπα. Είχαμε την εντύπωση ότι θα τελειώσει ο πόλεμος και ότι οι Γερμανοί δεν θα προβούν σε διωγμούς.

-Θέλω να σας ρωτήσω κάτι άλλο, πάρα πολύ σημαντικό. Την ημέρα που έγινε η σύλληψη από τους Γερμανούς... κατ' αρχήν έγινε η σύλληψη και σας πήγαν στον Ορφέα, στον κινηματογράφο, έτσι;

Ναι.

-Όταν σας πήρανε για να σας μεταφέρουν οι Γερμανοί με τα αυτοκίνητά τους, με τα φορτηγά τους...

Όταν μας συλλάβανε;

-Ναι.

Με τα πόδια πήγαμε.

-Ωραία, πήγατε και μείνατε ένα βράδυ εκεί, σωστά;

Και μείναμε ένα βράδυ εκεί.

-Το επόμενο πρωί που σας πήρανε, οι χριστιανοί εκείνη τη στιγμή ήρθανε κοντά σας, κάνανε κάτι ας πούμε;

Ποιοι;

-Οι χριστιανοί, οι Αρτινοί οι χριστιανοί.

Εμένα ήρθαν οι συμμαθητές μου και βγήκαν έξω μέχρι το ποτάμι και ξαναγύρισαν πίσω.

-Ήρθανε να σας συμπαρασταθούνε δηλαδή;

Δεν άκουσα;

-Ηρθανε για να σας συμπαρασταθούνε;

Ε κατά κάποιον τρόπο ναι. Τώρα τι να σας πω, πάνε και εβδομήντα χρόνια.

-Φυσικά, το καταλαβαίνω. Ξέρετε γιατί σας ρωτάω; Κάποιοι άλλοι, κάποιοι άλλοι που είναι επιζώντες από την Άρτα μου είπανε ότι τη στιγμή που σας πήρανε κάποιοι Αρτινοί χειροκροτούσαν. Ισχύει αυτό, θυμάστε;

Δεν το θυμάμαι βέβαια αν και δεν το αποκλείω.

-Δεν το αποκλείετε γιατί απ' ότι μου είπατε υπήρχαν κάποιοι που – όπως μου είπατε – είχαν αντισημιτισμό, έτσι;

Ε βέβαια. Και ήταν αρκετοί αυτοί, άλλοι κρυφοί και άλλοι φανεροί.

-Οι φανεροί πώς σας το έδειχναν ότι ήταν αντισημίτες;

Με το να μας αποφεύγουν... κοίταξε, ήταν φανερά τα αισθήματα, προπαντός όταν ήταν συνάδελφοι στο εμπόριο, τότε υπήρχε μεγαλύτερο το μίσος ή έχθρα. Οι Εβραίοι ήταν πολύ δυνατοί στο εμπόριο γι' αυτό υπήρχε το μίσος. Υπήρχε ο επαγγελματικός ανταγωνισμός.

-Στο Αουσβιτς όταν πήγατε τι ήταν αυτό που αντικρίσατε, τι είδατε στη ζωή σας, στην παραμονή σας εκεί.

Δεν κατάλαβα κύριε... πώς είναι το όνομά σου;

-Δημήτρης ονομάζομαι.

Κύριε Δημήτρη δεν κατάλαβα για πες μου.

-Λέω, όταν σας πήγανε στο Άουσβιτς...

Ναι

-... η ημέρα, η κάθε ημέρα που κυλούσε εκεί, τι κάνατε, με τι ασχολιόσασταν, τι σας έβαζαν να κάνετε οι Γερμανοί;

Διάφορες δουλειές. Αγροτικές, στα αεροπλάνα. Ό,τι δουλειά υπήρχε.

-Μάλιστα, μάλιστα. Όταν επιστρέψατε στην Ελλάδα, επιστρέψατε στην Άρτα;

Στην Αθήνα.

-Α, πήγατε κατευθείαν στην Αθήνα.

Και ήρθε ο αδερφός μου και με πήρε και φύγαμε και πήγαμε στην Άρτα.

-Όταν γυρίσατε πίσω, θυμάστε πόσοι Εβραίοι ήταν αυτοί που γύρισαν και έμειναν στην Άρτα;

Καμιά εξηνταριά.

-Γινότανε καθόλου γάμοι μεταξύ των Εβραίων αφού γύρισαν;

Βεβαίως, πολλοί.

-Προσπάθησαν να συνεχίσουν τη ζωή τους δηλαδή.

Βεβαίως.

-Μάλιστα. Και πότε πήρατε την απόφαση να φύγετε για την Αθήνα;

Εγώ το '59.

-Γιατί πήρατε αυτή την απόφαση;

Γιατί είχα μείνει μόνος.

-Ήσασταν ο τελευταίος Εβραίος δηλαδή.

Μπράβο.

-Μάλιστα. Ωραία, αυτά ήθελα να σας ρωτήσω κύριε Μιζάν.

Εντάξει.

-Αυτά ήθελα. Μία τελευταία ερώτηση. Πόσο χρονών είστε αυτή τη στιγμή; Πόσο χρονών ήσασταν το '40 όταν ήρθαν οι Ιταλοί;

Δεκαέξι.

-Ήσασταν δεκαέξι.

Όχι, το '40; Δεκατρία.

-Δεκατριών χρονών, μάλιστα.

Κάνε λογαριασμό, το '27 γεννηθείς.

-Το '27 γεννηθείς, κατάλαβα.

Ευχαριστώ πάρα πολύ για τη συνεργασία σας.

Να είσαι καλά. Ικανοποιηθήκατε;

-Βεβαίως και ικανοποιήθηκα. Σας ευχαριστώ πολύ και όταν με το καλό κάνω την εργασία μου – γιατί εγώ μίλησα και με άλλους. Μίλησα με την κυρία Μάλκα Κούλια, είναι στο Ισραήλ αυτή.

Πώς την είπατε;

-Μάλκα, Μάλκα. Κούλα την φώναζαν στην Άρτα.

Πώς την φωνάζανε;

-Κούλα, Κούλα. Και με τον κύριο Δανιήλ Γιοχανά. Κι αυτός επιζών είναι και έχω μιλήσει και με αυτούς...

Που είναι στο Ισραήλ;

-Στο Ισραήλ, τους πήρα τηλέφωνο στο Ισραήλ, ναι.

Και πώς το κατάφερες;

-Πήγα στον ΟΤΕ, πήρα μία χρονοκάρτα, όπου πλήρωσα είκοσι ευρώ και κατάφερα και τους πήρα τηλέφωνο και μιλήσαμε.

Τα τηλέφωνα πού τα βρήκες;

-Τα τηλέφωνα μου τα έδωσαν από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο.

Και είχαν το τηλέφωνο του Γιοχανά;

-Μάλιστα, μάλιστα. Θέλετε να τον πάρετε κι εσείς τηλέφωνο μήπως;

Δεν άκουσα τι μου είπατε;

-Μήπως το θέλετε το τηλέφωνό του, να σας το δώσω;

Όχι τώρα, κάποια άλλη στιγμή σε παρακαλώ γιατί δεν έχω ούτε χαρτί, ούτε στυλό. Σε ευχαριστώ.

-Έγινε, σας ευχαριστώ και πάλι.

Ονοματεπώνυμο: Μίρκα Σαλώμ

Τόπος διαμονής: Αθήνα

Τόπος καταγωγής: Αθήνα – καταγωγή πατέρα από Άρτα

Έτος γέννησης: 1985

Ημερομηνία συνέντευξης: 20/09/2017

Θρησκεία: Εβραϊκή

Κάνε μου εσύ [σ.σ. ερωτήσεις] και άμα ξέρω να σου απαντήσω και να σε καλύψω μακάρι.

-Οκ, κατ' αρχήν...

Γιατί δυστυχώς σου είπα, δεν ξέρω πολλά, δυστυχώς. Ξέρω πολύ λίγα και μη σου πω τα περισσότερα τα έμαθα τα τελευταία χρόνια. Γενικά και ο πατέρας μου τώρα τελευταία έχει λυθεί και μας λέει πράγματα, μέχρι τώρα δεν μου μίλαγε και πάρα πολύ.

-Ναι, φυσιολογικό μου φαίνεται.

Και γενικά να ξέρεις, ο κόσμος δεν μίλαγε για πάρα πολλά χρόνια. Ειδικά εκείνοι που είχαν ζήσει πολύ έντονα τον διωγμό όπως ήταν οι Εβραίοι και της Άρτας και των Ιωαννίνων. Εκεί τους ρημάζανε, ενώ στην Αθήνα ας πούμε έχεις πολλούς που δεν διωχθήκανε. Που κρυφθήκανε και καταλάβαν ελάχιστα μπροστά σε αυτά που καταλάβαν οι άλλοι... ή καταλάβαν το τίποτα μπροστά στους άλλους.

Σ' αυτές τις δύο κοινότητες, επειδή πραγματικά ρημαχτήκανε, δεν υπήρχε οικογένεια που να μην είχε νεκρούς. Και τα μέλη της οικογενείας που τους πήρανε αργήσαν πάρα πολύ να μιλήσουν. Και οι ζώντες και οι απόγονοι αυτών, η δεύτερη γενιά, παιδιά αυτών δεν μιλάγαν εύκολα.

-Κατ' αρχήν εσύ ονομάζεσαι Μίρκα Σαλώμ, σωστά...;

Ναι.

-Πόσων ετών είσαι;

Είμαι τριάντα δύο, είμαι η τρίτη γενιά, δηλαδή εμένα η γιαγιά μου και ο παππούς μου από τη μεριά του μπαμπά μου ήταν από την Άρτα. Είμαι τρίτη γενιά δηλαδή, είμαι... ουσιαστικά δεύτερη γενιά είναι ο μπαμπάς μου και τρίτη είμαι εγώ.

-Πώς τους 'λεγαν τους παππούδες σου;

Τη γιαγιά μου τη 'λεγαν στο πατρικό Γκιούλη, δηλαδή όταν έγινε ο διωγμός Γκιούλη ήταν στο επίθετο και το μικρό της ήτανε Ρόζα, την οποία την πιάσανε στην Άρτα μέσα από το σπίτι της, ο παππούς μου ο οποίος δεν ήταν ακόμη παντρεμένοι με τη γιαγιά μου εννοείται, τον 'λεγαν Σαλώμ Ηλίας και ήταν πολύ τυχερός γιατί την ημέρα που πιάσανε όλους τους Εβραίους της Άρτας, ο παππούς μου επειδή ήτανε ο λεγόμενος γυρολόγος – δεν ξέρω αν τους ξέρεις.

-Φυσικά.

Η Άρτα είχε πολλούς γυρολόγους... ήτανε γυρολόγος, πούλαγε υφάσματα. Είχε πάει να πουλήσει υφάσματα σε γειτονικά χωριά στην Άρτα κι όταν πήγε να γυρίσει πίσω του είπανε «Πού πας; Έχουν μπει στην Άρτα οι Γερμανοί» και σηκώθηκε κι έφυγε και πήγε στα βουνά και επέζησε. Κι έτσι δεν τον πιάσανε, αλλά έζησε όλα τα χρόνια στα βουνά και πολέμησε μαζί με τον Ζέρβα. Έτσι σώθηκε.

-Ήταν αντάρτης ο παππούς σου δηλαδή.

Ναι πήγε μαζί με τον Ζέρβα. Κοίτα, απ' ότι έμαθα κι εγώ – γιατί δεν ήξερα...

-Ναι.

Δεν είχαν επιλογή με ποιον θέλουν να πάνε. Πήγανε με αυτόν που μπορούσαν, για να σωθούν. Δηλαδή ο παππούς μου, πήγε να μπει στο χωριό, να γυρίσει από τη δουλειά και του είπαν να μη μπει γιατί μαζεύαν τους Εβραίους. Και τι έκανε; Απλά γύρισε πίσω στο βουνό και πήγε να βρει καταφύγιο. Και έμαθα ότι έτσι απλά, ότι εκεί πέρα μπόρεσε και μπήκε τέλος πάντων και πολέμησε κι έτσι κρύφτηκε στα βουνά και πολέμησε με τον Ζέρβα κι έτσι σώθηκε, δεν γύρισε πίσω. Μέχρι να καταλάβει ότι όλα ήταν καλά.

-Πω, πω απίστευτες ιστορίες, απίστευτες πραγματικά.

Είναι, είναι απίστευτες ιστορίες.

-Λοιπόν. Θα σου κάνω κάποιες ερωτήσεις – αν θυμάσαι από τον πατέρα σου και κατ' επέκταση από τους παππούδες – και μετά ό,τι θέλεις και μπορείς να συμπληρώσεις μου λες.

Λοιπόν, πριν από το '40 όταν ακόμη ήταν ανθηρή η κοινότητα της Άρτας, οι σχέσεις μεταξύ Εβραίων και χριστιανών πώς ήταν; Αρμονικές, υπήρχαν προβλήματα;

Κοίτα, εμένα μου έχουν δώσει να καταλάβω ότι ήταν πολύ αρμονικές. Βέβαια, ο μπαμπάς μου... κρατώ μια επιφύλαξη επειδή ο πατέρας μου είναι πολύ αρνητικά επηρεασμένος λόγω όλων αυτών που έχουν γίνει. Μου λέει ότι «Μίρκα, ήταν αρμονικές οι σχέσεις γιατί οι Εβραίοι της Άρτας δεν ήτανε εύρωστοι. Δηλαδή δεν ήταν πλούσιοι, όπως ήταν στη Θεσσαλονίκη». Στη Θεσσαλονίκη οι Εβραίοι είχαν οικονομική επιφάνεια οι περισσότεροι και γι' αυτό τους μισούσανε, δεν τους θέλανε. Και εκεί που μπορέσανε να τους πάνε κόντρα – στον πόλεμο δηλαδή – τους πήγαν κόντρα. Τους δίνανε αβέρτα στους Γερμανούς. Τους δίναν, τους καταδίναν, τους δώσανε όλους... τους περισσότερους. Στην Άρτα δεν υπήρχε τόσο αυτό, δεν ήταν πλούσιες οι οικογένειες, ήτανε μεροκαματιάρηδες άνθρωποι. Ήτανε γυρολόγοι, είχανε υφάσματα, ήτανε έμποροι οι περισσότεροι, ήταν απλοί άνθρωποι. Δεν είναι ότι ήταν τίποτα...

‘Ντάξει ήταν και οικογένειες που είχαν ένα καλύτερο σπίτι όπως είναι οι Μιζαναίοι, είχαν πιο καλό σπίτι αυτοί, πιο πλούσιοι... αλλά η πλειοψηφία ήτανε απλοί άνθρωποι, οπότε ήτανε ένας απ’ όλους... ξέρεις... σαν να λέμε ένας από εμάς.

-Ναι, καταλάβω.

Δηλαδή ο πατέρας μου εκεί το αποδίδει... ότι δεν υπήρχε... Βέβαια, όλοι οι Εβραίοι της Άρτας λένε για τον Δήμαρχο, τον τότε Δήμαρχο. Δηλαδή άμα ρωτήσεις κάποιον όλοι σου βρίζουν αυτό το ρεμάλι τον Δήμαρχο που υπήρχε τότε.

-Γιατί;

Γιατί ο Δήμαρχος «τους έδωσε». Εγώ ρώτησα τον Χάρη πάνω σε αυτό, γιατί εγώ με αυτόν τον Δήμαρχο δηλαδή τον ακούω λες και είναι ο δεν ξέρω ποιος. Και μου είπε ο Χάρης ότι στην Άρτα πράγματι δεν υπήρχαν πολλοί που ‘δωσαν του Εβραίου, αλλά όταν έχεις έναν άνθρωπο στην εξουσία που είναι μαζί σου... δηλαδή ο Δήμαρχος ήταν με τους Γερμανούς. Έτυχε εκείνη την περίοδο, ο Δήμαρχος να ήτανε με τους Γερμανούς. Ο Δήμαρχος έδωσε όλον τον κόσμο, δυστυχώς. Ήτανε στην εξουσία, ήξερε τα πάντα και τους έδωσε.

Δηλαδή, εμένα μου έχουνε περιγράψει σκηνικό ότι ο Δήμαρχος το προηγούμενο βράδυ που τους πιάσανε είχε πάει στο σπίτι της γιαγιάς μου και μιλάει μαζί της. Και όλοι λένε: «Καλά, αυτός ο Δήμαρχος δεν ήξερε τι γινόταν την επόμενη ημέρα; Ήξερε!». Ο Δήμαρχος αυτός ήτανε με τους Γερμανούς, τι να κάνουμε τώρα;

-Τι να πω; Τι να πει κανείς;

Όμως να σου πω. Αυτός είναι μία περίπτωση, αλλά έχεις ακούσει, ας πούμε, ποτέ να είχε γίνει τότε κάποιος μεικτός γάμος χριστιανού με Εβραίας ή...;

Α, όχι.

-Ποτέ;

Όχι, όχι. Να σου πω κάτι; Οι μεικτοί γάμοι άργησαν πάρα πολύ να μπουνε στη ζωή των Εβραίων. Δυστυχώς ή ευτυχώς παντρευόντουσαν μεταξύ τους, μέχρι και πολύ πρόσφατα να ξέρεις. Η γενιά των γονιών μου, ακόμη και η γενιά των γονιών μου σπάνια παντρευόντουσαν μεικτά. Σπάνια. Και αν κάποιος αγαπούσε κάποιον άλλον άλλαζε ή ο ένας ή ο άλλος, δεν κάνανε μεικτό γάμο. Σκέψου ότι πολιτικοί γάμοι ξεκίνησαν το ογδόντα πέντε, όταν εγώ δηλαδή γεννήθηκα, πριν τριάντα δύο χρόνια.

Φαντάσου ότι ο πολιτικός γάμος δεν υπήρχε. Οι γονείς μου παντρεύτηκαν το ογδόντα ένα σκέψου, δεν υπήρχε πολιτικός γάμος. Μέχρι τότε, όποιος αγαπούσε κάποιον άλλον ή άλλαζε εκείνος και γινόταν χριστιανός ή άλλαζε τον άντρα ή τη γυναίκα και τους έκανε Εβραίο.

-Ναι.

Είναι πολύ πρόσφατο... οι μεικτοί γάμοι. Στην γενιά την επόμενη – μετά των γονιών – άρχισε πολύ και γινόταν αυτό με τους μεικτούς γάμους. Καλά τώρα γίνεται χαμός. Αλλά τότε ήταν πράγμα πολύ σπάνιο, πολύ σπάνιο. Είναι πάρα πολύ σύνηθες να ακούς ιστορίες από ανθρώπους οι οποίοι είχαν αγαπήσει κάποιον άλλον αλλά δεν τον παντρεύτηκαν ποτέ. Δηλαδή, άμα ρωτήσεις άτομα και σου ανοιχτούνε... δικούς σου που μπορούν να σου πουν και μια κουβέντα παραπάνω και να σου ανοιχτούνε, όλοι έχουν κάποια ιστορία με κάποιον που αγαπούσαν πολύ και δεν τον παντρεύτηκαν γιατί δεν γινόταν να τον παντρευτούνε.

-Α, υπήρχαν τέτοια αυστηρά κοινωνικά και θρησκευτικά ήθη και έθιμα.

Να σου πω κάτι, όχι μόνο από τη μεριά μας αλλά και από τη μεριά των χριστιανών, έτσι;

-Σαφώς.

Ποιος μπαμπάς θα άφηνε την κόρη του να παντρευτεί έναν Εβραίο;

-Ναι, ναι.

Δεν υπήρχε περίπτωση.

-Αυστηρά ήταν για όλους – και για τους χριστιανούς και για τους Εβραίους, σίγουρα.

Και ακούς σε κάποια στιγμή που μπορεί να σου ανοιχτούν, όλοι έχουν να σου πουν μια ιστορία τέτοια.

-Σου έχει αναφέρει ποτέ κάτι ο πατέρας σου για το καθ' αυτό σχολείο ή για τις συναγωγές... γενικά για κτήρια που είχαν οι Εβραίοι στην Άρτα;

Κοίτα, έχω ακούσει για τις δύο συναγωγές πολλά. 'Ντάξει... τα γνωστά ότι ήταν πάντα γεμάτες.. το ότι γενικά υπήρχε θρησκευτική ζωή, δηλαδή πηγαίνανε στη συναγωγή και αυτά, γινόντουσαν γάμοι... για το σχολείο δυστυχώς δεν ξέρω πολλά... δυστυχώς δεν ξέρω τίποτα, γιατί η γιαγιά μου αρρώστησε όταν εγώ... πέθανε πριν επτά χρόνια αλλά ήταν πολλά χρόνια άρρωστη βαριά - και δε μιλούσε – και έτσι δεν έχω μιλήσει πολύ μαζί της γι' αυτά τα θέματα. Άσε που γενικά η γιαγιά μου γενικά δε μίλαγε καθόλου, μα καθόλου.

-Ναι.

Για το σχολείο δεν ξέρω τίποτα. Για τις συναγωγές έχω ακούσει αρκετά αλλά δεν έχω κάτι να σου πω συγκεκριμένο.

-Μάλιστα... Ξέρεις, ας πούμε, τι έγινε όταν ήρθανε οι Ιταλοί στην Άρτα; Ας πούμε, μου είπες ότι ο παππούς σου πήγε αντάρτης στα βουνά. Ξέρεις κάποια παραπάνω πράγματα γι' αυτό; Πώς ακριβώς έγινε; Κάποιες λεπτομέρειες ενδεχομένως.

Κοίτα, δεν ξέρω πολλά. Ξέρω ότι ο παππούς μου ήταν παντρεμένος. Ο παππούς μου είχε μεγάλη διαφορά με τη γιαγιά μου, είχε πάνω από δέκα χρόνια. Ο παππούς μου ήταν παντρεμένος με άλλη γυναίκα Εβραία και είχε και ένα κοριτσάκι και 'μεναν στην Άρτα. Ο παππούς μου ήταν γυρολόγος και ο παππούς μου τους είχε αφήσει και είχε πάει για δουλειά και δυστυχώς την γυναίκα του και το παιδί τους πήρανε. Τους πήγαν στα στρατόπεδα και δε γυρίσανε ποτέ. Κι έτσι ο παππούς μου μετά ξαναπαντρεύτηκε τη γιαγιά μου. Ήτανε δεύτερός του γάμος. Γιατί έχασε και τη γυναίκα και το παιδί στον πόλεμο.

-Και μου είπες πριν ότι είχε πάει σε κάποια χωριά, σωστά;

Ναι, ο παππούς μου ήτανε από αυτούς τους ανθρώπους που παίρναν την πραμάτεια τους και πηγαίνανε στα χωριά γύρω-γύρω. Και μου είπε ο μπαμπάς μου ότι είχε φύγει, είχε πάει από το προηγούμενο βράδυ στα χωριά και επειδή οι μετακινήσεις ήταν πάρα πολύ δύσκολες... δηλαδή μου έχουνε παρουσιάσει σκηνικά... εγώ σκέψου δεν μπορούσα να τα διανοηθώ. Ήταν πολύ δύσκολες οι μετακινήσεις τότε.

Μου έχει περιγράψει ο μπαμπάς σκηνικό, όπου ο παππούς μου ερχόταν στην Αθήνα να πάρει πραμάτεια και έκανε δεκαεννιά ώρες ταξίδι για να έρθει. Άρτα – Αθήνα δεκαεννιά ώρες.

-Πω, πω, πω.

«Με τι ερχόντουσαν» λέω, «με κάρο;». Και γέλαγε ο μπαμπάς μου. Μου λέει: «Δεν μπορείς να φανταστείς για τι οδικό δίκτυο μιλάμε τα τότε χρόνια». Γενικά ο πατέρας μου, μου έχει περιγράψει μια Άρτα πολύ φτωχή ρε παιδί μου, δηλαδή μου έλεγε «ξέρεις, Μίρκα, που γένναγε ο κόσμος; Στο χωράφι!». Η γιαγιά μου είχε γεννηθεί μέσα στο σπίτι. Τα πράγματα ήτανε, ρε παιδί μου, μηδέν, μηδέν παροχές... τίποτα... Δεν υπήρχε νοσοκομείο, δεν υπήρχε οδικό δίκτυο. Γενικά μου έλεγε ότι χανόντουσαν οι γυρολόγοι, φεύγαν από το σπίτι σήμερα και γυρνάγανε μετά από τρεις ημέρες για να πάνε σε κάτι χωριά που τώρα πας σε είκοσι λεπτά με το αμάξι.

-Φαντάσου.

Ναι, εγώ δεν μπορούσα στην αρχή να το διανοηθώ. Στα βουνά, ξέρεις τώρα, σε κάτι χωριά...

-Τζουμέρκα και δε συμμαζεύεται...

Ναι, ναι από εδώ, από εκεί...

Είχε φύγει από την προηγούμενη να πάει σε χωριά να πουλήσει και είχε αφήσει τη γυναίκα του και το παιδί του και μετά επειδή του είπαν αυτό το πράγμα – του είπαν ότι υπάρχει θέμα

στην Άρτα, μαζεύουν τους Εβραίους – και σηκώθηκε και έφυγε και κρύφτηκε στο βουνό και μου έχουν πει ότι πολέμησε κανονικά μαζί με τους υπόλοιπους. Και μάλιστα μου είπε ο πατέρας μου ότι όχι μόνο τον κρύψανε και πολέμησε μαζί τους αλλά τον βοήθησαν πολύ. Όταν γύρισε ο παππούς μου πίσω, του είχαν πάρει τα πράγματά του, του είχαν πάρει το σπίτι του οι χριστιανοί, οι γείτονες ρε παιδί μου ξέρεις. Γενικά, δεν ξέρω αν έχει ακούσει ότι έγινε τρελό πλιάτσικο όταν πιάσαν του Εβραίους... τρελό... Τα σπίτια τους πήραν, τα πράγματά τους, μέιναν μέσα στα σπίτια... γενικά της μουρλής.

Είχαν μπει, λοιπόν, και είχαν κατοικήσει μες στο σπίτι του. Και μου είπε ο πατέρας μου ότι φώναζε τους ανθρώπους που πολεμάγανε μαζί να κατέβουνε, να έρθουνε, να φοβερίσουν αυτούς που είχαν μπει μες στο σπίτι για να του αφήσουν το σπίτι, γιατί δεν του το αφήνανε. Και μου είπε ο πατέρας μου ότι πράγματι κατέβηκαν από το βουνό και τους είπαν ότι «αυτός είναι δικός μας» και ότι «φύγετε γιατί θα έρθουμε εμείς». Κι έτσι ξεκουμπίστηκαν μέσα από το σπίτι του.

-Μάλιστα.

Τώρα το έμαθα, τελευταία, το έμαθα και αυτό δεν το ήξερα.

-Τι ήθελα να σου πω; Α και κάτι άλλο, κάτι άλλο. Δεν ξέρω αν το ξέρεις αυτό: Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης είχανε συλληφθεί ένα χρόνο πριν τους Ηπειρώτες Εβραίους.

Πιο νωρίς, ναι. Πιο νωρίς...

-Κι αυτό... ένα ζητούμενο και ένα, ας το πούμε, πράγμα που είναι σαν ερώτημα είναι γιατί οι Γιαννιώτες και οι Αρτινοί Εβραίοι δεν σηκώθηκαν να φύγουνε, να κρυφτούν στα χωριά.

Άσε, μέγα ερώτημα, μέγα.

-Ναι.

Κοίτα, να σου πω κάτι; Αυτό είναι το μέγα ερώτημα. Αυτό το λένε πάρα πολλοί, δυστυχώς... Κοίτα: ένα, δεν υπήρχε πληροφόρηση. Μην βλέπεις εμείς που έχουμε ίντερνετ, που έχουμε ειδήσεις... τότε δεν είχανε τίποτα. Ένα είναι ότι δεν είχανε σωστή πληροφόρηση. Όχι, ότι δεν είχαν πληροφόρηση – ήξεραν ότι κάτι γίνεται. Δεν είχαν πλήρη πληροφόρηση. Ένα είναι αυτό που πολλοί το λένε.

Δεύτερον είναι ότι δε φανταζόντουσαν το μέγεθος. Δηλαδή, μπορεί να ‘ξεραν ότι τους ‘πιασαν, δεν ‘ξεραν όμως την όλη συνέχεια που εμείς ξέρουμε τώρα. Γιατί, όλα αυτά που γινόντουσαν μετά στους Εβραίους που ‘φευγαν, τα μάθαμε πολύ-πολύ-πολύ αργότερα. Οι Εβραίοι οι υπόλοιποι δεν ‘ξεραν ότι – ξέρεις τι; - αυτούς τους ‘πιαναν και τους πάνε στην Πολωνία που έχει μείον σαράντα και τους έχουνε γδυτούς και τους βάζουνε μέσα σε φούρνους και, και, και... Αυτά τα ‘μάθανε πολύ αργότερα. Σκέψου – δεν ξέρω αν ξέρεις την ιστορία - από τον πρώτο Γιαννιώτη που επέστρεψε στα Γιάννενα. Τον πρώτο Γιαννιώτη, ο οποίος γύρισε στα Γιάννενα, τον ‘βαλαν σε τρελοκομείο, γιατί νόμιζαν...

-...Ότι τρελάθηκε.

...ότι είναι τρελός, ότι τρελάθηκε με αυτά που έλεγε και ο τύπος έλεγε την αλήθεια και δεν τον πιστεύανε.

-Και στην Αθήνα έχει συμβεί αυτό.

Δηλαδή, φαντάσου πόσο μηδαμινή πληροφόρηση είχανε. Δεν ξέρανε - όταν μάθανε ήταν πάρα-πάρα πολύ αργά δηλαδή. Πρώτον ήταν αυτό και το άλλο το μεγάλο που τους έφαγε και το λένε όλοι και άμα διαβάσεις βιβλία και γενικά το λένε άπαντες είναι το γεγονός ότι τότε – επειδή ήταν και παλιά και οι οικογένειες είχαν άλλη ενότητα από αυτή που έχουμε εμείς τώρα – δεν άφηναν ο ένας τον άλλον. Δηλαδή έχεις μαρτυρία που λέει ότι ένας ο οποίος τον πιάσανε τελικά και τον ‘στειλαν στο Άουσβιτς, ότι: «Εγώ ήμουνά νέος και με το νεανικό μου μυαλό είχα καταλάβει ότι κάτι δεν πάει καλά και κάτι μου βρώμαγε σε όλο αυτό και ήθελα να φύγω. Αλλά πού να αφήσω τον μπαμπά μου, τη μαμά μου και την μικρή μου αδελφή;», ξέρω γω «ή τον αδελφό μου;». Ή «ήμουν ο μεγάλος της οικογένειας, δεν θα πήγαινα με τα μικρά μου αδέρφια;». Δηλαδή ήταν τόσο ενωμένες οι οικογένειες που ένας να το μυριζόταν, αν δεν τον πίστευε η οικογένεια να πάει μαζί του, να κρυφτούν όλοι μαζί, δεν άφηνε ο ένας τον

άλλον. Έτσι την πάθανε πολλοί, δηλαδή τα νέα τα παιδιά σε πολλά βιβλία διαβάζεις ότι «Ξέρεις τι; Μου βρώμαγε, το πίστευα ότι κάτι δεν πάει καλά αλλά δεν έφυγα, δεν ήθελα να αφήσω τον άρρωστο μπαμπά μου, δεν ήθελα να αφήσω τη μικρή μου αδερφή». Αυτοί πολλοί, «πολλοί» – τέλος πάντων – κάποιοι που τους ώθησαν οι γονείς τους... υπήρχε Γιαννιώτης νομίζω που γύρισε και το 'πε στον μπαμπά του και είπε «μου βρωμάει, εγώ πιστεύω κάτι κακό θα γίνει». Και του είπε ο μπαμπάς του «Φύγε. Άμα το πιστεύεις φύγε».

Αυτός έφυγε και σώθηκε και δεν τον πιάσανε, Αλλά ήταν η εξαίρεση, δεν το 'καναν αυτό, δεν αφήναν την οικογένειά τους να πάνε να κρυφτούνε μόνοι τους. Ελάχιστοι ήταν αυτοί, που 'δειξαν σθένος και τους παρατήσανε και φύγανε. Ή ελάχιστες ήταν οι οικογένειες που πίστεψαν ότι το παιδί έχει δίκιο και φύγανε.

-Πολύ σωστή η παρατήρησή σου αυτή, πολύ σωστή. Δεν το 'χα σκεφτεί ποτέ μου.

Πολλοί το λένε. Ξέρεις άμα διαβάσεις βιβλία το λένε, ότι «Ξέρεις τι; Εγώ... κάτι δεν μου πήγαινε καλά, αλλά δε μου πήγαινε η καρδιά να τους αφήσω», σου λέει. Γιατί ήταν αλλιώς τα πράγματα, τώρα κακά τα ψέματα, τώρα δεν είναι το ίδιο πράγμα ο μπαμπά κι η μαμά σαν θεσμός τότε με τώρα.

Τι ήθελα να σου πω τώρα; Α ναι! Και ελάχιστοι ήταν οι γονείς οι οποίοι το πίστεψαν. Ας πούμε εμένα η άλλη μου γιαγιά από τη μεριά της μαμάς μου ήταν Θεσσαλονικιά. Ήταν από τις λίγες οικογένειες που ο παππούς μου το μυρίστηκε... μυρίστηκε ότι κάτι δεν πάει καλά κι ο ίδιος είπε «παίρνω την οικογένεια και φεύγω». Δηλαδή, ξέρεις, ο μπαμπάς κάτι κατάλαβε και αυτός πήρε όλη την οικογένεια και κρύφτηκε.

-Ναι, ο αρχηγός της οικογένειας.

Ο αρχηγός, κατάλαβες; Ο αρχηγός της οικογένειας το κατάλαβε και σου λέει: «όχι εγώ θα κρυφτώ, κάτι δε μου πάει καλά».

-Για το καθ' αυτό Άουσβιτς ξέρεις πράγματα... τι αντιμετώπισε η γιαγιά σου όταν πήγε εκεί;

Πολλά γιατί πήγα κι όλας, έχω πάει.

-Εννοώ αν από τον πατέρα σου και από την γιαγιά σου ξέρεις πράγματα.

Η γιαγιά μου δε μίλησε ποτέ για αυτά που έζησε εκεί, ποτέ. Ποτέ, τίποτα. Από τον μπαμπά μου το μόνο που ξέρω είναι ότι η γιαγιά μου όταν απελευθερώθηκε ήταν τριάντα κιλά και ότι έμεινε σ' ένα νοσοκομείο... ξέρω πάρα πολύ γενικότητες, δεν ξέρω να σου πω πράγματα από μαρτυρίες. Ξέρω μόνο ότι ζύγιζε πάρα πολύ λίγα κιλά και ότι την νοσηλεύσανε αρκετό καιρό και μετά γύρισε και όταν γύρισε ήθελα να φύγει να πάει στην Παλαιστίνη – δεν ξέρω αν ξέρεις ότι πάρα πολλοί Εβραίοι 'φυγαν κατευθείαν μετά, δε 'μειναν στην Ελλάδα. Ήταν να πάει στην Παλαιστίνη και της 'καναν προξενιό με τον παππού μου κι έτσι έμεινε στην Άρτα κι έκανε τον μπαμπά μου.

-Έμεινε στην Άρτα λοιπόν η γιαγιά σου.

Ναι, μετά τον πόλεμο γύρισε στην Άρτα και εκεί παντρεύτηκε τον παππού μου κι εκεί έμεινε για λίγα χρόνια – όχι πολλά. Έμεινε μέχρι το... γέννησε και τον μπαμπά μου και φύγανε όταν ο μπαμπάς μου ήταν δύο ετών. Έφυγε το πενήντα έξι νομίζω, το πενήντα έξι πρέπει να φύγανε για πάντα από την Άρτα. Αυτά.

Κι ο παππούς μου συνέχισε εκεί – ήταν έμπορος – και μετά τον πόλεμο, που γύρισε πάλι γυρολόγος έγινε.

-Για ποιο λόγο θεωρείς ότι φύγανε από την Άρτα; Ενώ ήταν καμιά εξηνταριά άτομα, ας πούμε, όταν γύρισαν.

Κοίτα, πραγματικά αυτό είναι και για εμένα η μεγάλη μου απορία γιατί μου είπε και ο μπαμπάς μου κάτι πολύ πρόσφατα και έμεινα «σέκος». Μου είπε ότι ο παππούς μου και η γιαγιά μου δεν είχαν πάρει ποτέ τα εκλογικά τους δικαιώματα... την μερίδα τους από την Άρτα, ποτέ.

-Μάλιστα.

Αυτοί για πάντα τα άφησαν στην Άρτα. Λες και θέλανε να γυρίσουν – πολύ περίεργο. Εγώ αυτό δεν το ‘ξερα, το ‘μαθα πολύ πρόσφατα. Κοίτα, ξέρω... ένα στοιχείο που έχω είναι ότι ο αδερφός του μπαμπά μου είχε ένα πρόβλημα υγείας και έπρεπε να μεταβούν στην Αθήνα γιατί δεν υπήρχε εκεί πέρα πολύ ιατρική μέριμνα, περίθαλψη και τέτοια. Ένα στοιχείο ξέρω ότι είναι αυτό, το άλλο στοιχείο είναι...

Γενικά, εμένα μου έχουνε δείξει ότι... σαν να ‘ξεραν ότι κάποια στιγμή θα φύγουν, ρε παιδί μου. Νιώθω ότι – με βάση τα όσα μου έχουνε πει – γυρίσανε μεν, μετά τον πόλεμο στην Άρτα, αλλά σαν να ‘ξεραν ότι δε θα κάτσουν πολύ εκεί πέρα. Σαν να ‘ξεραν ότι... δεν ξέρω για ποιο λόγο βέβαια, δεν έχω καταλάβει. Δεν τους χώραγε ο τόπος; Ξέρω και εγώ, τι να σου πω; Δεν τους άρεσαν όλα αυτά που είχανε γίνει; Δεν ξέρω. Πάντως, αυτό που μου ‘χουνε δείξει είναι ότι σαν να ξέρανε ότι θα φύγουν κάποια στιγμή και ότι... σαν να μην τους χώραγε ο τόπος... δεν ξέρω γιατί. Από αυτά τα λόγια τους έτσι μου έδειχναν.

Βέβαια, ο πατέρας μου συνεχίζει και μου λέει ότι «Μίρκα, μη φαντάζεσαι, οι καταστάσεις ήτανε πολύ πίσω, η Άρτα ξέρεις τι ήτανε τότε; Ήτανε πάρα πολύ φτώχεια, ρε παιδί μου, φτώχεια και σαν να πας τώρα να ζήσεις στο κωλοχώρι, τέρμα Θεού ας πούμε. Μηδέν παροχές και τέτοια.

-Ναι, κατάλαβα, κατάλαβα. Τι ήθελα άλλο...; Ένα τελευταίο ήθελα να σου πω.

Α, ναι. Να σε ρωτήσω κάτι. Ο παππούς σου που πολέμησε με τον Ζέρβα απ’ ότι μου είπες και στην ουσία κατάφερε με εκφοβισμό να το πάρει πίσω το σπίτι του. Η γιαγιά σου βρήκε το σπίτι της;

Η γιαγιά μου ξέρω ότι όταν γύρισε δε βρήκε τίποτα. Δεν ξέρω πολλές λεπτομέρειες γι’ αυτό... ο μπαμπάς δηλαδή μου είχε πει ότι τα είχανε ρημάξει σχεδόν όλα, έτσι μου είχε αναφέρει κάποια στιγμή. Γενικά, ο πατέρας μου, μου είπε ότι είχε πάει γειτόνισσα από την προηγούμενη ημέρα [σ.σ. της σύλληψης] στο σπίτι και της έλεγε της γιαγιάς μου: «Δε μου δίνεις τα δεύτερα κλειδιά σου να τα ‘χω; Δε μου δίνεις τα κλειδιά από το μαγαζί των γονιών σου να τα ‘χω; Γενικά σαν να ξέρανε ότι αυτοί θα χανόντουσαν και τους τα... και ‘θελαν να τους τα πάρουν όλα ρε παιδί μου, ξέρεις. Σαν να λέμε «μπορώ να μπω αύριο στο σπίτι που εσύ θα λείπεις;»

Ε... εντάξει έγινε πολύ πλιάτσικο. Βέβαια, περισσότερα έχω ακούσει για τα Γιάννενα ως προς αυτό το θέμα, παρά για την Άρτα για το θέμα πλιάτσικου. Στα Γιάννενα έχω μάθει ότι έχει γίνει της κολάσεως από άποψη κλεψίματος. Γιατί στα Γιάννενα είχανε και πιο καλή οικονομική κατάσταση κάποιοι.

-Πιο πλούσια σπίτια, πιο μεγάλα...

Ναι, ναι και πιο... μετρητά είχανε και τους τα ρήμαξαν όλα. Έχει ειπωθεί ότι είχαν πάρει οι χριστιανοί μηχανήματα που ανιχνεύανε για να βρούνε λίρες. Έμπαιναν στα σπίτια ή πήγαιναν στα οικόπεδα, στις αυλές των σπιτιών και ψάχνανε με τα μηχανήματα να βρουν αν έχουνε κρύψει κάπου λίρες.

-Ναι, ναι...

Και γινότανε, λέει, χαμός κάποια στιγμή. Ψάχνανε όλοι να βρουν.

-Ε... να σε ρωτήσω κάτι άλλο; Την ημέρα... την νύχτα που έγινε η σύλληψη και την άλλη μέρα που στην ουσία τους πήρανε και τους πήγανε στο Αγρίνιο και μετά αλλού και στο Άουσβιτς, γνωρίζεις αν – σου ‘χει πει κάτι ο πατέρας σου π.χ. – οι χριστιανοί, οι Αρτινοί βρέθηκαν κοντά στους Εβραίους, τους στήριξαν καθόλου ή ήταν απόμακροι από αυτούς;

Να σου πω κάτι; Εμένα μου ‘χουν αναφέρει ότι δεν υπήρχε περιθώριο αντίδρασης. Μία που τους μάζεψαν, μία που τους μεταφέρανε... Εγώ ξέρω ότι τους μεταφέρανε στην Αθήνα και από την Αθήνα τους πήρανε με τρένα και του πήγανε στην Πολωνία. Τους Αρτινούς. Τους Γιαννιώτες τους πήγαν στη Λάρισα. Και από τη Λάρισα τους πήραν και τους πήγανε... στη Λάρισα κι όλας, υπήρχε ένα μικρό σαν γκέτο και τους Γιαννιώτες τους πήγαν στη Λάρισα, τους ένωσαν με τους Λαρισαίους Εβραίους και από εκεί τους διώξαν με τρένα. Ενώ τους Αρτινούς, για κάποιο λόγο ξέρω ότι τους φέρανε στην Αθήνα και από την Αθήνα τους διώξαν.

-Μάλιστα.

Αυτό ξέρω. Και μάλιστα οι Αρτινοί είχανε... αν ήτανε λίγο ψιλιασμένοι, εδώ πέρα στην Αθήνα είχανε περιθώριο να φύγουνε, αλλά δεν έφυγε κανένας. Το γράφει και ο κύριος Μιζάν, αν ξέρεις τον Μιζάν τον Αρτινό...

-Βέβαια τον ξέρω, ναι.

Ναι, στο βιβλίο του το γράφει. Ότι εγώ την προηγούμενη μέρα πριν φύγουμε για το Άουσβιτς, αν ήθελα θα μπορούσα να 'χα φύγει, γιατί οι Γερμανοί μας είχαν πολύ ελεύθερους. Αλλά δεν έφυγα. Σου λέω, δεν πήγαινε κανενός στο μυαλό τι γινόταν.

-Το τι θα συνέβαινε.

Το τι θα συνέβαινε.

-Εγώ αυτές τις ερωτήσεις έχω, Μίρκα. Αυτές έχω. Και σε ευχαριστώ πάρα μα πάρα πολύ που με βοήθησες.

Τίποτα. Εύχομαι να καταφέρεις να κάνεις μια ωραία εργασία.

-Σ' ευχαριστώ!

Ονοματεπώνυμο: Βασίλειος Καρατσιώλης

Τόπος διαμονής: Άρτα

Τόπος καταγωγής: Άρτα

Έτος γέννησης: 1931

Ημερομηνία συνέντευξης: 20/10/2017

Θρησκεία: Χριστιανική

-Το ονοματεπώνυμό σας;

Καρατσιώλης – γιώτα, ωμέγα – Βασίλειος.

-Ωραία. Πόσων ετών είστε;

Α καλά. Για πόσο μ' έχεις;

-Αν δεν ήξερα – γιατί έχω μια ιδέα, μου είπανε στον Σκουφά – θα σ' έλεγα κάτω από ογδόντα. Δόξα τω Θεώ μια χαρά μου φαίνεστε.

(Γελάει) Α... Ογδόντα έξι!

(Άλλο πρόσωπο): Ογδόντα έξι; Στον Σκουφά λιγότερο μας είπαν!

(Καρατσιώλης) Πόσο;

-Ογδόντα δύο ή ογδόντα τρία μας είπανε.

Εγώ δεν ήξερα που είχα και υποστηρικτές ρε παιδί μου (γελάει). Εκτός κι αν είναι η Γεωργίτσα. Η Γεωργίτσα μ' αγαπάει ιδιαιτέρως, γιατί εγώ την είχα πάρει τότε. Και από τότε είχαμε καλή συνεργασία και τώρα...

-Άρα λοιπόν, τους Εβραίους τους προλάβετε πριν έρθουν ακόμη οι Ιταλοί και οι Γερμανοί, έτσι;

Ναι, προπολεμικά.

-Θυμάστε προπολεμικά;

(Άλλο πρόσωπο) Το τριάντα ένα γεννηθείς. Που σημαίνει ότι ήταν μεγάλο παιδί.

Ναι... Εκείνη την εποχή οι Εβραίοι με τους χριστιανούς είχαν καλές σχέσεις;

Πολύ καλές σχέσεις. Μάλιστα, οι Εβραίοι της Άρτας είχαν συνδεθεί τόσο πολύ με ορισμένους – γιατί με όλους δεν μπορούσαν γίνουν – που και τις γιορτές ακόμα, το Πάσχα και τα Χριστούγεννα και Χρόνια πολλά και καταλαβαίνεις...

-Ενώ ήταν άλλη θρησκεία

Ε βεβαίως. Ήταν κλειστά τα μαγαζιά. Ήταν και τα δικά μας κλειστά, ήταν και αυτών κλειστά αλλά εκεί χρόνια πολλά... Πολλοί ήθελαν να βαφτίσουν αλλά δεν μπορούσαν... το παιδί. Και έβαζαν έναν άλλον φίλο μας, δικό μας Αρτινό, ορθόδοξο χριστιανό και γίνονταν ο νονός που ήτανε – στα ψέματα δηλαδή αλλά ήταν ο σύνδεσμος που είχαν μεταξύ τους. Ήθελε να βαφτίσει, να γίνει κουμπάρος ξέρω γω... Ήταν πάρα πολύ καλές οι σχέσεις.

(Άλλο πρόσωπο): Τον Γιάννη το Γιωρβασίλη απ' το χωριό μου, τον βάφτισε ο Αβραμίνος.

(Καρατσιώλης): Ε δεν τον βάφτισε, άλλον έβαλε.

(Άλλο πρόσωπο): Αυτόν έλεγε για νονό, τον Αβραμίνο.

(Καρατσιώλης): Ζητούσαν οι Εβραίοι, ζητούσαν να έχουν εν ενεργεία την κουμπαριά.

-Προστριβές όμως υπήρχαν ποτέ;

Λίγα πράγματα, πολύ λίγα πράγματα. Μερικοί ανόητοι σαν μερικοί έμποροι, ξέρω γω. Ήταν μερικοί οι οποίοι κάπως έτσι... πάνω στη συζήτηση χτυπούσαν κάτι όπλα, τάχα να φοβερίσουν ξέρω γω, τους έλεγαν.

-Τους φοβέριζαν δηλαδή.

Λίγο, λίγο. Οι περισσότεροι πραείς ήταν.

-Οι Εβραίοι ήτανε πλούσιοι; Είχαν καλή οικονομική κατάσταση;

Καλή αλλά όχι όλοι. Ήταν μια μερίδα η οποία ήταν πάμφτωχη και ήταν και άνθρωποι οι οποίοι πήγαιναν στα χωριά εδώ κάτω, γιατί ο κάμπος... ήταν χωριά κοντά εδώ όλα και πήγαιναν με κάτι γαϊδουράκια – μάλλον γαϊδουράκια ήταν τα περισσότερα – πήγαιναν και πουλούσαν όλα αυτά τα μικρό...

-...πράγματα. Πραματευτάδες δηλαδή.

Ναι, πραματευτάδες. Και πολλοί ήταν και καλοί άνθρωποι, ήταν όλοι γνωστοί μας...

-Είχατε εσείς φιλία με κανένα εβραιόπουλο;

Είχα φιλία μεγάλη, ήμασταν και συμμαθητές.

-Πώς τους λέγανε; Θυμάστε τα ονόματά τους, από τους συμμαθητές σας;

Όχι, δεν θυμάμαι.

-Κανά δυο που μπορεί να θυμάστε.

Ο ένας δεν ήταν συμμαθητής μου αλλά ήμασταν πολύ συνδεδεμένοι, αυτός που έγινε και ο ντόρος τώρα που πήγε στο Άουσβιτς. Ο Ισαάκ – Τζάκο τον λέμε εμείς – Μιζάν. Ήταν πολλοί, τώρα τα ξέχασα γιατί δεν έχει να... μετά τον πόλεμο και ‘φυγαν οι άνθρωποι και δεν έρχονταν κανένας από την Αθήνα. Ήταν ένας ο Λάκης ο Σαμπάς, ο οποίος πέθανε στο Ισραήλ. Η εβραϊκή είχε σχολείο.

-Το θυμάστε καθόλου εσείς το σχολείο;

Ναι, εδώ στη Φιλελλήνων.

-Πόσα παιδιά μπορεί να πήγαιναν σε αυτό το σχολείο περίπου;

Ήταν κάπου εφτακόσια άτομα περίπου αρχικά.

-Όλοι οι Εβραίοι.

Οι Εβραίοι. Τώρα πόσα παιδιά αντιστοιχούν σε τόσα άτομα; Εκατό;

-Κάπου τόσο.

Και πολλά καλά παιδιά ήταν και ωραίες κοπέλες ήταν.

-Α ήταν και ωραίες κοπέλες!

Ε βέβαια. Μας άρεσε κάπου η αδερφή του Ισαάκ, καθόταν στον οδό Σκουφά, στο ψηλό το κτίριο και εμείς πηγαίναμε από κάπου να τη δούμε, την αγαπάγαμε όλοι.

-Σας άρεσε σε όλους ε; Αλλά δεν τολμούσατε να...

Τι να πας τώρα, δεν... Δεν είχαμαν κι όλας... Εντάξει καλή... Οι σχέσεις ήταν καλές, πολύ καλές αλλά πώς θα πας σε μια μειοψηφία ανθρώπων με άλλη θρησκεία, με άλλο αυτό; Δεν μπορούσες να σταθείς σε κάτι τέτοιο.

-Οι γονείς σας ας πούμε... αν είχατε ακούσει κάποια περίπτωση να πήγαινε ένας γιος ή μια κόρη – χριστιανός ή χριστιανή – και να πει «Ξέρεις τι; Εγώ αυτόν τον Εβραίο, αυτή την Εβραία εγώ τον αγαπάω», οι γονείς πώς θα αντιδρούσαν εκείνη την εποχή;

Να σου πω τέτοιο πράγμα δεν έχω υπόψη μου, αλλά κι ούτε είχα μάθει ποτέ ότι κάποιος επισήμως πήγε να ζητήσει την κοπέλα. Αφού δεν θα την έπαιρνε, αφού ήταν αυστηροί αυτοί.

-Αλλά και οι γονείς του χριστιανού ή της χριστιανής πάλι δεν θα ‘θελαν.

Δεν θα πήγαιναν. Γιατί ήξεραν εκ προοιμίου ότι δεν ανταποκρίνεται.

(Άλλο πρόσωπο): Και δεν κάνανε καθόλου κρούση και τελείωνε.

-Έμενε ο έρωτας κρυφός δηλαδή.

Ναι, ναι, ναι. Τώρα αν είχαν τίποτα πονηρά δεν ξέρω. Γιατί καμιά φορά κανάς νεαρός χριστιανός μπορεί να πήγε με καμιά... ήταν όμορφες αυτές, πολύ όμορφες. Και δεν το ξέραμε αυτό· μαρτύραγες εσύ ότι έκανες κάτι τέτοιο;

(Άλλο πρόσωπο): Δεν τα λες αυτά.

-Έτυχε ποτέ να πάτε εσείς σε εβραϊκό σπίτι μέσα, να το επισκεφτείτε ή δεν είχατε πάει ποτέ;

Ε νομίζω σε ένα είχα πάει, δεν είχε διαφορά.

-Δεν είχαν διαφορά με τα χριστιανικά σπίτια.

Όχι, δεν είχαν διαφορά. Η μόνη διαφορά ήταν ότι το Σάββατο δεν έκανε...

-Ήταν αργία γι' αυτούς.

Ήτανε αργία, μέχρι και το μαγκάλι – ήτανε τότε μαγκάλια να τα ανάψεις – φωνάζανε τα παιδιά. Το ετοίμαζαν και για να βάλουν φωτιά στα κάρβουνα έλεγαν: «άναψε σε παρακαλώ το τέτοιο».

-Δεν κάνανε τίποτα δηλαδή.

Τίποτα.

-Όταν ήρθαν οι Ιταλοί, τη θυμάστε εκείνη την εποχή;

Ναι. Να πούμε προπολεμικά είχε μεγάλη άνθηση το εμπόριο από τους Εβραίους. Κι όλα τα καταστήματα – που είχε πολλά η οδός Σκουφά και οι άλλες η Φιλελλήνων και η άλλη η νυν Μακρυγιάννη, γιατί λεγόταν Κουμουνδούρου.

(Μικρή διακοπή λόγω προσώπου που μόλις προσήλθε στο χώρο)

-Είχε μεγάλη άνθηση το εμπόριο λοιπόν.

Πολύ μεγάλη άνθηση.

-Αρα και οι Εβραίοι είχανε χρήματα.

Είχανε χρήματα. Πολλά χρήματα. Και οι φτωχοί που λέγαμε εμείς ακόμα, που είχαμε μερικά παιδιά που ήμασταν μαζί στο σχολείο – ονόματα που είπες δεν θυμάμαι – αλλά είχα συμμαθητές στο Γυμνάσιο.

-Στο Δημοτικό όμως όχι, γιατί πήγαιναν στο εβραϊκό.

Εκείνοι είχαν το εβραϊκό, ανεξάρτητο δηλαδή, στη Φιλελλήνων.

-Στη Φιλελλήνων.

Και αυτοί τα κουτσοέβγαζαν, ενδεχομένως να τους υποστήριζαν και μερικοί άλλοι, όπως ο Δήμος.

Θυμάμαι μετά ότι όταν ήταν εδώ ο Δεσπότης ο Σεραφείμ, που ήταν Αρχιεπίσκοπος – ήταν εδώ πέρα – είχε βαφτίσει Ορθοδόξους, τον... Πώς τον λένε τον δικό τους τον παππά;

-Ραβίνο.

Ο ραβίνος, ναι. Τον έχει βαφτίσει και αυτόν και έχουν γίνει κι άλλοι.

-Α γίνανε χριστιανοί δηλαδή.

Ναι. Εν ενεργεία ραβίνος αυτός.

-Κι έγινε χριστιανός.

Κι έγινε χριστιανός και μετά από λίγο καιρό έφυγε και τους Εβραίους τους βοήθησε στην Αθήνα να βρουν καμιά δουλειά, γιατί αυτοί τους εγκατέλειψαν. Οι Εβραίοι τους εγκατέλειψαν, τελείωσε. Είχε γίνει ντόρος τότε... ραβίνος να γίνει χριστιανός.

-Όταν ήρθαν οι Ιταλοί, λοιπόν, εδώ πέρα πώς ήταν η ζωή;

Με τους Εβραίους;

-Ναι, όταν ήρθαν οι Ιταλοί – και για τους χριστιανούς και για τους Εβραίους – η ζωή πώς ήταν, ήταν χειρότερα, όπως ήταν οι Γερμανοί ή καλύτερα από τους Γερμανούς;

Όχι, όχι. Από τους Γερμανούς πολύ καλύτερα με τους Ιταλούς. Ήτανε βέβαια ένας ξένος στρατός κατοχής – δεν υπάρχει καμία αμφιβολία. Αλλά δεν ήτανε τόσο σκληροί όσο ήτανε οι Γερμανοί. Ήτανε πιο καλύτερα τα πράγματα. Αλλά εμείς εδώ ήμασταν Έλληνες, αφού υποδουλώθηκε η χώρα δεν θέλεις να είσαι πιεσμένος. Και οι Γερμανοί μέχρι τότε δεν είχε γίνει τίποτα, ήταν καλά τα πράγματα, όσον αφορά την κοινότητα των Εβραίων.

-Ως τότε δεν τους πείραζαν...

Όχι, όχι καθόλου. Κάτι ιδιαίτερο δεν είχε γίνει. Ήταν καλά, ζούσαν καλά, καλοί ήτανε οι άνθρωποι. Άλλοτε έτσι με το εμπόριο λίγο σφιχτοί αλλά τέλος πάντων ήταν καλοί, καλοί Αρτινοί. Τηρούσαν τα ήθη και τα έθιμα και ήταν ακριβώς παλιοί Αρτινοί. Γιατί αναφορά έχουμε από το χίλια εξακόσια τόσο. Είχαν ενσωματωθεί, είχαν γίνει ένα πράμα. Δυστυχώς όταν ήρθαν οι Γερμανοί κι όσο περνούσε ο καιρός... τα πράγματα χειροτέρεψαν.

-Έναν χρόνο πριν τους συλλάβουν εδώ πέρα τους Εβραίους της Άρτας είχαν συλλάβει τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης. Έναν χρόνο πριν. Εσείς εδώ θυμάστε, το είχατε μάθει αυτό το πράγμα ή δεν είχατε δώσει σημασία;

Νομίζω ότι ήταν (δεν θυμάμαι τώρα ημερομηνίες) αλλά νομίζω ότι είχε γίνει γνωστό ότι κάτι γίνεται – γι' αυτό άρχισαν να ανησυχούν αυτοί. Πολλοί έξυπνοι νέοι έφυγαν για τα χωριά, έμειναν πάνω στα χωριά.

-Έγιναν αντάρτες δηλαδή;

Μετά αναγκάστηκαν. Άλλοι πήγαν στον Ζέρβα στον ΕΑΜ, άλλοι είχαν φύγει και δούλευαν εκεί με τους από εδώ που πήγαιναν πράγματα και τα πουλούσαν στα χωριά, καταφέρνανε και δεν ερχόταν μέσα. Για να γλιτώσουν και γλίτωσαν.

Την ημέρα της συλλήψεως όλων των Εβραίων, του είχαν βάλει – θυμάμαι – ένα περιβραχιόνιο. Όλοι οι Εβραίοι, μηδενός εξαιρουμένου. Και ο παπάς τους ήταν ένας – αν τον δεις στο βιβλίο του Τσιλιγιάννη – με καπέλο και με γενάκι και γέρος έβαλε ράσο.

-Τον είδα.

Τον υποχρέωσαν, δεν ξέρω.

-Αντε, έβαλε ράσο.

Ράσο, ράσο.

-Σαν τον χριστιανό παπά δηλαδή.

Ένα ράσο μαύρο. Το θυμάμαι σαν τώρα γιατί τα παιδιά του είχαν στην οδό Σκουφά κάπου ένα κατάστημα. Και εν συνεχεία, άρχισε το μουρμούρισμα ότι κάτι γίνεται, θα τους κάνουν, θα ράνουν, πολλοί εξ' αυτών έδωσαν σε πολλούς χριστιανούς τα υπάρχοντά τους γιατί έλεγαν «Τι θα τα κάνουμε, πού θα πάμε; Αν μας πιάσουν τελείωσε».

-Την νύχτα που πρωτοήρθαν οι Γερμανοί τη θυμάστε;

Ήρθαν μέρα, μεσημέρι.

-Α ήρθαν μέρα. Και τι συνέβη εκείνη την ημέρα, πώς το αντιμετωπίσατε εσείς;

Το αντιμετωπίσαμε, εμείς προσωπικώς τώρα. Εγώ, τα δυο μου τα αδέρφια – αγόρι και κορίτσι – τρεις και η μητέρα μου και γυρίσαμε να φύγουμε να πάμε προς το Γλυκόρριζο, κάτω που ήταν λίγο, έτσι, έξω από την πόλη. Μόλις φτάσαμε κάπου στην Πλατεία Κιλκίς, λίγο πιο κάτω ήταν ένα χάνι εκεί από τα παλιά που πήγαιναν τότε άλογα και τέτοια. Από τους Τούρκους, είχε πολλά χάνια τέτοια παλιά. Και κλείσαμε την πόρτα, μεγάλη πόρτα, τεράστια αλλά πόρτα παλιά και πήραμε θέση.

-Α στη χαραμάδα για να βλέπετε.

Ναι, ναι. Και είδαμε κάτι μοτοσυκλέτες μπροστά και οι Γερμανοί δίπλα (μιμείται τον δυνατό ήχο). Φόβος και τρόμος και δεν ξέραμε τι να κάνουμε. Και κλειδώσαμε γιατί όποιον έβρισκαν στο δρόμο και νόμιζαν ότι τον φοβούνται και δεν ξέρω και γω τι, τον σκότωναν οι Γερμανοί. Εγώ για παράδειγμα εδώ, δυο αδέρφια Αρτινόπουλα – το ένα ήταν παντρεμένο και ζει η οικογένειά του, το παιδί του, η γυναίκα του... Θα 'ταν στο κτήμα έξω και από ένα – καλάθι το 'λεγαν τότε – από το ένα χέρι ο ένας και ένα ο άλλος και πηγαίνανε. Και αναιτίως, χωρίς λόγο, τους βρήκα στο δρόμο και τους σκότωσαν.

-Τους σκότωσαν.

Ναι. Έπρεπε να φυλαχθείς. Εμείς φυλαχθήκαμε εκείνη τη στιγμή, έφυγαν οι Γερμανοί, πέρασε... δε θυμάμαι πόσος στρατός ήταν – ένα μέρος δηλαδή – ήρθαν προς την πόλη μέσα, βρήκαμε ευκαιρία, ανεβήκαμε στην πλατεία πάνω, στην Πλατεία Σκουφά και από την Πλατεία Σκουφά στην οδό Κομμένου που είναι το γήπεδο και κάτω-κάτω-κάτω φτάσαμε στο Γλυκόρριζο σε μια γνωστή μας της οικογένειας – κουμπάρα ήταν. Και μερικές μέρες μείναμε και είδαμε ότι δεν γίνεται τίποτα και φύγαμε. Δεν είχε γίνει τίποτε όμως.

(Άλλο πρόσωπο): Στην αρχή τίποτα.

-Α ούτε τους Εβραίους πείραζαν.

Τίποτα κανέναν. Αυτοί όμως επεξεργάζονταν όλα τα σχετικά.

-Και εσείς μάθατε πώς ακριβώς έμαθαν ποιοι είναι οι Εβραίοι; Από τον Δήμαρχο το έμαθαν, από ποιον το έμαθαν;

Τώρα δεν ξέρω πού το έμαθαν, πάντως το ήξεραν. Γιατί ήρθαν και έβγαλαν διαταγή να φοράν το περιβραχιόνιο, ο παπάς έβαλε τα ράσα και άλλοι... δεν είχαν άλλους περιορισμούς στην αρχή.

-Στην αρχή.

Μετά βάνουν και οι Γερμανοί σκότωσαν κόσμο και κοσμάκη εδώ στην πέρα Άρτα με διάφορες...

---προφάσεις.

...προφάσεις και μαρτυρίες εκεί – μεταξύ των οποίων και τρία πρώτα μου ξαδέρφια, αδέρφια αυτά, τρία.

-Τα σκότωσαν;

Τα σκότωσαν και τα τρία. Τακ-τακ-τακ... και είχε επέλθει ένας τρόμος... ένας φόβος και τρόμος πολύς στην πόλη. Δεν ήταν αυτοί μοναχά, ήταν κι άλλοι και στα χωριά και από εδώ και από εκεί. Και οι Γερμανοί αναγκάστηκαν... θυμάμαι χαρακτηριστικά και την ημέρα που τους μαζέψανε. Ήταν κάπου είκοσι τέσσερις Μαρτίου μου φαίνεται, χειμώνας. Σαββάτο ήταν.

-Και τι έγινε εκείνη τη φορά;

Τους πήραν όλους εκεί. Πώς; Όλοι μαζί!

Κάτου στην πλατεία – που είναι ο Κρόνος τώρα – ήταν ένα κινηματό... θέατρο. Ένα παλιό, αυτουνού του πατέρα που ‘ταν εδώ του παιδιού. Ο πατέρας του, το ‘χε. Και τους ‘βαλαν μέσα εκεί. Άνδρες, γυναίκες, βόδια, γίδια... ό,τι να ‘ναι. Ξέρω γω τι πήραν εκεί πέρα, όλα τα πήραν εκεί και τους έβαλαν μέσα. Και μετά από λίγο, ήρθαν αυτοκίνητα φορτηγά και κόλλησαν στην πόρτα και τους μάζευαν απάνω στα φορτηγά. Όχι μάνα και παιδί και πατέρας και γυναίκα... όποιον πάρει ο Χάρος. Δεν έβλεπε ο πατέρας – ήταν σε άλλο αυτοκίνητο. Η μάνα φωνές, κακό, οδυρμούς...

(Χαμηλώνει φωνή). Ήμαν εκεί, πήγα και τους έβλεπα.

-Τη βλέπατε αυτή τη σκηνή ε;

Ναι, την σκηνή την είδα. Ήμαν εκεί, στο τέλος της οδού Σκουφά, προς την Πλατεία Κιλκίς... λίγο έτσι εκεί πήγα και είδα...

-Άλλοι χριστιανοί ήταν εκεί για να συμπαρασταθούν στους Εβραίους;

Δεν ήταν, δεν σίμωσαν, δεν μας άφησαν να είμαστε εκεί.

-Δεν σας άφηναν ε;

Α πα πα, καθόλου. Πήγαν για να συμπαρασταθούν, άλλοι να παν νερό και άλλοι το βιος τους... (μιμείται έναν δυνατό ήχο).

-Τους έδιωχναν ε;

Τους έδιωχναν οι Γερμανοί. Κάπου λίγο αργότερα, κάπως εκεί νομίζω κάτι, κάτι κατάφεραν να μουν λίγο μέσα. Εγώ δεν πήγα να προσφέρω τίποτα, απλώς ήθελα να δω.

-Από περιέργεια.

Παιδάκι ήμουν τι;

-Θυμάστε μήπως εσείς έστω και λίγο, κάποιο Αρτινοί χριστιανοί, έτσι ντόπιοι εδώ μήπως χειροκρότησαν εκείνη τη στιγμή που έφυγαν τα φορτηγά με τους Εβραίους;

Όχι.

-Δεν το θυμάστε εσείς αυτό.

Κατ' αρχήν δεν το θυμάμαι, αλλά απ' ότι είδα... δεν είδα ποτέ... είδα μεγάλη συμπαράσταση της πόλεως στους Εβραίους. Και πολλή θλίψη ήταν, γιατί είχαμε γίνει ένα με τους Εβραίους, ήταν Αρτινοί.

-Μέρος της κοινωνίας.

Ναι, ναι της κοινωνίας.

Φωνές, κακό, κλάματα, οδυρμοί ακουγόταν μέχρι πέρα: «Πού πάμε αδέρφια; Φεύγουμε, μας παίρνουν!»». Ξέρω γω τι έλεγαν οι άνθρωποι εκεί πέρα... δεν είπαν τίποτα άλλο εκεί πέρα. Και φύγανε και τους πήραν πέρα να φύγουν, ξέρω γω στην Αυστρία πάνω.

(Διακοπή λόγω συνομιλίας του συνεντευξιαζόμενου στο κινητό του).

... και έτσι έκλεισε αυτό και γίνανε λεηλασίες εδώ μετά...

-Για πείτε μετά. Όταν φύγανε όλοι οι Εβραίοι με τις περιουσίες τι έγινε;

Μπήκε η αστυνομία και επόπτευε αλλά ξέρω εγώ τι έκαναν;

-Υπήρξαν δηλαδή Αρτινοί που...;

Πιστεύω ότι αυτοί ήταν οι παλιοχωριάτες.

-Πήραν δηλαδή τις περιουσίες των Εβραίων μετά ε;

Τι να πάρουν; Αν είχαν τίποτα... τι να πάρουν; Πάντως κάτι πρέπει να έγινε, μου το λένε άνθρωποι αυτό. Εκεί στα σπίτια μέσα και πήραν και κανα κρεβάτι. Δεν είχαν... από κοσμήματα και τέτοια δεν πιστεύω να πήραν. Γιατί οι Εβραίοι τα κοσμήματα, μερικοί ήταν

που τα έβγαλαν έξω, άλλοι τα έδωσαν σε άλλους, άλλοι τα έδωσαν σε πλούσιους εδώ Αρτινούς νοικοκυραίους. Τους είπαν πάρτε τα και θα τα δώσουν άμα γυρίσουν.

-Τα σπίτια των Εβραίων τι απέγιναν;

Όταν τελείωσε αυτή η δουλειά, όλο το χάλι και έγινε η απελευθέρωση μερικοί Εβραίοι γύρισαν εδώ. Από την.. αυτή (σ.σ Γερμανία) δεν γύρισε κανένας... απ' έξω εδώ απ' τα χωριά και από την Αθήνα και από τα λοιπά. Και ήταν η κοινότης όπως ήταν παλιά, είχε μείνει Κοινότης εδώ, Εβραϊκή Κοινότης.

-Αλλά με λίγα άτομα αυτή τη φορά.

Τώρα με μερικούς, μερικούς.

-Ναι, ναι.

Έγινε, νομίζω, από το κράτος μια επιτροπή – και απ' αυτούς και από το κράτος, το δικό μας εδώ – να δει τι θα γίνονταν τα κτίρια. Γιατί αν ζούσε και κανένας... και μετά αναγκάστηκε αυτή η Κοινότης και τα πούλησε τα κτίρια. Η Ισραηλιτική Κοινότης τη συναγωγή... ήταν δύο. Η μία ήταν επάνω στο Ξενία, στο Ξενία επάνω και η άλλη ήταν εδώ στη Φιλελλήνων από κάτω. Αυτή που ήταν στο Ξενία βομβαρδίστηκε το '41 με τον βομβαρδισμό εδώ της πόλεως. Αυτό το βομβαρδισμένο κτίριο, το 'δωσαν στον Σκουφά οι Εβραίοι για να φτιάξει πνευματικό κέντρο. Εξ' ου και εμείς στο Σκουφά την είχαμε ως μεγάλο ευεργέτη την Ισραηλιτική Κοινότητα. Το 'δωσαν στον Σκουφά και σιγά-σιγά...

Άλλοι, παρόλο ότι είχαν περιουσία και είχαν αποκτήσει σπίτια, κτήματα κλπ, έφυγαν και πήγαν στην Αθήνα. Ένας είχε μείνει μοναχά και αυτός στο τέλος αρρώστησε – εγώ τον έβλεπα, ήμουν γιατρός – ο φίλος μου ο Αβραμίνος και τελικώς επειδή ήταν καρκίνος στον πνεύμονα αναγκάστηκαν τον πήραν στην Αθήνα. Τώρα ποιος τον πήρε, δεν ξέρω αν είχε κανέναν. Κάπου εκεί τον περιέθαλψαν αλλά πέθανε γρήγορα.

-Πέθανε μετά από λίγο.

Πέθανε μετά από λίγο. Και δεν ήταν, ούτε τα σπίτια... όσα πουληθήκανε, τα πήραν οι χριστιανοί. Άλλοι που είχαν τα δικά τους σπίτια γιατί ήρθαν τα πούλησαν κι αυτοί σε άλλους.

-Υπήρξε περίπτωση κάποιος Αρτινός να το πάρει το σπίτι με το «έτσι θέλω» ας πούμε;

Δεν νομίζω. Δεν νομίζω γιατί μετά έγινε η επιτροπή. Τώρα αν πήραν τίποτα κανένας «Το 'χω τόσο καιρό», «να μου το δώσεις, να μου το κάνεις», τέτοιες διαπραγματεύσεις πιστεύω να έγιναν αλλά να το πάρει αυθαιρέτως δεν νομίζω. Δεν ξέρω, δεν έτυχε να ακούσω τίποτα.

-Το σχολείο τι απέγινε θυμάστε;

Ήτανε ερειπωμένο από τότε. Το πούλησαν, το πούλησαν.

-Το πούλησαν και αυτό;

Το πούλησε και το σχολείο και στην συναγωγή τη δεύτερη που ήταν εδώ στην Μακρυγιάννη και την πρώτη μας την 'δωσαν εμάς δωρεάν, ήταν πεσμένη. Η άλλη ήταν κατεστραμμένη και τα έδωσαν.

-Είχατε πάει από κοντά να δείτε τη συναγωγή;

Πήγα, πήγα. Όχι την καλή απάνω... ήταν λίγο έτσι... νομίζω εκείνη την έλεγαν Γκρέκα. Την είχαν φτιάξει οι Εβραίοι της Άρτας, οι Αρτινοί και την έλεγαν Γκρέκα. Εκεί μέσα δεν έχω πάει.

-Δεν έχετε πάει...

Δεν είχα πάει. Στην άλλη πήγα.

-Πώς ήταν μέσα, θυμάστε καθόλου;

Τι να θυμάμαι; Τίποτα δεν θυμάμαι. Κάτι είχα δει αλλά δεν θυμάμαι. Αλλά και εμάς μας κυριεύε μικρούς ένας φόβος. Γιατί μας έλεγαν – κοροϊδία οι μανάδες μας για να μη γυρνάμε από εδώ και από εκεί: «Άμα θα σε πιάσουν οι Εβραίοι, θα σε βάλουν στα βελόνια». Και από φόβο δεν πηγαίναμε.

-Ότι δηλαδή θα σε τρυπήσουνε ε;

Θα σε βάλουν τυραννίες, στα βελόνια να φωνάζεις! Ξέρω γω; Τι ήταν αυτό δεν μπορώ να καταλάβω. Τέλος πάντων, ήταν εκεί οι Εβραίοι, μαζεύονταν – το Σάββατο μου φαίνεται, ξέρω γω.

Ερειπωμένα ήταν και τα δυο και το σχολείο και... Που να ‘ξεραν οι κακομοίρηδες και αυτοί. Δεν έζησαν για να μείνουν, να μη πάθουν τίποτα. Απ’ τα χρήματα που είχαν θα τα ανανέωναν αυτοί, θα έφτιαχναν καινούργια πράγματα αλλά... έμειναν στη μέση.

-Εξαφανίστηκαν...

Μάλιστα... Αυτά ήθελα εγώ να σας ρωτήσω.

Τώρα, άλλο για τους Εβραίους... άλλο δε θυμάμαι.

-Εντάξει, κι αυτά που είπατε αρκετά είναι.

Ογδόντα έξι... τι περιμένεις τώρα;

-Θυμάστε να μου πείτε κανένα, κανέναν μαγαζί που είχαν ή και τα επαγγέλματα που είχαν τι ήτανε;

Συνήθως ήτανε έμποροι.

-Με υφάσματα;

Με υφάσματα, ξυλική, κουβαρίστρες. «Αβεσαλώμ Ζακάρ» ήταν απέναντι από το σπίτι μου.

-Δέρματα είχαν, είχαν βυρσοδεψία;

Βεβαίως, ναι. Ήταν άνθρωποι με δέρματα.

(Άλλο πρόσωπο): «Αβεσαλώμ Ζακάρ» το έχω γράψει.

(Καρατσιώλης): Ήταν οι Μιζαναίοι πολύ... η οικογένεια αυτού που λέμε τώρα του Ισαάκ που λέμε εμείς, όλοι οι Μιζαναίοι, Μιζάν... Γιοχανάς ήταν πολύ, Γιοχανάς. Το έναν τον λέγαμε και «Αμερικάνο» γιατί είχα πάει στην Αμερική και γύρισε.

Ονοματεπώνυμο: Τελένια Κοέν

Τόπος διαμονής: Αθήνα

Τόπος καταγωγής: Άρτα

Έτος γέννησης: 1947

Ημερομηνία συνέντευξης: 20/10/2017

Θρησκεία: Εβραϊκή

[...] Αν έχει κάποια αμφιβολία αλλά από τη στιγμή που θα τη ηχογραφήσεις και τ' ακούει νομίζω γιατί να 'χει αμφιβολία δεν έχει κανένα λόγο.

-Όχι δε νομίζω κι εγώ αυτό πιστεύω απλά σας το λέω και για το τυπικό ας το πούμε μέρος γιατί αυτό μου έχει πει.

Κυρία Κοέν να σας ρωτήσω κάτι. Εσάς ήταν από την Άρτα η μητέρα σας και ο πατέρας σας μόνο; Ποιος ήταν;

Η μητέρα μου και ο πατέρας μου και όλοι οι πρόγονοι. Δηλαδή η μαμά της, ο μπαμπάς της να πάρω εγώ τη μαμά μου δηλαδή.

-Ναι.

Επίσης ο μπαμπάς μου, ο μπαμπάς του, η μαμά του και τ' αδέρφια του. Ήταν γέννημα θρέμμα Αρτινοί.

-Εσείς πόσων ετών είστε;

Εγώ είμαι τώρα 70.

-Μάλιστα, ωραία.

Από τους γονείς σας δηλαδή έχετε κάποιες μνήμες από τις διηγήσεις που σας έχουνε πει;

Πάρα πολλές, γιατί όταν θα σου πω τώρα μια ιστορία. Ο μπαμπάς μου όταν τον πιάσανε στην Άρτα ήτανε παντρεμένος με μία που τη λέγανε Εστήρ, Έστερ.

-Μάλιστα.

Είχε και έναν γιο που τον λέγανε Μπέσα. Όταν λοιπόν τους πιάσανε και με το τρένο τους πήγανε στη Γερμανία του σκοτώσανε τη γυναίκα και το παιδί.

Η μαμά μου ήταν αδερφή της Έστερ. Την πιάσανε κι αυτή ήτανε μικρούλα δεκαέξι χρονών. Οι Γερμανοί όταν πήγαν λοιπόν στα στρατόπεδα και τη γυρίσανε πίσω και όλοι ο λοιποί Εβραίοι της Άρτας, οικογένειες Μιζάν, πολλοί, τους γυρίσανε πίσω, ξέρεις κάπως χαμένοι δεν είχαν τους δικούς τους ανθρώπους, ξεκληρισμένοι ε βέβαια πολύ ταλαιπωρημένοι από τα στρατόπεδα. Τώρα πια να βρουν να κάνουν μια οικογένεια. Υπάρχει ένας εβραϊκός νόμος ο οποίος λέει ότι αν χαθεί ο σύντροφός σου είναι υποχρεωμένος να παντρευτεί τη σύζυγο ή το σύζυγο. Δεν είναι γι' αυτό, που ο μπαμπάς μου παντρεύτηκε την αδερφή της μαμάς μου.

-Ναι.

Όχι γιατί το λέει η θρησκεία, γιατί ήτανε συντοπίτες. Εναπομείναντες ξέρεις από οικογένειες που ξεκληριστήκανε και έτσι παντρευτήκανε και κάνανε μια καινούρια οικογένεια, εμάς. Και όλοι οι συγγενείς βέβαια της μαμάς μου και του μπαμπά μου παντρευτήκανε όλοι μεταξύ τους ξαδέρφια πρώτα, ανιψιός με θεία.

-Ήθελαν δηλαδή κάπως να ξαναφτιάξουν ας το πούμε...

Έπρεπε να ξαναστηθούνε και ξέρεις δεν μπορεί να στηθεί ένας άνθρωπος μόνος του αν δεν έχει κάποιο ενδιαφέρον και θέλει να πει ότι θα κάνω οικογένεια και θα κάνω και έτσι μεταξύ τους παντρευτήκανε. Είχανε και τα περιουσιακά στοιχεία που ήτανε εκείνη την εποχή και

μεταξύ τους όλοι σχεδόν ήταν ξαδέρφια οπότε όλα τα περιουσιακά στοιχεία – ας πούμε της μαμάς μου – η αδερφή που είχε περιουσία, όπως και η μαμά μου ήρθαν στον μπαμπά μου. Τα κληρονόμησε ο μπαμπάς μου από την πεθαμένη σύζυγό του και όταν κληρονόμησε τη μαμά μου γιατί πέθανε η μαμά πιο γρήγορα από τον μπαμπά εδώ πια.

-Μάλιστα.

Ξέρω πολλές ιστορίες γιατί η μαμά μου όταν ήμουν μικρή δεν μου έλεγε παραμύθια, «Κοκκινοσκουφίτσα», «Χιονάτη» και τέτοια, μου 'λεγε ιστορίες από τα στρατόπεδα. Εγώ μεγάλωσα με τέτοιες ιστορίες. Πολλές φορές ακόμη και τώρα τη νύχτα όταν έχει μπουμπουνητά και τέτοια ξυπνάω από ένα κακό όνειρο. Την φασαρία που 'καναν οι μπότες των Γερμανών έτσι όπως μου τα 'λεγε η μαμά μου πως 'μπαιναν μέσα στους θαλάμους. Πριν ένα χρόνο.

-Ναι.

Αφού έχουν φύγει και οι δύο οι γονείς μου τώρα πια. Θέλησα ότι το είχα ανάγκη να πάω στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως και έκανα ένα ταξίδι με ομάδα και επισκέφτηκα αυτά τα στρατόπεδα και έζησα από κοντά όλα αυτά που ήτανε για μένα παραμύθια. Ναι μεν γεγονότα αλλά εγώ τα ξέρω σαν παραμύθια και εννοείται ότι τα ήξερα και από τον κινηματογράφο, από τα βιβλία που διαβάσαμε και από ιστορίες αλλά με άλλον τρόπο, αλλά με το να τα δεις από κοντά είναι πολύ συναρπαστικό, φοβερό.

-Και ανατριχιαστικό φαντάζομαι ταυτόχρονα.

Σε βαθμό κακουργήματος μέχρι που πηγαίναμε σε στρατόπεδα όπου είχανε, καίγανε, βάζανε τους σωρούς και ακόμη μυρίζανε τα καμένα.

-Πω, πω, πω.

Ήτανε τρομακτικά.

-Τρομακτικά πράγματα.

Τρομακτικό. Τι να σου πω, να σου πω. Και για μένα λίγο παραπάνω γιατί μου γύρισαν αυτά τα παραμύθια που δεν ήταν καν παραμύθια. Ήταν γεγονότα. Γεγονότα που τα έβλεπα επί τόπου και ατάκα παρά το ότι τα 'χα διαβάσει τα 'χα ακούσει, τα 'χα... ήξερα τι γινότανε. Κατάλαβες;

-Πως δεν κατάλαβα. Βεβαίως.

Ναι! Ήτανε μία εμπειρία στην οποία, ειλικρινά σου λέω, θα έπρεπε όλοι εμείς να την περάσουμε ναι, ναι και αλλά δεν θα την ξανάκανα ποτέ.

-Ναι.

Γύρισα άρρωστη. Από την πολλή ένταση και στενοχώρια, δεν ξέρω αν ήταν αυτή η αιτία έχω βρει μια αρρώστια που λέγεται, δεν ξέρω αν την έχεις ακούσει, μυασθένεια Gravis.

-Τι, τι;

Είναι μία ασθένεια που πειράζει τους μυς πρέπει να είναι αυτοάνοσο και οι μυς δεν παίρνουν εντολές από τον εγκέφαλο για να λειτουργούν κανονικά και άρχισε να μου πέφτει το μάτι σαν να 'χα βλεφαρόπτωση. Δεν μπορώ να σου πω ότι αυτό ήτανε αιτία αλλά και αυτό συνέβαλε. Σαν και αυτή που είχε ο Ωνάσης και φόραγε γυαλιά μετά που έχασε το γιο του κ.λ.π., αυτό είναι άσχετο βέβαια απ' όλα αυτά απλά ήθελα να σου δείξω πόσο συγκλονιστικό ήταν αυτό που πέρασα.

-Αυτό το ζήσατε εσείς σκεφτείτε, οι άνθρωποι, που έζησαν μέσα σ' αυτά τα στρατόπεδα.

Τη ζωή τους έζησα εκεί πέρα γιατί εγώ τα είδα μεν αλλά έζησα τη ζωή τους. Όλες αυτές τις ιστορίες που έχω ακούσει τις έζησα στον τόπο που γίνανε.

-Να σας ρωτήσω κάτι... κάτι άλλο;

Αμέ.

-Οι γονείς σας σάς έχουν πει πράγματα για την εποχή πριν έρθουν οι Ιταλοί και οι Γερμανοί, δηλαδή ήταν καλές οι σχέσεις τους...

Εννοείτε στη Γερμανία;

-Στην Άρτα που ζούσανε ήταν καλές οι σχέσεις τους π.χ. με τους Αρτινούς τους χριστιανούς; Είχαν διαφορές;

Διαφορές είχανε. Ήταν όμως σαν σε γκέτο.

-Ήταν σαν σε γκέτο.

Ναι, δηλαδή όλοι οι Εβραίοι μένανε σε μια αγορά, δεν ξέρω αν ξέρεις τους δρόμους στην Άρτα.

-Ναι, ναι, βεβαίως.

Εκεί ήτανε μια ένας δρόμος που ήτανε όλες οι εβραϊκές οικογένειες. Σ' αυτό το θέμα μπορεί να σου δώσει πολλές πληροφορίες ο...

-Ο Θεοχάρης.

Ο Θεοχάρης.

-Ναι, ναι.

Ξέρει πάρα πολλές. Ξέρει τόσα πολλά πολύ περισσότερα και από μένα, γιατί εγώ ήμουν πολύ μικρή.

-Ναι.

Τότε, για να ξέρω. Ο Χάρης, βέβαια είναι πολύ πιο μικρός από μένα, έχει ψάξει και τα ξέρει τόσο καλά δεν μπορείς να φανταστείς.

-Μου έχει πει και βασικά με έχει πάει σε πολλούς δρόμους είναι αλήθεια μου 'χε πει εδώ ήτανε εμπορικά καταστήματα...

Ναι, ναι, ναι.

-Ναι, ήτανε, ξέρετε κι εγώ που δεν γνώριζα πότε ότι υπήρχε... υπήρχε εβραϊκός πληθυσμός όπως υπάρχει ακόμη και στα Γιάννενα ένας μικρός αλλά ...

Πολύ μικρός, πολύ μικρός.

-Πολύ μικρός. Αλλά ξέρετε είναι αλλιώς να τα ζεις, να παίρνεις μέρος και μπορώ να πω ότι με συγκίνησε και μένα ακόμη που δεν έχω άμεση σχέση.

Ναι, ναι, ναι.

Ο Βαδιβούλης, έχει κάνει μια δουλειά καταπληκτική, τον βοήθησα κι εγώ, έτυχε να γνωριστούμε τυχαία, τυχαία από το facebook τυχαία γιατί είχε ανεβάσει μια φωτογραφία και πέρασε από μπροστά μου... του παππού μου και της γιαγιάς μου που εγώ την έβλεπα στην κρεβατοκάμαρα ξέρεις του μπαμπά μου και της μαμάς μου και λέω πώς βρέθηκε αυτή η φωτογραφία στο facebook εδώ. Και έψαξα και βρήκα και είδα ότι υπήρχε η πρώην Εβραϊκή Κοινότητα Άρτης, βρήκα τον Βαδιβούλη, βρεθήκαμε τα είπαμε, τον βοήθησα, με βοήθησε, οργανώναμε. Πραγματικά έκανε μία εκδήλωση, πριν περίπου ένα μήνα στην Αθήνα, δεν ξέρω αν σου είπε.

-Εξαιρετική!

Κάτι το φοβερό. Διακόσια άτομα μαζευτήκανε γιατί ξέρεις δεν είναι και πάρα πολλοί οι εναπομείναντες από την Άρτα.

-Ναι.

Ε! Τον αποθεώσανε. Δεν μπορείς να φανταστείς. Και αυτός και ο Δήμαρχος και Αντιδήμαρχος και άλλα μέλη της Άρτας ξέρεις ήτανε, είναι χαίρει μεγάλης εκτίμησης, αλλά ξέρει και πολλά.

-Ναι.

Πάρα πολλά. Όμως ό,τι άλλο θέλεις που μπορώ να σου πω από προσωπική εμπειρία να συνεχίσεις να με ρωτάς.

-Έχετε ακούσει, ας πούμε, ποτέ, να σας έχουν πει οι γονείς σας αν ποτέ έχει ερωτευτεί ένας χριστιανός μια εβραιοπούλα, ή το αντίθετο;

Ναι, ναι.

Γινόντουσαν ρε παιδί μου, δεν είναι φυσιολογικό αυτό, δεν το θέλανε ποτέ. Δηλαδή θέλανε να συνεχιστεί ο εβραϊσμός και τα ήθη και τα έθιμά μας και το είχαν πολύ κακό να γίνει ένας γάμος μεικτός. Ο μπαμπάς μου το 'χε μεγάλη... μεγάλο άγχος μήπως παντρευτούμε γιατί ζούμε στην Ελλάδα τα σχολεία που πηγαίναμε ήταν χριστιανικά. Οι φίλοι μας, οι παρέες, τα πάρτι, τα φλερτ όλα, δεν μπορούσαν να είναι... ήμαστε τόσο μικρή κοινότητα στην Αθήνα. Παρά ταύτα η αδερφή μου – έχω μια αδερφή η οποία παντρεύτηκε χριστιανό. Για ένα διάστημα δεν της μιλούσε ο μπαμπάς μου. Και θα την αποκλήρωνε γιατί έκανε το μεγαλύτερο... Εγώ ζούσα στην Αμερική και με πήρε τηλέφωνο όταν του άφησε ένα γράμμα ότι παντρεύτηκε και μου λέει «η αδερφή σου πέθανε» και έχουμε κηδεία αύριο. Λέω «τι έγινε;», ξέρεις τρελάθηκα. Αυτό και αυτό μου λέει, παντρεύτηκε χριστιανό. Αυτά τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Έχουν αλλάξει με την πάροδο του χρόνου διότι η παγκοσμιοποίηση έχει αλλάξει πάρα πολύ. Εμείς δεν έχουμε περάσει από στρατόπεδα

συγκεντρώσεως για να 'χουμε τόσα απωθημένα ώστε να είμαστε κολλημένοι ότι ένας γάμος Εβραίων θα είναι και σίγουρα καλός. Τίποτα δεν είναι σίγουρο.

-Σίγουρα.

Γίνονται πάρα πολλοί μικτοί γάμοι τώρα και τότε είχαν γίνει κάτι ψιλομπερδέματα μεταπολεμικά ούτε ξέρω ποια, ο Βαδιβούλης, θα ξέρει αλλά μπορεί στη φύση να την πας κόντρα; Δεν νομίζω.

-Ε, κι εγώ δεν το νομίζω αυτό.

Οι γονείς σας και οι δύο είχαν πάει στο στρατόπεδο συγκέντρωσης, έτσι;

Και οι δύο.

-Σας είχαν αναφέρει ποτέ για κάποιον, λέμε τώρα, αν σας είχαν αναφέρει για κάποιον που μπορεί να είχε βγει Εβραίος αντάρτης στα βουνά; Την περίοδο που ήρθαν οι Ιταλοί και οι Γερμανοί;

Αντάρτης! Ο μπαμπάς μου είχε έναν αδερφό, Γκεσούλα Σαμπά, τον λέγανε.

-Ναι.

Ο οποίος δεν ξέρω αν βγήκε αντάρτης αλλά είχε ακουστεί ότι θα μπαίνανε οι Γερμανοί και αυτά και πήρε το γιο του και τον πήγανε κάτι φίλοι του χριστιανοί και του λέγανε έλα να σε κρύψουμε στα βουνά. Από τους Εβραίους της Άρτας δεν ξέρω, ο Βαδιβούλης, θα ξέρει καλύτερα, αν είχε βγει κανένας στο αντάρτικο.

-Για πείτε μου τώρα τι σας έλεγαν οι γονείς σας, ας πούμε, κατ' αρχήν σας είπανε ποτέ πώς έγινε η σύλληψή τους εκείνο το βράδυ που τους πιάσανε;

Ναι, ναι. Που τους μαζέψανε όλους στον κινηματογράφο, τους ειδοποίησανε και πήγανε στον κινηματογράφο της Άρτας. Ε, τάχαμ να τους πει κάτι ο Ραβίνος και από ‘κει τους μαζέψανε και τους πήγανε νομίζω στην Πάτρα. Και από κει τους φορτώσανε πάνω στα βαγόνια με εγκύους, με μωρά, με νεογέννητα, με παιδιά ξέρεις που ήτανε και οι πρώτοι, τα πρώτα θύματα των αερίων.

-Ναι. Ναι.

Ναι.

Μου ‘λεγε η μαμά μου ιστορίες πως βγαίνανε έξω, για να μα.. ό,τι σκληρή δουλειά υπήρχε με τα κρύα, μ’ αυτά, να τους δέρνουν... Ένα κοριτσάκι ήταν η μαμά μου, δεκάξι χρονών. Και τους βάζανε και τους δένανε τα χέρια και τους βάζανε κάτω αν πεινάγανε να τρώνε με τα χέρια και παίρνανε από κάτω τα χόρτα από κάτω τα λασπωμένα και όταν γυρνάγανε πίσω στους θαλάμους με το κρύο, την παγωνιά, τους άνοιγαν τα καυτά νερά για να πλυθούνε.

-Πω πω.

Βιασμούς, ατελείωτους βέβαια. Experiments... πολλές γυναίκες γίνανε θύματα πώς λέγεται αυτό που... δοκιμάζουνε διάφορα φάρμακα...

-Πειράματα, πειραματισμοί.

Πειραματόζωα.

-Πειραματόζωα, ναι.

Βέβαια από αυτά που μου έλεγε η μαμά μου το χειρότερο ήταν όταν μπήκανε οι Ιταλοί και οι Ρώσοι για να τους απελευθερώσουν, είναι ό,τι χειρότερο περάσανε. Τις είχανε σα σκουπίδια τις γυναίκες. Βέβαια εννοείται οι γυναίκες και ήταν ξυρισμένες παντού ένα κόκκαλο δηλαδή έβλεπες δεν ξεχωρίζανε αν είναι γυναίκα, άνδρας αλλά πολύ, πολύ ήτανε το χειρότερο διάστημα που περάσανε.

-Ναι.

Μ' αυτούς τους απελευθερωτές ας πούμε.

-Οι απελευθερωτές δηλαδή τους φέρθηκαν ακόμα χειρότερα.

Χειρότερα! Πολύ χειρότερα!

-Μάλιστα. Ε, να σας ρωτήσω κάτι. Και αυτό είναι και αρκετά σημαντικό. Εδώ αυτές τις ημέρες πριν από λίγο καιρό, μίλησα με δύο επιζώντες στο Ισραήλ, τηλεφωνικά και με αυτούς.

Χμ, χμ.

-Ε, και οι δύο, ένας κύριος και μια κυρία μου ανέφεραν ότι την ώρα που τους επιβίβασαν στα αυτοκίνητα για να τους πάρουν από την Άρτα, οι Γερμανοί, το πρωί εκείνο.

Ναι.

-Εεε! Κάποιοι – ένα μεγάλο μέρος ή μικρό δεν θυμόταν ακριβώς – των Αρτινών των χριστιανών, χειροκροτούσαν. Εσείς θεωρείτε ότι εάν οι γονείς σας το είχαν αντιληφθεί αυτό θα σας το είχαν πει;

Θα σου πω κάτι.

-Ναι.

Όσο υπήρχαν οι σχέσεις και όσο οι Εβραίοι είχανε λεφτά, οι Αρτινοί, τους υπολογίζανε. Πάντα υπήρχε αντισημιτισμός στην Ελλάδα και στις μικρότερες κοινότητες παραπάνω.

-Ναι.

Και τώρα έχουμε πολύ αντισημιτισμό.

-Ναι. Βέβαια, βέβαια.

Λοιπόν αυτό δεν μπορούσαν να το αποφύγουν γιατί ξέρεις πήραν τους Εβραίους και όλοι αυτοί, πολλοί απ' αυτούς, όχι όλοι, κάνουν κατάληψη στα σπίτια των Εβραίων.

-Ναι.

Και χρησιμοποίησαν ό,τι είχαν και δεν είχαν. Να, πολλές φορές υπήρχανε λίρες, χρυσαφικά, γιατί τους πήραν άρον-άρον τι να σκεφτούν να πάρουνε μαζί τους. Κάνανε κατάληψη και χαϊρόντουσαν γιατί δεν τους χωνεύανε γιατί πάντα οι Εβραίοι είχανε λεφτά. Αν δεν είχανε τα εκατομμύρια ήτανε έμποροι.

-Ναι.

Πάντα που κινούσανε το χρήμα στην αγορά. Έστω και στην Άρτα.

-Ναι.

Κατάλαβες;

-Κατάλαβα. Εμ, άρα οι γονείς σας δεν σας το είχανε πει αυτό, δεν το είχατε ακούσει.

Ε, όχι αλλά μου είπανε, θυμάμαι σαν τώρα, γιατί ξέρεις κάνω μια αναδρομή των σκέψεών μου, ότι όταν γυρίσανε πίσω, η μαμά μου είχε πολλά σπίτια στην Άρτα και όταν πήγε να διεκδικήσει, να πει ότι αυτό είναι το σπίτι μου, της είπανε «Μη τολμήσεις. Αν δεν σε πάρουν οι Γερμανοί θα σε πάω εγώ».

-Αλήθεια! Έτσι της είπανε; Πω, πω!

Δεν θέλω να σου αναφέρω το όνομα γιατί τώρα ξαφνικά μου ήρθε και το όνομα.

-Ε, όχι ας μην το αναφέρουμε καλύτερα, έχετε δίκιο.

Όχι, όχι, δεν θα το αναφέρω και να...

-Καλύτερα όχι.

Ναι, ναι.

-Σημασία έχει το τι συνέβη πάντως.

Γυρίσανε από την... απ' τα στρατόπεδα και ήταν πολύ φοβισμένοι για να αντιδράσουνε.

-Ναι.

Οπότε μείνανε με το ζουμί τους. Και όταν ξαφνικά, ας πούμε, έτσι δυναμώσανε λιγάκι, το πενήντα ένα ας πούμε, ήταν ο πρώτος ο μπαμπάς μου – η μαμά μου δηλαδή φαγώθηκε – ότι πρέπει να φύγουμε απ' την Άρτα γιατί ήμασταν μία οικογένεια τρία παιδιά και δύο οι γονείς και σου λέει τι προοπτική έχουμε εδώ στην επαρχία; Εβραίοι είμαστε πάλι.

-Ναι. Ναι.

«Ας μετακομίσουμε στην Αθήνα, να σπουδάσουν τα παιδιά μας, να έχεις ένα περιβάλλον καλύτερο». Παντού υπάρχει ο αντισημιτισμός αλλά όταν είναι συγκεντρωμένος σε μια μικρή... Όχι ότι δεν υπήρχαν και πάρα πολλοί που τους διαφυλάζανε.

-Ναι. Υπήρχανε... και τα δύο έτσι τα και οι καλοί ας το πούμε και άνθρωποι (...).

Ναι, υπάρχουν. Έτσι δεν είναι;

-Ναι. Έτσι είναι. Οι γονείς σας, ας πούμε, θεώρησαν, ότι οι Αρτινοί θα μπορούσαν να κάνουν κάτι για να τους βοηθήσουνε, για να μη συλληφθούν;

Κάποιοι σου είπα ότι βοηθήσανε.

-Ναι.

Και βοηθήσανε πολύ. Να, έχω ζωντανό παράδειγμα τον αδερφό του μπαμπά μου. Τον πήρανε με τη γυναίκα και το παιδί του, με κίνδυνο υπ' όψιν.

-Ναι.

Γιατί υπήρχανε και οι χαφιέδες.

-Ναι, βέβαια.

Ε! Με κίνδυνο της οικογένειάς τους, της ζωής τους, περιουσίας τους, τα πάντα. Ε, γιατί αν κάνανε ελέγχους οι Γερμανοί και ήταν και οι χαφιέδες όπως είπα και αν θα ανακάλυπταν ότι φυλάνε Εβραίους. Και όμως! Τους διαφύλαξαν και πάρα πολλοί Εβραίοι σωθήκανε. Δεν ξέρω πόσοι στην Άρτα αλλά ανά την Ελλάδα από χριστιανούς φίλους.

-Μάλιστα. Μάλιστα. Ε, ε, τότε λοιπόν φύγανε. Ποια ημερομηνία φύγανε οι γονείς σας από την Άρτα;

Αυτό θα στα πει ο Βαδιβούλης δεν θυμάμαι τίποτε τώρα.

-Οκεί. Πάντως κρατάω εγώ αυτό ότι έφυγαν επειδή δεν είχαν καμία προοπτική επί της ουσίας.

Α! Πότε φύγανε για την Αθήνα;

-Ναι, αυτό εννοώ, αυτό.

Α! Θα σου πω εγώ τώρα. Εγώ ήρθα και είμαι το πενήντα ένα. Το πενήντα ένα... ναι το πενήντα ένα και μετά νομίζω το πενήντα τρία... Το πενήντα πέντε ήρθε και ο μπαμπάς μου. Έστειλε πρώτα τη μάνα μου με μας. Είχε αγοράσει ένα σπίτι εδώ πέρα και κούτσου-κούτσου για να μεταφέρει την επιχείρηση σιγά-σιγά, στην Αθήνα ήρθε κι αυτός.

-Μάλιστα.

Και έτσι σιγά-σιγά φύγανε όλοι γιατί σου είπα ότι όλοι ήτανε συγγενείς μεταξύ τους.

-Κατάλαβα.

Οι εναπομείναντες.

-Ε! Βέβαια λογικό.

Αφού σου είπα παντρευόντουσαν να δεις την ξαδέρφη, την αδελφή του κουνιάδου την...

-Ναι, ήθελαν να επαναφέρουν τη ζωή τους στην ουσία.

Ναι, ναι, ναι, ναι.

-Μάλιστα. Ε, καμιά άλλη ιστορία έτσι από τους γονείς σας που μπορεί να είναι αξιοσημείωτη ίσως έχετε καμία; Είτε από το Άουσβιτς είτε από την Άρτα από οτιδήποτε;

Ε, πρώτα απ' όλα που εμείς οι Εβραίοι, τώρα σου λέω ιστορίες που δεν ξέρω αν σε ενδιαφέρουν αλλά εσύ κράτα ό,τι θέλεις.

-Βέβαια.

Οι Εβραίοι ας πούμε εμ, κυκλοφορεί μια φήμη ότι οι Εβραίοι πίνανε το αίμα των παιδιών το Πάσχα.

-Α! Μάλιστα.

Λοιπόν, το Πάσχα τα εβραιόπουλα, τα μικρούλια τώρα τα παιδάκια έβγαιναν έξω γιατί τους λιθοβολούσαν τα άλλα παιδιά. «Φύγει βρουμο-ηβραίε απ' τ'ν Άρτα να μη μας πιεις του αίμα». Πολύ φοβόντουσαν, πάρα-πάρα πολύ. Γιατί υποτίθεται ότι είχαν κρεμάσει και σταυρώσει και το Χριστό και ότι πίνανε το αίμα και ήταν κακοί άνθρωποι. Όλα αυτά τα ξέρω, ήμουν με ένα τρένο για Θεσσαλονίκη – μικρή κι εγώ, οκτώ χρονών, δεν θυμάμαι... Και ακριβώς, εκεί που καθόμασταν ήταν και ένα άλλο ζευγάρι και είχαν και ένα παιδάκι. Και δίπλα μας ήταν ένα Ινδός. Φορούσε το καπέλο του... Ινδός-Ινδός, με την παραδοσιακή στολή.

Κάποια στιγμή λέει η μαμά του: «Πάω λιγάκι τουαλέτα» μου λέει, «μπορείς να μου κρατήσεις το μικρό»; «Βεβαίως», της λέω «να το κρατήσω». Ωχ, να κλαίει αυτός. «Φοβάμαι, φοβάμαι, πού με αφήνεις μάνα μου, πού με αφήνεις στον Εβραίο να μου πιεί το αίμα;», μου λέει εμένα.

«Για έλα δω να σου πω» - μικρούλα κι εγώ πόσα μπορούσα να πω από αυτά που μπορούσα να πω;

«Γιατί οι Εβραίοι πίνουν το αίμα;»

«Εμένα μου έχει πει η μαμά μου, αν δεν είμαι καλό παιδί, θα με πιει ο Εβραίος το αίμα».

Λέω «Αποκλείεται. Να, πώς είναι οι Εβραίοι»; Μου λέει «Σαν κι αυτόν που είναι δίπλα γιατί έχει μια αλλιώτικη μορφή, και απ' το ντύσιμο λιγάκι το μάτι λοξό και τα λοιπά και τα λοιπά».

-Ναι.

Λέω «Μπορεί και να μην είναι Εβραίος αυτός. Να είμαι εγώ Εβραία».

«Όχι εσύ», μου λέει, «Που σ' αγαπάω που με κρατάς».

Λέω, «κι αν είμαι εγώ Εβραία;»

«Δεν είσαι», μου λέει, «δεν είσαι. Αυτός θα μου πιεί το αίμα. Κράτα με».

-Μάλιστα. Κατάλαβα.

Να δεις τι λέγανε τότε τα παιδιά.

-Ναι.

Για τους Εβραίους. Λοιπόν, τότε λοιπόν το Πάσχα ήταν μαντρωμένα όλα τα παιδιά μέσα γιατί τα λιθοβολούσανε. Αυτά πριν από τον πόλεμο υπ' όψιν.

-Το χριστιανικό Πάσχα τώρα μιλάμε, έτσι;

Εννοείται για το χριστιανικό, α, εννοείται. Εμ, βγαίνανε έξω αλλά ήταν πάντα μαζεμένοι, μαζί, αυτό είναι που τους έφαγε γιατί ενώ είχαν ακούσει ότι κάτι συμβαίνει, είχαν φτάσει οι φήμες αντί ο καθένας να πάρει, να πει στο παιδί του «φύγε... οτιδήποτε...», όχι, «όπου εγώ και το παιδί μου, η οικογένειά μου» και έτσι τους έφαγε η μαρμάγκα.

-Αυτό, γιατί στη Θεσσαλονίκη είχε συμβεί ένα χρόνο πριν οι συλλήψεις.

Ναι. ήδη είχαν ακούσει ιστορίες αλλά παρά ταύτα πηγαίνανε μπουλούκι αφού μου έλεγε η μαμά μου μετά εκ των υστέρων, αν συμβεί τίποτε στη ζωή σου, θα πάρεις το καπελάκι σου και θα φύγεις, δεν θα νοιαστείς για μένα για την αδερφή σου για κανέναν. «Ο σώζων εαυτόν σωθείτω και ο Θεός όλους» μου έλεγε η μαμά μου.

-Ε, οι γονείς σας πού το απέδιδαν αυτό ότι ας το πούμε ε, δεν έκαναν κινήσεις για να φύγουνε; Στην οικογένεια ότι ήταν ισχυροί οι δεσμοί της οικογένειας;

Έτσι ήτανε τότε, επαρχιώτες, πνιγμένοι δεν είχανε οράματα, δεν είχανε ζήσει, δεν ξέρανε τίποτε. Όπου πηγαίνω εγώ πάμε μαζί, τα παιδιά μαζί, τη γιαγιά τον παππού μαζί, έτσι ήτανε τότε, δεν ξέρανε μωρέ το τι ήταν οι πόλεμοι.

-Ναι.

Άνθρωποι αγράμματοι, τι νομίζεις.

-Δηλαδή δεν πίστεψαν ποτέ ότι θα συνέβαινε ό,τι συνέβη στη Θεσσαλονίκη, δεν το πίστεψαν ότι θα συμβεί και στην Άρτα, ας πούμε.

Δεν φτάνανε τόσο πολύ τα νέα, καθαρά ξεκάθαρα στην Άρτα, δεν είχανε φτάσει. Ακούγανε αλλά όχι τόσο πολύ. Να, απόδειξη ότι έφυγε ο θείος μου ο αδερφός του μπαμπά μου πριν να τους πιάσουνε.

-Ναι.

Αυτός πήρε βέβαια την οικογένειά του, το παιδί του, τη γυναίκα του και πήγε στα βουνά. Οι δικοί μου καθίσανε εκεί, είχαν τις οικογένειες βρε παιδί μου τώρα τι να φύγει ο μπαμπάς μου με την πρώτη του γυναίκα να πάρει το παιδί αυτός, ήταν και νέοι.

-Ναι, μάλιστα. Ε, αυτά εγώ ήθελα να σας ρωτήσω πάνω κάτω.

Αν θέλεις κι άλλα από ένα άλλο πρόσωπο μπορώ να σου δώσω το τηλέφωνο του αδερφού μου να σου πει ίσως τα ίδια με κάτι διαφορετικό τρόπο ή κάτι παραπάνω.

-Ναι, βέβαια.

Ή κάτι πιο λίγο.

-Καθένας, σημαντικό είναι αυτό το πράγμα.

Υπάρχει και άλλος κύριος ο οποίος λέγεται Μιζάν, είναι πρώτος ξάδερφος της μαμάς μου, είναι ο μόνος που απέμεινε, που έζησε και ζει ακόμη από τα κρεματόρια, έχει γράψει και ένα βιβλίο, ήρθε στην Άρτα το παρουσίασε, πες του Θεοχάρη να σου το δώσει να το διαβάσεις γιατί εκεί θα ακούσεις πολλά πράγματα, είναι γραμμένο τώρα.

-Χμ, χμ, ωραία.

Το βιβλίο, και θα μάθεις πιο ζωντανά πράγματα από έναν άνθρωπο που τα έζησε εκεί και που τα ζει τώρα και που τα λέει.

-Βεβαίως.

Με τη βοήθεια βέβαια κάποιου συγγραφέα για να στρώσει η γλώσσα και τα λοιπά αλλά έχει πολύ ενδιαφέρον.

-Ωραία.

Πες του, μπορεί να το 'χει και να στο δανείσει να μην το αγοράσεις κιόλας. 99,9% το έχει.

-Ωραία. Τέλεια.

Τώρα να σου δώσω το τηλέφωνο του αδερφού μου, θέλεις;

-Βεβαίως. Άμα...

Μην του πεις ότι...

-Βεβαίως. Άμα ο κύριος μπορεί να μου μιλήσει μετά χαράς.

Νομίζω ότι θα μπορεί και πες του ότι κάνεις διατριβή έτσι και όλα αυτά.

-Χμ, χμ.

Και... πες του ότι σου μίλησα εγώ. Πες ότι να 'ρθει ο Χάρης, ξέρεις...

Αλλά ήθελα να σου πω ότι υπάρχει ένα link δεν ξέρω πως θα το βρω να σου το στείλω.

-Μου το έστειλε ο Χάρης με τη μητέρα σας που μιλάει.

Ναι, αλλά ολόκληρο. Σου έστειλε απόσπασμα.

-Το ολόκληρο, εγώ θέλω να επικοινωνήσω με το συγκεκριμένο το φορέα δεν ξέρω τι φορέας είναι, νομίζω του Ολοκαυτώματος, μήπως μπορέσουν ας το πούμε και μου στείλουν έστω της, είδα ότι δεν είναι μόνο της μητέρας σας είναι και από άλλους Αρτινούς Εβραίους από ότι κατάλαβα.

Ήρθε τότε ο Στίβεν Σπίλμπεργκ, αυτός ο σκηνοθέτης που είναι Εβραίος, απεφάσισε να μαζέψει ιστορίες από όλους τους Εβραίους που είχανε πάει, της διασποράς δηλαδή εδώ, που είχανε πάει στα στρατόπεδα.

-Ναι.

Πήρανε πολλές συνεντεύξεις από πάρα πολλούς ανθρώπους, μεταξύ αυτών τη μαμά μου και τον μπαμπά μου. Οι συνεντεύξεις είναι πολύ μεγάλες.

-Μάλιστα.

Πάρα πολύ μεγάλες.

-Ωραία.

Ε, και κάποια κομματάκια απ' τον καθένα τα συμπληρώσαμε για να κάνει για να φτιάξει αυτό το βιβλίο που θέλει να φτιάξει, δεν έχει τελειώσει ακόμη.

-Μάλιστα.

Αλλά αυτό ήταν ένα πολύ μικρό απόσπασμα δεν ξέρω αν το έχει όλο ο Χάρης.

-Ένα απόσπασμα ήταν πέντε έξι λεπτών δεν ήτανε κάτι έτσι μεγάλο..

Α, καλέ, αυτό που σου λέω είναι δύο ώρες και δύο τέσσερις.

-Α, καλά είναι τεράστιες συνεντεύξεις.

Από μία γυναίκα που τα λέει πολύ απλοϊκά και αυτά.

-Ναι.

Ξέρεις χωρίς εμπάθεια και τέτοιο.

-Ναι.

Αξιίζει τον κόπο να το δεις.

-Ναι, θα το ήθελα πολύ, θα το ήθελα.

Να βρω έναν τρόπο να σου το στείλω. Εγώ θα φύγω την άλλη εβδομάδα θα πάω Αμερική.

-Ναι.

Είναι η κόρη μου. Λοιπόν δεν ξέρω εσένα πότε τα χρειάζεσαι όλα αυτά τα ντοκουμέντα αυτά.

-Έτσι, μέχρι το Μάιο θα τα χρειαστώ...

Α! Ωκέι! Επειδή εγώ δεν χειρίζομαι και πάρα πολύ καλά το κομπιούτερ και όλα αυτά θα πω στην κόρη μου η οποία το έχει και το έχει φυλαγμένο γιατί εγώ το 'χα ολόκληρο και το 'χασα.

-Ναι.

Γιατί ένα διάστημα μπορούσα να το κρατήσω και δεν ήξερα πώς να το κρατήσω... θα της πω μήπως μπορούμε να σου το στείλουμε εσένα.

-Ωραία.

Να αφιερώσεις κάποιο χρόνο που θα περάσει πάρα πολύ σημαντικό.

-Δεν το συζητώ. Πάρα πάρα πολύ σημαντικό θα είναι, σίγουρα.

Ναι.

-Σίγουρα.

Ναι γιατί τα λέει με λεπτομέρεια και απλοϊκά από μία γυναίκα ξέρεις που μεγάλη που θυμόταν σαν κοριτσάκι που πέρασε.

-Ε, πάρα πολύ ωραία και σας ευχαριστώ πάρα πολύ.

Να 'σαι καλά.

-Ε, μπορείτε να μου πείτε του αδερφού σας το τηλέφωνο.

Αυτός έχει πιο πομπώδη λόγο.

-Τι είπατε;

Είναι και του μπαμπά μου η συνέντευξη έχει πιο πομπώδη λόγο, ο μπαμπάς μου.

-Ε, δεν πειράζει, οτιδήποτε είναι καλοδεχούμενο ό,τι και να 'ναι.

Ναι, ναι, ναι.

-Ε, του αδερφού σας μπορείτε να μου δώσετε το τηλέφωνο;

Ναι, ναι αυτό να κοιτάξω να βρω το τηλέφωνο.

-Βεβαίως, βεβαίως.

Θα του πεις ότι Σαμπά τον λένε στο επίθετο κύριε Σαμπά πες του σας παίρνω εκ μέρους της κυρίας Κοέν της αδερφής σας, θα ήθελα επειδή κάνω τη διατριβή μου, κάτσε να το βρω γιατί το 'χω... 6848...

-Ωραία.

Αυτό είναι το σταθερό του θα σου δώσω και το κινητό του αν μπορείτε να μιλήσετε αν είναι σπίτι να μιλήσετε μέσω του σταθερού βέβαια ή να κλείσετε ένα ραντεβού να μιλήσετε κάποια στιγμή... για γράψτο.

-Ωραία.

Λέγεται Σαμπάς, όπως είναι το πατρικό μας. Άκης το μικρό του.

-Ωραία. Ε. Θα τον πάρω το συντομότερο.

Παρ' τον τώρα αν θέλεις και δεν ξέρω αν θα τον βρεις γιατί δεν μπορείς να μιλάς τόση ώρα στο κινητό αλλά μπορεί να τον βρεις και σπίτι γιατί είναι Κυριακή βράδυ και...

-Ωραία. Καλώς. Κυρία Κοέν.

Θα 'ρθεις να σου πω και άλλους ανθρώπους.

-Βεβαίως. Με το καλό να ανταμώσουμε. Σας ευχαριστώ πάρα μα πάρα πολύ για τη βοήθεια.

Να 'σαι καλά.

-Σας εύχομαι να περάσετε καλά στο ταξίδι σας.

Ευχαριστώ πολύ.

-Να 'στε καλά. Καλό σας βράδυ.

Ευχαριστώ.

-Γεια σας. Καληνύχτα. Γεια.

Ονοματεπώνυμο: Μπέσος (Ακης) Σαμπάς

Τόπος διαμονής: Αθήνα

Τόπος καταγωγής: Άρτα

Έτος γέννησης: 1949

Ημερομηνία συνέντευξης: 08/04/2018

Θρησκεία: Εβραϊκή

-Κύριε Σαμπά;

Ναι, ναι;

-Θα μου επιτρέψετε να σας ηχογραφήσω για να μπορώ να...

Βεβαίως, βεβαίως για να μπορείς να το απομαγνητοφωνήσεις μετά.

-Ακριβώς, ακριβώς.

Κανένα πρόβλημα.

-Ωραία. Λοιπόν, το ονοματεπώνυμό σας είναι;

Το επώνυμό μου είναι Σαμπάς, το όνομά μου είναι Μπέσος. Μι-πι-έψιλον-σίγμα-όμικρον-σίγμα.

-Μάλιστα. Σας φωνάζουν όμως χαϊδευτικά αλλιώς.

Με φωνάζουνε Άκη.

-Μάλιστα. Ωραία. Πότε είστε γεννηθείς;

Δεκατρείς του Σεπτέμβρη του σαράντα εννέα στην Άρτα.

-Στην Άρτα γεννηθήκατε, μάλιστα πολύ ωραία.

Ναι, ναι.

-Γεννηθήκατε το σαράντα εννιά. Είστε εβραϊκής καταγωγής, σωστά;

Θρησκέυματος...

-Θρησκέυματος, συγγνώμη αυτό εννοούσα.

Πρόσεξέ με γιατί είναι λεπτό αυτό το θέμα.

-Μάλιστα είστε λοιπόν εβραϊκού θρησκέυματος. Οι γονείς σας ήτανε και οι δύο Εβραίοι απ' ότι φαντάζομαι.

Και οι δύο Εβραίοι.

Εβραίος και Ισραηλίτης είναι μία ταυτόσημη έννοια. Σε αντίθεση με το Ισραηλινός που είναι ο κάτοικος του Ισραήλ.

-Πολύ ωραία διευκρίνιση.

Οποιοδήποτε θρησκέυματος. Μπορεί να είναι Ορθόδοξος, μπορεί να είναι Μουσουλμάνος, μπορεί να είναι Κόπτης, Αρμένης, Καθολικός κτλ...

-Πολύ καλή η διευκρίνισή σας.

Ισραηλίτης είναι ο Εβραίος και Ισραηλινός... το ένα είναι θρήσκευμα, το άλλο υπηκοότητα.

-Μάλιστα, ωραία. Εμ... οι γονείς ας απ' ότι αντιλαμβάνομαι... κατ' αρχήν θυμάστε πότε γεννήθηκαν οι γονείς σας; Τη χρονολογία;

Ο πατέρας μου το δώδεκα και η μητέρα μου το είκοσι επτά.

-Ωραία... τα ονόματά τους;

Ιωσήφ και Κούλα.

-Μάλιστα, πολύ ωραία. Σας είχανε πει πράγματα για τη ζωή στην Άρτα;

Βέβαια, μας μιλάγανε, ναι, για τη ζωή τους στην Άρτα πριν να αρπαχτούν και να οδηγηθούν με τη βία στο Άουσβιτς.

-Μπορείτε να μου πείτε κάποια πράγματα για τη ζωή πριν έρθουν οι Γερμανοί και οι Ιταλοί;

Η ζωή κυλούσε κανονικότατα, ε... με όλες τις κοινωνικές εκδηλώσεις που μπορούσαν να έχουνε αυτοί οι άνθρωποι. Ήταν έτσι, όντως πλήρη μέλη της κοινωνίας της Άρτας. Ο πατέρας μου ήτανε εμπορευόμενος, η μητέρα μου ασχολούνταν με τα οικιακά μια που μεγάλωνε τρία παιδιά με μια κοινωνική ζωή κανονικότατη.

Α! όχι... πριν από τον πόλεμο, βεβαίως και δεν μεγάλωνε παιδιά γιατί ήταν ανύπαντρη... αλλά από ότι μας έχει πει κι αυτή κι ο πατέρας μου η ζωή τους ήτανε απολύτως κοινωνική με όλα τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας της Άρτας.

-Μου είπατε ότι ο πατέρας σας ήτανε εμπορευόμενος. Εγώ έχω ακούσει γενικά ότι οι Αρτινοί Εβραίοι είχανε... και ήτανε εμπορευόμενοι οι περισσότεροι και είχανε και αρκετά καλή οικονομική επιφάνεια. Ισχύει αυτό;

Ε, σε κάποιο βαθμό ισχύει ότι είχανε κάποια οικονομική επιφάνεια – όχι όλοι. Βεβαίως και υπήρχαν και φτωχοί Εβραίοι.

-Μάλιστα, υπήρχαν και φτωχοί...

Αλλά το εμπορευόμενο δεν ήτανε μόνον ε... ένας τρόπος με τον οποίον λειτουργούσανε οι Εβραίοι της Άρτας. Αλλά γενικότερα παντού. Το εμπόριο ήτανε κάτι που τους πήγαινε ιδιαίτερα.

-Που τους χαρακτήριζε ίσως.

Ναι, ναι τους χαρακτήριζε, ναι.

-Μάλιστα. Δεν έχετε ακούσει ποτέ ας πούμε για κάποια διένεξη που μπορεί να συνέβαινε μεταξύ χριστιανών και Εβραίων στην Άρτα;

Όχι, όχι ποτέ.

-Δε σας μετέφεραν οι γονείς κάτι τέτοιο.

Ποτέ, ποτέ. Κοίταξε, οι περισσότεροί τους και κοντινότεροί τους φίλοι ήτανε χριστιανοί Ορθόδοξοι.

-Μάλιστα, μάλιστα. Εσείς γεννηθήκατε στην Άρτα.

Βεβαίως.

-Σε τι ηλικία φύγατε από την Άρτα;

Έφυγα όταν εγώ ήμουν τεσσάρων ετών.

-Άρα οι μνήμες σας είναι ελάχιστες από εκεί.

Ναι, ναι, ναι πολύ λίγες. Περισσότερο είναι από διηγήσεις παρά από μνήμες αυτές καθ' αυτές αλλά φύγαμε, αλλά δεν Ειαμε οριστικά: πηγαينوερχόμασταν. Πηγαίναμε δηλαδή επίσκεψη, δεν ρίζαμε μαύρη πέτρα πίσω μας.

-Κρατήσατε τους δεσμούς δηλαδή.

Κρατήσαμε πάρα πολλούς δεσμούς και έτσι πηγαينوερχόμασταν. Και καλοκαίρια και γιορτές και Πάσχα κτλ. κτλ.

-Παρ' όλα αυτά οι γονείς σας, σας είπαν για ποιο λόγο πήραν την απόφαση να φύγουν οριστικά από την Άρτα και να μείνουν, ας πούμε, οριστικά στην Αθήνα;

Ε... αυτό ήτανε θέμα πρωτοβουλίας της μητέρας μας η οποία εκτιμούσε ότι η Άρτα ήτανε ένα πολύ μικρό μέρος για να μεγαλώσει με τον τρόπο που ήθελε τα παιδιά της. Δηλαδή τα παιδιά ήθελε να μορφωθούνε, ήθελε να μάθουνε ξένες γλώσσες και εκτιμούσε ότι όταν δεν την βόλευε αυτό το πράγμα. Έτσι λοιπόν, ανεβήκαμε στην Αθήνα και ζούσαμε. Από το χίλια εννιακόσια πενήντα τρία και μετά.

-Από το πενήντα τρία και μετά... Έπαιξε ρόλο το γεγονός ότι είχε συρρικνωθεί πολύ η Κοινότητα της Άρτας;

Προφανώς, προφανώς. Μία κοινότητα η οποία είχε περίπου τετρακόσια... περίπου τετρακόσιες ψυχές, μετά τον πόλεμο βρέθηκαν να είναι μόνο τριάντα. Όλοι οι υπόλοιποι ήτανε δολοφονημένο στα στρατόπεδα της Πολωνίας.

-Ναι... Να σας ρωτήσω κάτι; Σας μετέφεραν ποτέ κάποιες μνήμες που είχαν από την περίοδο ας πούμε πριν τους πάρουν ακόμα να τους πάνε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Δηλαδή, όταν ήρθανε οι Ιταλοί π.χ. ή όταν ήρθανε οι Γερμανοί στην αρχή, σας μετέφεραν λίγο το κλίμα του τι συνέβη;

Όταν ήρθανε οι Ιταλοί, δεν είχαν κανένα πρόβλημα. Ζούσε η Άρτα την καθημερινότητά της όπως και πριν τον πόλεμο. Προφανώς όταν οι Γερμανοί συνειδητοποίησαν ότι οι Ιταλοί δεν ‘καναν απολύτως τίποτα εκεί ήρθαν αυτοί και πήρανε την πόλη στα χέρια τους. Όπου παίζοντας σε κάθε πόλη, το πρώτο πράγμα που κάνανε ήταν: πηγαίνανε στην εβραϊκή συνοικία η οποία αποτελείτο από τρία οικοδομικά τετράγωνα – ήταν αυτά που ήταν στην Άρτα – και μάζεψαν όλον τον κόσμο και τους έστειλαν με τρένα στην Αθήνα και από εκεί με άλλα τρένα στην Πολωνία.

-Γι’ αυτό το πράγμα – τώρα είναι λεπτό ζήτημα, αλλά αν θέλετε να μου το πείτε – γι’ αυτό το πράγμα σας έχουν μιλήσει οι δικοί σας; Δηλαδή τι έγινε την ημέρα της σύλληψης, μετά...

Ναι, ναι, ναι μας έχουν μιλήσει εκτεταμένα γι’ αυτό το πράγμα και με πολλά παραδείγματα: πώς φίλοι είχαν μπει, να προσπαθήσουν να τους πάρουνε αλλά επειδή οι Εβραίοι γενικότερα είχαν πολύ ισχυρή την έννοια της οικογένειας, γι’ αυτό και χαθήκαν και πάρα πολλοί. Το βασικό σκεπτικό ήταν «ό,τι είναι να βρει έναν, να μας βρει όλους». Όλοι μαζί στην Κόλαση, όλοι μαζί στον Παράδεισο. Γι’ αυτό και χαθήκανε τόσοι πολλοί.

-Είναι αυτό που ήθελα να σας ρωτήσω επίσης. Γνωρίζετε και εσείς – είμαι σίγουρος – ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης και γενικά της Βορείου Ελλάδος, της Μακεδονίας τους συνέλαβαν αρκετό καιρό πριν από τους Ηπειρώτες Εβραίους.

Βέβαια, βέβαια, βέβαια.

-Φαντάζομαι ότι οι δικοί σας το είχανε μάθει αυτό.

Βεβαίως το μάθανε, αλλά δεν μπορούσαν να πιστέψουν για ποιο λόγο ‘καναν αυτό που κάνανε. Δηλαδή σου λέει: «Γιατί να μας συλλάβουνε;». Μην ξεχνάς ότι και για τη

Θεσσαλονίκη την ίδια και τους Εβραίους κατοίκους της η όλη υπόσχεση της μεταφοράς του στην Πολωνία για να ξεκινήσουν μια καινούργια ζωή εκεί. Δεν τους μίλαγε κανένας για στρατόπεδα θανάτου. Έτσι λοιπόν, δεν ξέρω κατά πόσο... βεβαίως και ήταν υποψιασμένοι, αλλά λογικά δεν μπορούσαν να το ερμηνεύσουν. Είναι αυτό που έλεγε ο Χάρρυ Κλυν: «Εγώ, ως γνωστόν, βόσκω τα πρόβατα εδώ παρακάτω, τι με θέλουν εμένα οι Γερμανοί, να με κάνουνε τι;».

-Ναι.

Δεν μπορούσε να πάει ο ανθρώπου νους στο ότι μπορεί να τους παίρνανε για να τους εξοντώσουν.

-Να το διανοηθούνε, δεν μπορούσαν να το διανοηθούνε.

Δεν μπορεί να περάσει από το μυαλό κανενός ανθρώπου που έχει τη στοιχειώδη λογική, εκτός κι αν είσαι τόσο πια καχύποπτος που – ξέρεις – σκέφτεσαι το ανάποδο.

-Ναι, σαφώς.

Εκείνοι ήτανε σαν τα βόδια εκεί και τους τσακώσαν όλους. Αυτή τη βραδιά σκέψου ότι συνελήφθησαν – την εικοστή τετάρτη Μαρτίου του σαράντα τέσσερα – και στο τέλος του σαράντα τέσσερα, σκέψου, ότι έγινε η απελευθέρωση. Δηλαδή για λίγους μήνες θα ‘χανε μείνει σώοι και αβλαβείς.

-Ε, μπορείτε - εάν το θέλετε φυσικά – να μου μεταφέρετε κάποια πράγμα από τη σύλληψη και τη ζωή στο Άουσβιτς; Τη μεταφορά και τη ζωή;

Ε... απ’ ότι μας έχουνε πει, μπουκάρανε μέσα στα σπίτια – δεν ήταν και δύσκολο να δουν ποιοι είναι γιατί ‘μεναν σε συνοικίες εβραϊκές. Η μία είναι η οδός Φιλελλήνων – είναι γνωστές αυτές, εν πάσει περιπτώσει, ποιες είναι στην Άρτα και μάλιστα με τη βοήθεια του Χάρη του Βαδιβούλη έχουνε μπει και κάποιες ταμπέλες που γράφει «Εβραϊκή Κοινότητα Άρτας». Είναι τρία οικοδομικά τετράγωνα όλα κι όλα.

-Ναι, τα έχω επισκεφτεί είναι η αλήθεια, τα 'χω επισκεφτεί.

Ναι. Ε... τώρα, δύο ήτανε η όλη ιστορία. Ο επόμενος σταθμός ήτανε το εργοστάσιο του Παπαστράτου – κλεισμένοι στα φορτηγά τα στρατιωτικά – και τους πήγαιναν... αφενός μεν τους 'κλεισαν το πρώτο βράδυ στον κινηματογράφο Ορφέα – εκεί που είναι σήμερα το ξενοδοχείο, τώρα θα θυμηθώ και θα σου πω... – και στη συνέχεια τους μετέφεραν με φορτηγά στρατιωτικά, και επιταγμένα μπορεί να ήτανε, στο εργοστάσιο του Παπαστράτου στο Αγρίνιο. Όπου εκεί τους έγδυσαν στην κυριολεξία και τους πήραν και ό,τι τιμαλφή μπορεί να είχανε κουβαλήσει τελευταία στιγμή. Τους απογύμνωσαν και τους είπαν «δείχνετε ό,τι έχετε μέσα σ' αυτά τα κουτιά». Και στη συνέχεια, μετά Αθήνα και από την Αθήνα – το σταθμό Λαρίσης – πιάνουνε τα τρένα κατευθείαν για το Άουσβιτς, της Πολωνίας.

-Πήγε και η μητέρα σας και ο πατέρας σας στο Άουσβιτς;

Ναι, ναι και οι δύο και οι δύο.

-Σας μετέφεραν κάποια πράγματα από εκεί;

Τίποτα απολύτως. Ταξιδεύανε για έξι – εφτά ημέρες σε κάποια βαγόνια που μετέφεραν εμπορεύματα – κλειστά, εντελώς κλειστά – στοιβαγμένοι ένας πάνω στον άλλον, χωρίς τουαλέτα, χωρίς φαγητό, χωρίς νερό, χωρίς τίποτα. Και κάποιοι, βεβαίως, ασθενείς και γέροντες τελειώσαν και μέσα στα τρένα.

Και με την άφιξή τους πια στο στρατόπεδο – το τρένο έμπαινε πια μέσα στο στρατόπεδο – γινότανε γρήγορα η πρώτη διαλογή, απ' το κατέβασμα από τα τρένα κι όλας. Όσοι ήταν γυναικόπαιδα – ήταν γυναίκες και κρατούσαν ένα μωρό στην αγκαλιά τους ή και μικρά παιδιά – αυτοί πήγαιναν κατευθείαν για εκκαθάριση.

-Μάλιστα.

Αυτά είναι γνωστά κι όλας κι από διάφορες ταινίες, έτσι;

-Σαφώς, έχω δει κάποιες ταινίες. Εγώ πιο πολύ ήθελα να ρωτήσω, εάν... παρέμειναν κάποιους μήνες εκεί οι γονείς σας, ο πατέρας σας και η μητέρα σας. Αυτή η παραμονή τους εκεί πώς κύλησε; Τι έβλεπαν καθημερινά, τι έκαναν καθημερινά;

Ξύλο και φόβο και... Ένα από τα πράγματα που μας έλεγαν ότι φοβόντουσαν περισσότερο ήταν τα σκυλιά που είχανε οι Γερμανοί στρατιώτες – μπορούσαν να σε ρίξουν, να σε ξεσκίσουν τα σκυλιά.

-Μάλιστα.

Και δουλειά, έτσι; Δουλεύανε. Σηκώνονταν τέσσερις η ώρα το πρωί ‘καναν εργατικές δουλειές. Και πηγαίνανε ποδαράτο σε κάποια εργοστάσια εκεί στην Πολωνία που ‘καναν πυρομαχικά και γύριζαν κατάκοποι, χωρίς να φάνε. Να φανταστείς με το που έβγαινε το πρώτο... η πρώτη πρασινάδα στη γη, πέφτανε κάτω για να τη φάνε.

-Τόση πείνα...

Πολλή, πολλή. Θα έχεις δει φωτογραφίες, σκελετοί ήτανε.

-Ε ναι, σαφέστατα.

Ναι, ναι.

-Μάλιστα.

Γι’ αυτό και εμένα ο πατέρας μου που έτυχε να απελευθερωθεί από την πλευρά των Αμερικανών. Ενώ ήταν στο ίδιο στρατόπεδο, ένα κομμάτι αυτού απελευθερώθηκε από τους Αμερικανούς και το διπλανό στρατόπεδο που ήτανε η μητέρα μου, απελευθερώθηκε από τους Ρώσους. Ο πατέρας μου, μου λέει ότι από την αρχή κατάλαβαν ότι είχε γίνει πια η απελευθέρωση – η μητέρα μου που έτυχε να βρεθεί στην απελευθέρωση του ρωσικού, του σοβιετικού στρατού λέει «Ούτε που καταλάβαμε, συνεχίζαμε να δουλεύουμε». Το μόνο είπε

ότι είχανε φαΐ και δεν είχανε φωνές και τα περίφημα λουτρά, ντους. Εκεί που γινόντουσαν και οι ομαδικοί θάνατοι με δηλητηριώδη αέρια.

-Αυτό σας το μετέφερε η μητέρα σας για τους ομαδικούς θανάτους;

Ναι, ναι, ναι. Δεν κατάλαβε ότι έγινε απελευθέρωση, γιατί συνέχισε σχεδόν η καθημερινότητά τους – βεβαίως πάρα πολύ πιο ήπια. Αλλά και το μυαλό ήταν πια και τόσο τρομαγμένο που δεν μπορούσαν ίσως να δουν και τη διαφορά.

-Ναι, ναι βέβαια.

Και σταδιακά ο πατέρας μου ήρθε πρώτος – ήρθε πριν απ' τη μάνα μου στην Ελλάδα – δεν ήτανε παντρεμένοι τότε και η μητέρα μου ήρθε πέντε μήνες, έξι μήνες αργότερα.

-Γιατί αυτή η διαφορά;

Προφανώς γιατί το θέμα της διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού από την πλευρά των Αμερικανών ήταν πολύ πιο γρήγορο απ' ότι απ' την πλευρά των Σοβιετικών.

-Α, μάλιστα.

Να φανταστείς η μάνα μου ήρθε με τη στολή που φόραγε στα στρατόπεδα, έτσι; Μια ριγέ στολή με το αστέρι επάνω.

-Απίστευτο, απίστευτο αυτό.

Ναι. Και έφτασε στη Θεσσαλονίκη – τους αποβίβασαν στη Θεσσαλονίκη – και από τη Θεσσαλονίκη, τους φόρτωσαν σε ένα πλοίο, το οποίο ήρθε και στον Πειραιά, αυτό το πλοίο. Και είχε έρθει ο πατέρας μου από την Άρτα στην Αθήνα γιατί είχε μάθει ότι έρχεται μία Κούλα Σαμπά – δεν ξέρω πως μεταδίδονταν τα νέα τότε, αντιλαμβάνεσαι πόσο δύσκολα μπορεί να ήτανε. Τώρα μιλάμε για το σαράντα έξι.

-Ναι, ναι, ναι.

Χίλια εννιακόσια σαράντα έξι. Και κατέβηκε από την Άρτα στην Αθήνα που ήταν ταξίδι δύο ημερών, για να την παραλάβει – όπως και την παρέλαβε.

-Πολύ εξωπραγματικά και φρικιαστικά ακούγονται όλα αυτά να πω την αλήθεια.

Αλλά είναι πραγματικά.

-Είναι πραγματικά, ναι. Είναι πραγματικά.

Να σου πω και κάτι άλλο που θέλω να το γνωρίζεις: πολύ μεγάλη πληροφόρηση για το θέμα έχει ο Χάρης, δηλαδή έχει πάρα, πάρα, πάρα πολλά πράγματα. Όταν ο σκηνοθέτης ο Σπίλμπεργκ, σκηνοθετούσε την ταινία «Η Λίστα του Σίντλερ» - ως γνωστό ο Σπίλμπεργκ είναι Εβραίος στο θρήσκευμα, αλλά δεν ήταν και φανατικός, από ελάχιστα έως καθόλου θα έλεγα – συνειδητοποίησε γυρίζοντας την ταινία όλα αυτά που πράγματι συνέβησαν εκεί. Και από τότε αποφάσισε – μια που είχαν περάσει και πάρα πολλά χρόνια και πάρα πολλοί από τους επιζώντες των στρατοπέδων και ηλικιακά αλλά και για λόγους υγείας είχανε...

-...φύγει.

...φύγει από τη ζωή – συνειδητοποίησε από τα στρατόπεδα δεν υπήρχε καμία ζωντανή μαρτυρία κι έτσι αποφάσισε να μαγνητοσκοπήσει πενήντα χιλιάδες επιζώντες από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Και δημιούργησε μία ψηφιακή βιβλιοθήκη στην οποία μπορεί ο καθένας να μπει και να επισκεφθεί και να δει τη διήγηση του κάθε ενός εξ' αυτών.

-Ναι.

Πώς ήταν η ζωή πριν τη σύλληψη, πώς ήταν μετά τη σύλληψη και πώς ήτανε μετά την απελευθέρωση πια, όταν γύρισαν από τα στρατόπεδα. Αυτός λοιπόν ο οργανισμός λέγεται SHOAH, S-H-O-A-H.

-Είναι το Ολοκαύτωμα ουσιαστικά.

Το Ολοκαύτωμα σημαίνει η λέξη αυτή.

-Ναι.

Ναι και εδώ και τρία χρόνια – με την αμέριστη οργάνωση του Χάρη – στην Άρτα κάθε είκοσι τέσσερις και είκοσι πέντε Μάρτη γίνεται η Γιορτή Μνήμης των Αρτινών Εβραίων που χάθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Και ήμασταν στις είκοσι τέσσερις και είκοσι πέντε Μαρτίου στην Άρτα.

-Ναι.

Γι' αυτό το λόγο.

-Μάλιστα.

Ε... Γενικώς δεν πιστεύω ότι... γενικά είχανε πολύ καλή συμπεριφορά από τους συμπατριώτες τους, τους χριστιανούς Αρτινούς. Βεβαίως και κάποιοι, όταν φύγανε οι Εβραίοι πια που πίστευαν ότι κανένας από αυτούς δεν θα γυρίσει πίσω και βεβαίως κατέλαβαν τα σπίτια τους. Ο πατέρας μου όταν γύρισε και πήγε στο πατρικό του βρήκε μία οικογένεια να μένει μέσα. Κι όταν χτύπησε την πόρτα να τους ρωτήσει τι κάνουν αυτοί εκεί κι αν το σπίτι είναι δικό τους, τους απάντησαν ότι δεν είναι, είναι ενός Εβραίου που έχει πεθάνει στο Άουσβιτς. Και τους είπε ο πατέρας μου «Δεν πέθανε ο Εβραίος, είμαι εγώ και θα 'θελα να φύγετε από το σπίτι γιατί αυτό το σπίτι είναι το οικογενειακό μας».

-Και το σεβάστηκαν αυτό;

Βέβαια, βέβαια, βέβαια. Δεν μπορούσαν να κάνουν και αλλιώς, βοήθησε και πάρα πολύ η κυβέρνηση έτσι ώστε να κάνει πολύ γρήγορες διαδικασίες γιατί δεν υπήρχαν χαρτιά, δεν υπήρχαν τίποτα, έτσι; Ήταν άνθρωποι χωρίς όνομα και πατρίδα αυτοί, στην Ελλάδα

γυρίζοντας πίσω. Όλα είχαν καταστραφεί, δεν είχε μείνει πέτρα πάνω στην πέτρα. Και ‘καναν ό,τι περνούσε από τις δυνατότητές τους για να βοηθηθούν και να αποκατασταθούν οι όποιες πληγές είχαν δημιουργηθεί.

-Κάτι άλλο που δεν σας ρώτησα: σας είχανε μεταφέρει ποτέ οι γονείς σας για κάποιους Αρτινούς Εβραίους οι οποίοι – εκεί κατά την περίοδο των Ιταλών και των Γερμανών – είχανε βγει στην αντίσταση; Ήταν π.χ. με τον Ζέρβα ή με...;

Είχανε βγει. Κάποιοι είχανε βγει στην αντίσταση. Κυρίως αυτοί που ήτανε πιο αριστεροί.

-Α, μάλιστα κυρίως αυτοί.

Γιατί υπήρχαν κάποιοι. Μην ξεχνάς ότι πρόεδρος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος στη Θεσσαλονίκη ήταν κάποιος Μπεναρόγια, Εβραίος ήταν. Και μην ξεχνάς βεβαίως ότι ο ιδρυτής του Κομμουνισμού είναι Εβραίος κι αυτός – ήτανε μάλλον γιατί δε ζει ο άνθρωπος – ο Καρλ Μάρξ.

-Ο Μαρξ ναι, ο Μαρξ.

Μάλιστα... αυτά ήθελα να σας ρωτήσω...

Ωραία.

-Σας ευχαριστώ πάρα μα πάρα πολύ για την υπομονή σας.

Τίποτα. Οτιδήποτε άλλο που μπορεί να μην... ή να ξέχασες, πάρε με τηλέφωνο οποτεδήποτε έτσι;

-ΟΚ, σας ευχαριστώ.

Ονοματεπώνυμο: Άννα Τζούνακα

Τόπος διαμονής: Ιωάννινα

Τόπος καταγωγής: Άρτα

Έτος γέννησης: 1935

Ημερομηνία συνέντευξης: 10/11/2017

Θρησκεία: Χριστιανική

-Εσείς τους Εβραίους τους θυμάστε στην Άρτα, έτσι;

Πολύ καλά.

-Πολύ καλά.. μπράβο. Η σχέση που είχανε με τους χριστιανούς...;

Ήταν καλή.

-Ήταν καλή. Υπήρχαν, όμως, φορές που μπορεί να υπήρχαν έτσι, προστριβές, να υπήρχανε...

Να σας πω. Εγώ όταν... με τον πατέρα μου – γιατί ο πατέρας μου είχε φίλους, έναν Σαμπά, έναν Σαμπίνο του θυμάμαι αυτούς – και πηγαίναμε ψωνίζαμε, είχε ο πατέρας μου καλές σχέσεις. Γιατί αυτοί είχανε και δέρματα τότε, ο μπαμπάς έκανε και... ήταν τσαγκάρης και έπαιρνε από αυτούς δέρματα και τον βοηθούσαν τον πατέρα μου. Δηλαδή, μπορούσε να πάρει δέρματα, του είχανε εμπιστοσύνη και τα έδινε όταν θα είχε λεφτά. Δηλαδή και να μην είχε να τα πληρώσει εκείνη την ώρα...

(Άλλη φωνή): Επί πιστώσει.

(Άννα Τζούνακα): ... γιατί τότε δεν έδιναν αυτοί οι Εβραίοι επί πιστώσει σε κανέναν.

-Μόνο σε όσους είχαν έτσι πολλή εμπιστοσύνη.

Έπρεπε να τους έχουν εμπιστοσύνη.

Και θυμάμαι – αυτό το θυμάμαι, μη το ξεχάσω – όταν τους έπιασαν οι Γερμανοί τους Εβραίους, έμαθε ο πατέρας μου... μάθαμε τότε το πρωί ότι έπιασαν τους Εβραίους και πήγε ο πατέρας μου εκεί που τους είχαν μαντρωμένους – δεν ξέρω πού ακριβώς τους είχαν όμως. Και πήγε ο πατέρας μου και βρήκε... και της λέει της μάνας μου τότε θυμάμαι: «Ετοίμασε τίποτα να πάω στον Σαμπίνο, γιατί τους έχουνε οι Γερμανοί».

Τελικά εγώ δεν ξέρω τι ετοίμασε, ένα δεματάκι – ό,τι είχαμαν, Κατοχή καταλαβαίνεις τώρα – και τα πήγε. Και του λέει αυτός: «Κωστάκη», του λέει του πατέρα μου. «Θα πας στο σπίτι, από κάτω απ' τη σκάλα να ανοίξεις την πόρτα, από κάτω από τη σκάλα έχω δέρματα. Θα τα πάρεις και θα τα εργαστείς εσύ. Δεν θα πεις σε κανέναν τίποτα, στα κάνω δώρο», του είπε τότε. Και του λέει ο πατέρας μου:

«Άκου να σου πω. Εγώ θα πάω και θα τα πάρω αν θα τα βρω [κι όπως δεν τα βρήκε] και αν θα τα βρω και θα τα φυλάξω», του είπε ο πατέρας μου «κι άμα γυρίσεις με το καλό θα σου τα δώσω».

«Εμείς δεν ξαναγυρίζουμε Κωστάκη», του είπε ο Σαμπίνος τότε. «Δεν θα ξαναγυρίσουμε».

Έρχεται στο σπίτι ο πατέρας μου κι ήταν πολύ στεναχωρημένος και λέει, αυτό κι αυτό μου είπε. Πήγε στο σπίτι και ανοίγει αυτό και δεν τα βρήκε αυτά... Ξέρεις πού ήταν το σπίτι; Εσύ που ξέρεις, πού είναι του Τόλη το καφενείο; Αλλά το στενό το μέσα, δηλαδή όπως πάμε προς το Μονοπλιό αριστερά, το στενό εκεί. Ήταν η πόρτα από εκείνη την μεριά, του Σαμπίνου – που είναι το σπίτι σου τώρα και το καφενείο – τα πήραν οι Τολαίοι. Αφού τους μάζεψαν τους Εβραίους, πήγαν αυτοί αμέσως, άνοιξαν το σπίτι και πήραν ό,τι βρήκαν πολύτιμο.

Τέλος πάντων, πηγαίνει ο πατέρας μου την άλλη μέρα για να δει το Σαμπίνο, τους είχαν μαζέψει και τους έστειλαν με καμιόνια... παν... δεν ξανάρθαν οι άνθρωποι, δεν ξαναγύρισαν.

Το σπίτι αυτό που είναι φτιασμένο τώρα σε όλα αυτά ήταν τα λεφτά από αυτώνών.

(Άλλη φωνή): Βρήκαν τα δέρματα.

(Άννα Τζούνακα): Ένα καφεενεδάκι είχε ο Τόλος – πώς να στο πω τώρα, σαν το μαγαζί του Γιάννη του Μπλέτσου ακριβώς – και μετά έγινε με σπίτι, με καφεενεία, με πλατεία στο Μονοπλιό και με τόσα πράγματα. Θα πεις: «Δεν ξέρω πώς μπόρεσαν και μπήκαν μέσα;»

(Άλλη φωνή): Μη φεύγεις από το θέμα.

(Άννα Τζούνακα): Ναι.

-Όχι, όχι και αυτά μέσα είναι. Όλα, όλα.

Πώς μπορούσαν, ας πούμε, να μπουν;

Εν τω μεταξύ, εμείς τότε ήμασταν παιδάκια και πήγαμε στο σχολείο απάνω... το δεύτερο, εκεί στο δημοτικό σχολείο. Εκεί που είναι τώρα το εργατικό κέντρο, που ήταν η κυρά Πελαγία και τέτοια, εκεί ήταν το εβραϊκό σπίτι και τα 'χαν πετάξει όλα έξω τα ρούχα. Και πήγαιναν ο κόσμος και μάζευαν. Εμείς τα κοιτάζαμε τώρα και μας έρχονταν κρίμα – ρούχα ωραία, μάλλινα, άλλα μεταξωτά, είχαν πολλά ωραία πράγματα αυτοί – εμείς καθόμασταν και τα κοιτάζαμε. Και βγήκαν οι Γερμανοί και φοβηθήκαμε εμείς και φύγαμε ήμασταν πολλά παιδιά εκεί από τη γειτονιά.

Πάω στη μάνα μου τη λέω: «Μαμά, αυτό κι αυτό».

«Μην ξαναπάς παιδάκι μου εκεί, αυτοί δεν αργούν», μου είπε εμένα «να σε σκοτώσουν». Και δεν ξαναπήγαμε.

Μετά από εκεί και πέρα, είχαν δύο συναγωγές στην Άρτα – η μία ήταν... δεν ξέρω, θυμήθηκες εσύ τον φοίνικα;

(Άλλη φωνή): Τον φοίνικα ναι.

(Άννα Τζούνακα): Ναι. Ακριβώς εκεί είχαν μία συναγωγή πιο κομψή, σαν πιο επίσημη – εκεί που είναι τα σκαλιά – ανεβαίνουμε απάνω [στο κάστρο]... Ναι είχαν φοίνικα μεγάλο και θυμάμαι τότε έκοβαν φοίνικα και έβαζαν τότε των Θεοφανείων μετά. Κι είχαν κι άλλη μια συναγωγή στην οποία πήγαμε κανα δυο φορές εμείς να δούμε τι φκιάνουν μέσα και φοβηθήκαμε ύστερα. Γιατί μας είχαν πει μην ξαναπάτε γιατί εκεί πέρα παίρνουν τους χριστιανούς και τους βάζουν σε καρφιά και παίρνουν το αίμα και το πίνουν. Κι εμείς φοβηθήκαμε.

(Γέλια)

-Αυτό ποιος σας το 'λεγε, οι γονείς σας;

Οι μεγάλοι.

-Οι μεγαλύτεροι ε;

Οι μεγαλύτεροι. Θυμάμαι ήταν και η Μαριάνθη μια φορά, η Νανά η Κατσάνου και αυτά... ήμασταν μαζί από εκεί και πήγαμε όλοι μαζί. Λοιπόν, και ήταν άλλη μια συναγωγή, εκεί που είναι τώρα πριν του Παπαγεωργίου το σπίτι προς τα εδώ, προς του Τρομπούκη και εδώ ποιος το 'χει που είχε πάρει αυτός την Τασούλα την...

(Άλλη φωνή): Το σπίτι το ωραίο, το είχε ο Τρομπούκης, αυτό που είναι ανάμεσα από τη Φιλελλήνων και...

(Άννα Τζούνακα): Καλά εκείνο το παλιό, παλιό ήταν του Τρομπούκη αλλά εκείνο το οικόπεδο δίπλα από του Τρομπούκη;

(Άλλη φωνή): Από τη Φιλελλήνων;

(Άννα Τζούνακα): Από εδώ από τη Φιλελλήνων. Απ' τη Μακρυγιάννη.

(Άλλη φωνή): Απ' τη Μακρυγιάννη, το πρώτο μετά του Τρομπούκη είναι του Τράντζα.

(Άννα Τζούνακα): Α, αυτό του Τράντζα ήταν από εκεί μέχρι παρακάτω ήταν μια μεγάλη συναγωγή – κι άλλη συναγωγή. Εκεί πέρα μαζεύονταν περισσότερο. Κι εμείς χωθήκαμε εκεί πέρα μια φορά να δούμε τι κάνουν. Είχαν σαν αμφιθέατρο ας πούμε – πώς είναι το θέατρο κι αυτά και καμιά... κι αυτοί έκανα ωωω (μιμείται τον ήχο των Εβραίων ιερέων) κι έλεγαν εκεί πέρα κι εμείς γελάγαμε. Και μας έβγαλαν έξω. (Γέλια).

Και εκεί... δεν καταλάβαινα τι έλεγαν, έκανα ωωω (ξανά ήχος μίμησης των Εβραίων ιερέων), τα δικά τους αυτά τα εβραϊκά. Εκεί ξαναπήγαμε κι άλλη μια φορά και είπαμε εμείς, μας είπαν «Πού ήσασταν μωρέ;», λέμε εμείς «Πήγαμε εκεί».

«Μη πάτε εκεί, μην ξαναπάτε!», μας είπαν οι μεγάλοι «Βάζουν τους χριστιανούς σε καρφιά, έχουν καρφιά και θα σας καρφώσουν και θα πιουν το αίμα σας!». Και δεν ξαναπήγαμε ύστερα.

Ε αυτά ήταν όλα εβραϊκά από εδώ κι από ‘κει και ειδικά από τη μεριά του Κωστάκη από εκεί από τη μεριά της Φιλελλήνων ήταν ας πούμε όλα εβραϊκά. Εκεί ήταν όλα.

-Περίπτωση... υπήρχε καμιά περίπτωση ας πούμε, παλιά πριν έρθουν οι Γερμανοί και οι Ιταλοί να παντρευτεί ένας Εβραίος μια χριστιανή ή ένας χριστιανός μια Εβραία;

Όχι. Τότε είχε παντρευτεί μία Εβραία – τα ξέρει και ο Χάρης – αυτή βαφτίστηκε κυρία Στέλλα μετά και πήρε έναν – πώς τον λέγανε; - τον Κολιοπάνο. Πολύ καλή κυρία όμως, πάρα πολύ καλή και ευσεβής γυναίκα, πολύ... άνθρωπος ελεημοσύνης, αγάπης... ήταν πάρα πολύ καλός άνθρωπος η κυρία Στέλλα. Και καθόταν από του Κωστάκη απέναντι το φαρμακείο, εκεί που έχουν ένα πανέ – από τούτη τη μεριά όμως. Ακριβώς από εκείνη τη μεριά είχε αυτή το σπίτι της. Τώρα ακριβώς που... στη γωνία... παραπάνω... πάντως εκεί ήταν το σπίτι αυτό.

Εκεί καθότανε η κυρία Στέλλα.

(Άλλη φωνή): Το πατρικό δηλαδή.

(Άννα Τζούνακα): Το πατρικό, αυτό το εβραϊκό ας πούμε κι εκεί καθόταν μετά κι ο Κολιοπάνος – ο οποίος πριν από αυτήν είχε πεθάνει αυτός – αλλά ήταν πολύ καλός άνθρωπος η κυρία Στέλλα. Και σαν Εβραία που ήταν αλλά και μετά που παντρεύτηκαν που, ας πούμε, την πήρε αυτός και σαν χριστιανή μετά... και σε όλες τις εκδηλώσεις ερχόταν στην εκκλησία, στις αγρυπνίες που γινότανε κι όλα αυτά ήταν πάρα πολύ καλός άνθρωπος.

-Το παλιό της όνομα το ξέρουμε, το εβραϊκό που είχε;

(Άλλη φωνή): Εσθήρ

-Εσθήρ... Ε, αυτή ήτανε μία, αλλά γενικά όμως δεν γινότανε κάτι τέτοιο...;

Όχι, όχι δεν γινότανε.

(Άλλη φωνή): Καλά ούτως ή άλλως ήταν τότε, ήταν όλοι πιο θρήσκοι. Εκείνα τα χρόνια δηλαδή θυμάμαι κι από την οικογένειά μου, όλοι έκαναν νηστεία και οι χριστιανοί και οι

Εβραίοι αντίστοιχα. Οπότε ήταν πολύ... δεν υπήρχε πολιτικός γάμος, έπρεπε ν' αλλάξεις θρησκεία. Ποιος θα το 'κανε αυτό, δύσκολα.

(Άννα Τζούνακα): Μα δεν άλλαζε κανένας, ούτε οι Εβραίοι άλλαζαν, αλλά ούτε και οι ορθόδοξοι. Δεν άλλαζαν θρησκεία. Είχαν φιλίες, είχαμε φιλίες.

Θυμάμαι όταν έγινε ο βομβαρδισμός το σαράντα, τότε σαράντα – σαράντα ένα ήταν το Μεγάλο Σάββατο, είχε ανακηρυχτεί ο πόλεμος τον Απρίλιο και έγινε ο πρώτος βομβαρδισμός στην Άρτα η γιαγιά μου ερχόταν από τον Άγιο Γεώργιο απάνω και την πήραν... και ερχόταν από κάτω, εδώ από τη Μακρυγιάννη και ανέβαινε. Και δεν ήξερε τι γινότανε και την τράβηξαν Εβραίοι μέσα στο σπίτι για να γλιτώσει, να μη φανεί κόσμος έξω. Γιατί την είχαμε χάσει τη γιαγιά μου και η μάνα μου έλεγε τώρα «Πάει η γιαγιά». Και το μόνο τότε, το σαράντα ένα ήτανε, ήμουν εγώ τότε έξι χρονών, γιατί έγινε το τριάντα πέντε – έξι χρονών. Το θυμάμαι που η μάνα μου στεναχωριόταν, τότε είχε γεννηθεί ο αδερφός μου τον Γενάρη, ο Στάθης και τον Απρίλη είχε κηρυχτεί ο πόλεμος, ήταν τότε το Πάσχα. Και το Μεγάλο Σάββατο έγινε βομβαρδισμός, το Μεγάλο Σάββατο. Εμάς έπεσε βόμβα μες στο σπίτι – εκεί που είναι του Πάπαλου το σπίτι – καθότανε η θεια μου. Ήτανε ένα παλιό σπίτι, αρχοντικό, καθότανε η αδερφή της μαμάς μου. Και πέφτει η βόμβα εκεί μέσα και σκοτώθηκε η θεια μου, το παιδάκι της και η πεθερά της. Μόλις είχαμε φύγει εμείς από εκεί, φεύγοντας από τον Άγιο Νικόλαο – πήγαμε να κοινωνήσουμε – και περάσαμε από τη θεια μου και μας έφτιαξε και τηγανίτες να φάμε και φύγαμε. Και φεύγοντας εμείς έγινε βομβαρδισμός και σκοτώθηκαν και οι τρεις αυτοί.

Ο πατέρας μου τότε ήτανε στρατιώτης, ήταν στην αεράμυνα απάνω στο βουνό. Ήταν τότε στην αεράμυνα και κατέβηκε να δει τι γίνεται, γιατί ήξερε πού θα περάσουνε και έγινε ο πρώτος πόλεμος και ο πρώτος βομβαρδισμός. Αλλά όμως μετά... καλά αυτοί είχαν φύγει βέβαια, οι περισσότεροι από τους Εβραίους...

Έτσι, άλλες αναμνήσεις σαν κακές αναμνήσεις δεν είχα, δεν έχω. Δεν έχω ακούσει.

-Σε εβραϊκό σπίτι είχατε πάει εσείς ποτέ; Μέσα να δείτε;

Όχι.

-Δεν είχατε πάει... λογικό άμα δεν είχατε και φίλες Εβραίες...

Δεν είχα φίλες όχι, δεν είχαμε. Μα και εκείνοι δεν είχαν, δεν ήταν και εκείνοι. Ήτανε συγκρατημένοι, δεν ξανοίγονταν.

-Τόσο πολύ.

Όχι, μόνο αυτοί οι έμποροι που είχαν τα εμπορικά. Εκεί που είναι τώρα αυτός... ο Σαμπάς είχε το εμπορικό του εκεί που ήταν του Λιούντου το μαγαζί, εκεί στη Σκουφά. Και ο άλλος ο Σαμπίνος είχε το εμπορικό απέναντι από του Μπακαγιάννη, είχε άλλο ένα εμπορικό.

(Άλλη φωνή): Απ' του Μπακαγιάννη πού, τίνος Μπακαγιάννη;

(Άννα Τζούνακα): Απ' του Μπακαγιάννη που ήταν – πού να σου πω τώρα; - το εμπορικό του Μπακαγιάννη το θυμάσαι; Στη Σκουφά που είχε και υφάσματα δίπλα, που είχε. Πού ήταν και ένα φαρμακείο δίπλα, δίπλα ήταν και ένα μικρό μαγαζί – άλλο ένα εβραϊκό εκεί. Μόνο που ψωνίζαμε πολλά πράγματα σ' αυτούς γιατί δεν ήταν και πολλά εμπορικά..

-... καταστήματα.

Ναι τα δικά μας.

-Πιο πολύ οι Εβραίοι είχαν εμπορικά καταστήματα;

Όλοι, ναι. Είχαν πολλά, είχαν.

-Δηλαδή ας πούμε... οι Εβραίοι ήταν λιγότεροι από τους χριστιανούς στην Άρτα, αλλά παρ' όλα αυτά είχαν πολλά καταστήματα..

Ναι ήταν... είχαν πολλά καταστήματα αυτοί αλλά όχι όσα... Καλά οι δικοί μας δεν είχαν πολλά. Ήταν τότε, μόνο, μετρημένα.

-Άρα ήταν πιο πολλοί οι Εβραίοι που είχαν καταστήματα.

Είχα, είχαν ναι.

-Είχαν χρήματα δηλαδή...

Έφερναν και καλά πράγματα, πολύ καλά πράγματα και σε πολύ καλές τιμές. Έφερναν τότε και ψωνίζαμε.

(Άλλη φωνή): Αυτό το λέει και ο Σεραφείμ ο Βυζάντιος, ο Μητροπολίτης Άρτης του χίλια οχτακόσια ογδόντα τόσο, που είχε γράψει «Δοκίμιον Ιστορικών Περί Άρτης και Πρεβέζης» και το λέει ότι έχουν φτηνά πράγματα και ότι ρίχνουν τις τιμές γιατί «διάγουν βίον λιτόν». Έτσι λέει, ότι είναι πολύ συγκρατημένοι.

(Άννα Τζούνακα): Έτσι είναι, σου λέει: «Εβραίος είσαι;». Αφού θυμάμαι τη γιαγιά μου που όταν δεν έβλεπε πολύ λάδι στο φαγητό: «Τι φαγητό έφτιαξες μωρέ;» της έλεγε της μαμάς. «Οβραΐκο;».

-Δηλαδή φτωχό.

Φτωχό. Οι Εβραίοι ξέρεις τι έλεγαν; «Εσείς οι χριστιανοί δουλεύετε όλο το χρόνο για δυο φορές το χρόνο», γιατί εμείς Χριστούγεννα και Πάσχα καταλαβαίνεις τι γίνεται. Ψωνίζουμε για δυο μήνες, λες και δεν θα ξανανοίξουν τα μαγαζιά. Το γλεντάμε – πώς το λένε δηλαδή; Νιώθουμε Χριστούγεννα, νιώθουμε Πάσχα. Ε, «Εσείς δουλεύετε για δυο φορές το χρόνο και τα τρώτε δυο φορές το χρόνο» και του έλεγε ο πατέρας μου του Σαμπίνου: «Δεν το ξέραμε να καθίσουμε νηστικοί και να έχουμε λεφτά». (Γέλια)

Γιατί ο πατέρας μου ήταν λίγο... δεν τα αγαπούσε και πολύ. Βόλτα, φαγητό και μας έλεγε τότε «Φάτε, να τρώτε, να τρώτε».

Έλεγε η μάνα μου «Τι κουβαλάς μωρέ Κωστάκη;»

«Να τρώτε γιατί δεν ξέρετε, άμα μεγαλώσουμε – θα μεγαλώσετε», μου έλεγε εμένα «και αρρωστήσετε ν' αντέξετε». Και καμιά φορά λέω «Λες να κρατάω από τότε;» (Γέλια)

-Ε μπορεί.

Γιατί κοιτάξε, πραγματικά παρ' όλο που ήταν τότε Κατοχές και αυτά που ήταν, ο πατέρας μου δούλευε πάρα πολύ, παντού, όπου έβρισκε δουλειά να πάει. Μέχρι και στην εκκλησία νεωκόρος έκανε για να μη μας λείψει τίποτα τότε. Και το μαγαζί να έχει και μετά διορίστηκε και στην εφορία καπνού αλλά όμως πήγαινε και στην εκκλησία. Δηλαδή να έχουμε, να μη μας λείψει τίποτα. Να μη μας λείψει τίποτα.

Είχαμε, στο σπίτι μας ήταν να φάμε. «Να τρώτε, γιατί δεν ξέρετε πώς έρχονται τα πράγματα, να είστε γεροί. Καμιά φορά αρρώστια, κανά τέτοιο». Λέω καμιά φορά «Λες από τότε να κρατάω και από αυτό και δεν έπαθα τίποτα;». (Γέλια)

(Άλλη φωνή): Να σου πω κυρά Άννα; Μετά τον πόλεμο, αυτοί οι λίγοι που επέστρεψαν – αυτά τα δέκα χρόνια, δεκαπέντε που έμειναν στην Άρτα – θυμάσαι καθόλου κανέναν;

(Άννα Τζούνακα): Δεν επέστρεψαν πολλοί. Μόνο αυτός που βαφτίστηκε επέστρεψε. Άλλον εγώ δεν θυμάμαι, γιατί... δεν είδαμε κανέναν άλλον. Απ' τους γνωστούς Εβραίους τότε που εγώ γνώριζα και ο πατέρας μου είχε επαφές, ας πούμε, δεν γυρίσανε. Μόνο αυτός ο Παύλος, με την οικογένειά του γύρισε και μάλιστα είχαμε πει τότε «Πώς μπόρεσε αυτός;». Δεν ξέρω τώρα κάτι είχαν – αυτό είπα και στην Μαριάνθη προχτές μη θυμόταν περισσότερα αλλά δεν της είπα για ποιο λόγο, γιατί θα μου σήκωνε το μυαλό. (Γέλια)

Και μου λέει «Πού τον θυμήθηκες μωρέ τώρα τον Παύλο;» και της λέω «Τίποτα μωρέ, όπως καθόμουν τώρα εδώ και τον θυμήθηκα. Θυμάσαι τίποτα;»

«Πώς είχε κρυφτεί, πώς είχε παρουσιαστεί τότε αυτός μωρέ Άννα;», μου λέει η Μαριάνθη.

«Σάμπως ξέρω και γω;» Και δεν ξέρουμε πώς.

-Την αντίσταση τότε, μόλις είχαν πρωτοέρθει οι Ιταλοί, θυμάστε αν είχαν βγει τίποτα Εβραίοι στην αντίσταση ή ήταν μόνο χριστιανοί;

Όχι, όχι δεν ήταν Εβραίοι. Απ' ότι έχω ακούσει Εβραίοι στην αντίσταση δεν ήταν.

-Δεν υπήρξαν.

Όχι, μόνο Έλληνες ήταν, γιατί δεν είχα ακούσει τέτοιο πράγμα από τον πατέρα μου. Γιατί ειδικά τότε στην αντίσταση ήταν και ο αδερφός των Θεών – εσύ αν τους θυμηθείς.

(Άλλη φωνή): Α οι κουμπάρες μας. Η Γιούλη, η Θεανώ...

(Άννα Τζούνακα): Ήταν ο αδερφός τους, πες, και ήταν στην αντίσταση και τότε ήταν όλοι μαζί. Αλλά όταν χώρισαν τότε, πώς χώρισαν, πώς αυτά και πέρασε θυμάμαι από το σπίτι μου – από το σπίτι μας και ήμασταν και κουμπάροι, όχι κουμπάροι, γειτονιά, μια οικογένεια, οι Ταμπακιάδες ήμασταν πάντα μια οικογένεια – και του λέει ο πατέρας μου: «Μη φεύγεις Κώστα», του είπε. «Κάθισε εδώ». Και μάλιστα είχαμε εμείς καταπακτή απάνω και εκεί κρυβόταν όλοι οι άντρες που γινότανε συλλήψεις, που ‘καναν οι Γερμανοί συλλήψεις και είχαμαν έναν – δεν ήταν Ταμπακιώτης αυτός, αυτός ήταν από ένα χωριό εκεί απάνω – και ήταν δοσίλογος. Και έσωσε τη γειτονιά τότε. Πήγε στον πατέρα μου και του λέει: «Κωστάκη πήγαινε κάτω και κρύψου και κρυφτείτε όλοι γιατί θα κάνουν συλλήψεις οι Γερμανοί και θα κρεμάσουν».

Πραγματικά, κρέμασαν στον Μονοπλιό. Και έρχεται ο πατέρας μου «Κλείσε το μαγαζί και φύγε». Από πού να φύγει ο μπαμπάς τώρα που ήταν οι Γερμανοί γεμάτοι στο Μονοπλιό, είχε μαγαζί ο μπαμπάς τότε εκεί. Και βγαίνει από ένα παραθυράκι από αυλή σε αυλή και φθάνει στο ρολόι και έρχεται κάτω και μαζεύτηκαν όλοι απάνω στην δική μας την καταπακτή, απάνω στο ταβάνι, εκεί όλοι.

Και πέρασε κι αυτός και του λέει ο πατέρας μου τότε – μετά χώρισαν, καλά αυτό ήταν με Γερμανό τότε που κρύφτηκαν ετούτοι εδώ. Αλλά όταν πέρασε αυτός ο Κώστας από εκεί του λέει «Κωστάκη φεύγω, πάω απέναντι», πήγαιναν... μαζεύτηκαν τότε στο Κορφοβούνι, εκεί στη Βλαχέρνα από πάνω. Και του λέει ο πατέρας μου «Μη φεύγεις, Κώστα», του είπε. «Κρύψου απάνω εδώ και θα γλιτώσεις. Μην πας εκεί, θα σε πιάσουν και σε σκοτώσουν». Κι όντως τον έπιασαν – τότε είχαν ήδη να χωρίζουν – και θυμάμαι τον σκότωσε ένας, τον έβαλαν και τον σκότωσε παρόλο που ήταν πολύ γνωστοί – ένας απ’ τη Βλαχέρνα. Και μάλιστα γνωστός μου – τον ήξερα κι εγώ αυτόν. Και τον κοίταξε στα μάτια και του λέει: «Δεν μπορώ να κάνω διαφορετικά, Κώστα, πρέπει να σε σκοτώσω».

Λοιπόν, στο θέμα μας.

(Άλλη φωνή): Αφού εσύ δεν... βγήκες εκτός θέματος πάρα πολύ...

-Όχι, τι εντάξει. Όλα χρήσιμα είναι.

Το σχολείο το εβραϊκό το θυμάστε καθόλου;

Όχι.

-Δεν το θυμάστε. Θυμάστε ότι υπήρξε όμως.

Δεν θυμάμαι που ήταν το σχολείο, γιατί αυτοί είχαν σχολείο, αλλά τώρα μάλλον αυτοί το σχολείο το είχαν μέσα στο μεγάλο αυτό το... δεν είχαν ξεχωριστό.

(Άλλη φωνή): Ήταν, ήταν χώρια

(Άννα Τζούνακα): Δεν ήταν.

(Άλλη φωνή): Ήταν, ήταν. Ξέρεις πού ήταν; Ήταν ένα με καμάρες που ήταν στα εβραϊκά, απέναντι από την συναγωγή στη Φιλελλήνων. Θέλεις να στο δείξω φωτογραφία;

(Άννα Τζούνακα): Α, ναι εκείνο με τις καμάρες.

(Άλλη φωνή): Εκείνο με τις καμάρες, αυτό, εμένα ο πατέρας μου, μου είχε πει ότι πήγε μεταπολεμικά – που δεν ήταν εβραϊκό σχολείο γιατί είχαν φύγει οι Εβραίοι – πήγαινε προσκοπάκια.

(Άννα Τζούνακα): Α, ναι, ναι, τώρα το θυμάμαι.

(Άλλη φωνή): Θεε να στο δείξω φωτογραφία, μπας και το θυμηθείς; Κάτσε που το 'χω το κινητό;

(Άννα Τζούνακα): Τώρα το θυμάμαι, που ήταν μια...

-Αλλά εσείς δεν το θυμάστε που 'ταν σχολείο, το θυμάστε...

Όχι, εγώ θυμάμαι... δεν πηγαίναμε προς τα εκεί.

-Και την ημέρα που... την νύχτα ή την ημέρα που τους συνέλαβαν τους Εβραίους, ο πατέρας σας μου είπατε ότι πήγε εκεί...

Πήγε, του πήγε πράγματα [του Σαμπίνου].

-Ξέρετε τι μου είπανε μερικοί που μίλησα στο Ισραήλ που ήταν Εβραίοι επιζώντες; Μου είπαν ότι όταν τους πήραν και έφευγαν είχα πάει, λέει, ορισμένοι Αρτινοί και χειροκροτούσαν. Εσείς το έχετε ακούσει ποτέ αυτό;

Εγώ όχι, γιατί δεν...

-Δεν ήσασταν παρούσα εσείς.

Δεν ήμουν. Ε ήμασταν παιδάκια μωρέ τότε, δεν ήμουν μεγάλη. Και μπορώ να σου πω ότι δεν μας άφηνε η μαμά μου να πάμε εκεί, γιατί φοβόνταν από τους Γερμανούς. Αφού τη μάνα μου, οι Γερμανοί την πήρα για να τη σκοτώσουνε.

-Και πώς γλίτωσε;

Πώς γλίτωσε... είπε μια γειτόνισσα ότι είναι τρελή. Γιατί μόλις πέρασαν αυτοί από εκεί πέρα και κάτι είχε η μάνα μου εκεί πέρα και το κλότσησαν: «Παλιόσκυλα εδώ που 'ρθαταν», είπε η μάνα μου στους Γερμανούς και ήξεραν ελληνικά. Και γυρίζουν και την παίρνουν αγκαλιά και την πάνε στο ποτάμι γιατί το σπίτι μας είναι κοντά στο κάστρο και πήγαιναν προς τα εκεί και βγαίνει μια γειτόνισσα και πήγε εκεί πέρα και τους λέει: «Είναι τρελή, δέρνει τα παιδιά της και τέτοια», κι έτσι την άφησαν την μάνα μου. Και δεν μας άφηνε η μαμά μου να...

Εγώ μια φορά είχα πάει να ψωνίσω και είχα μια γυάλα και την άφησα κάτω για να κάτσω – μάλλον ήθελα να μετρήσω κάτι πενταρούλες που είχα για να πάρω μέλι, δεν θυμάμαι τι ήθελα να πάρω – και περνάει ένας Γερμανός και κλοτσάει και μου την έσπασε. Μέχρι εκεί έφταναν, τόσο μικροπρεπείς ήταν στα παιδάκια, τίποτα, στο Δημοτικό ήμουν. Πέρασαν, το 'σπασαν και βάζω κάτι κλάματα εγώ κι αυτοί γέλαγαν.

Και βλέπω μερικά Γερμανικά τώρα, που έβλεπα εδώ προχτές τη «Μαύρη Χρυσαλίδα» και θυμήθηκα όλη αυτή την κατάσταση και ένας Γερμανός που του είπε ένας άλλος «Μα είναι παιδί». «Μα γι' αυτό το σκοτώνω, γιατί είναι παιδί». Μου 'ρθε εκείνη την ώρα, μου ανέβηκε το αίμα στο κεφάλι, έπαθα πίεση. Γιατί θυμήθηκα όλα αυτά τα δικά μου.

-Τα δικά σας.

Γιατί κυνηγούσαν όλους τους νέους.

-Τα σπίτια των Εβραίων, όταν έφυγαν. Όταν τους πήραν...

Ε καλά έφυγαν οι άνθρωποι. Ε τα πήραν, πουλήθηκαν. Από πού πουλήθηκαν τώρα...; Από την Κοινότητα την Εβραϊκή, τα είχε πάρει ο Δήμος και τα πούλησε, τα πήρε εδώ ο...; Αυτό δεν το ξέρω, γιατί πουλήθηκαν και έχουν χτιστεί πολλά. Έχουν χτιστεί καινούργια σπίτια. Τώρα πόσο τα πήραν, πώς τα οικειοποιήθηκαν...; Δεν ξέρω. Γιατί δεν ασχοληθήκαμε ποτέ εμείς με αυτό και δεν ήμασταν και κοντά εκεί, εμείς μέναμε πίσω εκεί στου Χάρη το σπίτι, από εκείνη την μεριά.

Και σαν δεν είχαμε... Μόνο που όταν βλέπαμε, τα έριχναν, τα έχτιζαν... Πώς έγινε αυτό δεν το ξέρω, δεν το 'χω ακούσει. Αλλά ούτε έδωσα και σημασία, ούτε ρώτησα ποτέ πώς έγιναν αυτά τα πράγματα. Ούτε κι ο πατέρας μου ασχολήθηκε με αυτά τα πράγματα. Μόνο που τα βλέπαμε που τα 'παιρναν και λέγαμε «κρίμα οι άνθρωποι», αλλά και τι θα τα 'καναν κι όλας; Αφού έπρεπε να χτιστούν, ήταν και παλιά σπίτια τότε τα εβραϊκά.

-Οι περισσότεροι είχανε...

Είχαν πεθάνει, δεν ήρθε κανένας... Τώρα εκτός κι αν ερχόταν κάπου από κανένας και τα πούλαγαν αυτοί. Αλλά τότε που γύρισε αυτός που έλεγε Παύλος, δεν βρήκε τίποτα, σε νοικιαστό σπίτι καθόταν, θυμάμαι, και έδινε... που βαφτίστηκαν και παντρεύτηκαν κι όλας. Παντρεύτηκαν και βάφτισαν και τα παιδιά ήταν επί Σεραφείμ.

-Ναι, κατάλαβα. Αυτά, δεν έχω εγώ να ρωτήσω τίποτα άλλο.

(Άλλη φωνή): Δεν θυμόταν και πάρα πολλά.

-Αυτά, ήταν πολύ χρήσιμα αυτά που μου 'πε η κυρία Άννα.

Το ονοματεπώνυμο να μου πείτε. Άννα...;

Τζούνακα.

-Τζούνακα, ωραία. Και είστε γεννημένη το...;

Το τριάντα πέντε.

-Το τριάντα πέντε. Ωραία, αυτά.

Ονοματεπώνυμο: Μάλκα (Ρένα) Δέντε

Τόπος διαμονής: Αθήνα

Τόπος καταγωγής: Αθήνα (από Αρτινό πατέρα)

Έτος γέννησης: 1955

Ημερομηνία συνέντευξης: 10/11/2018

Θρησκεία: Εβραϊκή

-Λοιπόν, κατ' αρχάς το ονοματεπώνυμό σας;

Δέντε

-Ναι...

Ρένα. Βέβαια, στην ταυτότητα Μάλκα.

-Μάλκα...

Ναι, αλλά δεν με ξέρει κανείς σαν Μάλκα, όλοι σαν Ρένα με ξέρουν. Δέντε.

-Η ημερομηνία γέννησής σας; Η χρονολογία δηλαδή;

Το πενήντα πέντε.

-Εσείς σχετίζεστε άμεσα ή έμμεσα με την Άρτα; Έχετε κάποιους προγόνους από εκεί;

Ο μπαμπάς μου.

-Ο μπαμπάς σας ήταν από την Άρτα.

Ναι, βέβαια, ο οποίος είχε και μία οικογένεια εκεί – μια πρώτη οικογένεια – όπως πάρα πολλοί Αρτινοί Εβραίοι. Είχε δύο γιους, οι οποίοι σκοτώθηκαν. Τον μεγάλο του τον γιο τον είχανε – αυτά δεν σας τα είπε ο Μιζάν; Τα ξέρει γιατί τον ήξερε τον γιο του μπαμπά.

-Όχι, δεν μιλήσαμε πάρα πολύ με τον κύριο Μιζάν γιατί ήτανε σε λίγο... είχε αρχίσει να μην είναι καλά λόγω ηλικίας και λίγο μιλήσαμε.

Ναι είναι μεγάλος και ταλαιπωρημένος. Τώρα δεν ξέρω αν θα σε ενδιαφέρει αυτή η ιστορία.

-Πάρα πολύ με ενδιαφέρει, πάρα πολύ.

Ωραία, είχε οικογένεια με την Χάιδω Δέντε... ε με τη Χάιδω Μιζάν, νομίζω λεγόταν και η πρώτη του γυναίκα, είχε δύο γιους, ζούσανε στην Άρτα, ο μπαμπάς μου έφυγε για εμπόριο πήγε κάπου – είχε φύγει από την Άρτα και εκείνη την ημέρα μπήκανε και τους πήρανε.

Τον μεγάλο του γιο τον είχανε βάλει στους φούρνους, ο οποίος βέβαια έκαιγε τα πτώματα και ο οποίος ήτανε μέσα στην ομάδα – απ' ότι μαθεύτηκε μετά – που κανονίζανε να ανατινάξουνε τους φούρνους.

-Α... τα ονόματά τους;

Μιχάλης Δέντε.

-Μάλιστα.

Και έτσι λένε και τη δεύτερη οικογένεια, εμάς δηλαδή που μας έκανε ο μπαμπάς μου μετά: την αδερφή μου τη λένε Χάιδω – όπως τη γυναίκα του – τον αδερφό μου τον μεγάλο τον λένε Μιχάλη, σαν τον Μιχάλη που σκοτώθηκε εκεί. Και δυστυχώς ήταν από τους άτυχους γιατί μετά που μαθεύτηκε το σχέδιο που ετοίμαζε με μια ομάδα – δεν ξέρω από εκεί ήτανε, δεκαεφτά, δεκαοχτώ χρονών – μετά ένα μήνα απελευθερώθηκαν.

-Α μάλιστα, κατάλαβα.

Αυτό.

-Τον πατέρα σας πώς τον λέγανε;

Ραχαμίμ Δέντε.

-Μάλιστα. Ο πατέρας σας ήτανε... τι δουλειά έκανε όταν ήταν στην Άρτα;

Εμπόριο, ήταν έμπορος.

-Σας είχε πει...; Απ' ότι αντιλαμβάνομαι οι Εβραίοι όταν έμεναν στην Άρτα είχανε μία καλή οικονομική κατάσταση, έτσι; Προπολεμικά μιλάω τώρα.

Ναι... ο μπαμπάς μου ήτανε πάρα πολύ φτωχός, πάρα πολύ φτωχός. Η γυναίκα που είχε πάρει η Χάιδω... αυτοί οι Μιζάν ήτανε όλοι με οικονομική άνεση και ήτανε πιο μεγάλη από τον μπαμπά μου. Λένε ότι τον είχανε πάρει ψυχοπαίδι και τον πάντρεψαν και στην πορεία ο μπαμπάς μου ερχόμενος εδώ – επειδή ήτανε πάρα πολύ έξυπνος δηλαδή ήταν από τους πρώτους που ήρθανε στην Αθήνα και μετά ο Σαμπάς ήρθε, ήρθαν οι Μιζάν – δηλαδή τους τράβηξε εδώ ο μπαμπάς μου αφού είχε φτάσει και είχε γίνει κάποιος.

-Μάλιστα...

Αυτά.

-Ε... ο πατέρας ασχολούνταν με το εμπόριο απ' ότι μου είπατε.

Ναι, τώρα δεν ξέρω από το εμπόριο εκείνης της εποχής τι ήτανε, αλλά πάντως ήτανε πάρα-πάρα πολύ έξυπνος.

-Αυτός έλειπε για εμπορικούς σκοπούς, λόγω δουλειάς από την Άρτα όταν συνέλαβαν τους υπόλοιπους;

Ναι, ναι. Και τον ειδοποίησαν ότι μπήκανε στην Άρτα και όταν γύρισε είχαν πάρει πια την οικογένειά του.

-Μάλιστα, κατάλαβα.

Τη γυναίκα του και τον μικρό του γιο τους σκότωσαν γρήγορα, τον μεγάλο του γιο τον πήρανε στα στρατόπεδα που σας είπα.

-Ο πατέρας σας αυτά πώς τα έμαθε μετά; Τα έμαθε από άλλους επιζώντες από το Άουσβιτς;

Αυτό για το γιο του, το έμαθε από τον Μιζάν ο οποίος ήτανε και αυτός σχεδόν συνομήλικος με τον γιο του μπαμπάς μου και ήτανε και στο ίδιο στρατόπεδο – και αυτός γλίτωσε και ερχόμενος είπε την ιστορία για το τι ήτανε ο αδερφός μου, ας πούμε, εκεί.

-Ο πατέρας σας, σας έχει μιλήσει ποτέ για την Άρτα πριν τον πόλεμο; Για τη ζωή του εκεί;

Να σας πω κάτι; Επειδή εγώ ήμουν πολύ μικρή όταν πέθανε ο μπαμπάς μου, έχω πάρα πολλά ακούσματα από διηγήσεις. Επειδή ήτανε πολύ σεβάσμιο άτομο μέσα στον εβραϊκό κύκλο και εδώ στην Αθήνα. Γι' αυτό και έχει ταφεί και τιμητικά σε κάποιο τιμητικό μέρος. Είχε μεγάλη υπόληψη και έτσι έχω μάθει πάρα πολλά από ανθρώπους που τον ξέρανε. Από τον αδερφό μου κι όλας που ήτανε πιο μεγάλοι. Και συνέχεια μίλαγε ο μπαμπάς μου, αλλά για συγκεκριμένα πράγματα. Δηλαδή ήτανε σαν να ήθελε να σβήσει την εποχή εκείνη.

Και πολλοί Εβραίοι της ηλικίας του μπαμπά μου, οι δεύτερες οικογένειες δεν ξέρανε και πάρα πολλά πράγματα. Δεν μιλούσανε, σαν να θέλανε να το σβήσουν αυτό το κομμάτι.

-Ναι, ναι και πολύ λογικό κι όλες αυτό.

Ναι, πολλές φορές τώρα που έχουμε μεγαλώσει το συζητάμε τα αδέρφια... με την Τελένια και λέμε: «Πώς μπορούσαν άραγε να μη μας το λένε συνέχεια;». Φαίνεται δεν γινόταν ψυχολογικά; Δεν ξέρω και εγώ τι... σαν να μη το σκέφτονται εκείνο το κομμάτι.

-Ποια χρονολογία ο πατέρας περίπου κατέβηκε στην Αθήνα; Ξέρετε;

Μπορώ να μάθω, δεν θυμάμαι. Ίσως μετά τον πόλεμο, λίγο-πολύ όλοι μαζί ήρθανε.

-Ναι, ναι.

Αλλά ακριβή ημερομηνία δεν ξέρω, μπορώ όμως να μάθω.

-Όχι εντάξει.. εκεί γύρω μέχρι το πενήντα ουσιαστικά απ' ότι αντιλαμβάνομαι.

Βέβαια, βέβαια εκεί γύρω ήταν όλα.

-Μάλιστα, εντάξει. Εγώ λίγο-πολύ αυτό ήθελα να σας ρωτήσω. Αντιλαμβάνομαι ότι δεν μπορείτε να με δια φωτίσετε και παραπάνω ούτως ή άλλως.

Ναι νομίζω σας δια φωτίσα μόνο γύρω από την οικογένειά μου, έτσι κάτι. Τα υπόλοιπα είμαι σίγουρη ότι θα ξέρετε από τον Βαδιβούλη.

-Ναι, ξέρω αρκετά πράγματα είναι η αλήθεια απλά – σας είπα – πρέπει λίγο να διασταυρώσω πληροφορίες, να μάθω περαιτέρω πράγματα, γι' αυτό σας ρώτησα.

Ζητήστε απ' το Χάρη να σας πει για αυτόν τον Ντένη τον Μιζάν. Είναι πολύ κι αυτός μέσα στα πράγματα.

-Οκ, ωραία. Ωραία θα τον ρωτήσω. Σας ευχαριστώ πάρα πολύ.

Αν σε βοήθησα χαίρομαι πάρα πολύ.

-Εννοείται ότι με βοηθήσατε, δεν το συζητώ. Κάθε μαρτυρία καλοδεχούμενη, εννοείται.

Κι οτιδήποτε θέλετε και μπορώ πάνω σε αυτό το κομμάτι να σας δώσω μια πληροφορία, πολύ ευχαρίστως.

-Να είστε καλά, σας ευχαριστώ πάρα πολύ κυρία Ρένα.

Γεια σας, χάρηκα.

-Γεια σας, καλό απόγευμα κι εγώ χάρηκα.

Καλή επιτυχία σε όλα.

-Να είστε καλά. Σας ευχαριστώ.

II. Παράρτημα 2: Απόσπασμα συνέντευξης από το USC Shoah Foundation

Ονοματεπώνυμο: Κούλα Σαμπά

Τόπος διαμονής: Αθήνα

Τόπος καταγωγής: Άρτα

Έτος γέννησης: 1925

Έτος θανάτου: 2006

Έτος συνέντευξης: 1996

Θρησκεία: Εβραϊκή

[...] ένα βράδυ, εικοστή... είκοσι οκτώ Μαρτίου. Ήταν η πρώτη... είκοσι επτά Μαρτίου, η ώρα οκτώ το βράδυ χτύπαγαν στις γειτονιές που ήμασταν όλο Εβραίοι οι Γερμανοί μαζί με Έλληνες, οι οποίοι υπέδειξαν τα σπίτια των Εβραίων. Και χτύπαγαν την πόρτα ντούγκου, ντούγκου, ντούγκου, ντούγκου [μιμείται τον ήχο του χτυπήματος], έμπαιναν μέσα και σου έλεγαν: «σε δέκα λεπτά ό,τι μπορείτε να σηκώσετε επάνω σας και θα βγείτε έξω».

Εμείς δεν κάναμε τίποτα, αυτοί φώναζαν: «Ράους, ράους, βγείτε έξω γρήγορα». Βγαίνουμε έξω, λοιπόν, και τον έναν παίρνουνε και τον άλλον και τον παρά άλλον και τον παρά άλλον... Τελικά μας μάσανε όλους το βράδυ, μας βάλανε σε μία σάλα που ήτανε σινεμά, μετά την άλλη μέρα φέρανε και τους Γιαννιώτες, φέρανε και τους Πρεβεζάνους – τους Εβραίους τώρα σου μιλάω – και μας συγκεντρώσανε και μας βάλανε στα φορτηγά αυτοκίνητα τα οποία μας πήγανε στο Αγρίνιο σ' ένα εργοστάσιο. Από καπνά ήταν αυτό το εργοστάσιο, το οποίο δεν λειτουργούσε.

-Και πώς λεγότανε;

Παπαστράτος νομίζω... δεν θυμάμαι και καλά. Λοιπόν, εκεί κάτσαμε δύο – τρεις μέρες, μετά μας βάλανε σ' ένα καϊκι... δεν ξέρω κι εγώ τι ήτανε αυτό.

-Μια στιγμή, συγγνώμη. Κάτσατε δύο-τρεις μέρες σ' αυτό το εργοστάσιο. Πώς ήσασταν αυτές τις δυο-τρεις μέρες σε αυτό το εργοστάσιο;

Πάρα πολύ χάλια. Πρώτα-πρώτα, προτού το εργοστάσιο είχε μια γέφυρα πάρα πολύ μεγάλη, δεν ξέρω τι μετέφερε σαν εργοστάσιο, το οποίο μας είπαν οι Γερμανοί «εδώ θα γδυθείτε, θα πάρετε το χρυσό και θα ανεβείτε αυτή την γέφυρα επάνω». Είχανε κιβώτια για να ρίχνουμε το χρυσό. Γυμνοί, ολόγυμνοι... γυναίκες, άντρες, γέροι, νέοι, παιδάκια, όλοι θα περάσουμε από αυτή τη γέφυρα. Λοιπόν, φαντάσου τι ντροπή, σε εκείνη την περίοδο πώς ήτανε... χάλια.

Περνάμε επάνω, κάθε ένας έριξε κάτι και ό,τι πήραμε από το σπίτι, ό,τι πρόλαβε γιατί άλλοι τα είχανε θαμμένα, άλλοι τα είχανε πρόχειρα, άλλοι τα είχανε, ξέρω 'γω, σ' ένα πατάρι, κάπου. Όσοι μπόρεσαν και πήρανε, καλώς. Περάσαμε από αυτή τη γέφυρα, δεν ικανοποιήθηκαν οι Γερμανοί με τα χρυσαφικά... τα είδαν σχεδόν άδεια, τώρα... κάτι, κάτι έριχνε ο καθένας. Άρχισαν αυτοί τις φωνές ότι «εάν δεν φέρετε και τα υπόλοιπα χρυσαφικά, τι έχετε, λίρες, τι έχετε, όλα, θα σας σκοτώσουμε εδώ.

Αναγκαστήκαμε πάλι, άλλη μια βόλτα να πάρουμε, τι έχουμε, υπόλοιπα...

-Μια βόλτα πού;

Στη γέφυρα. Εκεί ανεβήκαμε και τα έριξε ο κόσμος όλα και πείστηκαν ότι αυτά έχουμε, πήραμε τα ρούχα μας και ντυθήκαμε. Μετά μας πήρανε με τα αυτοκίνητα... α! στη διαδρομή μάς έλεγαν ότι οι αντάρτες μέσα σε ένα σημείο που είναι βουνά και ο δρόμος κάτω στενούλης, στενούλης που περνάνε τα αυτοκίνητα ότι θα περάσουν οι αντάρτες και θα χτυπήσουν τους Γερμανούς, τα αυτοκίνητα και θα σκοτωθούν και λίγοι αλλά δεν πειράζει, προκειμένου, ας πούμε, όλοι να πάτε χαμένοι. Και μέσα στα αυτοκίνητα μαζευόμαστε, μαζευόμαστε, χωράγαμε, δεν χωράγαμε, εκεί, κολλημένοι ο ένας στον άλλον μη φάμε καμία. Τελικά δεν μας ενόχλησαν καθόλου οι αντάρτες.

Μας πήρανε στην Πάτρα.

-Με αυτοκίνητο, με ημιφορτηγό;

Μέχρι ενός σημείου πήγαινε το αυτοκίνητο, μετά έπρεπε να περάσουμε στην Πάτρα απέναντι, Ρίο-Αντίρριο αν έχετε υπόψη σας. Λοιπόν, άμα βγήκαμε απέναντι, εκεί κατά τη διαδρομή άλλοι πέθαιναν, άλλοι από πείνα, από δίψα γιατί μέσα σε δέκα λεπτά... αν είχες ψωμί στο σπίτι σου, αν δεν είχες δεν έπαιρνες ούτε ψωμί. Αυτοί ούτε ψωμί δεν είχαν, τίποτε. Πήγαμε στην Πάτρα και από εκεί μας πήραν πάλι τα αυτοκίνητα και μα πήγανε... δεν ξέρω τι ήταν πάλι αυτό... στρατόπεδο ήτανε εδώ στην Αθήνα κοντά – δεν τα συζητάω κι όλες για να μάθω λεπτομέρειες. Στην Αθήνα, εδώ μας φέρανε, όλους.

-Ήσασταν με την οικογένειά σας;

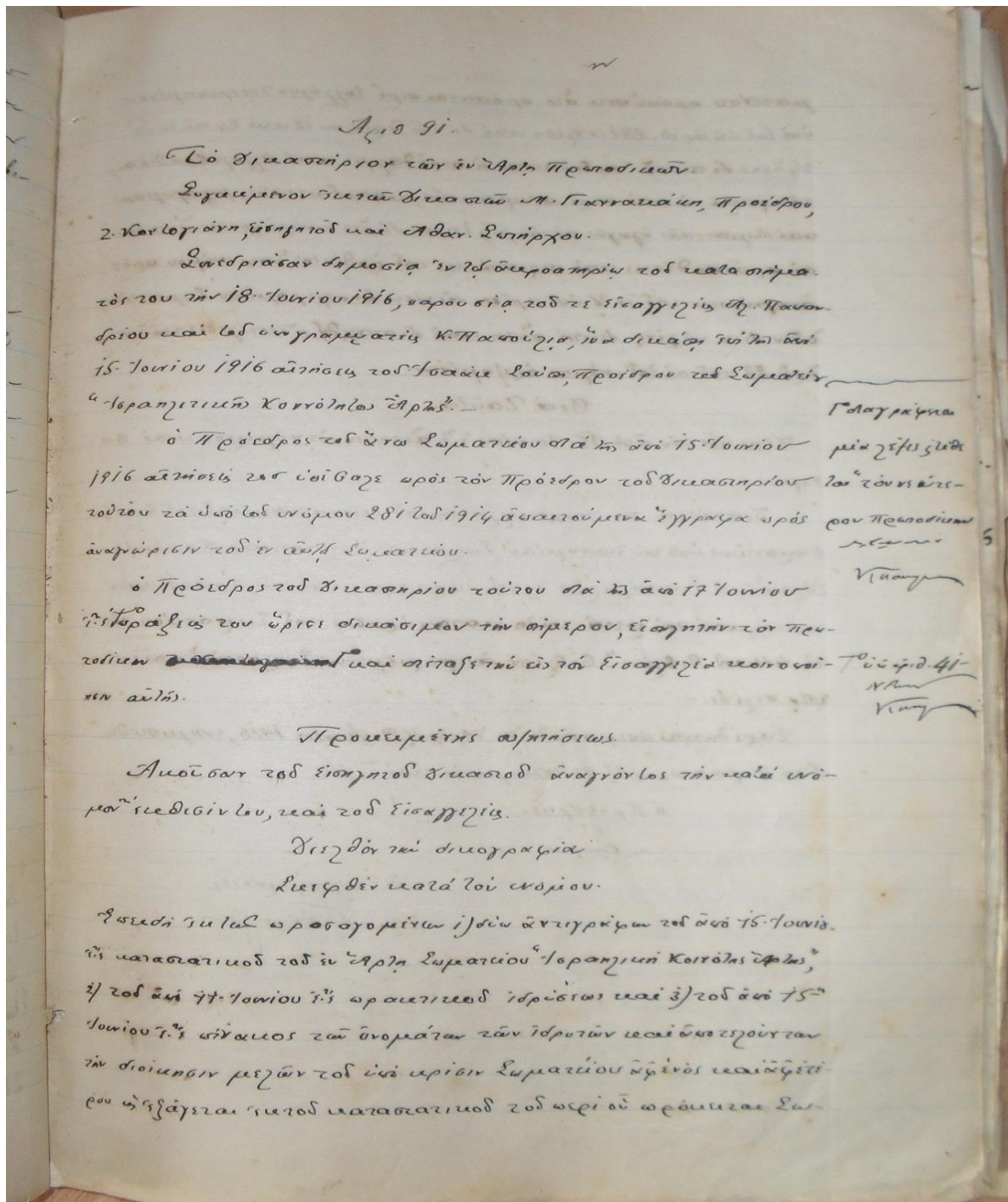
Τα αδέρφια μου. Εμείς τρία, τέσσερα κι ένας ο αδερφός μου από τη μάνα μου πέντε. Και πήγαμε εδώ, κάπου μας συγκέντρωσαν εδώ στην Αθήνα. Κάτσαμε κι εδώ δυο-τρεις μέρες και μας βάλανε στα βαγόνια και μας πήγανε στην Πολωνία. Στην Πολωνία μας δώσανε φαγητό...

-Να μου μιλήσετε λιγάκι για το ταξίδι αυτό στα βαγόνια;

Στα βαγόνια μέσα είχανε τα καζάνια που πηγαίνουν στο μέρος... εκτός που ήμασταν φουλ, εβδομήντα-εβδομήντα πέντε άτομα ήμασταν σε κάθε τρένο [βαγόني], μέσα υπήρχε το ψωμί, μέσα υπήρχαν η τουαλέτα, μέσα υπήρχαν οι πεθαμένοι γιατί πέθαιναν και πολλοί μες στα βαγόνια. Μέσα στο δικό μου, πάντως, το βαγόني γεννήσανε και δύο γυναίκες, αναγκάστηκαν να γεννήσουνε.

Κακήν κακώς ώσπου να φτάσουμε δεκατρείς μέρες στην Πολωνία. Ανοίξανε κανα-δυο, τρεις φορές να αδειάσουνε τους τενεκέδες, γιατί εφόσον πηγαίναμε εκεί αδειάζανε κάθε δυο, τρεις μέρες γιατί θα... εκτός που θα πεθαίναμε από τη βρώμα, εκτός που δεν μπορούσες να ζήσεις, αν είναι δυνατόν σ' ένα βαγόني εβδομήντα άτομα και να έχεις και όλα αυτά τα επιπλέον. Τελικά φτάσαμε στην Πολωνία.

III. Παράρτημα 3: Τεκμήρια από τα Γενικά Κρατικά Αρχεία Άρτας



Εικόνα 12: Δικαστήριο για την αναγνώριση της "Ισραηλιτικής Κοινότητας Άρτης", 1916

ματαίου προύστα δὲ ὁρῶνται ἐπὶ ἐλλογὸν τῶν γενομένων
 ἐκ τῶν αὐτῶν ἀριθμῶν. 28 ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ δὴ τῶν ἀριθμῶν 12 καὶ 24 αἱ τῶν
 28 ὅσον δι' αὐτῶν τῶν διώκοντων ἢ ἐπὶ θαλάσσης καὶ ἐν γῆν ἐκ τῶν
 τῶν μεγάλων, αἱ καὶ ἐπὶ ἀντιμαρτυρίᾳ, ἐκ τῶν διωκτῶν, ψυχολογίας
 καὶ σωματικῆς ἀρχῆς αἰτῶν, ἀλλ' ἐκ τούτου δὲ οὐ σωματικῶν ἔχοντων
 αἱ ἐκ τῶν ἀδελφῶν καὶ ἀδελφῶν τῶν ἐκ τῶν ἐκ τῶν ἀδελφῶν
 ἀναγκάζουσιν τὸν ἐν τῇ ἐκ τῶν ἀδελφῶν ἀναγκάζουσιν τὸν ἐκ τῶν ἀδελφῶν
 ὅθεν διὸν νάγιν, δεικνύει καὶ διασαφὲς ἢ τετέλεται τῶν
 ἀριθμῶν. 27 τῶν αὐτῶν ἀριθμῶν ἀριθμῶν.

Διὰ ταῦτα.

Δέχεται τὴν ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας ἐκ τῶν αἰτησιν ὡς νόμον καὶ βα-
 σιμον.

Διατάσσει τὴν τοιχοκρήνην τῶν ματαισιμῶν τῶν ἀντιμα-
 ρτυρίων ἐκ τῶν ἰσχυρῶν ἐκ τῶν ἀντιμαρτυρίων Κοινότητος
 Ἰερουσαλὴμ ἐκ τῶν ἀντιμαρτυρίων ἐκ τῶν ἀντιμαρτυρίων
 τῶν ἀντιμαρτυρίων, καὶ τῶν ἀντιμαρτυρίων τῶν ἀντιμαρτυρίων
 τῶν ἀντιμαρτυρίων, καὶ τῶν ἀντιμαρτυρίων τῶν ἀντιμαρτυρίων
 τῶν ἀντιμαρτυρίων, καὶ τῶν ἀντιμαρτυρίων τῶν ἀντιμαρτυρίων
 τῶν ἀντιμαρτυρίων.

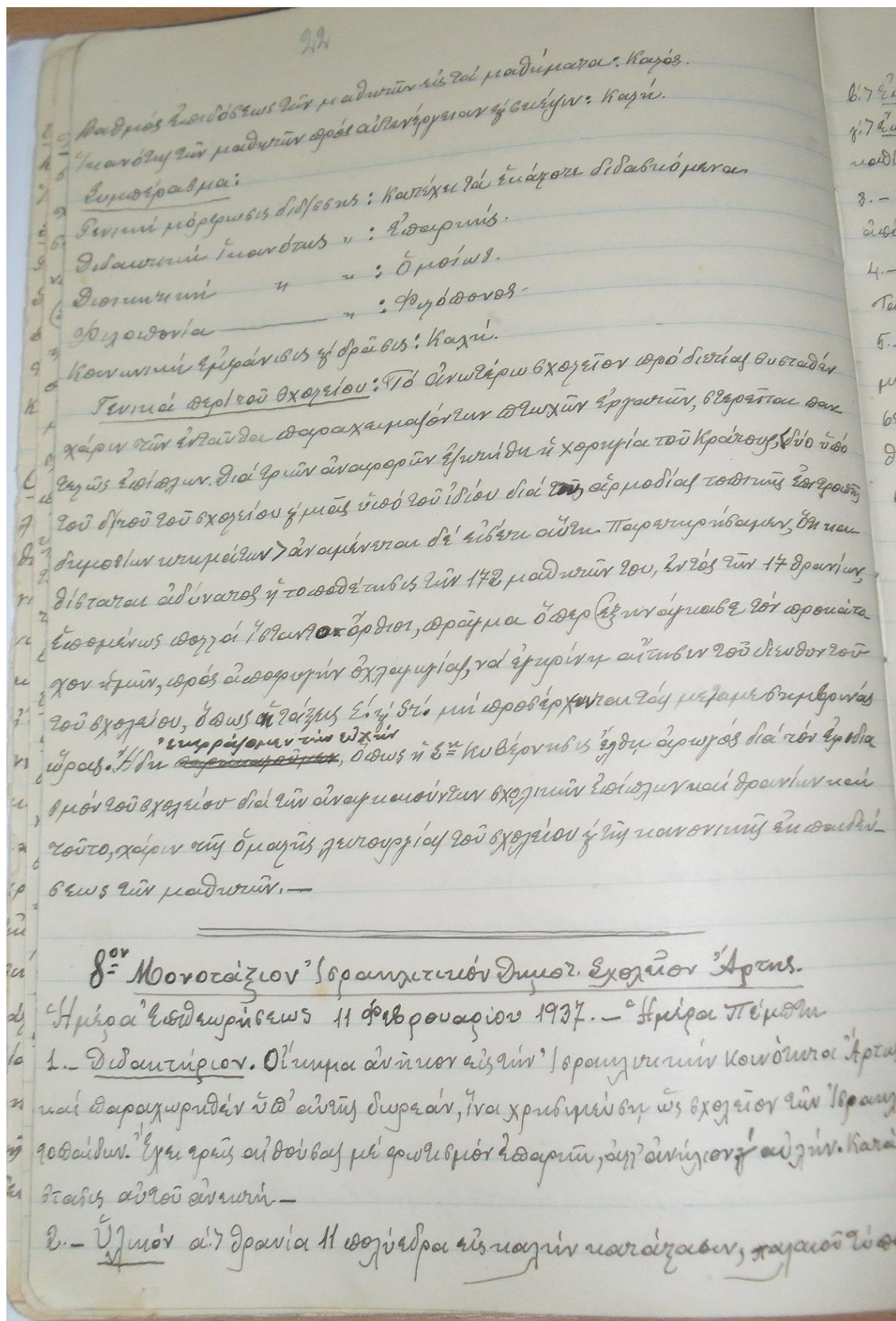
Ἐπεὶ δὲ καὶ ἀντιμαρτυρίων ἐκ τῶν ἀντιμαρτυρίων 24. Ἰουδαίας 1916, ἐκ τῶν ἀντιμαρτυρίων
 ἐκ τῶν ἀντιμαρτυρίων 23 Ἰουδαίας καὶ Ἰουδαίας.

ὁ Πρύτανης.

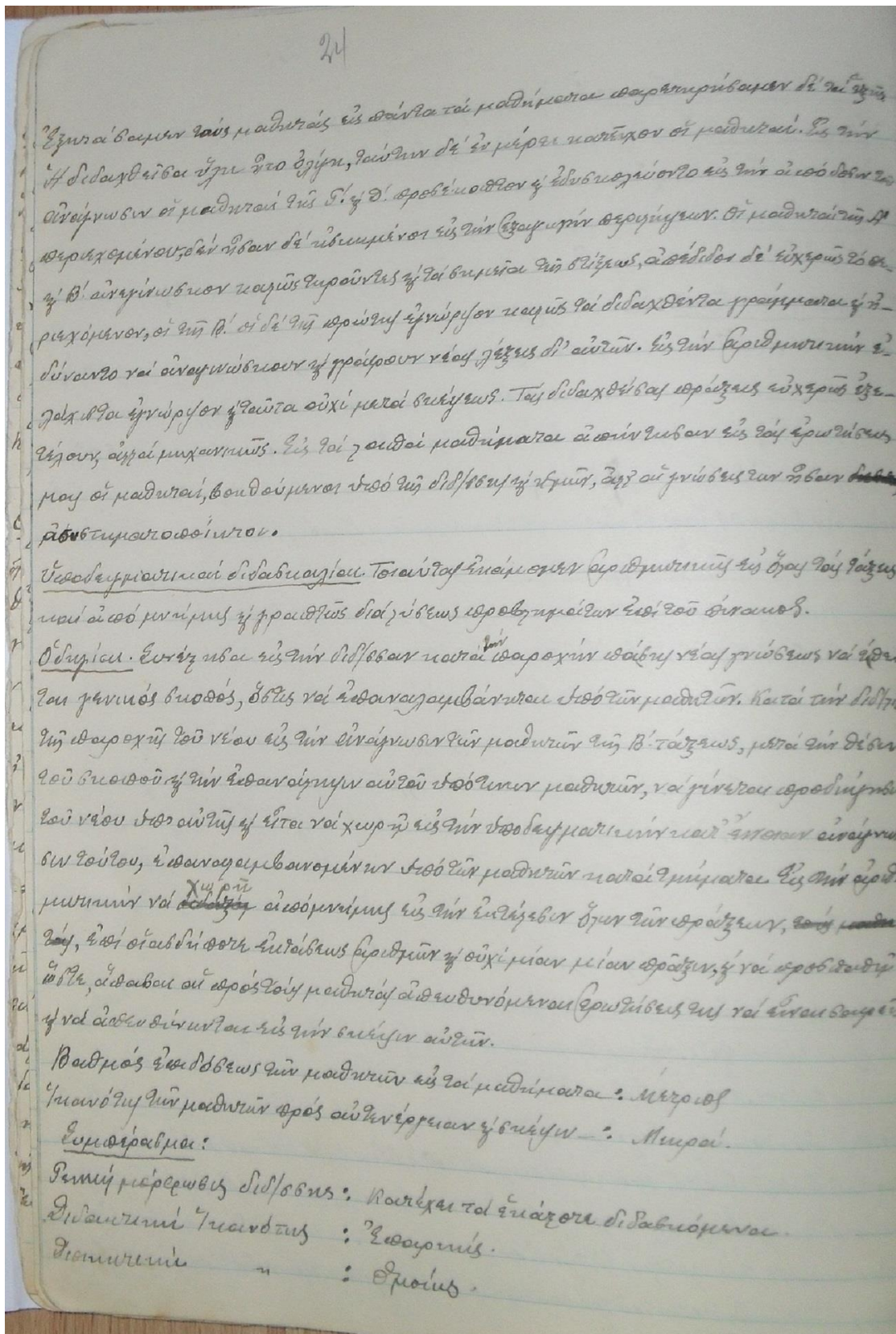
Ν. Ν. Ν.

ὁ ὑπογραφεύς
 Ν. Ν. Ν.

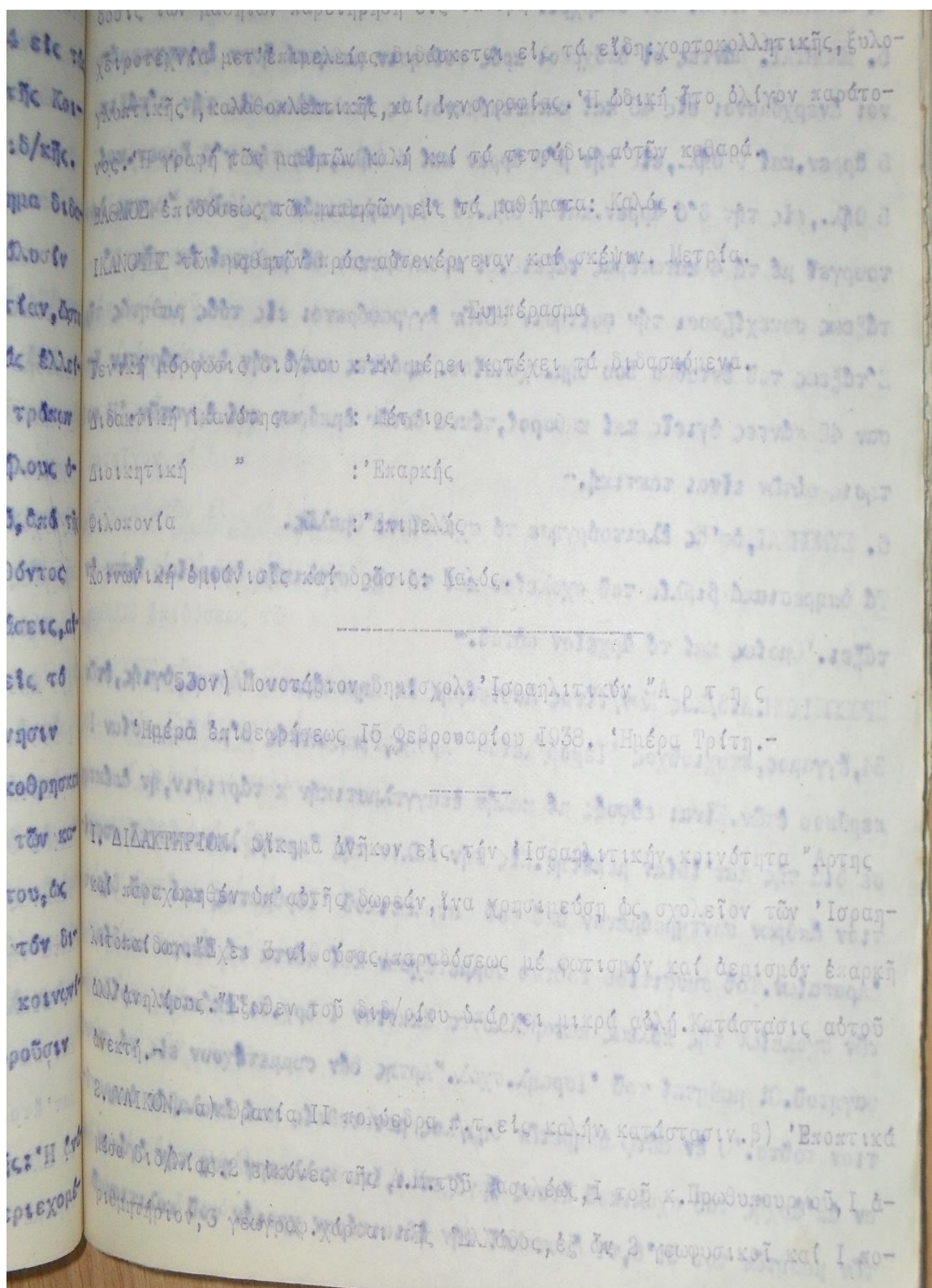
Εικόνα 13: Δικαστική απόφαση αναγνώρισης Σωματείου "Ισραηλιτικής Κοινότητος Ἰερουσαλὴμ", 1916 (συνέχεια)



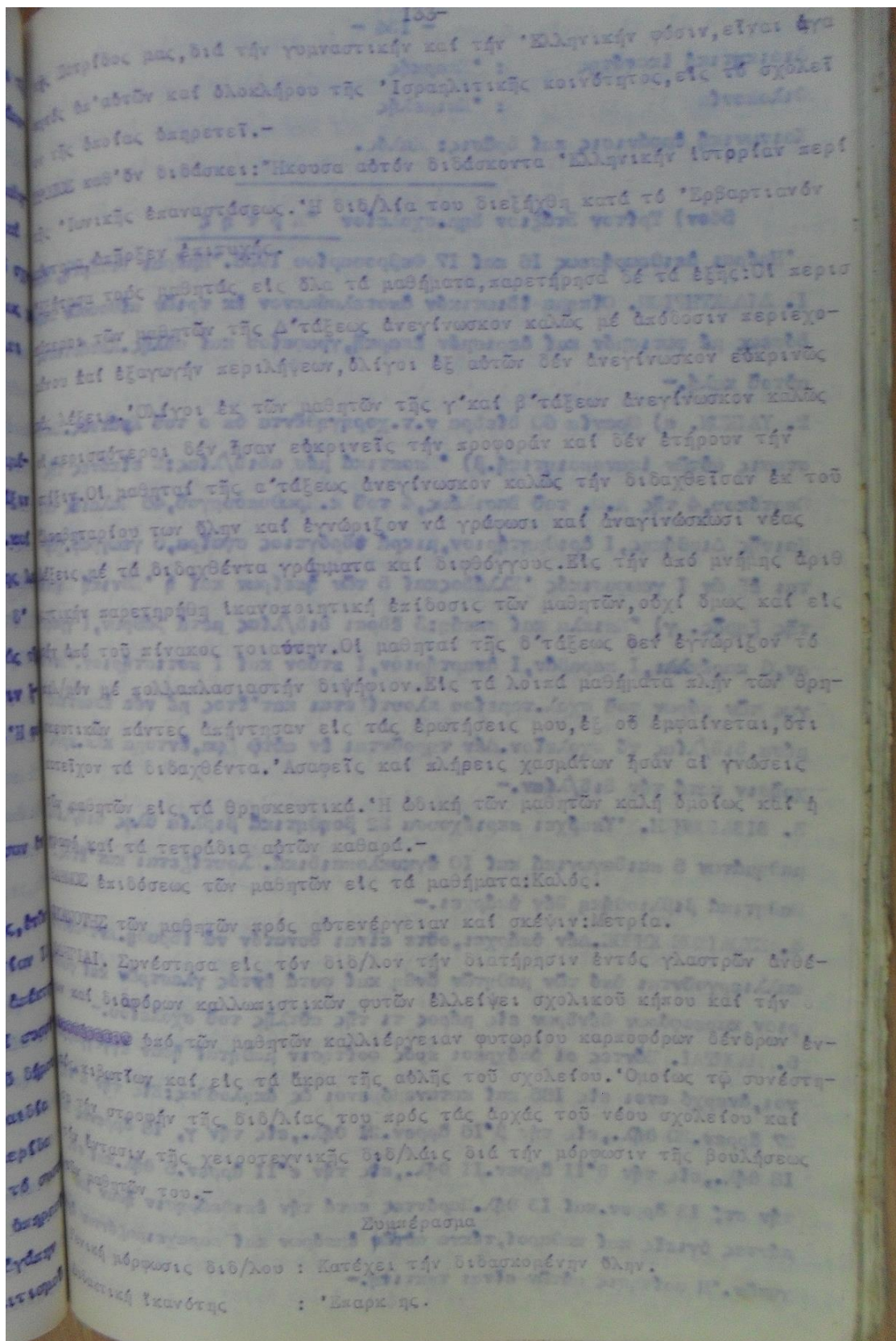
Εικόνα 17: Επιθεώρηση Ισραηλιτικού Σχολείου Άρτας, 1937



Εικόνα 19: Επιθεώρηση Ισραηλιτικού Σχολείου Άρτας, 1937 (συνέχεια)



Εικόνα 21: Επιθεώρηση Ισραηλιτικού Σχολείου Άρτας, 1938



Εικόνα 22: Επιθεώρηση Ισραηλιτικού Σχολείου Άρτας, 1937 (συνέχεια)

Σελίδα 2

ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ

ΜΑΘΗΤΟΙ

ΛΟΓΙΟΝ

ΕΣΟΔΙΚΟΝ ΕΤΟΣ 1931 1932

Α/Α	ΟΝΟΜΑΤΕΡΩΝΥΜΟΝ ΜΑΘΗΤΟΥ	ΠΑΤΡΙΣ	ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΟΥ		ΕΣΟΔΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΟΥ		ΕΠΙΤΕΛΕΙΑ ΠΑΤΡΙΩΣ	Τέλος 1/2
			Μηνες & Εισοδήματα & αλλοις εσόδαις δημοτικαίς	Πατρ. Εσόδ.	ΟΔΟΣ	Αλλοις Εσόδ.		
1	Ανδρέας Α. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	484/1931	5	Λευκωσία	Ήφελ	Ήφελ
2	Ανδρέας Β. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	10	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
3	Ανδρέας Γ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
4	Ανδρέας Δ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
5	Ανδρέας Ε. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
6	Ανδρέας Στ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
7	Ανδρέας Ζ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
8	Ανδρέας Η. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
9	Ανδρέας Θ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
10	Ανδρέας Ι. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
11	Ανδρέας Κ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
12	Ανδρέας Λ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
13	Ανδρέας Μ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
14	Ανδρέας Ν. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
15	Ανδρέας Ξ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
16	Ανδρέας Ο. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
17	Ανδρέας Π. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
18	Ανδρέας Ρ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
19	Ανδρέας Σ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
20	Ανδρέας Τ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
21	Ανδρέας Υ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
22	Ανδρέας Φ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
23	Ανδρέας Χ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
24	Ανδρέας Ψ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
25	Ανδρέας Ω. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
26	Ανδρέας Α. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
27	Ανδρέας Β. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
28	Ανδρέας Γ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
29	Ανδρέας Δ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
30	Ανδρέας Ε. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
31	Ανδρέας Στ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
32	Ανδρέας Ζ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
33	Ανδρέας Η. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
34	Ανδρέας Θ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
35	Ανδρέας Ι. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
36	Ανδρέας Κ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
37	Ανδρέας Λ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
38	Ανδρέας Μ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
39	Ανδρέας Ν. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
40	Ανδρέας Ξ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
41	Ανδρέας Ο. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
42	Ανδρέας Π. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
43	Ανδρέας Ρ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
44	Ανδρέας Σ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
45	Ανδρέας Τ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
46	Ανδρέας Υ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
47	Ανδρέας Φ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
48	Ανδρέας Χ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
49	Ανδρέας Ψ. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ
50	Ανδρέας Ω. Παπαγιάννης	Ήφελ	δ. Ήφελ	103/1931	9	Παπαγιάννης	Ήφελ	Ήφελ

ΦΡΗΚΕΙΑ	ΣΥΝΟΛΟΝ ΕΣΟΔΩΝ		ΤΩΝ ΤΕΛΩΝ ΕΣΟΔΩΝ		Επίσης (1) of 1 public apoplegus	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
	ΜΗΝ	ΤΕΛΩΝ	ΜΗΝ	ΤΕΛΩΝ		
Ανδρέας Α. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Β. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Γ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Δ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ε. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Στ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ζ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Η. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Θ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ι. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Κ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Λ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Μ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ν. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ξ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ο. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Π. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ρ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Σ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Τ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Υ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Φ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Χ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ψ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ω. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Α. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Β. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Γ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Δ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ε. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Στ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ζ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Η. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Θ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ι. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Κ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Λ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Μ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ν. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ξ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ο. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Π. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ρ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Σ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Τ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Υ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Φ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Χ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ψ. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31
Ανδρέας Ω. Παπαγιάννης	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31	16/10/31

Εικόνα 24: Μαθητολόγιο Πρώτου Δημοτικού Σχολείου, σχολικό έτος 1931-1932



Φιλ. 419

Βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος

Ο,

Δήμαρχος Αθηνῶν

Πιστοποιῶ ὅτι

Ὁ Αβραάμ Παπαγιάννης Μιγιωνῆς εἶναι ἀνὴρ
ὁ ὅστις ἐστὶν ἐν γένεσιν ἐκείνῃ ἐν ἔτει 1870 ἐν ταύτῃ ἐξ-
ηγήσας καὶ καταγεγραμμένον ἐστὶν ἐν τῇ Δημ. α-
πογραφῇ τοῦ αὐτοῦ ἔτους Δήμου ἐν αὐτῇ ἀριθμ. 4950 ἐξαρτῶν
τῇ Αἰχμοσίου τοῦ ἔτους 1884 μετ' ἡμετέρου ἐκδ. 10

Διό ἐκ αὐτοῦ ἐν ταύτῃ ἀριθμ. ἐκείνῃ ἐκδ.
καὶ ἐν τῇ ἀπογραφῇ τοῦ αὐτοῦ ἔτους

Ἐν Ἀθ. π. τῇ 20ῃ Ἰουλίου 1904

Ὁ Δήμαρχος Αθηνῶν

Γ. Βασιλαράς

Ἐπισημαίνεται ἐν τῇ ἀπογραφῇ τοῦ αὐτοῦ ἔτους
τοῦ Αβραάμ. Ε. Βασιλαράς

Ἐν Ἀθ. π. τῇ 20ῃ Ἰουλίου 1904

Ὁ Δήμαρχος Αθηνῶν

Α. Β. Βασιλαράς

Εικόνα 25: Πιστοποιητικό γεννήσεως του Αβραάμ Μιγιωνῆ. 20 Ιουλίου 1904

IV. Παράρτημα 4: Τεκμήρια από το περιοδικό «Χρονικά» του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου



Εικόνα 26: Περιοδικό "Χρονικά". Τεύχος 1, 1977

7

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ

Τὸ Κ.Ι.Σ. ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ τοῦ ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν Κοινοτήτων, ὥστε μελλοντικῶς νὰ καταστάσιν αὐτὰς αὐτάρκεις εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς, ἴσθι Διοικητικόν, Περιβαλὼν ἀνῶν, Πνευματικὴν Δράσιν, ἠσχολήσῃ ἀπολυτικῶς μετὰ ὡς ἂν θέμῃ. Πρὸς τοποθέτησιν τοῦ ζητήματος καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπιμελή μελέτην ταύτην, ἐν λεπτομερείᾳ, ἐξήτησεν ἀπὸ τὰς Κοινοτήτας, ὅπως ἐκθέσθαι ταύτην γνωρίαν τὸν ἐπιφερόμενον, ἀναλόγως τῶν τοπικῶν συνθηκῶν, τρόπον ἐφαρμογῆς τοῦ προγράμματος ἀποκαταστάσεως.

Ἡ μελέτη τοῦ βασικοῦ ταύτου προγράμματος εὐρίσκεται ἐν ἐξελίξει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΥΧΙΚΑΙ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΤΟΥ Κ.Ι.Σ.

Τὸ ΚΙΣ ἐπιχειροῦσιν τὰ κάτωθι, ὡς τὰ πλείστα τοῦ Προγράμματος Κεφαλαιουχικῶν Ἐπενδύσεων καὶ Ἀποκαταστάσεως.

Τοποθετήσεις

Συνολικὸν
κόστος

ΓΕΝΙΚΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Διατεθέντα ποσὰ διὰ τὸ Γενικὸν Πρόγραμμα κατὰ Κοινότητα ἀπὸ 1-1-58 — 31-12-60.

Α/Α	ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ	ΠΕΡΙΘΑΛΨΙΣ	ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ	ΣΥΝΟΛΟΝ
1.	Ἀθήναι	2 606 510,20	2 708 155,25	5 314 665,45
2.	Λαρίσα	1 058 159,60	382 770	1 440 929,60
3.	Βόλος	636 570	166 243,10	802 813,10
4.	Τρίκαλα	351 746,20	144 232,50	495 978,70
5.	Καρδίτσα	180 040	—	180 040
6.	Ἄρτα	197 437	2 100	199 537
7.	Ἰωάννινα	161 223	123 523,10	284 746,10
8.	Χαλκίς	16 294	72 228	88 522
9.	Βέροια	111 237	40 250	151 487
10.	Κέρκυρα	42 359	181 017	223 416
11.	Πάτρα	31 135	51 500	82 635
12.	Διδυμότειχον	59 761	—	59 761
13.	Καστοριά	13 600	—	13 600
14.	Φλώρινα	48 200	14 400	62 600
15.	Πρέβεζα	17 350	14 400	31 750
16.	Ρέθυμν	51 606	3 000	54 606
17.	Ζέφυρος	20 418	—	20 418
18.	Θεσ/νίκη	14 707	—	14 707
Σύνολον		5 618 393	3 903 818,95	9 522 211,95

ΑΙ ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΑΚΑΙ ΒΟΛΟΥ

L EFGA

Εικόνα 27: Περιοδικό "Χρονικά". Τεύχος 11-12, 1961

ΕΠΙΣΤΟΛΑ!

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

Ὁ Ιατρός κ. Κων. Χ. Κωστοβασίλης – Ἀθῆναι, μᾶς δίνει τὰ παρακάτω στοιχεῖα γιά τοὺς Ἑβραίους τῆς Ἀρτας.

«Ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Σκουφᾶς» τ. 60 — 61 τῆς Ἀρτας, ἀποσπῶμεν διὰ τὰ «Χρονικά» τὰ κάτωθι:

Ἡ ἐφημερίς τοῦ Γαβριηλίδου «Μὴ Χάνεσαι» εἰς ἀνταπόκρισίν της ἐξ Ἀρτης, ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει τῆς πόλεως ταύτης τὸ 1881, περιγράφει τὴν ὑποδοχὴν τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α' καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ Κουμουνδούρου.

«Ἐν τῇ εἰσόδῳ τῆς πόλεως προσεφώνησε τὸν πρωθυπουργὸν ὁ δήμαρχος κ. Ἀντωνόπουλος. Ὁ μητροπολίτης Σεραφεῖμ, γέρων ὡσεὶ ἐβδομηκοντούτης, προσεφώνησε τὸν βασιλέα, ὡς καὶ ὁ ἀρχιεραβῖνος τῶν Ἰσραηλιτῶν. Περίεργος ἄνθρωπος ὁ ραββῖνος αὐτός. Γέρων, ὀλίγον κυφός, φέρων φέσιον ἐρυθρόν περιστεφόμενον μελανῇ ταινίᾳ, ὕελους εἰς τοὺς ὀφθαλμούς καὶ μακρὸν λευκὸν καὶ ποδὴν χιτῶνα. Εἶναι γλυκύτατος, ἀλλ' εἰς τοὺς τρόπους τοῦ εὐχερῶς ἀνεγνωρίζοντο τῆς τουρκικῆς δουλείας τὰ ἴχνη».

Καὶ εἰς τὴν σελίδα 18 τὰ ἐξῆς: «Εὐάρεστον παράγει συναίσθημα ἡ σεμνοπρέπεια τοῦ Κλήρου καὶ ἡ ἀνεπίληπτος τάξις, ἡ ἀμειώτως κρατοῦσα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς θείας ἱερουργίας. Ἐκτὸς τῶν Χριστιανῶν, τὴν Ἀρταν οἰκοῦσι σταθερῶς πλεῖστοι Ἰουδαῖοι, προθύμως καὶ πιστῶς ἐκπληροῦντες πάσας τὰς ὑπὸ τῶν νόμων πηγαζούσας διὰ τοὺς πολίτας ὑποχρεώσεις. Εἰς τὰς συναγωγὰς αὐτῶν, διέκρινα προσευχομένους εὐζώνους, κομψῶς καὶ ἀρειμανίως φέροντας τὴν φουστανέλλαν. Ἦσαν Ἰουδαῖοι στρατιῶται.

Ἐκ τούτων, ἀλλὰ καὶ προσωπικῆς ἐμπειρίας μεταγενεστέρας, καταδήλως μαρτυρεῖται ἡ ἀγαστὴ σύμπνοια ἣτις ἐπεκράτει μεταξύ Χριστιανῶν καὶ Ἑβραίων εἰς τὴν Ἀρταν. Τῶν τελευταίων τούτων τὸ ἐμπορικὸν δαιμόνιον ἦτο πανθομολογούμενον».

ΡΑΦΑΗΛ ΓΚΙΟΥΛΗ

ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΑΡΤΗΣ

Είναι ζωντανή άκρως ή ανάμνησις των τελευταίων φρικτών διωγμών των Εβραίων υπο του Ναζισμού και δεν είναι δυνατόν να μη ένθυμῆται κανείς μέ πόνον και αδύνην τας άκμαζουσας πρό του τελευταίου πολέμου εις τό φιλόξενον έδαφος τής Ελλάδος Ισραηλιτικής Κοινότητος.

Μία άπό τας άρχαιότερας και πλέον ιστορικής εβραϊκής Κοινότητος τής Ελλάδος είναι και τής Άρτης, μέ ζων 800 ετών και πλέον.

Η Ισραηλιτική Κοινότης Άρτης φαίνεται νά έχη ιδρυθή πρό του 1173 και είναι άγνωστον ποτε και έπειτα από ποιον μεγάλον διωγμόν τό πρώτον έγκατεστάθησαν οι Ισραηλίται εις Άρταν.

Πρώτος άναφέρει τήν Ισραηλιτικήν Κοινότητα Άρτης ο Ραμπι Μπεγιαμίν εκ Τονδέζης, ο όποιος περιώδευσεν τό 1173 ολοκληρών την Εύρώπην και συνέλεξε στοιχεία διά τήν ζωήν και τήν δόξαν των Εβραίων τής Ευρώπης. Μεταξύ άλλων Ισραηλιτικών Κοινοτήτων αναφέρει και τήν Κοινότητα τής Άρτης, αριθμούσαν 100 οικογένειας και μέ πλουσίαν πνευματικήν και θρησκευτικήν δόξαν.

Κατά τήν περίοδον του Δεσποτάτου τής Ήπειρου, χωρίς εις τήν εργατικότητα τής φυλής και τήν υποστηρίξει των Δεσποτών και ιδίως του Μιχαήλ Αγγελου Κομνηνού, η Ισραηλιτική παροικία τής Άρτης κατέστη αξιολογος και επέδειξε σπουδαίαν εκπαιδευτικήν και οικονομικήν δραστηριότητα. Τότε ιδρυθή και η πρώτη συναγωγή, η παρά τό φρούριον τής Άρτης, μέ σχολήν διδασκαλίας τής εβραϊκής (μιντράς), εκ τής οποίας άπεφοίτησαν πολλοί σπουδαιοί διδασκαλοί (ραμπανίμ).

Τήν ίδιον έποχήν ιδρυθή και τό Ισραηλιτικόν νεκραταρείον παρά τό Πετροδούμιον, επί χωρου τόν όποιον έδώρησε εις τήν Ισραηλιτικήν παροικίαν η Άγία Θεοδώρα, σύζυγος του Μιχαήλ Αγγελου Κομνηνού, διά χρυσοβούλου τό όποιον έσώζετο εις τό αρχείο τής Κοινότητος μέχρι του 1944. Ακολούθει μία περίοδος οικονομικής αναπτύξεως διά τούς Εβραίους τής Άρτης μέχρι τό 1346, ότε υπέστησαν τόν πρώτον διωγμόν υπό του Κράλη Σερβου κατακτητού Στεφάνου Δουσά.

Μετά τήν κατάκτησιν τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας υπό των Τούρκων και τήν ύποταγήν τής Άρτης εις τόν κατακτητήν, τό 1449, οι Εβραίοι τής Άρτης έζησαν άρμονικάς μέ τούς Τούρκους, οι όποιοι τούς παρέχωρήσαν μεγάλην θρησκευτικήν και οικονομικήν έλευθερίαν. Πολλοί των Εβραίων άπέκτησαν κατά τήν περίοδον ταύτην μεγάλας περιουσίας και καθ' όλον τό διάστημα τής τουρκοκρατίας, χάρις εις τό προνόμιόν των, εκράτουν τό εμπόριον τής περιοχής τής Άρτης εις χείρας των. Κατό τό 1472, ότε ο Φερδινάνδος και η Ισabella τής Ισπανίας εξέδιωξαν 200 χιλ. Εβραίων εκ τής χώρας των, μικράν τμήμα αυτών εύρε καταφύγιον εις τήν Ισραηλιτικήν παροικίαν τής Άρτης, η όποία περιέθαλψε τούς φυγάδας και τούς άποκατέστησεν όριστικώς εις τήν Άρταν.

Τό 1480 - 1494 διώκονται οι Εβραίοι τής Απουλίας, τής Κολαβρίας και τής Σαρδηνίας και πόλιν εις τήν Ισραηλιτικήν παροικίαν τής Άρτης κατέφυγον άρκετά οικογένειαι εκ των προσφύγων τούτων και έγκατεστάθησαν και αυτοί εις τήν αυτήν παρά τό φρούριον συνακίαν τής Άρτης γνωστήν ως «Εβραϊκά».

Οι κατά τήν δευτέραν ταύτην περίοδον έγκατασταθέντες Εβραίοι άπέτέλεσαν Ισραηλιτικήν θρησκευτικήν Κοινότητα,



Άποψις τής στέγης τής Συναγωγής «Πουλιέζα» τής Άρτας, όπως ήταν τό 1946. Σήμερα δεν υπάρχει πιά τίποτα.

ιδρύσαν δε και ιδιαίτερον συναγωγήν, τήν επί τής όδου Κουμουνδούρου σωζομένην και σήμερα, τήν όποιαν άνομοσαν «Πουλιέζα» εις άνάμνησιν τής πατρίδας των Απουλίας, ενώ οι άλλοι, οι παρά τό φρούριον, χρησιμοποιούν τήν παλαιάν συναγωγήν ήτις όνομάζεται μέχρι και σήμερα «Γκρέκα», δηλαδή εκ παλαιών Ρωμανιωτών «Γραικών» Εβραίων.

Εξ όφορμής του διαχωρισμού των Εβραίων εις δύο συναγωγάς μέ ιδιαίτερους ραββίνους επακολουθεί μεταξύ των δυο παροτάξεων εύγενής ανταγωνισμός μέ άποτέλεσμα νά ιδρυθούν δύο σχολεία διά τήν διδασκαλίαν τής εβραϊκής γλώσσας και διάφοροι φιλανθρωπικοί συλλογοί. Τότε ιδρύθησαν οι συλλογοί «Χεβρά τσεδοκά» (φιλόπτωχον) Χεβρά μπεκούρ χολίμ (Επισκεπτών άσθενών), «Χεβρά ακαντάθ όχιμ» (Αδελφότητα), «Χεβρά ταλμούδ-τορά» (Σχολικής Επιτροπής) και πολύ άργότερον υπό του άγωνιστού τής αιωνιστικής Ιδέας Χαίμ Δανιήλ ο Σιωνιστικός Σύλλογος Άρτης.

Τό 1881 ήλευθερώθη η Άρτα από τόν τουρκικόν ζυγόν και όλος ο εβραϊκός πληθυσμός τής Άρτης μαζί μέ τούς Χριστιανούς υπ' εδέχθησαν τό ελληνικό στρατεύμα. Υπό τήν ελληνικήν διαίκτην ο εβραϊσμός τής Άρτης διετήρησε πλήρη θρησκευτικήν και οικονομικήν ανεξαρτησίαν, έγιναν δε όλοι Ισραηλίται, πολίται του ελληνικού κράτους, λόγω των νέων συνθηκών αι όποιας έδημιουργήθησαν μετά τήν άπελευθέρωσιν τής Άρτης ήρχισε ανταγωνισμός μεταξύ διάφορων χριστιανικών και εβραϊκών επιχειρήσεων και πολλοί οικογένειαι Ισραηλιτικά έφυγαν τότε έξ Άρτης διά νά εγκατασταθούν εις τήν βόρειον και νότιον Αμερικήν χωρίς ποτέ νά παύσουν νά είναι μέλη τής κοινότητος των και νά θεωρούν τήν Άρταν ως ιδιαίτερον των πατρίδα. Ός νομικόν πρόσωπον η Ισραηλιτική Κοινότης Άρτης ανεγνωρίσθη τό 1920 δι' άποφάσεως του Πρωτοδικείου Άρτης και έκτότε έλαμβανε μέρος έπισημώς εις όλας τας κοινωνικάς και πνευματικάς εκδηλώσεις τής Άρτης και κατά διάφορους περιόδους πολλά έπιλεκτά μέλη αυτής διετέλεσαν δημοτικοί συμβουλοί του δήμου Άρταίων.

Η Ιστορία άναφέρει πολλούς διωγμούς των Εβραίων εις τό διάφορα κράτη τής Ευρώπης κατά τήν τελευταίαν χιλιετίαν μέ πρόσχημα πάντοτε τήν διάδοσιν του Χριστιανισμού. Όλοι όμως οι διωγμοί αυτοί άχρουν πρό του μεγάλου διωγμού του



Αριστερά: Τό Ταραηλιτικό Σχολείο Άρτας, όπως ήταν μετά τή γερμανική κατοχή, τό 1946. Δεξιά: Κατεστραμμένα από τούς Γερμανούς «Σεφαραδείμ» τής Συναγωγής Άρτας.

Εβραϊσμού υπό τού Χίτλερ, ό οποίος μέ επιστημονικά πλέον μέσα εις διασπαιμα ενός έτους Εξώντωσε 6 εκ. Εβραίους. Τήν τύχη των άλλων Εβραίων τής Εύρώπης ηκολούθησαν και οι Εβραίοι τής Άρτης. Τήν νύκτα τής 24ης Μαρτίου 1944 περιεκυκλώθη από γερμανικά στρατεύματα η εβραϊκή παροικία τής Άρτης και συνελήφθησαν 480 μέλη αυτής. Όλοι οι συλληφθέντες ωδηγήθησαν γυμνοί και ανυπόδητοι χωρίς να τούς επιτραπή να πάρουν μαζί των ούτε χρηματα ούτε τρόφιμα εις τόν κινηματογράφων τής Άρτης «Όφρεύς». Τήν επομένην ηρχισε ή δι' αυτόκινήτων πορεία προς τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως τής Πολωνίας και τής Γερμανίας. Εκεί έγένητο ή σχετική διαλογή και οι μέν ικανοί προς εργασίαν μετεφέρθησαν εις διάφορα στρατόπεδα εργασίας, ενώ οι άλλοι 430 περίπου εθανατώθησαν τήν 11ην Απριλίου 1944 ριφθέντες ρμαδικώς εις θαλάμους ασφυξιογόνων αερίων. Από τά 480 μέλη τής Κοινότητός μας, πού απήχθησαν εις τήν Γερμανίαν, επέστρεψαν μόνον 30 και ούτοι μαζί με άλλους 40 περίπου πού είχαν διαφύγει τήν όμηρίαν απέτελεσαν τήν νέαν Ισραηλιτικήν Κοινότητα Άρτης. Αι νέαι συνθήκαι πού εδημιουργήθησαν έν Άρτη μετά τον πόλεμον και ή δημιουργία ανεξαρτήτου κράτους υπό τής εβραϊκής φυλής, τού κράτους τού Ισραήλ, συνετέλεσαν εις τήν αποχώρησιν και των τελευταίων οικογενειών εκ τής πόλεως Άρτης και ούτω δεν έχομεν άπομείνει πλέον άπό τήν άλλοτε ακμάζουσαν Ισραηλιτικήν Κοινότητα παρά 18 άτομα, μάρτυρες τής τραγικής καταστροφής πού υπέστη ό Εβραϊσμός υπό τού Χίτλερ. Εις τας νέας εποτίας μας πάντοτε θά ενθυμούμεθα τήν Άρταν και θά θεωρώμεν ταύτην ως Ιδιαίτεράν μας πατρίδα.

Ο Ραφαήλ Γκιούλης (1909 - 1979) γεννήθηκε στην Άρτα και πέθανε στην Αθήνα. Διετέλεσε επί σειρά ετών πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Άρτας και μέχρι της διαλύσεως της Κοινότητας. Το παραπάνω άρθρο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Σκουφός» της Άρτας (1957 έτος 7 τόμος 7).

ΑΡΤΑ

ΑΡΤΑ: Ελληνική πόλις στή νοτιοανατολική Ήπειρο. Εβραίοι ζούσαν εκεί άπό τόν 11ο αιώνα, όταν ή περιοχή ήταν υπό βυζαντινή κυριαρχία. Αύτη ή αρχαία Κοινότητα άργότερα αναπτύχθηκε περίε τής Συναγωγής, γνωστής ως **Κείλατ Κόντες Τσοσσθίμ** («Συνάθροισις των κατοίκων»). Εικάζεται ότι ο Βενιαμίν άπό τήν Τουδέλα συνάντησε στήν Άρτα τόν 12ο αιώνα, 100 Εβραίους (πιθανόν 100 οικογένειες). Τούτο τό στοιχείο προκύπτει άπό τό «Όδοιπορικό» τού Βενιαμίν, άμφισβητείται όμως άπό άλλους (Slam, 22 - 29).

Τόν 18ο αιώνα, μετά τήν άφιξη των Εξορίστων άπο τή νότιο Ιταλία, ιδρύθησαν στήν Άρτα αρκετές Συναγωγές, άπό Εβραίους προερχομένους άπό ποικίλες περιοχές - Κερκυρα, Σκελία, Καλαβρία, Άπουλία. Ή κάθε μία άπ' αυτές τις Συναγωγές ηηλότυπα τηρούσε τήν θρησκευτική τής άυτόνομία.

Ή αντίπαράθεσις τώσων διαφορετικών πολιτιστικών στοιχείων προκάλεσε τήν εμφάνισιν αντίκρουομένων αντίληψεων, αναφορικά μέ τό ηθικό και τό εθνικό δίκαιο, διαφωνίες πού αντικατοπτρίζονται στις διαμάχες και στους συναγωγικούς κανονισμούς πού εξέδόθησαν κατά τόν 16ο και τόν 17ο αιώνα. Ένα ζήτημα πού απέτελεσε αντίκειμενο έντονής διαμάχης ήταν τό θέμα αν ό γαμπρός επέτρεπετο να επισκεφθεί τήν οικία τής άρραβωνιαστικής του.

Οι Εβραίοι τής Άρτας συμφωνούσαν στήν αναγνώρισιν των ραββίνων τής Θεσσαλονίκης ως τήν υπέρτατη θρησκευτική Αρχή, οι δέ νέοι πηγαιναν εκεί για σπουδές. Πολλοί Εβραίοι έφυγαν άπό τήν Άρτα τόν 17ο αιώνα. Οι Εβραίοι τής Άρτας ήσαν κυρίως έμποροι ή πραγματευτάδες, πού έμπορευόντο στα χωριά. Τό 1869 ό αριθμός τους υπελαγίζετα σε 800. Τό 1940 υπήρχαν εκεί 389 Εβραίοι κάτοικοι. Κατά τή διάρκεια τής Ιταλικής κατοχής οι σχέσεις με τις Αρχές ήταν καλές και ή ζωή συνεχίσθηκε επί τρία χρόνια σχεδόν όμαλά. Όμως, στις 24 Μαρτίου τού 1944 αφίχθη στήν Άρτα μία άποστολή τής Γκεστάπο· προμηθεύτηκε άπό τό Δημαρχείο ονομαστική κατάστασι των Εβραίων με τις διευθύνσεις τους και συνέλαθε 352 Εβραίους. Μόνο λίγοι κατώρθωσαν να διαφύγουν.

Μεταφέρθηκαν στήν Αθήνα (2 Απριλίου 1944) και μετά λίγες ημέρες εστάλησαν στο Άουσβιτς, όπου και θανατώθηκαν. Μετά τήν άπελευθέρωσι λίγες εβραϊκές οικογένειες επέ-



Κατάθεσις στεφάνου άπό τόν πρόεδρο τής Κοινότη-
τας Άρτας, άείμνηστο Ρ. Γκιούλη.

Ο ΡΑΒΒΙΝΟΣ ΒΕΝΙΑΜΙΝ ΜΠΕΝ ΜΑΤΑΘΙΑΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΤΑ

Ο Βενιαμίν Ζεέβ μπεν Ματαθίας - αρχές 16 αιώνας - υπήρξε **Νταγιάν** και **Άλαχιστής**, (θρησκευτικός δικαστής και νομομαθής). Αρχικά ασχολήθηκε με το εμπόριο και αργότερα κατέστη μέλος του **Μπέτ Ντίν** (θρησκευτικού δικαστηρίου) της Άρτας. Αφού έζησε για ένα μικρό διάστημα στη Λάρισα (1528) και στην Κέρκυρα (1530), ο Βενιαμίν μπεν Ματαθίας εγκαταστάθηκε στη Βενετία προς τα τέλη του βίου του όμως επέστρεψε στην Άρτα (1538).

Εξαιτίας μιάς έπεικουσ αποφάσεώς του, σχετικά με την περίπτωση κάποιου **άγκουνά**, ο Βενιαμίν μπεν Ματαθίας επικρίθηκε αυστηρά από τους συγχρόνους του Δαυίδ Ακοέν, Γιοσέφ Ταϊτάτζεκ και άλλους. Στις επικρίσεις απάντησε στο έργο του «**Βενιαμίν Ζεέβ**», που περιείχε 450 αποφάσεις και ερωταποκρίσεις (respon-sa), το οποίο ολοκλήρωσε στη Βενετία το 1534, όπου και πρωτοεκδόθηκε μετά πέντε χρόνια. Το έργο αυτό αποτελεί μια σπουδαία πηγή πληροφοριών, αναφορικά με τις οικονομικές συνθήκες και τη θρησκευτική ζωή των Ισραηλιτών της Ελλάδος, της Τουρκίας και της Μικράς Ασίας.

Οι νομικές αποφάσεις του Βενιαμίν μπεν Ματαθίας αντικατοπτρίζουν την ανεξαρτησία του πνεύματός του πάνω σε θέματα της ιουδαϊκής δικονομίας, γεγονός που επέσυρε την αντίδραση των Γερμανών και των Ιταλών ραββίνων απέναντι στο βιβλίο του. Τήρησε έχθρική στάση απέναντι στους **Μαράνους**, οι οποίοι εκουσίως «άκολουθούσαν τους νόμους των Έθνικών και παραβαίνουν όλες τις εντολές της Τορά». Τους θεωρούσε δε ως «κατώτερους κι από τους Έθνικούς», (Βενιαμίν Ζεέβ, 203).

Άλλοι σύγχρονοί του, όπως ο Ισαακ Γκερσών από τη Βενετία και ο Δαυίδ Άκοέν, αμφισβήτησαν την κρίση του επί των νομικών υποθέσεων, ενώ ο Σολομών Λούρια («Γιάμ σελ Σελομό», ΒΚ 78) δηλώνει απερίφραστα ότι «κανείς δεν επιτρέπεται να ακολουθήσει τον Βενιαμίν μπεν Ματαθία, παρά μόνον εφόσον μελετήσει προσεχτικά όλα τα σχετικά ταλμουδικά κείμενα και συμβουλευθεί τις αλαχικές αυθεντίες».

Άρκετοί έπιφανείς ραββίνοι της Θεσσαλονίκης συμφωνούσαν με τον Βενιαμίν. Εξαιτίας της σφοδρό-

Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο τιμώντας τη μνήμη του

ΔΑΥΪΔ Χ. ΛΕΒΗ

έξεχοντος μέλους της Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου και διατελέσαντος από παρελθόν αντιπροέδρου του Διακηνητικού Συμβουλίου του, προσέφερε υπέρ του Γηροκομείου Βόλου το ποσό Δρχ. 10.000.

ΧΡΟΝΙΚΑ ΣΕΛ. 5 ΛΕΞ. 41 β διόρθ.

στρεψών στην Άρτα. Το 1948 υπήρξε κάποια προσπάθεια ανασυνκροτήσεως της Κοινότητας, αλλά ο αριθμός των Εβραίων μειώθηκε ήδη το 1958 σε 20 άτομα.

(Στοιχεία από την εγκυκλοπαίδεια *Judaica*, τόμος 3, σελ. 645)

Ο ΜΟΥΣΙΚΟΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΡΤΑΣ «ΣΚΟΥΦΑΣ»

Από έγγραφο του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτας «Σκουφάς», ο οποίος ιδρύθηκε το 1896 και έχει θροβευθεί από την Ακαδημία Αθηνών το 1975 για τη δράση του, ανασημοσιεύουμε τα παρακάτω:

«Ο Σύλλογός μας έχει πρώτον Μέγαν Ευεργέτην την Ισραηλιτικήν Κοινότητα Άρτης, η οποία του έδωκε το οικόπεδον της παλαιάς Συναγωγής της, για την κατασκευή της Πνευματικής Στέγης του Συλλόγου μας.

Ατυχώς το οικόπεδον απαλλοτριώθηκε απ' τον ΕΟΤ και πήραμε αποζημίωση (το 1942) 170.000 Δρχ. που χρησιμοσηθήκαν για την οικοδόμησιν της Στέγης μας σε οικόπεδον που μας έδωσε ο Δήμος. Γι' αυτό στο Κεντρικόν Γραφείον μας έχουμε χαλκινή επιγραφή που γράφει: «Μεγάλοι Ευεργέτες, Ισραηλιτική Κοινότης Άρτης, Δήμος Άρτας».

Επίσης στην πρόσηλη του Συλλόγου μας διασώζεται μεταλλική σφραγίδα που γράφει: «Εβραϊκή Εκπαιδευτική Εταιρεία - Άρτα» χωρίς χρονολογία. Πρέπει να είναι του 1900».

τατης διαμάχης του Βενιαμίν και των αντιπάλων του στην Άρτα (1530), αμφότερες οι πλευρές έπεζήτησαν την παρεμβάση των Ιταλών ραββίνων για τη διευθέτηση της διαμάχης. Ορισμένοι συμπεριλαμβανομένου του Αζιέλ Ντιένα, υποστήριζαν την απομάκρυνση του Βενιαμίν μπεν Ματαθία από τη ραββινεία. Η διαμάχη συνεχίσθηκε μέχρι το 1532, ο Βενιαμίν όμως έξ ακολουθήσε να υπηρέτει ως ραββίνος στην Άρτα. Ο γιός του Ματαθίας, που πέθανε το 1541, έγραψε μια ύμνολογία για να χαιρετίσει την έκδοση του βιβλίου του πατέρα του.

(Εγκυκλοπαίδεια *Judaica*,
τόμος 4, σελ. 538)

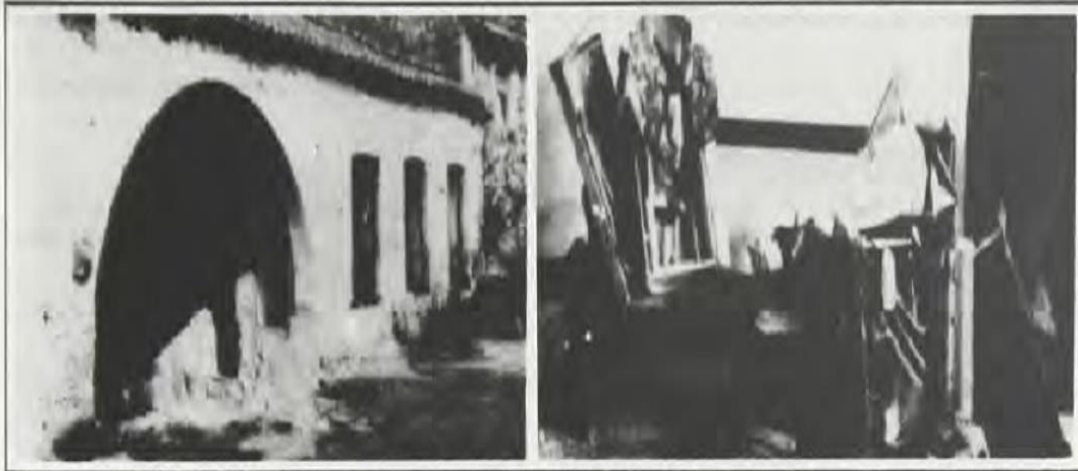
Άγκουνά: γυναίκα ή οποία στερείται αποδείξεων για το θάνατο του εξαφανισθέντος συζύγου της και ή οποία απαγορεύεται να ξαναπαντρευτεί μέχρι προσκομίσει τέτοιας αποδείξεως. Τό πρόβλημα αυτό παρουσιάσθηκε έντονα εξαιτίας του 8' παγκοσμίου πολέμου, όταν άπασχόλησε σοβαρά όλες τις ραββινικές Αρχές.

Μαράνους: κρυπτο - Εβραίοι, οι οποίοι είχαν έξαναγκασθεί να προσηλυτισθούν στο Χριστιανισμό αλλά κρυφά έξακολουθούσαν να τηρούν τον Ιουδαϊσμό. Πολλοί έξ αυτών, υπέστησαν διωγμούς και θανατώθηκαν, κυρίως κατά την εποχή της Ισπανικής Ίερας Έξετάσεως.

Συμμετοχή του έλληνικού Έβραϊσμού στις έορτές της Έθνικής Άντιστάσεως

Τό Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο για να τιμήσει την Έθνική Άντίσταση, χάρις στην οποία σώθηκαν πολλοί Έβραίοι της Ελλάδος και στην οποία έλαβαν μέρος πολλοί όμόθρησκοι, άπεφάσισε και οι Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδος κατέθεσαν στεφάνια κατά τις σχετικές έορτές.

Άντιπροσωπεία του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, άποτελειωμένη από Έβραίους - μέλη αντιστασιακών οργανώσεων, κατέθεσε στεφάνι στον Γοργοπόταμο.



Άριστερα: τὸ Ἰσραηλιτικὸ Σχολεῖο Ἀρτας, ὅπως ἦταν μετὰ τὴ γερμανικὴ κατοχὴ, τὸ 1946. Δεξιὰ: Κατεστραμμένο ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς «Σεφαραδείμ» τῆς Συναγωγῆς Ἀρτας.

Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ἀρτας ἦσαν κυρίως ἔμποροι ἢ πραγματευτάδες, πού ἐμπορεύοντο στὰ χωριά. Τὸ 1896 ὁ ἀριθμὸς τοὺς ὑπελογίζετο σὲ 800. Τὸ 1940 ὑπῆρχαν ἐκεῖ 389 Ἑβραῖοι κάτοικοι. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἰταλικῆς κατοχῆς οἱ σχέσεις μετὰ τὴν ἀρχὴν ἦσαν καλές καὶ ἡ ζωὴ συνεχίσθηκε ἐπὶ τρία χρόνια σχεδὸν ὁμαλὰ. Ὅμως, στὶς 24 Μαρτίου τοῦ 1944 ἀφίχθη στὴν Ἀρτα ἀποστολὴ τῆς Γκεστάπο προμηθεύτηκε ἀπὸ τὸ δημαρχεῖο ὀνομαστικὴ κατάσταση τῶν Ἑβραίων μετὰ τὴν διευθύνσεις τοὺς καὶ συνέλαβε 352 Ἑβραίους. Μόνο λίγοι κατάρθωσαν νὰ διαφύγουν.

Μεταφέρθηκαν στὴν Ἀθήνα (2 Ἀπριλίου 1944) καὶ μετὰ λίγες ἡμέρες ἐστάλησαν στὸ Ἀουσβιτς, ὅπου καὶ θανατώθηκαν.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση λίγες ἑβραϊκὲς οἰκογένειες ἐπέστρεψαν στὴν Ἀρτα. Τὸ 1948 ὑπῆρξε κάποια προσπάθεια ἀνασυγκροτήσεως τῆς κοινότητος, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑβραίων μειώθηκε ἤδη τὸ 1958 σὲ 20 ἀτομὰ.

(Στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐγκυκλοπαίδεια Judaica, τόμος 3, σελ. 645)

Σχετικὰ μετὰ τὴν ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων τῆς Ἀρτας ὁ ἐπὶ σειρά ἐτῶν πρόεδρος τῆς ἐκεί κοινότητος Ραφαήλ Γκιούλης (1909 - 1979) ἔγραψε στὸ περιοδικὸ «Σκουφές» τῆς Ἀρτας (1957, ἔτος 7, τόμος 7:

Τὴν τύχην τῶν ἄλλων Ἑβραίων τῆς Εὐρώπης ἀκολούθησαν καὶ οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ἀρτης. Τὴν νύκτα τῆς 24ης Μαρτίου 1944 περιεκυκλώθη ἀπὸ γερμανικά στρατεύματα ἡ ἑβραϊκὴ παροικία τῆς Ἀρτης καὶ συνελήφθησαν 480 μέλη αὐτῆς. Ὅλοι οἱ συλληφθέντες ὁδηγήθησαν γυμνοὶ καὶ ἀνυπόδητοι χωρὶς νὰ τοὺς ἐπιτραπῇ νὰ πάρουν μαζί τῶν οὔτε χρήματα οὔτε τρόφιμα εἰς τὸν κινηματογράφου τῆς Ἀρτης «Ὀρφεύς». Τὴν ἐπομένη ἤρχισε ἡ δι' αὐτοκινήτων πορεία πρὸς τὰ στρατόπεδα συγκέντρώσεως τῆς Πολωνίας καὶ τῆς Γερμανίας. Ἐκεῖ ἐγένετο ἡ σχετικὴ διαλογὴ καὶ οἱ μὲν ἱκανοὶ πρὸς ἐργασίαν μετεφέρθησαν εἰς διάφορα στρατόπεδα ἐργασίας, ἐνῶ οἱ ἄλλοι 430 περίπου ἐθανατώθησαν τὴν 11ην Ἀπριλίου 1944 ριφθέντες βυαδικῶς εἰς θαλάμους ἀσφυξιγόνων ἀερίων. Ἀπὸ τὰ 480 μέλη τῆς Κοινότητος μας, πού ἀπῆχθησαν εἰς τὴν Γερμανίαν, ἐπέστρεψαν μόνο 30 καὶ αὐτοὶ μαζί μετὰ ἄλλους 40 περίπου πού εἶχον διαφύγει τὴν ὁμηρίαν ἀπετέλεσαν τὴν νέαν ἰσραηλιτικὴν κοινότητα Ἀρτης».

Ο Χαχάμ και Σοχέτ
της Ισραηλτικής Κοινότητας Άρτας
Σαουλ Σαμπιθού Μιζάν



Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

Του κ. ΗΛΙΑ ΣΑΟΥΛ ΜΙΖΑΝ

Ο κ. Ηλίας Σαουλ Μιζάν μας έστειλε τα παρακάτω στοιχεία σχετικά με την Ισραηλτική Κοινότητα Άρτας. Η Κοινότης αυτή δεν υπάρχει πια σήμερα. Διαλύθηκε βάσει του Βασιλικού Διατάγματος 3/21. 7. 59 που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ της 10/8/1959.

Γεννήθηκα στο Νομό Άρτας το 1906. Ο πατέρας μου Σαουλ Σαμπιθού Μιζάν ήταν Χαχάμ και δάσκαλος σε ιδιωτικό Σχολείο της Κοινότητας. Σήμερα η οικογένεια Μιζάν, η οποία καταγόταν από τη Σμόληνη, έχει διασκορπισθεί στη Λαμία, την Κέρκυρα και την Αμερική.

Στις αρχές του αιώνας, η Ισραηλική Κοινότης Άρτας ήταν μικρή και αποτελείτο από 100-200 οικογένειες. Μέχρι το 1918-1920 δεν ήταν αναγνωρισμένη από το ελληνικό κράτος. Αναγνωρίστηκε αργότερα επί κυβερνήσεως Ελ. Βενιζέλου, κατόπιν παρακλήσεως του τότε Προέδρου Ιακώβ Γκάνη και γραμματέως της Βικτωρός Ελιέζερ στους βενιζελικούς βουλευτές αδελφούς Καρατσάνου. Τότε επίσης διορίσθηκε επίσημος στο σχολείο της Κοινότητας δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας.

Στην Άρτα υπήρχαν τρεις Εβραϊκές συννοικίες από τις οποίες: η μία ονομαζόταν Οχτός. Τα σχολεία της Ισραη-

λιτικής Κοινότητας Άρτας βρισκόταν σε μία από τις άλλες δύο συννοικίες [στα Τσιμέντα] στο δρόμο προς την αγορά της πόλεως. Η τρίτη συννοικία στο Ρολόι ή στο παλιό Καάλ.



Ο Πρόεδρος της Ισραηλτικής Κοινότητας Άρτας Ιακώβ Γκάνης (1918 - 1920).

Το σχολείο είχε δύο μεγάλες αίθουσες, μία δεξιά και μία αριστερά, ανάμεσα τους δε υπήρχε ένας μακρής διάδρομος που οδηγούσε στην αυλή με διάφορα δένδρα και τοιαυτά. Η δεξιά αίθουσα ήταν χωρισμένη σε δύο χώρους. Ο ένας προοριζόταν για διδασκαλία και ο άλλος ήταν αποθήκη για το σιτάρι που η Κοινότητα μοίραζε στους φτωχούς. Στην αριστερή αίθουσα γίνονταν μαθήματα, διαλέξεις και συνεδριάσεις. Στον τοίχο πίσω από την είσοδο του δασκάλου υπήρχε μια επιγραφή στα εβραϊκά, η οποία έλεγε "Μισπάτ εχάδ γιγέ λεολάμ" [όπως θα κρίνεις τον έναν θα κρίνεις όλους, δηλαδή να μην γίνονται διακρίσεις].

Θυμάμαι τα χρόνια που πήγαινα στο σχολείο αυτό μαζί με το μεγαλύτερο αδελφό μου. Παίρναμε τη σαακά με το αναγνωσμάτιο και με το αβάνο από το οποίο κρεμόταν το σφουγγάρι με το κονδύλι. Τον χειμώνα η μητέρα μας μας έδινε κι από ένα κάβουνο για τη φωτιά ώστε να θερμανθούν οι αίθουσες του σχολείου.

Ο χειμώνας μας δημιουργούσε μεγάλα προβλήματα και ιδιαίτερα όταν έβρεχε, έπρεπε να φθάσουμε στο σχολείο, να διασχίσουμε ένα ρυάκι που βρισκόταν ανάμεσα στα δύο πεζοδρόμια. Στις περιπτώσεις αυτές, ο επιστάτης έβαζε δύο μακρής φαριές σανίδες και ερχόταν να μας πάρει από

αυτή την προτιμότητα "γίγνεσθαι" για να μας βοηθήσει να πάμε στο σχολείο.

Στην Αρτα λειτουργούσαν δύο Συναγωγές που βρισκόνταν σε απόσταση 250 μέτρων μεταξύ τους. Η μία ήταν παλιά, ενώ η δεύτερη ήταν μικρότερη, ευρύτερη και είχε μία αίθουσα για το θεοσκευτικό λουτρό των γυναικών, την τεβίλά. Ο χώρος αυτός το μωβέ, ήταν σε ένα υπόγειο, όπου οι γυναίκες κατέβαιναν 4-5 πέτρινα σκαλοπάτια, χρησιμοποιώντας τα ρούχα τους και σε βάθος 60 εκατοστών, έκαναν το λουτρό τους με τρεχούμενο νερό.

Στην παλιά Συναγωγή υπήρχε ένας χώρος η "κιντζί", όπου πετάγονταν τα παλιά θεοσκευτικά βιβλία. Εκεί μπορούσε να βρεί κανείς παλιά βιβλία των Σεφαρδιμ και των Ασkenαζίμ καθώς και πολλά σε ισπανική γλώσσα.

Οι χαγαμίμ της Κοινότητας Αρτας ήταν τρεις και παράλληλα με τα θεοσκευτικά τους καθήκοντα ήταν επίσης δάσκαλοι στο Δημοτικό Σχολείο. Αυτοί ήταν οι :

Χαχάμ Μωσέ Ριββή, Χαχάμ Σαμουέλ Δανιήλ και Χαχάμ Σαουλ Μιζάν, ο οποίος ήταν και Σοχέτ.

Το Νεκροταφείο ήταν κι αυτό ιδιόκτητο, δεν γνωρίζω όμως αν το δώθηκε ο Δήμος ή αν η Ισραηλιτική Κοινότητα αγόρασε το χώρο. Βρισκόταν πάνω σε βουνό και ο δρόμος για να φθάσει κανείς εκεί ήταν μακρινός και πετρώδης. Όταν συνοδεύαμε ένα νεκρό στους ώμους μας, αλλάζαμε μεταξὺ μας δύο και τρεις φορές μέχρι να φθάσουμε στο Νεκροταφείο. Είχε ξεχωριστή πλευρά γιά τους Ραμπανίμ των οποίων οι τάφοι ήταν κτισμένοι και περιποιημένοι ιδιαίτερα.

Όταν αποβίβισε ο Ισαάκ Σούσης ή Νταβαρίας, πεθερός του Βικτωρός Ελιέζερ, άφησε ένα χρηματικό ποσό στη διαθήκη του για να περιφραχθεί το Νεκροταφείο με μαμόδροτο, όπως και έγινε.

Τα μέλη της κοινότητας Αρτας τηρούσαν όλες τις θεοσκευτικές παραδόσεις με μεγάλη αυστηρότητα. Για



Η οικογένεια Ηλία Γκνή. (Αρτα, 25/4/3)

παράδειγμα, όταν ήταν η νέα Σελήνη κάθε μήνα, συγκεντρώνονταν σε ένα ανοιχτό χώρο για την καθιερωμένη προσευχή -το μαγκράτ αλιβανά. Όταν ήταν τεκνοφά, οι "Σαμασίμ" περνούσαν από σπίτι σε σπίτι και ειδοποιούσαν όλο τον κόσμο για την ώρα που έπρεπε να χτίσουν το νερό.

Η μεγάλη θεοσκευτικότητα έφθασε στο σημείο να κοστίζει αριβιά σε μερικούς Εβραίους της Αρτας κατά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο αδελφός μου Μωυσής ή Ζαν Μιζάν, κατέβηκε από το χωριό όπου κρυβόταν η οικογένεια Μιζάν στην Αρτα για να ψωνίσει. Επρόκειτο να επιστρέψει στο χωριό την Παρασκευή, αλλά ο πατέρας του τον συμβούλεψε να μην ταξιδέψει την ημέρα αυτή, αλλά να περιμένει μ'έχρι το Σάββατο το βράδυ, που ήταν "Ρως Χόδες" και έβγαζαν δύο Σεφαρίμ. Η καθυστέρηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα να συλληφθεί ο ίδιος μαζί με πολλούς άλλους και να οδηγηθούν στο Αου-οβίτς. Σήμερα ο κ. Μωυσής Μιζάν ζει

στο Ισραήλ.

Το 1913, οι Εβραίοι έμποροι της Αρτας δημιούργησαν μία πολύ μεγάλη Ανώνυμη Εταιρεία με την ονομασία "Ιωαννάνς - Χατζής - Γκάνης και Συντροφία". Έχει μείνει ιστορικό ένα περιστατικό το οποίο είχε σαν αποτέλεσμα να ισοστέ η εταιρεία σοβαρή οικονομική ζημία. Ένα πλοίο που μετέφερε καλτσούνια από την Πάτρα, και ήταν μάλιστα ανασφάλιστο, ναυάγησε. Το εμπόρευμα μεταφέρθηκε στην Αρτα και με τη βοήθεια ειδικών μηχανών που έβγαζαν την εποχή εκείνη τα αντίγραφα - τις κόπιες - κατόπιν να τριβήξουν το νερό από τα νήματα. Επτά χρόνια αργότερα, ο Ζαχαρίας Ιωαννάνς εγκαταστάθηκε στην Πάτρα και η εταιρεία διαλύθηκε.

Η Κοινότητα Αρτας ήταν γνωστή σε ολόκληρο τον κόσμο, διότι παλαιούσαν στην Αρτα πολλοί Ραμπανίμ λεγόταν μάλιστα "Ραμπανί Αρτά".

Η ζωή στο εβραϊκό σχολείο

Ο κ. Σάββας Λαρόν Λαρόν, ο οποίος έζησε τα παιδικά του χρόνια στην

Αρτα, προσθέτει τα παρακάτω:

Στο εβραϊκό σχολείο, που πήγαινα στο δημοτικό μέχρι τη ΣΤ τάξη, έμαθα πάρα πολλά γραμμάτια στην εβραϊκή γλώσσα, ξεραμε και να τα εξηγήσουμε στα ελληνικά. Όλα αυτά τα μάθαμε από το Ραβίνο και χαμίμ Σαμουέλ Δανιήλ, ο οποίος είχε έλθει από την Αμερική μαζί με τη γυναίκα του Τσιπορά. Δεν είχαν παιδιά, ήταν ένας άνθρωπος σφόδς, με μεγάλη μόρφωση. Απ' αυτόν τον άνθρωπο, εκείνη την εποχή, διασχίταμε πολλά πράγματα.

Σας αναφέρω ένα σχετικό περιστατικό από την τότε σχολική ζωή. Στην Αρτα υπήρχε μία Χριστιανική Ιερατική Σχολή που έβγαζε ιερείς και δημοδιδασκάλους. Κάθε τόσο λοιπόν ερχόντουσαν οι καθηγητές της σχολής να μας παρακολουθήσουν για τα μαθήματα των Εβραϊκών και μ'έναν έκθαμβο από τη μελέτη και την εξήγηση που τους κάναμε από τα Εβραϊκά στα Ελληνικά τόσο στη γραμματική όσο και

Αμέσως μετά το Ολοκαύτωμα

Από την εικόματά του στην Άρτα (22.5.1946), όπου συνέταξε το δημοσιεύματη έκθεσή του, ο Κανάρης Κωνσταντίνος με μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Ισραηλιτικής Κοινότητας στην είσοδο της κατεστραμμένης από τους Γερμανούς Συναγωγής «Γρέκα». Από αριστερά: Ραχαμίρ Μάτσας, Σαμπίνοσ Δανιήλ, Κ. Κωνσταντίνος, Λάζαρος Β. Ελίζερ και Ιευσός Σαμπί.



Η Ισραηλιτική Κοινότητα Άρτας

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ: Πρώ του διωγμού 384 ψυχαι, σημερινός πληθυσμός 58 άτομα εξ των 24 επανελθόντες εκ της ομηρίας.

ΚΟΙΝΟΤΙΚΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ

1) **ΣΥΝΑΓΩΓΗ ΚΑΤΩΘΙ ΦΡΟΥΡΙΟΥ (ΠΟΥΛΙΕΖΑ)** εκ των αρχαιοτέρων και πλουσιωτέρων σε αφιερώματα και αρχεία, θρησκευτικά σκεύη και βιβλία.

Περιείχε σπουδαιοτάτη βιβλιοθήκη Ραμπανέ Άρτα. Οικοδομήθη περί το έτος 1300 μ.Χ. ήδη ολοχερώς κατεστραμμένη.

Απέμειναν οι τοίχοι και επί την είσοδον επιγραφή ότι ανακαινίσθη την 18 Μαρτίου 1882. Απαραίτητος η περίφραξις θυρών και παραθύρων διά μονίμων έργων ώστε να λείψη το άποπον της χρησιμοποίησεως του χώρου προς απόφυγαν περιττοκρίτων κ.λπ.

2) **ΣΥΝΑΓΩΓΗ (ΓΡΕΚΑ) ΕΝ ΕΝΕΡΓΕΙΑ** εντός της εβραϊκής Συνοικίας (οδός Κομμοινοδόχου) εις κακήν κατάστασιν. Μηχαν-

κός των οποίων εξητήσαμεν την γνώμην απεφάνθη κατόπιν εξετάσεως ότι επιβάλλεται η άμεσος γενική επισκευή ετοιμορόπων στέγης προς αποφυγήν ασφαλούς καταρρεύσεως της.

Ειδικοί τεχνίται υπελόγησαν την δαπάνην διά την γενικήν επισκευήν της συναγωγής ταύτης (επισκευής στέγης, γυναικωνίτου κ.λπ. τελείως κατεστραμμένων ως και προμεινδρωσως ερειπωθείσης πρώτης συναγωγής), εις ποσόν περίπου 3.200.000. Πρώ της απολύτου διαπιστώσεως ανάγκης αμέσων ενεργειών εδόσαμεν εντολήν ενάρξεως των εργασιών τούτων σχηματίζοντες ειδικήν εξαμελή επιτροπήν διά την επεύθυνον διαχείρισιν και παρακολούθησιν των εν λόγω εργασιών εν συνεννόησει μετά του Συμβουλίου και υπό τον άμεσον έλεγχον αυτού εκ των κ.κ. Σαμπίνον Δανιήλ, Γιά Ιση, Αβραμίνον Ιερεμία, Σαμονήλ Μιζάν, Βίκτωρ Σαμπά, Σαμονήλ Μάτσα και παρακαλούμεν όπως αποσταλή

Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος το 1945, ο Κανάρης Δ.

Κωνσταντίνος, τότε γενικός επιθεωρητής των Τ.Τ.Τ. (Ταχυδρομεία, Τηλέφωνα, Τηλέγραφοι), επισκέφθη μερικές Ισραηλιτικές Κοινότητες που είχαν υποστεί τις τραγικές συνέπειες του διωγμού του

Ολοκαυτώματος. Οι εκθέσεις, που τότε υπέβαλε ο αείμνηστος Κ.

Κωνσταντίνος προς το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, περιέχουν πολύτιμα στοιχεία για τη

συγκεκριμένη περίοδο της εβραϊκής παρουσίας στην Ελλάδα.

Με ημερομηνία 22 Μαΐου 1946, ο Κ. Κωνσταντίνος ανέφερε προς το ΚΙΣ τα παρακάτω σχετικά με την Ισραηλιτική Κοινότητα Άρτας.



Το κατεστραμμένο τμήμα της Συναγωγής "Πουλίζα" (22.5.94)

ποσόν έναντι της εργασίας επ' ονόματι της εργασίας.

Εκ των ιερών βιβλίων και σκευών της Συναγωγής ολίγα διασώθηκαν. Εις γυνίαν ταύτης υπάρχουν περισιλλεγέτα τεμάχια ιερών βιβλίων και σκευών κ.λπ. μαρτυρούντα την έντασιν της προσφάτου τραγωδίας.

3) ΣΧΟΛΕΙΟΝ ΔΙΩΡΟΦΟΣ ΟΙΚΟΔΟΜΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΟΔΟΝ ΦΙΛΕΛΛΗΔΩΝ ΕΝ ΤΗ ΕΒΡΑΪΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ.

Ἀπαντα τα διαμρίσματα πλην ενός τελείως κατεστραμμένου επιτεταγμένα. Γενικώς η οικοδομή εις σχετικῶς καλὴν κατάστασιν.

4) ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΝ. Βραχυῶδες ὡς ἐπὶ το πλείστον ἑκαταεῖς δέκα περίπου στρεμμάτων ἐπὶ τὸν λόφον Περάντης δόρον της Αυτοκρατορίας Θύρας. Ἐκ τοῦ τοίχου αὐτῆς θύρας οικίας διὰ στέγην φέλλας καὶ νεκροθαλάμου διασώζεται μέρος τοίχου πρὸς τὸ ανατολικὸν μέρος. Τμήμα τούτου ἔχει περιφραγθῆ διὰ συρματοπλέγματος καὶ σπαρῆ. Ἐκ τῶν τάφων δὲν διασώζεται κανείς. Λείψανα ημικατεστραμμένου μνημείου εἶναι τὰ μόνα σημεῖα πρὸς καὶ πότε ἦταν ἐκεῖ τὸ ἱβραϊκὸν νεκροταφεῖον. (Δείγματα καταστάσεως δίδουν αἱ εἰσχωρήσεις κληρῆναι σπληνίτις φωτογραφίαι).

ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ. 1) Οικία συνοικία Ἁγίου Νικολάου διπλοκατοικία ὁ ὅροφος ἐκτάσεως 15 X 15 ερειπωμένη. 2) Μαγαζὶ ἐν τῇ κεντρικῇ αγορά ὁδὸς Σκουφά με δύο θύρας ἐκτάσεως 7 X 6 ἐνοικιασμένον προπολεμικῶς με βίαν 500 ὀγγ. 3) Ἐνα τεβὺλ παρὰ τὴν Συναγωγὴν 20 X 3.

ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΖΩΗ. Ἀνταρτος. Ἀπορρίσμεν ἀπὸ σήμερον ὡς χαζὸν καὶ διάσκαλον τὸν Βαρόν Αἰβράμ Βαρόν. Ἀνάγκη ἐξαιρεθῆ τοιοῦτος διότι δὲ ἐν ἐξάμηνον υπεσχέθη ὅτι θα παύσῃ τας υπηρεσίας του. Προκειμένου να εγκατασταθῇ εἰς Κέρκυραν ἐπίσης ὡς Σαμὴς καὶ ἐιδικὸν γραμματεῖα της Κοινότητος δὲ ἡμῶν ἡμέραν τὸν κ. Αραχαμί Μάτσον ἐκ τῶν παλαιῶν μελῶν της Κοινότητος προσφέροντος εἰς τὸ παρελθὸν αἰμαθὶ τας υπηρεσίας του εἰς τὴν Κοινότητα. Ἡ ιδιότης του

ὡς ταμίον της Κοινότητος φρονοῦμεν ὅτι δὲν ἀποτελεῖ οὐκ ὀφείδες κώλυμα εφόσον δὲν υπάρχει καταλλήλότερος.

ΠΕΡΙΘΑΛΨΙΣ. Δὲν υφίσταται. Ἐδώσαμεν οδηγίας να δαπανηθῇ ποσὸν μέχρι δραχ. 100.000 διὰ νοσήλεια κ.λπ. σφόδρ ἀσθενούντος ἐκ τυφου τελείως ἀπόρου Ἰλία Ισὴ· τὴν ἀνάγκην διεπιστώσαμεν ἀντοπροσώπως ἐπισκεφθέντες τούτον νοσηλευόμενον εἰς κεντρικὸν νοσοκομεῖον, ἀνάγκη ἀποστολῆς φαρμακευτικῶν εἰδῶν ὧν στερεῖται παντελῶς καὶ ἔχει ἀπαραίτητον ἀνάγκην ἰδίως κινίνης, ἀντιπυλίνης, ἀντισηπτικῶν ἐμβολίων κ.λπ. Ἐπίσης ἀνάγκη ἀποστολῆς ἀπαραίτητων εἰδῶν διὰ τρεῖς ἐπὶ τόπον τελείως ἀπόρους καὶ ἐστερημένους παντὸς ἀναγκαζομένου. Ἀνάγκη ἀποστολῆς κλινῶν καὶ κλινωσκελισμάτων ὧν ὡς διεπιστώσαμεν ἐπισκεφθέντες τας κατοικίας παντελῶς στερούνται. Αἱ περισσότεραι οἰκογένειαι εἶσαι εἰς τρώγλης της ἐπιτάξεως τῶν οἰκίων τῶν μὴ ἀρθείσης καὶ εἰς οὐτῶν αὐτῶν κατὰστασιν.

ΒΙΒΛΙΑ κ.λπ. Στερεῖται τελείως. Ἐδώσαμεν ἐντολὴν εἰς Κοινότητα Ἰωαννίνων να ἀποστείλῃ ἀνὰ πέντε θρησκευτικὰ βιβλία καὶ τάλιθ. Ἐπίσης ἀνάγκη διορθώσεως σέφερ ὧν γράμματα ἐκ μακρᾶς εγκαταλείψεως ἔχον κατὰστραφεί.

Συννημμένον υποβλήθην ἡμῖν ὑπ' ἀριθ. 41 ὑπὸ σημερινὴν ἡμερομηνίαν ἐν σχέσει πρὸς ἀνωμαλίας ὡς ἀναφορὰ ἀποσταλέντα εἶδη ψατισμοῦ υπεσχέθημεν σχετικῶς ὅτι θα ἐνεργηθῶν δέοντα.

Αἱ προβλέψεις μας διὰ τὴν κοινότητα εἶναι ἀσχετὰ αἰσιόδοξαι καὶ εἰς τὴν τύχην ποίας τινὸς μερίμνης ἀσφαλῶς θα ἐπανακησῇ μέρος της ἀρχαίας της αἰγλης.

Εἰς τὰ παρόντα τῶν διὰ τὴν πληρὴ μέχρι σήμερον εγκαταλείψιν τῶν καὶ διὰ τὴν παρεχόμεν ἰσχυρὸν εἰς τας φωνασκαύσας γυναι τῆς προτείνουσας Κοινότητος υποστηρίξιν ἐδώσαμεν τας δεονόσας ἐξηγήσεις υποσχεθέντες τὴν ἀμέριστον συνδρομὴν μας εφόσον θα εἴχομεν ὠρισμένα παρὰ τῶν ἰδίων δεδομένα.

Εβραϊκή Κοινότητα ΑΡΤΑΣ



Από την επίσκεψή του στην Άρτα (22.5.1946), όπου συντάζει τη δημοσιευμένη έκθεσή του, ο Κανάρης Κωνσταντίνος με μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Ισραηλτικής Κοινότητας στην είσοδο της κατεστραμμένης από τους Γερμανούς Συναγωγής «Γρέκα». Από αριστερά: Ραχμίμ Μάισας, Σαμπίνος Δανιήλ, Κ. Κωνσταντίνος, Λάζαρος Β. Ελιτζέρ και Ιεσσαί Σαμπας.

Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας ανθούσε για περισσότερα από 800 χρόνια στην Ελλάδα. Πριν από το 1173 ζούσαν στην πόλη αυτή 100 εβραϊκές οικογένειες. Ο αριθμός των μελών της Εβραϊκής Κοινότητας ανήλθε το 1816, με την εγκατάσταση εκεί 1.000 Εβραίων από την Απουλία και την Καλαβρία της Ιταλίας. Η Άρτα είχε δύο Συναγωγές, την «Πουλιέζα», η οποία πήρε το όνομά της από τη γενέτειρα των νεοεγκατεστημένων στην πόλη εξ Ιταλίας Εβραίων, και την «Γκρέκα», την ιστορική συναγωγή των Ρωμαιογεννημένων Εβραίων. Στις αρχές του 20ού αιώνα στην Άρτα ζούσαν 200 εβραϊκές οικογένειες. Η πόλη είχε τρεις εβραϊκές σινοικίες, νεκροταφείο, σχολείο και δύο Συναγωγές.

Στις 24 Μαρτίου 1944 οι Ναζί συνέλαβαν 352 μέλη της Εβραϊκής Κοινότητας, οι οποίοι εκτοπίστηκαν στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Μόνο 35 κατάφεραν να διαφύγουν. Μετά το Ολοκαύτωμα επέζησαν 25 Εβραίοι της Άρτας.

Στις 22 Μαΐου 1946, ο Κανάρης Κωνσταντίνος έγραψε για την κατάσταση της Εβραϊκής Κοινότητας της Άρτας:

«Πληθυσμός: Πριν του διωγμού 384 ψυχαι, σημερινός πληθυσμός 58 άτομα εξ ων 24 επανελθόντες εκ της ομηρίας.

Κοινωνικά κατεστραμμένα:

1) Συναγωγή κάτωθι φρουρίου (Πουλιέζα) εκ των αρχαιότερων και πλουσιωτέρων σε αμειωμένα και αρχαία, θρησκευτικά σκεύη και βιβλία.

Περιείχε σπουδαιότητα βιβλιοθήκη Ραμπανέ Άρτα. Οικοδομήθηκε περί το έτος 1.300 μ.Χ. ήδη ολοσχερώς κατεστραμμένη.

Απέμειναν οι τοίχοι και επί την είσοδον επιγραφή ότι ανεκαίνισθη την 18 Μαρτίου 1882. Απαραίτητος η περίφραξις θυρών και παραθύρων διά μονίμων έργων ώστε να λείψη το όπλον της χρησιμοποίησεως του χώρου προς απόρριψιν περιττωμάτων κ.λπ.

2) Συναγωγή (Γρέκα) εν ενεργεία εντός της εβραϊκής σινοικίας (οδός Κοιμουνδούρου) εις κακήν κατάσταση. Μηχανικός του οποίου εξητήσαμεν την γνώμην απεάντησε κατόπιν εξετάσεως ότι επιβάλλεται η άμεσος γενική επισκευή ετοιμορόπου στέγης προς απόφυγην ασφαλούς καταρρεύσεώς της.

Ειδικοί τεχνίται υπελόγησαν την δαπάνην διά την γενικήν επισκευήν της συναγωγής ταύτης (επισκευή στέγης, γυναικωνίτου κ.λπ. τελείως κατεστραμμένων ως και

περιμανδρώσεως τρεπωθείσης πρώτης συναγωγής), εις ποσόν περίπου 3.200.000. Προς της απολόντων διαποσθεύσεως ανάγκης άμεσον ενεργείας εδωσαμεν εντολήν ενόρξεως των εργασιών τούτων σχηματίζοντες ειδικήν εξαμελή επιτροπήν διά την υπεύθυνον διαχείρισιν και παρακολούθησιν των εν λόγω εργασιών εν συνεννοήσει μετά του Συμβουλίου και υπό τον άμεσον έλεγχον αυτού εκ των κ.κ. Σαμπίνου Δανιήλ, Ίλια Ισά, Αβραάμινον Ιερμία, Σαμιονήλ Μιζάν, Βίκτωρ Σαμπά, Σαμιονήλ. Μαίσα και παρακαλούμεν όπως αποσταλή ποσόν έναντι της εργασίας επ' ονόματι της εργασίας.

Εκ των ιερών βιβλίων και σκευών της Συναγωγής ολίγα διεσώθησαν. Εις γωνίαν ταύτης υπάρχουν περιούληγμένα τεμάχια ιερών βιβλίων και σκευών κ.λπ. μακτυρόνται την έντασιν της προσφάτου τραγωδίας.

3) Σχολείον διάφορος οικοδομή εις την οδόν Φυλλήνων εν τη εβραϊκή σινοικία.

Άπαντα τα διαμερίσματα πλην ενός τελείως κατεστραμμένου επιτεταγμένα. Γενικός η οικοδομή εις σχετικώς καλήν κατάσταση.

4) Νεκροταφείον: Βραχυδώς ως επί το πλείστον έκτασις δέκα περίπου στρεμμάτων επί του λόφου Περανθής όδου της Αυτοκράτειρας Θέρας. Εκ του τοίχου σιδηρής θύρας οικίας διά στέγασιν φύλακος και νεκροθαλάμου

διασώζεται μέρος τοίχου προς το ανατολικόν μέρος. Τμήμα τούτου έχει περιγραφῆ διὰ συνηματογράμματος και σπαρή. Εκ των τάφων δεν διασώζεται κανείς. Λείψανα ημικατεστραμμένον μνημείον είναι τα μόνα σημεία πως και πότε ήσαν εκεί το εβραϊκόν νεκροταφείον. (Δείγμα καταστάσεως δίδουν αι εσώκλειστοι ληφθείσαι στυγμιότυποι φωτογραφίαι).

Περιοισία Κοινότητος: 1) Οικία συνοικία Αγίου Νικολάου διπλοκατοικία ο όροφος εκτάσεως 15 X 15 ερεικωμένη. 2) Μαγαζί εν τη κεντρική αγορά υδός Σκουφά με δύο θυράς εκτάσεως 7 X 6 ενοικιασμένοι προπολεμικώς με βάσιν 500 δραχ. 3) Ένα τεβιλά παραπλεύρως Συναγωγής 20 X 3.

Κοινοτική Ζωή: Ανύπαρκτος. Διωρίσαμεν από σήμερον ως χαζάν και διδάσκαλον τον Βαρούχ Αβραάμ Βαρούχ. Ανάγκη εξειρεθή τοιούτος διότι δι' εν εξαμήνον υπεσχέθη ότι θα παρώσχη τας υπηρεσίας του. Προκαμένοι να εγκατασταθῇ εἰς Κερκυραν επίσης ως Σαμάς και ειδικόν γραμματέα της Κοινότητος δι' ημίσειαν ημέραν τον κ. Αραχαμίμ Μάσαν εκ των παλαιών μελάν της Κοινότητος προσφέροντος εἰς το παρελθον αμοιβή τας υπηρεσίας του εἰς την Κοινότητα. Η ιδιότης του ως ταμίου της Κοινότητος φρονούμεν ότι δεν αποτελεῖ ουσιαδὲς κώλυμα εἰσόν δεν υπάρχει καταλληλότερος.

Περίθαλψις: Δεν υφίσταται. Εδώσαμεν οδηγίας να δαπανηθῇ ποσὸν μέχρι δραχ. 100.000 διὰ νοσηλεία κλπ. σαφὲς ασθενούντος εκ τύφου τελείως απόρου Πλιά Ισὴ την ανάγκην διεπιστώσαμεν αυτοπροσώπως επισκεφθέντες τοῦτον νοσηλευόμενον εἰς κεντρικὸν νοσοκομείον, ανάγκη αποστολῆς φαρμακευτικῶν ειδῶν ως στερεῖται παντελῶς και έχει απαραίτητον ανάγκην ἰδίας κανίνης, αντιπυρίνης, αντιτυφικῶν εμβολίων κ.λπ. Επίσης ανάγκη αποστολῆς απαραίτητων ειδῶν διὰ τρεῖς ἐπὶ τόπου τελείως απόρους και εστερημένους παντός αναγκαίου. Ανάγκη αποστολῆς κλινῶν και κλινωσκεπασμάτων ων ως διεπιστώσαμεν επισκεφθέντες τας κατοικίας παντελῶς στερούνται. Αἱ περισσότεραι οικογένειαι εἰσὶ εἰς τρώγλας της επιτάξεως των οικιῶν των μη αρθείσης και εἰς οικτρὰν αὐτῶν κατάστασιν.

Βιβλία κ.λπ.: Στερεῖται τελείως. Εδώσαμεν ἐντολήν εἰς Κοινότητα Ιωαννίνων να αποστείλῃ ἀνά πέντε θρησκευτικά βιβλία και ταλῆθ. Επίσης ανάγκη διορθώσεως σφέρων γραμμάτων εκ μακρὰς εγκαταλείψεως έχουν καταστραφεί.

Συνημμένον υποβληθέν ἡμῖν ὑπ' αριθ. 41 ὑπὸ σημερινήν ημερομηνίαν ἐν σχέσει προς ἀνωμαλίας ως ἀναφορὰ ἀποσταλέντα εἶδη ἱματισμοῦ υπεσχέθημεν σχετικῶς ὅτι θα ἐνεργηθῶσιν δέοντα.

Αἱ προβλέψεις μας διὰ την κοινότητα εἶναι ἀκριτὰ αισιόδοξαι και εἰάν τύχη ποίας τινός μερίμνης ασφαλὸς θα ἐπανακτήσῃ μέρος της ἀρχαίας της αἰγλης.

Εἰς τα παραπὸνὰ των διὰ την πλήρη μέχρι σήμερον εγκατάλειψίν των και διὰ την παρεχόμενὴν μόνον εἰς τας φρονασκούσας γύρω της πρωτευούσης Κοινότητος υποστήριξιν ἐδώσαμεν τας δεούσας ἐξηγήσεις υποσχεθέντες την ἀμέριστον συνδρομήν μας εἰκόουν θα εἴχμεν ὠρισμένα παρὰ των ἰδίων δεδομένα».

** Η Ισραηλιτική Κοινότητα Ἀρτας ἀπέστειλε στις 22.5.1946 την παρακάτω ἐπιστολή προς το Κεντρικὸν Ισραηλιτικὸν Συμβούλιον Ἑλλάδος (Κ.Ι.Σ.) σχετικά με τις ἀμέσες ἀνάγκης της:*

«Κύριοι,

Σχηματίζομεν την παρούσαν μας ἵνα σας γνωρίσωμεν ὅτι ο ἡμέτερος κ. Κανάρης Κωνσταντίνης ἀφίχθας εἰς την πόλιν μας εἶχε την καλὸσύνην να πιραμείνῃ ἐπ' ἀρχετόν και να μελετήσῃ προσωπικῶς και ἐπισταμένως τας ἀνάγκας της Κοινότητός μας ἐπισκεφθεῖς τας συναγωγὰς μας, το νεκροταφείον, το σχολεῖον και πλείστας οικίας ομοθησέων μας και ἀπέκτησε ἰδίαν γνώμιν της ὅλης καταστάσεως.

Το Συμβούλιον της Κοινότητός μας εἰσηγήθη εἰς τον ἡμέτερον κ. Κ. Κωνσταντίνην τας κατωτέρω ἐπιτακτικὰς ἀνάγκας τας οποίας και ο ἴδιος εθεώρησεν ἀπαραίτητους και τας ἐνέκρινε.

1ον) Τὸν διορισμόν του Ραχαμίμ Μάσα από τας 22 τρέχοντος ως Σαμάς και ἐμισθοῦ γραμματέως δι' ἡμίσειαν ἡμέραν ως κατάλληλον το Συμβούλιον της ἡμετέρας Κοινότητος εθεώρησεν· τον ταμίαν του Διοικητικὸν Συμβούλιον κ. Ραχαμίμ Μάσαν μη υπάρχοντος καταλληλοτέρου. Τυχάνει δε οὗτος προστάτης πολυμελούς οικογενείας και οὐδὲν πόρον ζωῆς έχει. Τα ἀνωτέρω εθεώσαμεν ὑπ' ὄψη του κ. Κ. Κωνσταντίνῃ ο οποίος ἐνέκρινεν τον διορισμόν του κ. Ραχαμίμ Μάσα.

2ον) Τὸν διορισμόν από 22 τρέχοντος ως χαζάν και διδασκάλου εβραϊκῶν του Βαρούχ Αβραάμ Βαρούχ οὗτος υπεσχέθη ἐνώπιον του κ. Κ. Κωνσταντίνῃ ὅτι ἀναλαμβάνει την θέσιν ταύτην δι' ἐν και μόνον ἐξαμήνον καθόσον μελετᾷ την μόνιμον εγκατάστασίν του ἐν Κερκύρα.

3ον) Ο ἡμέτερος κ. Κ. Κωνσταντίνης διαπιστώσας την ἀνάγκην της ἀμέσου περιμανδρώσεως της ερευνηθείσης Συναγωγῆς και την ἐπισκευὴν της λειτουργούσης Συναγωγῆς μας διέταξεν και καλέσαμεν ἐνώπιον του τεχνίτας ἵνα μας προϋπολογίσουν την δαπάνην διὰ τας δύο ως ἀνω εργασίας.

Οὗτοι μελετήσαντες την ὅλην ἐργασίαν μας προϋπολόγισαν την δαπάνην εἰς δραχμὰς 3.200.000 ὧν ἐνέκρινεν και ο κ. Κ. Κωνσταντίνης διατάξας την ἐναρξιν της ἐργασίας μας ἐξουσιοδοτήσεν να σας γράψωμεν ὅπως μας ἐμβάσετε το ποσὸν των δραχμῶν 1.500.000 ἐναντι το ταχύτερον.

Επὶ πλέον παρακαλοῦμεν ὅπως μας ἐμβάσετε και δραχμὰς 100.000 ως διέταξεν ο κ. Κ. Κωνσταντίνης να δώσωμεν εἰς τον ομόθησάκον μας Ηλίαν Ισὴν ἀσθενούντα εκ τύφου και νοσηλευόμενον εἰς το Κεντρικὸν Νοσοκομείον ἐπισκεφθεῖς τούτον προσωπικῶς ο ἴδιος ο κ. Κ. Κωνσταντίνης.

Διὰ την διαχείρησιν και παρακολούθησιν της ἐργασίας, ἐπισκευῆς συναγωγῶν, νεκροταφείου και σχολείου, τη εἰσηγήσει του κ. Κ. Κωνσταντίνῃ το Συμβούλιον μας διώρισεν την κάτωθι ἐπιτροπή:

1ον) Σαμπίνον Δανιήλ, 2ον) Ηλίαν Ισὴν, 3ον) Αβραάμνον Ιερέμιαν, 4ον) Σαμουήλ Μιζάν, 5ον) Βίχτωρ Σαμπάν, 6ον) Σαμουήλ Μάσαν».

Χριστιανοί και Εβραίοι στην Άρτα

Αφήγημα

του κ. ΕΛΠΙΔΟΦΟΡΟΥ ΙΝΤΣΕΜΠΕΛΗ



Άρτα: Ο χώρος που βρισκόταν η Συναγωγή και όπου θα ανεγερθεί το καθεσκεινόμενο Μνημείο του Ολοκαυτώματος.

Η πόλη της Άρτας καθόταν πάνω σε λόφους έχοντας συντροφιά το κάστρο. Στο τέλος των τειχών στρίψαμε σε ένα μακρύ δρόμο. Στο τέλος του δρόμου ο Κωστής τράβηξε τα χαλινάρια και το όλογο σταμάτησε. Τότε αντιλήφθηκα ότι βρισκόμασταν κοντά στο κέντρο της πόλης της Άρτας. Ερευνήσα τα χαμηλά σπίτια με τις κεραμιδένιες σκατές και διαπίστωσα ότι οι στενοί δρόμοι έμοιαζαν με μικρούλκι φαδιάκια που δεν προλάβαιναν να μεγαλώσουν, επειδή οι περαστικοί πάνω στα γαϊδουράκια τα πατούσαν ακολουθώντας την κατεύθυνση που οδηγούσε στο εμπορικό κέντρο. Χαιρέτησα τους κολύβι φίλους που με μετέφεραν και πήρα στο κατόπι τον πολύ κόσμο με μιαβόλιτσα στο χέρι και με το πλεονέκτημα του να περπατά ανώνυμος στο πλήθος χωρίς να προκαλώ ενδιαφέρον. Ρωτώντας τους περαστικούς βρήθηκα στην οδό Κουμουνδούρου, όπου βρισκονταν στη σειρά πολλά εμπορικά καταστήματα. Τα περισσότερα είχαν εκθέσει σε πάγκους αγαθά και οι ιδιοκτήτες τα διαλάλουν για να τα προσέξουν και να τα αγοράσουν οι πελάτες.

Παρατήρησα ότι οι πινακίδες έγραφαν τα ονόματα των ιδιοκτητών, διάβασα μερικά απ' αυτά και διέκρινα το κατάστημα του κ. Παρασκευά Τζιώτη που πουλούσε υφάσματα. Πήρα μια βαθειά ανάσα, έβγαλα από την βαλίτσα το γράμμα που είχα από τον Πειραιά και με αποφοροιστικότητα διάβηκα το κατώφλι του μαγαζιού. Ζήτησα τον μαγαζάτορα, μπροστά μου εμφανίστηκε ένας ψιλός και χοντρός κύριος που τα μάτια του φάνεροναν βαρσιεστημάρα. Τον ανέφερα το όνομα του κυρίου Ευτύχιου και τότε ένα χαμόγελο εμφανίστηκε στα χείλη του. Τον έδωσα το γράμμα, το άνοιξε, κοίτησε το κεφάλι διαβάζοντάς το και το τσαλάκωσε χώνοντας το στην τσέπη.

• Εντάξει, μαζέψτε θα σε τακτοποιήσω, μου είπε. Δεν ξέρω πώς αλλά η ψυχή μου πλημμύρισε από ευχαρίστηση.

Εσφίξα τα χείλη από ικανοποίηση και ακολουθήσα τον κ. Τζιώτη που μου έδειξε το χώρο όπου θα κοιμάμαι.

Όπως μου εξήγησε θα εργάζομαι στο εμπορικό από το πρωί μέχρι το βράδυ. Στην αρχή θα μου δίνει λίγα χρήματα και αργότερα, αν τα πηγαίνα καλά, θα μου έκανε αύξηση. Η δουλειά θα 'ταν να μεταφέρω τα εμπορεύματα ή να πουλώ σύμφωνα με τις αναγραφόμενες τιμές, κάνοντας ποζάρια μόνο στους δύσκολους πελάτες. Οι πρώτες μέρες πέρασαν τόσο γρήγορα που νόμισα ότι είναι ζήτημα χρόνου να στεριώσω σ' αυτή τη δουλειά και ότι επιτέλους θα φάω ψωμί, χωρίς την αγωνία να με σχολάσουν.

Έτρεχα λοιπόν στα θέληματα και διεκπεραιώνα τις δουλειές γρηγορότερα από τον κανονικό χρόνο. Δυστυχώς όμως δεν άκουσα το αφεντικό να πει καμιά καλή λέξη. Απεναντίας

όταν είχε τις μαζίες του με έτρεχε όλη την ημέρα. Μόνο όταν οι εισπράξεις πηγαίνα καλά χαμογελούσε, μετρούσε τα χρήματα πολλές φορές και έλεγε ότι εάν δεν είχε τους Εβραίους, θα γινόταν γρήγορα πλούσιος. Τα λόγια τον με έβαλαν σε σκέψη, αν και είχα παρατηρήσει ότι η οδός Κουμουνδούρου είχε πολλά καταστήματα που τα επώνυμα έμοιαζαν διαφορετικά όπως Σαμπίνος, Ελιέξερ, Ρεβίς, Ιωνάς. Εάν παρατηρούσες τους εμπούρους που ανέφερα θα ανακαλύπτες ότι η ράτσα τους ήταν κοντόσωμη, καστανόξανθη με πεταχτά ζυγωματικά και μικρές σπινθηροβόλες ματιές που σου φάνεροναν την καταγωγή τους. Μιλούσαν ευγενικά και είχαν την σοβαρότητα του επαγγελματία που ξέρει καλά τη δουλειά του. Όταν έβγαινα έξω να χαιρετήσω κανένα πελάτη που έφτανε παρατηρούσα ότι πάντοτε με χαιρετούσαν και ύστερα ασχολούνταν μόνο με τις ασχολίες τους, προσπαθώντας να πουλήσουν υφάσματα. Δίπλα μας είχαμε το εμπορικό του Σαμπίνου που φορούσε πάντα σκουφί και άνοιγε το μαγαζί από τα ξημεράματα. Όταν με συναντούσε το πρωί που άνοιγα το εμπορικό μου έλεγε:

— Καλήμέρα, τι κάν' η αφεντιά σας.

Από τη στιγμή που έμπαινε ο Σαμπίνος στο μαγαζί ούτε που ακουγόταν. Σχευμένος πάνω στα βιβλία ή στον έλεγχο των εμπορευμάτων, περνούσε αθόρυβη το χρόνο του, σε αντίθεση με τον κύριο Τζιώτη που τον άκουγαν όταν ήρθε ακόμην και οι περαστικοί.

Μερικές φορές πίστευες ότι το αφεντικό έχει τόσα νεύρα που με την παραμικρή αφορμή μπορούσε να σε δείξει. Όταν πήρε το κατάλληλο θάρρος έκανε την αρχή με μια σφαλιάρα που ευτυχώς τρεβήχτηκε και την απόφυγα. Από τότε η χειροδικία με την αγένεια μπήκαν στο καθημερινό πρόγραμμα, βιάνα με ανίβαζε ηλίθο με κατάρβαζε, λες και δεν ήξερε άλλες λέξεις. Κάποτε από το άγχος έβανα λάθος και έδωσα περισσότερα ρέστα σε ένα πελάτη. Το τι μου έκανε δεν περιγράφεται. Τι χαρσμοφή με φώναζε, τι ρεμπεσέ με χαρακτήριζε, άσε που δοκίμασα τις σφαλιάρες και τις κλωτσιές του.

Οι φωνές μου όπως και το τρέξιμο προς την πόρτα μαζί με το πείσιμο στο πεζοδρόμιο προσέξουναν τόσο θόρυβο, που ο Σαμπίνος βγήκε έξω και βλέποντάς με πεισμένο με σήκωσε από το δρόμο. Μου τίνανε τα ρούχα, που είχαν γεμίσει από χώμα, με κοίταζε στα μάτια και δείχνοντάς το κατάστημα του κυρίου Τζιώτη πρόβλεψε ότι δεν έχω μέλλον. Σήκωσε τα χέρια και φώναζε: - Μή ληπάσαι αγόρι μου για όλους έχει ο Θεός.

Πράγματι και για μένα είχε ο Μεγαλοδύναμος αφού ο Σαμπίνος με πήγε ως βοήθ στο μαγαζί του και μάλιστα με καλό μισθό. Έμουν τόσο χαρούμενος που και τούμπες να μου ζητούσε θα τις έκανα αρχεί να τον ευχαριστούσα. Εργα-

ζήμονα με πολύ ζήλο και γρήγορα ο Σαμπίνος με έμαθε τόσα πολλά πράγματα που και μόνος θα μπορούσα να κρατήσω το μαγαζί. Μιλούσε με μελίχλιο τρόπο αν και πρόσφερε το λ και το ο συχνά, κοφτά τα σύμφωνα, με μιλιάρικη ομιλία.

Δεν έδινε όμως σημασία σ' αυτές τις λεπτομέρειες και μάλιστα μου έρεσε που τον άκουγα να μιλάει με αυτό τον τρόπο, ίσως επειδή τον συμπαθούσα. Αργότερα όταν τα χρόνια θα περνούσαν θα ανακάλυπτα ότι η εμπειρία και οι γνώσεις του, όπως και ο τρόπος αντιμετώπισης των καταστάσεων θα με χαλιβάνωναν και θα μου έδιναν την πνοή που χρειάζετο ένας νέος για να αρχίσει με επιτυχία τη βιοπάλη.

Στην Άρτα εγκαταστάθηκε το καλοκαίρι του 1932. Την πόλη την διέσχισε η οδός Σκουφά με την πλατεία, και την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου όπου γύρω της υπήρχαν πολλά καταστήματα. Την οδό Σκουφά έτρεμε η οδός Κοιμωμένων που στο πίσω μέρος της βρίσκονταν τα εμπορικά των Χριστιανών και των Εβραίων. Εκεί κοντά βρισκόταν η πλατεία Μονοπωλίου όπου υπήρχε το πρακτορείο εφημερίδων και περιοδικών του Ελία Μπαρούχο, καφενεία, κρεοπωλεία, κουρέια, ραφεία υποδηματοποιεία και μπακάλικα. Συνήθιζα να περνάω τον ελεύθερο χρόνο στα καφενεία που είχε η πλατεία όπου μάθαινα και τα νέα της πόλης ή διάβαζα εφημερίδα. Όταν περνούσα έπαιρνα στο εστιατόριο της Δημήτρες Καπέ επειδή εκεί συναντούσα παραγγελιοδόχους ή εμπόρους που περνούσαν από την πόλη της Άρτας. Το εστιατόριο είχε καλό φρεγάτο και το κυριότερο έπαιρνες με πίστωση πληρώνοντας στο τέλος του μήνα. Αυτό συνέφερε και την ιδιοκτήτρια, γιατί έγραφε περισσότερα και έτσι κέρδιζε τα σπασμένα από τα βερσέδια του φρεγάτου.

Άλλη διασκέδαση ήταν η εμποροπανήγυρη που γινόταν δύο φορές το χρόνο και που εκείνες τις μέρες μαζεύονταν πολλοί από τα χωριά, που πουλούσαν υφαντά, αγροτικά προϊόντα και ότι είχε διαθέσιμο το κάθε σπιτικό για να εξοικονομήσει χρήματα και να τα βγάλει πέρα.

Τις μέρες εκείνες συνήθιζαν να ψήνουν αρνιά και να γίνεται γερό φρεγοπούτι.

Έρχονταν τα όργανα και έπαιζαν τα Ηπειρώτικα, σείονταν η βαλκόνια και πλατάνιζαν ο κήπος από την περηφάνεια της κατεργασίας ή από την ευχαρίστηση ότι με το χορό και το γλέντι των ποδιών θα κατάφεραν να ξεχάσουν τα βίαια της ζωής. Όταν το κλαρίνο λαλούσε το ηπειρώτικο μοιρολόι ή το σκοπό της ξενιτιάς, τα μαντίλια ένωσαν τους Αρτινούς και η ψυχή ταξίδευε μέσα από τα λαγκάδια στις κοιλάδες, τους λόφους μέχρι τα ύψη του ορεινού όγκου των Τζουμέρκων, που οι τοσπάνοι με τις φλογέρες έπαιρναν το ρυθμό και τον αγόρευαν με τη φλογέρα για να διώξουν τη μοναξιά και να ερωτευτούν τα μέρη που τους πλάνωναν και τόσο βαθιά αγαπούσαν.

Από τις συζητήσεις που έκανα με τον Σαμπίνο έμαθα πολλά πράγματα για την ιστορική καταγωγή των Εβραίων της Άρτας.

Η Ισραηλτική κοινότητα θεωρείται από τις παλαιότερες στην Ελλάδα με ζωή και ιστορία οχτώ και περισσότερων αιώνων.

Όσο για την προέλευση των Εβραίων λένε ότι ήρθαν από την Ισπανία και από την Ιταλία. Το 1492 όταν ο Φερδινάνδος και η Ισαβέλλα βίαια της Ισπανίας εκτόπισαν διακόσιες χιλιάδες Εβραίους, ένα μικρό τμήμα βρήκε καταφύγιο στην Άρτα.

Από το 1480 έως το 1484 οι Εβραίοι της Απουλίας και Καλαβρίας διώχθηκαν και πολλές οικογένειες εγκαταστάθηκαν στην Άρτα. Αυτοί έκτισαν τα σπίτια τους δίπλα στο φρούριο και η συνοικία ονομάστηκε «Εβραϊκή». Οι Ιταλόφωνοι ίδρυσαν και συναγωγή που βρίσκεται στο τέλος της οδού Κοιμωμένων εκεί που συναντά τα πρώτα σπίτια του κάστρου. Αυτή η συναγωγή ονομάζεται Γκερένα, ενώ η δεύτερη που έγινε την εποχή του Δεσποτάτου της Ηλείας είναι κοντά στο φρούριο και λέγεται Κεϊλάτ Κόντες Τασσοβίμ με σχολή διδασκαλίας από την οποία αποφοίτησαν σημαντικοί δάσκαλοι.

Η δημιουργία των δύο συναγωγών έδωσε το δικαίωμα του συναγωνισμού με αποτέλεσμα να υπάρχουν δύο σχολεία όπως και διάφοροι φιλελεύθεροι σύλλογοι.

Το 1881 όταν απελευθερώθηκε η πόλη από τους Τούρκους, ο εκπρόσωπος των Εβραίων, ο αρχιραβίνος, υποδέχτηκε τον βασιλιά Γεώργιο Α' μαζί με τους Χριστιανούς και μίλησε καλωσορίζοντας τον Μεγαλειότατο και τα ελληνικά στρατεύματα. Θέλω να γνωρίζεις, μου έλεγε ο Σαμπίνος, ότι ξεκινήσαμε από χαμηλά και κάναμε τις πιο ταπεινές δουλειές, όπως του νερούλα, καθαλώντας νερό στα σπίτια, του ομπρελά, του μπαλωματή, του γυρολόγου, πουλώντας τα εμπορεύματα από γειτονιά σε γειτονιά, από χωριό σε χωριό, φορτωμένοι με υφάσματα στον ώμο και κρατώντας ένα καλάθι. Με τα χρήματα που βγάλαμε με τον ιδρώτα στήσαμε τα πρώτα εμπορικά και δουλεύουμε σκληρά επειδή θέλουμε την προκοπή της πόλης και τη δική μας.

Είναι αλήθεια ότι η όδοις αυτή έφερε ανταγωνισμό με τους Χριστιανούς αλλά εμείς δεν έχουμε τίποτε να φοβηθούμε. Όταν έχεις προέλθει από τα χαμηλά δεν φοβάσαι να ξαναπέσεις εκεί που ήσουν, άσε που όσο το μυαλό και τα χέρια έχουν κουράγιο θα τα καταφέρνουμε γιε μου.

Όμως καμιά φορά με στενοχωρούν οι Χριστιανοί που βλέπουν τη φάτσα μου διαφορετικά και μας θεωρούν μειονότητα. Εμείς που σπουδάζουμε στα σχολεία, μιλάμε τη γλώσσα σας και η πατρίδα σας είναι πατρίδα μας. Σκέφτηκε ποτέ κανείς να σηκώσει κεφάλι να ζητήσει ανεξαρτησία ή προσάρτηση επειδή έχουμε Εβραίους στην Ήπειρο; Ποτέ γιε μου επειδή έχουμε ριζώσει στον τόπο σας.

Μερικοί φίλοι από την κοινότητα απογοητεύονται για τα κικά που μας έχουν σιμφί και μοιρολογούν. Είναι αλήθεια ότι στη διάρκεια των αιώνων η φυλή μας διεκδικούσε τίτλους νομιμότητας επειδή ζούσαμε σαν νομάδες. Η διασπορά είναι η μόνη μοίρα, περάσαμε πολλά, διωχθήκαμε αλλά υπάρχουνε, ελπίζουμε, αγωνιζόμαστε κι αυτός είναι ο μόνος θημιτός τρόπος αντίστασης. Η ιστορία γράφεται όπως σιμφί αυτοί που κυβερνάνε και έτσι ίσως να γράφεται έπειτα από αιώνες, όμως ο κάθε λαός έχει τις σελίδες του, που όσο και να γίνει παραχάρση, οι στήνες και η προσφορά του θα μένουν.

Εμείς οι Εβραίοι, παλιμάρι, έχουμε το δικαίωμα να συνυπάρχουμε μαζί σας γιατί είμαστε αδέρφια στον πόνο και στη χαρά. Μακριά από κάθε προκατάληψη ή μεμψιμοιρία, δες την φυλή μας και κατάλαβε την ύπαρξή μας στον σημερινό κόσμο.

Υποθετώντας τα λόγια του γερο-Σαμπίνου έδιωξα όλες τις στείρες σκωφαντίες και τα ψέματα και αφέθηκα στη γνωριμία της εβραϊκής κοινότητας με τον διακριτικό τρόπο ενός φωτογράφου που κρατά στο αρχείο μόνο εκείνες τις εικόνες που λένε χίλιες λέξεις.

Ο Σαμπίνος πάντρευε την μοναχοκόρη του και με κάλεσε στο γάμο. Εκεί δοκίμασε μεγάλη έκπληξη όταν είδα την όμορφη εικοσάχρονη κοπέλα να παντρεύεται τον γαμπρό που είχε άσπρα μαλλιά μεγάλη μύτη και που ήταν αδύνατος σαν μπακαλιάρος.

Μετά το γάμο έγινε γλέντι και μας κέρασαν λαδοραβάνι για να ευχηθούμε στους νεόνυμφους. Τότε οι συγγενείς και φίλοι σήκωσαν το γαμπρό να χορέψει και τραγουδήσαν:

- Για δεξ λεβέντη πουν έχουμε, για δεξ καμορωμένον άσπρα φορεί, άνθια κρατεί και γλυκοτραγουδάει.

Κόντευα να σκάσω στα γέλια ίσως και από τη θέα του γαμπρού που μου προκαλούσε λύπη. Ρώτησα για τον γαμπρό και έμαθα ότι είχε πολλά χρήματα γιατί είχε εμπορικό με υφάσματα στην οδό Σκουφά.

Το προξενικό έγινε από τον θείο του γαμπρού που γνώριζε τον Σαμπίνου και που ήθελε να μεγαλώσει την περιουσία του ανιψιού του.

Το γλέντι και η καλή παρέα ήταν μια τωνωτική ένεση που την χρειαζόμουν.

Είχα φίλους, αλλά η ηλικία των εικοσιένα χρόνων με έσπρωχνε να θέλω να γνωρίσω μια κοπέλα να την κάνω κυρά του σπιτιού μου. Η πόλη είχε όμορφες κοπέλες αλλά σαν την Εσθήρ την κόρη του Σαμπίνου δεν είχα ματαδεί. Την χάριζα και δεν είχα μάτια να δω άλλη. Ονειρευόμουν να ενώ ήμουν ξύπνιος και τα όνειρα έμοιαζαν με άπιαστα πουλιά.

Η Εσθήρ το λουλούδι της άνοιξης, το λειβάδι της ψυχής μου, το όνειρο που δεν θα γίνει ποτέ σκεπτόμουν και σιωπούθικα από το τραπέζι και τράπηκα σε φυγή έτοιμος χωρίς λόγο με τη σκέψη ότι ίσως κάποτε να βρω μια κοπέλα που να έχει έστω τη μισή ομορφιά της κόρης του Σαμπίνου, της Εσθήρ.

Το παλιό μου αφεντικό ο Παρασκευάς Τζιώτης δεν μπορούσε να χωνέψει ότι τον άφησα σύζυγο και έπιασα δουλειά στον Σαμπίνου. Από την άλλη με έβλεπε ήρεμο και ευτυχισμένο ενώ ο ίδιος περνούσε δύσκολες ώρες επειδή βρισκόταν κοντά στη χρεωκοπία. Οι άξεστοι τρόποι, η έλλειψη νοικοκυροσύνης και η απεργηγνότητα στις συναλλαγές τον οδήγησαν σε χρέη που συνεχώς αυξανόταν. Όλοι και όλα του έφταιγαν εκτός από τον ίδιο.

Ακόμη είχε γίνει χαζόποπος και επιθετικός. Όσο για μένα περίμενε την κατάλληλη στιγμή για να με διαβάλλει. Επειδή το είχα αντιληφθεί τον απόφευγα και δεν πλησίαζα τις παρτές του στο καφενείο ή στο εστιατόριο.

Θάταν μεσημέρι όταν βρισκόμουν στο ονομαμαγειρείο της Καπέ. Καθώς απολάμβανα το φαγητό, πρόσεξα ότι απέναντί μου καθόταν ο Τζιώτης, που έβλεπε σαν νερόφιδο από ένα κατρώτο στο χροσί.

Τα μάτια του γυάλιζαν και η διαύγεια της σκέψης είχε χαθεί. Έτρωγα αργά και προσπαθούσα να καταλάβω τι σκέπτεται. Κάποια στιγμή σήκωσε το ποτήρι και μου ευχήθηκε. Του το ανταπέδωσα κουνώντας καταφατικά το κεφάλι, αλλά εκείνος άρχισε να λέει κάποια μισόλογα που δεν μου πολνόρεσαν. Βλέποντας το νεανικό μου ενθουσιασμό να μετατρέπεται σε οργή κατάλαβε ότι είχε την αφορμή να προκαλέσει καυγά. Ξανασήκωσε το ποτήρι και φώναξε προκαλητικά: - Στην υγεία του κρυφοεβραίου, προκαλώντας την προσοχή των υπολοίπων που έτρωγαν το φαγητό τους. Τα πυρόνια σταμάτησαν να χτυπούν και μια απόλυτη σιγή έλαβε χώρα στο εστιατόριο. Τότε άρχισε να γέλα και να φωνάζει:

- Ο προδότης του λαού ο Εβραίος που πουλήθηκε για τα αργύρια. Χα! Χα! Χα!

Δεν πρόλαβε να τελειώσει, το πιάτο μου ατογειώθηκε στο κεφάλι του και με ένα σάλτο βρέθηκα στο τραπέζι του. Εάν δεν με τραβούσαν θα τον έβριγα και θα με έχωναν σε κανένα μπουντρούμι. Με έβγαλαν έξω και η Καπέ ήρθε δίπλα μου έβαλλε από θυμό, λέγοντας ότι δεν θέλει κρυγάδες στο εστιατόριο και ότι δεν είναι ωραίο να φέρομαι έτσι στους μεθύσιμένους. Μου έδωσε την πόρτα και με άφησε σύζυγο έξω. Κούνησα το κεφάλι και πήρα το δρόμο της επιστροφής για τη δουλειά. Δεν ήθελα να χάσω χρόνο επειδή είχα να μεταφέρω νέα εμπροσθέντα.

Ο Σαμπίνος έμαθε για τον τσακωμό και ύστερα από δύο μέρες ενώ καθάμασταν στον πάγκο και συζητούσαμε με ρώτησε εάν είναι αλήθεια όλα αυτά που του είπαν.

Βλέποντας να μη μιλά προσπαθώ με την ευγένεια που τον χαρακτήριζε να μου εξηγήσει ότι πρέπει να προσέχω και να μην καυγαδίζω.

- Πρέπει να ελέγχεις τα νεύρα σου και να προσπαθήσεις να λύσεις τις διαφορές με εξηπνότερους τρόπους. Οι βιζαντινοί χρησιμοποιούσαν τη διπλωματία μάθε κι εσύ αυτή τη λέξη να την κάνεις πράξη, θα ήθελα όμως να σου τονίσω κάτι που πρέπει να το γνωρίζεις. Το ότι εργάζεσαι στο μαγαζί μου

που είναι από τα πλουσιότερα της Άρτας και το κυριότερο ότι δεν είσαι Εβραίος και σου έχω εμπιστοσύνη έχει φέρει ζηλία σε πολλούς που θα επιθυμούσαν να έχουν τη θέση σου. Εάν θα σκεφτείς αν θα μείνεις στο κατάστημά μου, ή αν θέλεις να τους κάνεις την χάρη να φύγεις. Η επιθυμία μου είναι να παραμείνεις επειδή είσαι εργατικός και θα προκόψεις, αλλά δεν θέλω μπλεξίματα με την αστυνομία και τραβήγματα, κλείσε τ' αυτιά σου και κάνε τη δουλειά σου, ξεχνώντας το επεισόδιο με τον Τζιώτη. Ο γείτονας σου έτριξε τα δόντια και ξέσπασες δεν μπορεί να συνεχίσει παραπέρα, αυτό που ήθελε να κάνει το έκανε, άσε που τον έχω στο χέρι μου, τα περισσότερα χρέη τα έχει σε μένα και θα τον τακτοποιήσω αν σε πειράζει. Τώρα τον ξέρεις και θα προσέχεις, πήγαινε όμως τώρα να βγάλεις τα υφάσματα στον πάγκο γιατί έχουμε καλό καιρό, όσο για τα υπόλοιπα όλα θα γίνουν όπως θέλει το θέλημα του Θεού.

Κάτι ψιθύρισε στα εβραϊκά και ξαναπήρε το στυλό, φόρεσε τα γυαλιά και άνοιξε το βιβλίο που έγραφε τα εμπροσθέντα. Σάλπισε το δάκτυλο και γύρισε τις σελίδες φτάνοντας στη μέση εκεί που έγραφε τα ονόματα και τα χρέη. Εβλεπε ένα κύκλο στο όνομα του Παρασκευά Τζιώτη και συνέχισε τον έλεγχο με εξαιρετική προσοχή, τόση που να μην κάνει λάθος με τις συναλλαγές του. Τους καλούς τους ανθρώπους τους αγαπάει ο Θεός και τους δίνει προκοπή, μερικές φορές όμως τους δοκιμάζει και τους φέρνει μπροστά στον πόνο έτσι ώστε να δει αν οι ευγενείς καταβολές τους είναι οι ίδιες και στον πόνο και στην χαρά. Ο Σαμπίνος είχε καλό όνομα στην αγορά, πολλά χρήματα και ήταν ευτυχισμένος γιατί είχε τη μοναδική κόρη του. Αν και έχασε τη γυναίκα του στη γέννα μεγάλωσε την Εσθήρ σαν πριγκιπισούλα. Την έβλεπε πονεμένη και η ψυχή του αντρείωνε και αγωνιούσε να δει από την κόρη του εγγόνια, να τα παίξει στα γάματα και να συνεχίσουν οι απόγονοι το εμπόριο που με τόσο κόπο είχε στήσει. Ο γάμος της Εσθήρ τον είχε χαροποιήσει και πίστευε ότι ο γαμπρός θα την κάνει ευτυχισμένη.

Ο Μεγίρ Βιδάλ θεωρούταν πλούσιος με ιδιόκτητο σπίτι και μαγαζί στην οδό Σκουφά. Ο Μεγίρ ένιωθε ευτυχισμένος που είχε γυναίκα την Εσθήρ και θα ήθελε γρήγορα να πραγματοποιήσει την ευχή όλων, να κάνει γερά και όμορφα παιδιά.

Υπήρχε ένα έθιμο για τις Εβραϊκοπούλες που έλεγε ότι μετά την πρώτη νύχτα του γάμου, έπρεπε η πεθερά ή οι συγγενείς να αναγγείλουν στη γειτονιά την ουσιαστική πραγματοποίηση του γάμου, με την φράση «επρόκοψε, επρόκοψε». Για την Εσθήρ δεν συνέβη αυτό επειδή ο Μεγίρ κράωνε άσχημα το βράδυ του γάμου, του ανίβηκε ο πυρετός και έπειτα από τη συμβουλή του γιατρού δεν κοιμήθηκε με την νύφη. Την δεύτερη μέρα όμως ο πυρετός και τα ρίγη κυριεύσαν το κορμί του γαμπρού και ο γιατρός συνέστησε ότι ο ασθενής είναι σε κίνδυνο.

Η περίεργη αρρώστια οδήγησε τον Μεγίρ στο θάνατο, έπειτα από δύο εβδομάδες εξουθένωσης. Ο πυρετός τσάκισε το Μεγίρ και τον έλασε σαν το κερί. Η τελευταία πνοή ξεκούρασε τον άτυχο άντρα, που δεν πρόλαβε να βαπτώσει στο συζυγικό κρεβάτι. Το απροσδόκητο γεγονός έπεσε σαν κεραυνός εν αιθρία, επειδή όλοι στενοχωρήθηκαν για το άδικο τέλος του Μεγίρ.

Η Εβραϊκή Κοινότητα και οι εκπρόσωποι των χριστιανικών εμπορικών έστειλαν συλλυπητήρια στην οικογένεια του Βιδάλ και του Σαμπίνου.

Στο σπίτι των Βιδάλ η οικογένεια πενθούσε και είχε τοποθετήσει το σώμα του Μεγίρ όπως ήταν το έθιμο στο κέντρο του δωματίου με ένα κερί στο κεφάλι και ένα άλλο στα πόδια. Οι συγγενείς, μόνο οι άντρες, καθώς απαγορευόταν στις γυναίκες να παρευρίσκονται, θηρηόσαν στα εβραϊκά ή στα γτόπια δημοτικά μοιρολόγια.

Έπειτα έπλυναν το σώμα του νεκρού με ζεστό νερό.

ζούμε ότι αναχώρησε για την Αθήνα, όπου εγκαταστάθηκε μονίμως, "ο αγαπητός και εκλεκτός συμπολίτης μας, διατελέσας πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αρτης και Δημοτικός Σύμβουλος κ. Ιεσοῦα Σαμπάχ".

Πρέπει οπωσδήποτε να τονιστεί η τελευταία ευγενική πράξη των Εβραίων της Άρτας. Δώρισαν τη Συναγωγή τους (την "Γκρέκα"), διπλά στο Φρούριο, στον πολιτιστικό σύλλογο Άρτας, "Σκουφάς", για να γίνει πνευματική του στέγη. Ο ΕΟΤ την απαλλοτρίωσε και με τις 170.000 δρχ. της αποζημίωσης, ο "Σκουφάς" ξεκίνησε τη σημερινή του στέγη³⁰.

Σήμερα υπάρχουν στην περιφέρεια της Άρτας λίγα κτήματα που ανήκουν στους Ισραηλίτες που μένουν στην Αθήνα. Δύο - τρεις από αυτούς επισκέπτονταν ακόμη την Άρτα μέχρι και πριν από λίγα χρόνια³¹.

Β. Κοινωνικο-οικονομική άνοδος των Εβραίων της Άρτας

Οι Εβραίοι της Άρτας ήταν λαός εμπορικός, εργατικός και απλός. Ανέπτυξαν στην πόλη μεγάλη δραστηριότητα, οικονομική και ειδικότερα εμπορική. Στο πρόσφατο παρελθόν, στα χέρια τους βρίσκονταν πέντε - έξι μεγάλα εμπορικά καταστήματα, ένα μεγάλο με εμπόριο και είδη δερμάτων, καθώς και δέκα μικρότερα εμπορικά. Υπήρχε μάλιστα και ένα παντοπωλείο με χριστιανό συντεταίρο. Επίσης, ανήκαν στους Εβραίους τρία φαρμακεία, ένα ραφείο, ένα γαλακτοπωλείο-κρεοπωλείο και μια αντιπροσωπεία αυτοκινήτων "Φορντ". Υπήρχαν ακόμη δύο γυρολόγοι (μόνιμος γυρολόγος ήταν ο γέρο-Μουσουλιάς), δέκα ιδιωτικοί υπάλληλοι, δύο - τρεις νεροφόροι, δύο - τρεις καθαρίστριες και ράπτριες³².

Μετά την απελευθέρωση της Άρτας από τους Τούρκους, όλος ο κόμπος ξεκλώθηκε στην Άρτα. Από τότε άρχισε η κίνηση και η ζωή στην πόλη. Αγαθά μεταφέρονταν από και προς την Άρτα. Στην *Αρτηνή Ευθύνη*³³ διαβάζουμε: "Τότε μπήκε μπρος η πονηρία των Οβρέων και κατάφεραν με διάφορους τρόπους και τους δημιουργήσαν την εντύπωση ότι αυτοί είναι φτηνοί και έπρεσαν όλοι στα μαγαζιά τους". Αναφέρεται επίσης ότι με αυτό τον τρόπο κατάφεραν να γίνουν πλούσιοι και να αποκτήσουν δύναμη μέσα στην κοινωνία.

Πριν το 1912, όμως, ήταν πολύ φτωχοί. Αυτή η οικονομική τους άνοδος οφείλεται, κατά ένα μεγάλο μέρος, στην αφάνταστη οικονομία τους. Σε χριστιανικό μα-

γαζί, σύμφωνα με μαρτυρίες στον αρτινό τύπο, δεν άφηναν χρήματα "ούτε ακόμη και για ένα ούζο", αλλά έκλειναν τα μαγαζιά τους πολύ νωρίς και πήγαιναν κατευθείαν στο σπίτι τους³⁴.

Με τον πλούτο που συσώρευσαν είχαν την ευχέρεια να αγοράσουν οτιδήποτε πουλιόνταν στην Άρτα και αν δεν γινόταν ο Πόλεμος του 1940, μετά από 40 - 50 χρόνια η μισή Άρτα θα είχε περάσει στα χέρια τους³⁵.

Ωστόσο, όπως προειπώθηκε, στις αρχές ακόμη του 20ού αιώνα οι Εβραίοι ήταν πολύ φτωχοί. Όπως αναφέρεται στην *Αρτηνή Ευθύνη*, αυτοί έκαναν το νερούλι κουβαλώντας νερό σε σπία και στα μαγαζιά, προπαντός στα καφενεία - μια πεντάρα ο τενεκές. Οβρέοι είχαν το επάγγελμα του τενεκτζή μονοπωλιακά. Όλα τα σιγάρια του σπιτιού και της αγοράς ήταν από τενεκέ και τσίγκο. Οι ομπρέλες το χειμώνα ήταν πουτιασμένες στην πόρτα τους, για φτιάξιμο στα σπασμένα σύρματα και μπαλόνια στο τζακίωμα. Οι βροχές τότε ήταν απαιμάτητες και τα παπούτσια σάπιζαν, πολλοί περπατούσαν με τα δάχτυλα έξω απ' το παπούτσι. Σε πολλές γωνίες της αγοράς κάτω απ' τους τσίγκους ήταν μπαλωματάδες, τα παλιοπάπουτσα σωροί μπροστά τους, βάζοντας σόλες τη μία πάνω στην άλλη, κι ως είχαν τα καλά παπούτσια 18 δρχ. το ζευγάρι. Δεν ήταν ντροπή το μπαλόνι τότε, έδειχνε οικονομολογία και νοικοκυροσύνη και είποροι ακόμη είχαν σόλες στα παπούτσια και μπαλωμένα τα καθημερινά τους³⁶.

Οι Εβραίοι πήγαιναν και πουλούσαν τιςπραμάτειες τους από χωριό σε χωριό κι από γειτονιά σε γειτονιά φορτωμένοι υφάσματα στον ώμο και κρατώντας στο χέρι ένα καλάθι γεμάτο ψιλικά. Όταν ο Εβραίος έφτανε στη γειτονιά, φώναζε την πράματεια του και οι γυναίκες έβγαιναν στο παράθυρο, "του ζηταγαν να μπει στο κατά το σπιτιού" και άρχιζαν τα ατέλειωτα παζαρέματα³⁷.

Με αυτό τον τρόπο οι Εβραίοι κατάφεραν να αναρριχθούν οικονομικά και κοινωνικά, να αποκτήσουν πλούτο και να γίνουν μια δυναμική ομάδα μέσα στην κοινωνία. Και χάρη σε αυτή την οικονομική άνοδο, χάρη στον πλούτο, κατάφεραν να δημιουργήσουν σχολεία για την εκμάθηση της εβραϊκής γλώσσας στα παιδιά τους. Έτσι έχουμε τη δημιουργία Δημοτικού σχολείου με δύο δασκάλους. Έναν του Δημοσίου, δηλαδή Έλληνα και έναν Ισραηλίτη για τη διδασκαλία της θρησκείας. Μερικοί από τους μαθητές του συνέχισαν αργότερα και στην Ανώτατη Εκπαίδευση³⁸. Υπάρχει μάλιστα στον αρτινό τύπο μαρτυρία ότι σε αυτό το Σχολείο, στις 24 Ιουνίου 1933, έλαβε χώρα στο προαύλιο του Σχολείου "η ετήσια γιορτή των μαθητών και μαθητριών

Ένας Εβραίος Ηπειρώτης ο Ιωσήφ Ζακάρ

Αναμνήσεις του ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΡ. ΧΡΗΣΤΙΑΝΗ

Ο Ιωσήφ, Εβραίος που γεννήθηκε στην Άρτα, ήταν περισσότερο Έλληνας από πολλούς που ήταν Χριστιανοί.

Το 1905, όταν δηλ. ήταν 15 χρονών, τον έφερε στο Γιοχάνεσμπουργκ ο γαμβρός του από την Κέρκυρα. Όπως λένε ο Ιωσήφ πρόκοψε στα Ξένα.

Είχε μια πρωτότυπη επιχείρηση. Πήγαινε στα μαύρικα χωριά και έκανε συμβόλαια με τους φυλάρχους και μίσθωνε μαύρους για να δουλέψουν στα χρυσορυχεία.

Στην πόλι είχε ένα τεράστιο χάνι που μπορούσε να θρέψη και να κοιμήσει ως πεντακόσιους απ' αυτούς.

Σύμφωνα με τα έθιμα των περισσότερων φυλών, ο Πατέρας όχι μόνο δεν είναι υποχρεωμένος να δώσει προίκα για να παντρεύει τη θυγατέρα του μα τουναντίον απαιτεί και παίρνει την προίκα που λέγεται λομπόλα και είναι συνήθως τόσες αγελάδες.

Οι αγελάδες που είναι η λομπόλα και που τις δίνει ο γαμβρός, δεν πηγαίνουν στο νέο ζευγάρι, μα είναι αποκλειστικά κτήμα του πεθερού, που όσο περισσότερες τσούπρες έχει με τις διάφορες γυναίκες, τόσο μεγαλύτερο κοπάδι θα κάνει στα γεράματα.

Οι περισσότεροι μαύροι έχουν δικές τους θρησκείες, ήθη και έθιμα, που επιτρέπουν την πολυγαμία, την οποία η Κυβέρνηση ανέχεται.

Όταν όμως κανένας μαύρος πεισθή από τους Ιεραποστόλους και γίνη Χριστιανός, τότε δεν έχει παρά μια μόνο γυναίκα, αλλιώς πάει φυλακή!

Εν πάσει περιπτώσει, πώς να βρουν μετρητά για τη λομπόλα οι νεαροί μαύροι; Ο μόνος τρόπος ήταν να δουλέψουν 2-3 χρόνια στα χρυσορυχεία, όπου είχαν φαί και ύπνο δωρεάν κι ό,τι μισθό έπαιρναν τους περρίσσευε, ώστε όταν γύριζαν στο χωριό να μπορούν να πληρώσουν για τη λομπόλα.

Τους έπαιρνε λοιπόν ο Ιωσήφ Ζακάρ στο χάνι του και συνεχώς τους διακένε στα διάφορα χρυσορυχεία σύμφωνα με τη ζήτηση.

Ο Ιωσήφ έβγαζε ένα κέρδος, τόσες λίρες το κεφάλι.

Μόλις κηρύχτηκε ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1912, ο Ιωσήφ, 27 χρονών τότε, τα παράτησε όλα και έφτασε στην Ελλάδα με δικά του έξοδα και κατατάχτηκε στον Ελληνικό Στρατό.

Όλη εκείνη τη βαρυχειμωνιά την πέρασε μπροστά στο Μπιζάνι κι όταν έπεσαν τα Γιάννινα, ο Ιωσήφ μπή-

κε δοξασμένος νικητής.

Έτρεξε στο κάστρο όπου είχε συγγενείς.

Χτύπησε την πόρτα.

– Ποιος είναι;

Αθάνια στιγμή για τον πατριώτη Ιωσήφ.

Απάντησι: – Εγώ, Ελληνικός Στρατός. Δάκρυα και γέλια μαζί να υποδεχτούν ένα στρατιώτη που τον νομίζανε τόσο μακριά.

Το αρχοντικό των Ζακαριών (ο Ιωσήφ είχε και τον μικρότερο τον αδερφό του τον Ασήρ που επειδή όμως είχε γεννηθεί στην Κέρκυρα δεν θα μας απασχολήσει και πολύ, μολονότι ως μικρός κομματάρχης του Σμάτς και ως Δημοτικός Σύμβουλος του Γιοχάνεσμπουργκ 20 ολόκληρα χρόνια βοήθησε πολλούς, πάρα πολλούς Έλληνες) ήταν ένας βωμός στον Βασιλική Κωνσταντίνο.

Κανόνια, Ελληνικές σημαίες και στο βάθος ένας τεράστιος Κωνσταντίνος κεντητός στον τοίχο.

Ό,τι και νάταν οι δικές σου πολιτικές πεποιθήσεις, δεν μπορούσες παρά να σεβαστής τις γνώμες και εκδηλώσεις αυτού του αγνού εθελοντού Μπιζανομάχου.

Όταν ήρθε ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος του '40, πρώτος και καλύτερος στους εράνους με το τσαρούχι στο χέρι ο Ιωσήφ. Ήταν, ή μάλλον μ' εκείνη την άσπρη, κάτασπρη καίτη σαν του λιονταριού, φαινότανε τεράστιος, ενώ ήταν μάλλον μετρίου αναστήματος, μα γεροδεμένος.

Όταν κατά το τέλος του 1943 έφτασαν οι Έλληνες τραυματίες του Έλ Αλαμίν, πάλι πρώτος ο Ιωσήφ με τα Ελληνικά του αισθήματα.

Κάθε μέρα στα Νοτιοαφρικανικά Στρατιωτικά Νοσοκομεία, να τους πηγαίνει τσιγάρα, γλυκά και φρούτα, να τους κάνει το διερμηνέα με τους γιατρούς και με τους νοσοκόμους.

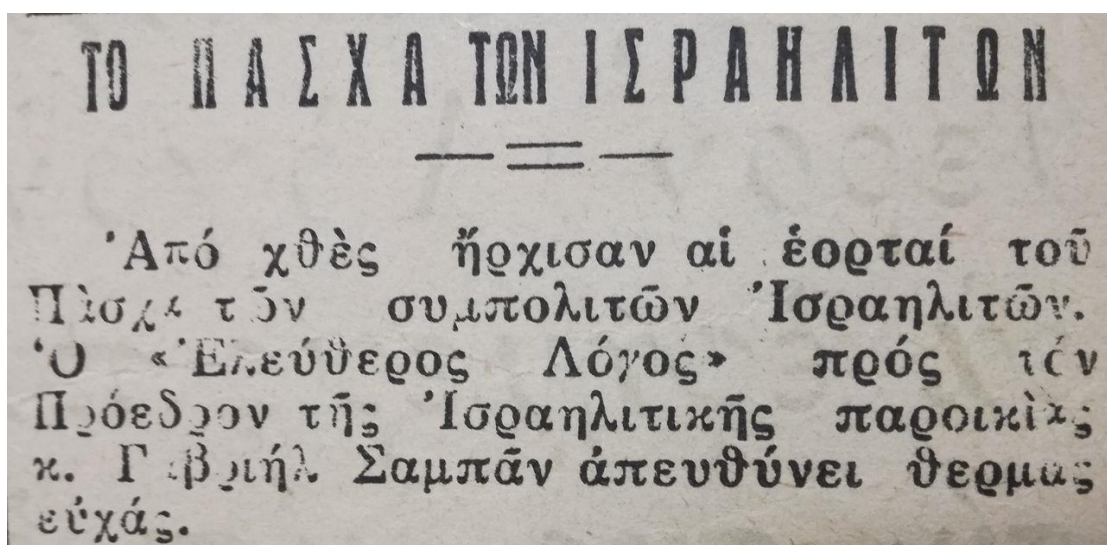
Όταν οι τραυματίες έγιναν καλά, το σπίτι των Ζακαριών ήταν πάντοτε ανοιχτό γι' αυτούς, όπως ήταν και το πουγγί τους.

Έναν μάλιστα νεαρό αξιωματικό, που είχε χάσει το πόδι του στο Έλ Αλαμίν, τον είχε σαν παιδί του και τον σπούδασε στο Πανεπιστήμιο.

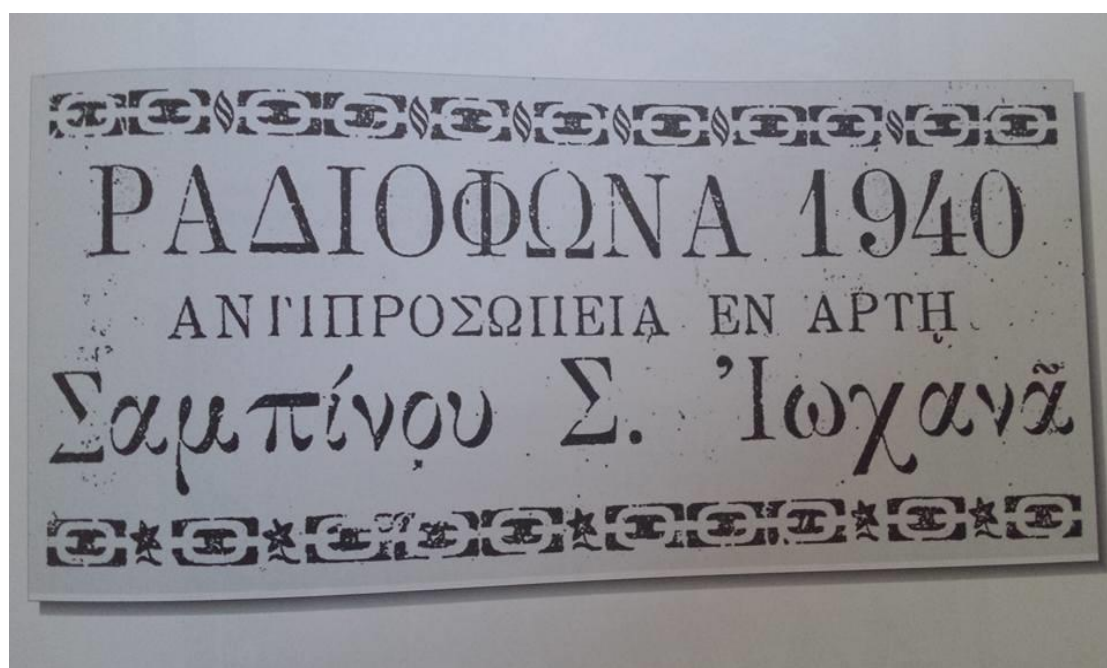
Αιωνία του η μνήμη του αγνού αυτού Ηπειρώτη, που πέθανε το 1959.

[Από το βιβλίο του Γ. Χρηστιάνη Ηπειρωτικά - Ανέκδοτα και Ηθογραφίες, (Γιάννινα, 1976), Αρχείο Ραφ. Φρεζή].

V. Παράρτημα 5: Τεκμήρια από το αρχείο του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτας «Σκουφάς»



Εικόνα 46: Από την Αρτινή εφημερίδα "Ελεύτερος Λόγος", 19/04/1935



Εικόνα 47: Από την Αρτινή εφημερίδα "Ελεύτερος Λόγος", 20/05/1940

ΧΡΗΣΤΟΣ Θ. ΧΡΟΝΗΣ

ΕΚΔΡΟΜΑΙ

Τὴν παρελθούσῃ Κυριακῇ ἐξέδραμον εἰς «Παπάνθιμον» καὶ Μενίδι τὰ μέλη τοῦ νεοσυστάτου «Φιητικοῦ Ὀμίλου» Ἀρτης. Εἰς τὴν ἐκδρομὴν συμμετέσχον οἱ κ. κ. Ἀθανάσιος Εὐταξίας, (Πρόεδρος), Γεώργιος Τζώρτζης Σπύρος Σεγκούνας, Ἀντώνιος Ζωγράφος, Φαούριος Στατηρᾶς, Βασίλειος Τροῦγκος, Φωκίων Μαστραπᾶς, Χαρίλαος Μπλέτσος, Παιαγιώτης Γεωργόπουλος, Νικόλαος Θᾶνος, Τάκης Βαφηᾶς, Γρ. Βαφηᾶς, Γεώργιος Οἰκονομίδης, Ἑλ. Ἐιέζερ, Παν. Γεωργοῦκος καὶ οἱ νεαροὶ ἀπόφοιτοι τῆς Μέσης Σχολῆς Ν. Καράμπαλης, Θεοχ. Σάλας, Δημ. Τάχος, Ἀπ. Τάχος, Βασίλειος Εὐταξίας κ.λ.π.

Εικόνα 48: Εφημερίδα "Ελεύθερος Λόγος". 23/07/1936

και στην πόλη και προκηρύσσονται τα βραβεία. "Ανθρωποι άπλοϊκοί δούλεψαν με μαστοριά για τα κομιτάτα. Ραφτάδικα, τσαγκάρικα, κουρεϊα, ταβέρνες, ήταν ο χώρος των συζητήσεων και των δοκιμών. Και τώρα φθάνουμε στο τέλος του ταξιδιού. Στην τελευταία μέρα της αποκριάς. 'Αφού βγαίνανε το πρωί το γαϊτανάκι, ο Πανάρατος, οι 7 δυνάμεις, ή γκαμήλα, ο ξυλοπόδαρος, θα αποτραβιόνταν κατά το μεσημέρι για να δώσουνε τη θέση τους στ' άρματα, που θα έκαναν παρέλαση το απόγευμα μετά τις δύο. "Όλοι οι 'Αρτινοι βρίσκονταν επί ποδός. Να φάνε γρήγορα, να έτοιμαστούνε για να πᾶνε να πιάσουν θέση στα καφενεία που βγάζανε τις καρέκλες και τα τραπέζικια στα πεζοδρόμια της κεντρικής αγοράς, από τον "Αϊ Γιώργη ως κάτω στοῦ Μπαϊκούση, στο Μουχούστι. Μά ο περισσότερος κόσμος και το μεγαλύτερο ξεφάντωμα γίνονταν στη μπιραρία των αδελφών Τσέτη, στο καφενείο 'Αβέρωφ και στοῦ Βήχα.

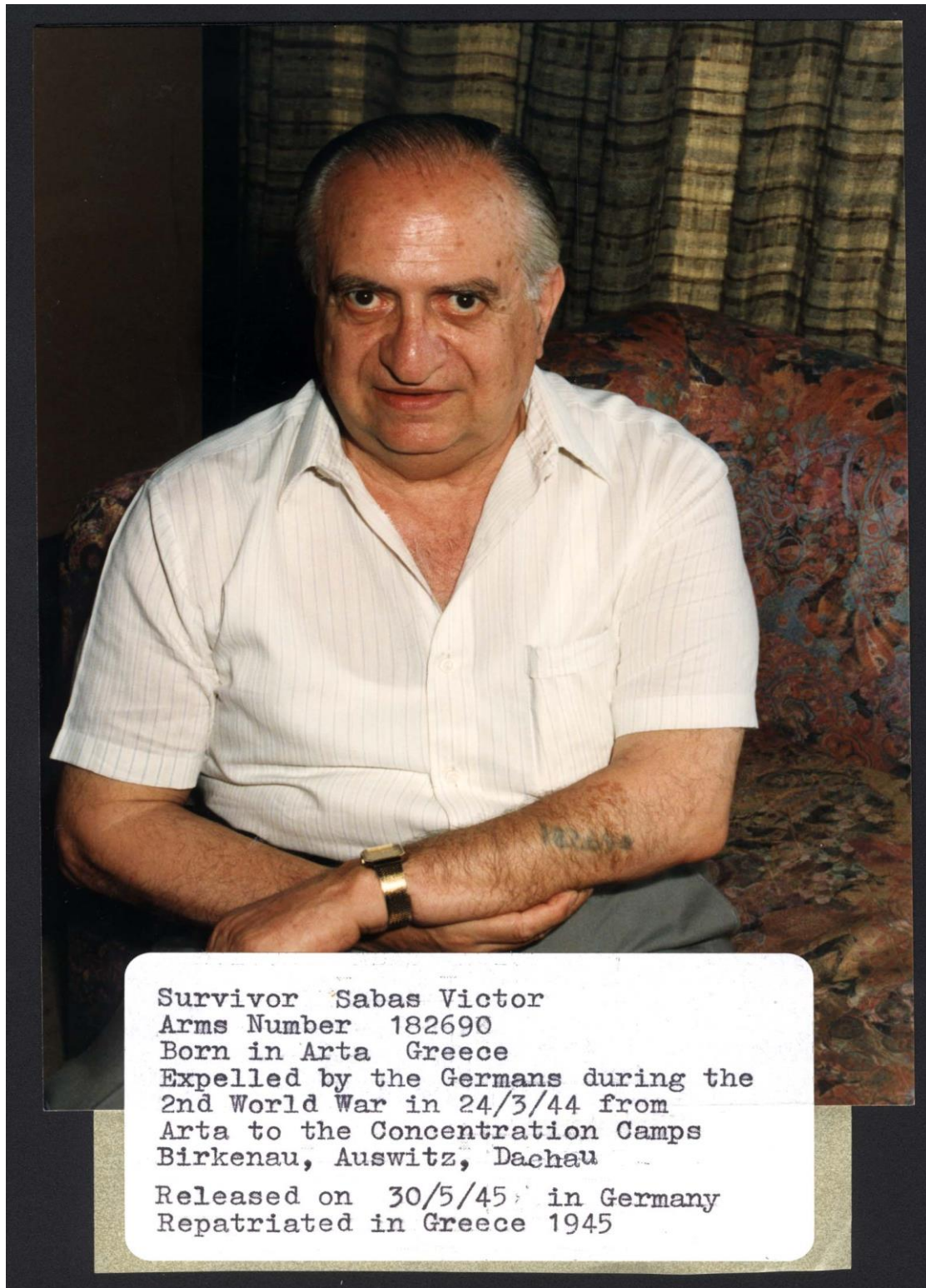
Εκεί κάθονταν οι πιο πολλοί 'Αρτινοί. "Επιναν τη μύρα τους, τραγουδούσανε και πετούσανε σερπαντίνες, κομφετί. Τα παιδιά είχανε τις ρουκάνες, τις φούσκες, τις τρομπέτες. Τα παράθυρα και τα μπαλκόνια γεμάτα με κόσμο, με μασκαρεμένους, στολισμένα με γιρλάντες, με προσωπίδες, με σερπαντίνες.

Κάποια χρονιά ήταν τέτοιο το ξεφάντωμα και το κέφι του κόσμου, που εξαγνήθηκαν απ' την αγορά όλα τα κομφετί και οι σερπαντίνες. Κάποιος σοφίστηκε το καλαμπόκι. Στέλνει τη μαρίδα στο κατώγι του σπιτιού του Μπάριμπα Βασίλη του Κατσαδήμα κι όπως ήταν αραδιασμένα τα σουβάλια με το καλαμπόκι, τ' άνοιζανε, το πέρνανε με τις χούφτες, τους τροβάδες και το πουλούσανε στον κόσμο και το πετούσανε για κομφετί. Είδε κι' έπαθε ο Μπάριμπα Βασίλης να διώξει τα παιδιά και τη μαρίδα και να βάλει στην πόρτα την άμπάρα. 'Η εξέδρα όπου βρίσκονταν ή επιτροπή που θα έδινε τα χρηματικά βραβεία στ' άρματα που θα έκαναν παρέλαση, ήταν στημένη απέναντι απ' τον "Αϊ Δημήτρη, και ήταν στολισμένη με γιρλάντες, με χρωματιστές σημαϊούλες, με προσωπίδες, με χρωματιστά φανάρια και με σμύρτα. Στη μέση της εξέδρας, το τραπέζι με το φανταχτερό τραπεζομάντηλο, με το άνοδο-δοχείο με τα λουλούδια και όλόγυρα οι καρέκλες που θα καθόταν ή 'Επιτροπή.

Ο Νομάρχης, ο Δήμαρχος, ο Πρόεδρος του Σκουφᾶ, οι Διευθυντές των τοπικών 'Εφημερίδων και τρία τέσσερα άλλα μέλη από τα διάφορα σωματεία. Τ' άρματα-τα κομιτάτα όπως τα λέγαμε - τα αποτελούσαν παρέες μασκαρεμένων που παρίσταναν διάφορα πρόσωπα και γεγονότα, τοπικά έθιμα και επαγγέλματα, ξεκινούσανε κατά τις 2, 1/2 το μεσημέρι από το Μουχούστι, περνούσανε όλη την κεντρική αγορά και φθάνανε ως τον "Αϊ Μάρκο. Τη διαδρομή αυτή, την παρέλαση όπως τη λέγαμε, την κάνανε τρεις φορές. Κάθε φορά που περνούσανε από την επιτροπή, σταματούσαν για να πούνε τη σάτυρα, να τραγουδήσουν, να πούνε τους διαλόγους ή το μονόλογο. Το σταμάτημα αυτό γινόταν και σε άλλα σημεία όπου ήταν μαζεμένος πολύς κόσμος. Τα κομιτάτα στην "Αρτα έγιναν από τα 1924 ως τον πόλεμο του 40. 'Από αυτά θα καταγράψω όσα μπόρεσα να ιδώ και να συγκρατήσω και όσα είχαν την καλωσύνη παλιοί 'Αρτινοί και φίλοι να μου ιστορήσουν. Και τους εύχαριστώ γι' αυτό.

Βουτηγμένος στη χρυσή μπογιά, ο Βασίλης Βασιλάκος, όλόγυμνος σχεδόν με την υδρόγειο σφαίρα στα χέρια, παρουσιάζει το «'Ο Χρυσός κινεί το σύμπαν». Νά και οι 'Εβραίοι: 'Ο Μουσουλιás, ο Μπαρούχος, ο Μπέσος, ο 'Αβδοκλᾶς, ο 'Ασέρ, ο Καντώντας, ο Χαΐμ. Είναι ή παρέα του Λεωνίδα Βλάχου, ο Βασίλης ο Τσολιάς, ο Χρήστος Μαιδάτσος, ο Κώστας Σκλήρης, ο Γιάννης ο Λάλος, ο Νίκο Τσόγκας, ο Πέτρο Κατσάνος κι' άλλα 'Αρτινόπουλα. Ντυμένοι με ρούχα 'Εβραϊκά σατυρίζουν τους 'Εβραίους στην Ταμπakoθήκη. "Όλοι είναι πιασμένοι από τη μέση με το

VI. Παράρτημα 6: Τεκμήρια και φωτογραφίες από την επίσημη ηλεκτρονική σελίδα του οργανισμού: “Yad Vashem” The World Holocaust Remembrance Center.



Εικόνα 50: Βίκτωρ Σαμπάς. Αρτινός επιζών του Ολοκαυτώματος. Πηγή: <https://photos.yadvashem.org/index.html?language=en&displayType=image&strSearch=Arta>



Εικόνα 51: Η Αρτινή Νίνα Γιοχανά (1918-1944). Πηγή:
<https://photos.yadvashem.org/index.html?language=en&displayType=image&strSearch=Arta>



Εικόνα 52: Η Αρτινή Αννέτα Κανά Γκανή (1918-1944). Πηγή:
<https://photos.yadvashem.org/index.html?language=en&displayType=image&strSearch=Arta>



Εικόνα 53: Αρτινοί Εβραίοι, θύματα του Ολοκαυτώματος. Πηγή:
<https://photos.yadvashem.org/index.html?language=en&displayType=image&strSearch=Arta>



Ο Μιχαήλ Δέντες (εκτελεσθείς) και η μικρή
Έστερ, η πρώτη (εκτελεσθείσα) σύζυγός του

Εικόνα 54: Ο Αρτινός Μιχαήλ Δέντες (1924-1944). Πηγή:
<https://photos.yadvashem.org/index.html?language=en&displayType=image&strSearch=Arta>

Πίνακας 2: ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΤΙΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ, ΘΥΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΩΝ ΕΞΟΝΤΩΣΗΣ. ΠΗΓΗ: https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_lastName=&s_firstName=&s_place=Arta&s_dateOfBirth=				
ΕΠΩΝΥΜΟ	ΟΝΟΜΑ	ΕΤΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ	ΘΑΝΑΤΟΣ
ΑΑΡΩΝ	ΙΑΚΩΒΟΣ	1898	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΑΡΩΝ	ΤΖΑΚΟΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΑΡΩΝ	NTABITZON	1900	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΑΡΩΝ	ΑΡΟΝ	1872	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΑΡΩΝ	ΜΩΨΣΗΣ	1910	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΑΡΩΝ	ΜΑΛΚΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΑΡΩΝ	ΤΖΟΪΑ	1937	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΑΡΩΝ	ΣΟΥΛΤΑΝΑ	1899	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΑΡΩΝ	ANNA	1903	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΑΡΩΝ	ΛΟΥΛΑ	1920	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΑΡΩΝ	ΔΑΥΙΔ	1903	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΑΡΩΝ	ΓΑΒΡΙΗΛ	1901	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΧΑΡΩΝ	ΤΖΟΪΑ ΓΚΟΪΤΖΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΧΑΡΩΝ	ANNA	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΧΑΡΩΝ	ΚΕΪΛΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΧΑΡΩΝ	ΙΑΚΩΒΟΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΧΑΡΩΝ	ΔΑΥΙΔ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΧΑΡΩΝ	ΣΟΥΛΤΑΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΧΑΡΩΝ	ΖΟΪΑ	1937	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΡΩΝ	ΙΑΚΩΒΟΣ	1904	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΡΩΝ	ΣΩΣΑΝΑ ΣΟΥΛΤΑΝΑ	1909	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΡΩΝ	ANNA	1924	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΡΩΝ	ΓΑΒΡΙΗΛ	1920	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΡΩΝ	ΕΥΤΥΧΙΑ	1884	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΑΡΩΝ	ΔΑΥΙΔ	1906	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΡΩΝ	ΜΟΣΧΩ	1924	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΡΩΝ	ΑΡΩΝ	1879	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΡΩΝ	ΣΟΥΛΤΑΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΡΩΝ	ΙΑΚΩΒΟΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΡΩΝ	ΤΖΟΪΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΡΩΝ	ΑΝΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΡΩΝ	ΔΑΥΙΔ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΣΚΕΝΑΖΥ	ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	1920	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΣΚΕΝΑΖΥ	ΜΙΡΙΑΜ	1942	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΑΣΚΕΝΑΖΥ	ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΚΟΛΑ	ΓΚΡΑΤΣΙΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΚΟΛΑ	ΡΑΧΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΚΟΛΑ	ΣΙΩΝ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΚΟΛΑΣ	ΜΩΨΗΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΚΟΛΑΣ	ΣΙΜΑΝΤΟΦ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΕΖΡΑΣ	1942	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΑΝΝΕΤΑ	1878	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΛΕΒΙ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΑΝΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΡΑΧΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΣΑΒΒΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΤΕΛΑ	1910	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΣΑΡΙΝΑ	1885	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΗΛΙΑΣ	1903	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΕΖΡΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΒΑΡΟΥΧ	1915	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΛΙΖΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΒΑΡΟΥΧ	ΕΖΡΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΒΑΡΟΥΧ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΣΑΜΠΕΘΑΪ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΑΡΟΥΧ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
BENEZIA	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΜΕΪΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΣΑΜΠΕΘΑΪ	1904	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΙΑΚΩΒΟΣ	1906	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΜΕΪΡ	1932	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΣΙΩΝ	1942	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΣΙΜΧΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΣΤΑΜΕΤΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΖΩΗ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ANNA	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΤΕΛΕΝΙΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ANNA	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΣΑΜΟΥΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΣΑΜΟΥΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΜΑΤΙΣ	1913	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΕΣΘΗΡ	1917	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΜΕΪΡ	1882	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΜΩΨΗΣΗΣ	1907	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΕΣΘΗΡ	1914	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΣΑΜΟΥΕΛ	1909	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΜΕΪΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	BENIAMIN	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΡΑΦΑΗΛ	1905	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΣΙΜΧΑ	1912	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΒΙΤΑΛ	ΜΕΪΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΒΙΤΑΛ	ΤΖΙΟΝ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΕΡΜΙΑΧΟΥ	ΑΒΡΑΑΜ	1898	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΕΡΜΙΑΧΟΥ	ΧΑΝΑ	1902	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΕΡΜΙΑΧΟΥ	ΜΕΪΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΕΡΜΙΑΧΟΥ	ΜΩΨΣΗΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΕΡΜΙΑΧΟΥ	ΡΙΒΚΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΕΡΜΙΑΧΟΥ	ΣΑΟΥΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑΣ	ΔΑΝΙΗΛ	1928	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑ	ΣΙΜΧΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑ	ΣΑΡΙΝΑ	1904	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑ	ΓΙΩΧΑΝΑ	1914	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑ	ΠΕΡΝΑ	1912	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑ	ΕΥΤΥΧΙΑ	1932	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑ	ΑΣΗΡ	1920	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑ	ΝΙΝΑ	1918	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑ	ΡΑΧΗΛ	1930	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑ	ΛΟΥΙΖΑ	1935	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑ	ΕΣΘΗΡ	1923	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑ	ΓΙΩΧΑΝΑ	1897	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΧΑΝΑ	ΜΑΚΗΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΣΕΦΑΤ	ΣΙΜΧΑ	1915	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΣΕΦΑΤ	ΜΙΡΙΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΣΕΦΑΤ	ΧΑΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΙΩΣΕΦΑΤ	ΙΕΚΙΗΛ	1913	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΑΝΗΣ	ΣΑΒΒΑΣ	1884	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΑΝΗ	ΣΙΜΧΑ	1895	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΑΝΗΣ	ΑΒΡΑΑΜ	1927	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΑΝΗΣ	ΕΛΙΑΧΟΥ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΑΝΗΣ	ΡΙΖΟΣ	1926	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΓΚΑΝΗΣ	ΒΑΡΟΥΧ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΑΝΗΣ	ΗΛΙΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΑΝΗ	ΤΟΥΛΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΑΝΗΣ	ΣΑΜΟΥΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΑΝΗΣ	ΙΣΑΑΚ	1924	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΑΝΗΣ	ΣΑΜΟΥΗΛ	1895	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΕΝΗΣ	ΡΙΖΟΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΕΝΗΣ	ΙΑΚΩΒΟΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΕΝΗ	ΤΟΥΛΑ	1914	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΕΝΗΣ	ΗΛΙΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΕΝΗΣ	ΒΑΡΟΥΧ	1933	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΕΝΗΣ	ΙΑΩΒΟΣ	1935	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΙΟΥΛΗ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΓΚΙΟΥΛΗΣ	ΑΒΡΑΑΜ	1878	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΣΑΡΙΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΚΛΙΜΕΝΤΙΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΣΤΑΜΕΤΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΔΑΥΙΔ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΣΑΡΙΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΣΑΜΠΙΝΟΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΔΑΥΙΔ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΡΑΦΑΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΧΑΪΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΣΑΜΟΥΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΡΕΒΕΚΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΕΣΘΗΡ	1919	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ	ΣΙΧΜΑ	1940	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΔΑΥΙΔ	ANNA	1890	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΕΝΤΕΣ	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΕΝΤΕ	ΕΥΤΥΧΙΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΕΝΤΕ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΕΝΤΕΣ	ΜΙΑΗΛ	1924	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΕΝΤΕΣ	ΜΩΨΣΗΣ	1932	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΕΝΤΕ	ΧΑΪΔΩ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΕΝΤΗΣ	ΙΩΣΗΦ	1912	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΕΝΤΗ	ΕΣΘΗΡ	1918	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΕΝΤΗΣ	ΓΙΤΖΑΚ	1924	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΔΕΝΤΗΣ	ΜΩΨΣΗΣ	1911	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΕΛΙΑΣ	ΤΖΑΝΤΟΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΕΛΙΑΣ	ΕΥΑ	1920	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΕΛΙΕΖΕΡ	ΙΩΣΗΦ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΕΛΙΕΖΕΡ	ΧΑΪΜ	1885	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΕΛΙΕΖΕΡ	ΑΙΜΙΛΙΑ	1900	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΕΛΙΕΖΕΡ	ΜΩΨΣΗΣ	1915	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΕΛΙΕΖΕΡ	ΣΙΜΧΑ	1928	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΕΛΙΕΖΕΡ	ΣΟΛΟΜΟΝ	1931	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΕΛΙΕΖΕΡ	ΕΣΘΗΡ	1933	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΕΝΟΥΧΙ	ΦΑΜΠΙΑΝ	1925	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΡΕΒΕΚΑ	1885	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΓΙΕΣΟΥΧΑ	1881	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΣΑΛΩΜΗ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΜΕΝΑΧΗΜ	1932	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΜΑΡΙ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΑΣΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΣΑΡΙΝΑ	1894	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΖΑΚΑΡ	ΠΕΡΝΑ	1890	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΤΖΟΣΟΥΑ	1880	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΠΕΡΛΑ	1889	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΓΙΕΧΟΣΟΥΑ	1882	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΠΕΡΝΑ	1887	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΣΟΛΟΜΟΝ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΖΑΚΑΡ	ΙΩΣΗΦ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΗΛΙΑ	ΠΕΡΛΙΝΑ	1880	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΗΛΙΑΣ	ΜΑΡΚΟΣ	1915	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΗΛΙΑΣ	ΔΑΥΙΔ	1875	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΗΛΙΑΣ	ΒΑΡΟΥΧ	1924	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΗΛΙΑΣ	ΕΛΙΑΧΟΥ	1922	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΣΑΡΙΚΑ ΣΙΟΝΑ	1907	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΡΕΒΕΚΑ	1931	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΣΙΜΧΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΣΙΟΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΑΣΗΜΩ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΑΣΤΡΕΑ	1892	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΡΕΒΕΚΑ	1850	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΑΝΝΕΤΑ	1889	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΡΕΒΕΚΑ	1906	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΕΣΘΗΡ	1920	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΣΑΡΙΚΑ	1924	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΡΑΧΗΛ ΡΕΒΕΚΑ	1930	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΕΥΤΥΧΙΑ	1907	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΚΑΙΤΗ	1939	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑ	ΕΣΘΗΡ	1928	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΗΛΙΑΣ	1884	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΙΑΚΩΒΟΣ	1924	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΜΕΪΡ	1927	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΜΩΨΣΗΣ	1929	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΣΑΟΥΛ ΣΑΜΟΥΗΛ	1934	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΔΑΝΙΗΛ	1882	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΜΩΨΣΗΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΝΙΣΙΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΗΛΙΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΜΩΨΣΗΣ	1909	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΙΑΚΩΒΟΣ	1887	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΑΒΡΑΑΜ ΜΙΚΟΣ	1918	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΙΣΑΑΚ ΖΑΚΙΝΟΣ	1902	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΣ	ΙΣΑΑΚ	1921	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΕΡΕΜΙΑΧΟΥ	ΝΙΣΙΜ	1870	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑ	ΕΛΠΙΔΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑ	ΣΤΑΜΩ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑ	ΝΙΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑ	ΦΙΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑ	ΡΑΧΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑΣ	ΓΑΒΡΙΗΛ	1939	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑΣ	ΧΑΪΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑΣ	ΜΩΨΣΗΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑΣ	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑΣ	ΙΩΣΗΦ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑΣ	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑ	ΜΙΧΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΧΑΝΑ	ΣΑΛΩΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΙΩΣΑΦΑΤ	ΜΑΡΙΟΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΣΑΦΑΤ	ΧΑΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΣΑΦΑΤ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΙΩΣΑΦΑΤ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΑΛΟ	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΑΛΟ	ΜΕΪΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΑΛΟ	ΝΙΣΙΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΑΛΟ	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΑΛΟ	ΡΙΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΑΛΟ	ΕΛΖΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΑΛΟ	PETZINA	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑ	ΣΙΜΧΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑΣ	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑ	ΓΕΧΟΥΣΟΥΑ	1930	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑ	ΡΑΧΗΛ	1905	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑ	ΣΑΜΠΤΑΪ	1933	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑ	ΣΑΡΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑ	ΡΕΒΕΚΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑ	ΣΙΜΧΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑ	ΓΕΧΟΥΣΟΥΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑ	ΣΑΜΠΤΑΪ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑ	ΙΤΖΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑ	ΓΟΣΙ ΠΕΠΟ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΚΟΥΛΙΑ	ΡΑΧΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΛΑΖΑΡΟΣ	ΗΛΙΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΛΑΖΑΡΟΥ	ΡΑΧΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΑΓΚΕΝ	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΑΓΚΕΝ	ΑΝΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΑΓΚΕΝ	ΣΑΟΥΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΜΑΤΣΑ	ΡΑΧΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΑΤΣΑ	ΑΣΗΜΩ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΑΤΣΑ	ΤΖΟΪΑ	1878	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΑΤΣΑ	ΑΝΝΟΥΛΑ	1879	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΜΩΨΣΗΣ		ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΙΑΚΩΒΟΣ	1910	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΙΑΚΩΒΟΣ	1906	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗ	ΡΕΒΕΚΑ ΚΑΙΤΗ	1939	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗ	ΜΙΧΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗ	ΡΙΒΚΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗ	ΚΑΙΤΗ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗ	ΣΙΜΧΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗ	ΦΟΡΤΟΥΝΗ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗ	ΣΤΑΜΟΥΛΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΙΩΣΗΦ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΡΑΦΑΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΕΛΙΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΜΟΤΣΙΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΣΑΜΟΥΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΜΟΤΣΙΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΙΩΝΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΙΩΣΗΦ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΩΝΗΣ	ΛΑΖΑΡΟΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΖΑΝ	ΧΑΪΜ	1922	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΙΑΝ	ΜΩΨΣΗΣ	1924	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

MIZAN	ΣΑΟΥΛ ΣΑΜΠΤΑΪ	1874	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΧΑΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΜΑΡΙΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΑΝΝΕΤΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΜΑΤΙΑΝΤΗ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΚΑΡΟΛΙΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΧΑΪΔΩ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΕΝΝΥ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΙΩΣΗΦ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΧΑΪΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
MIZAN	ΜΙΧΑΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΜΠΙΣΟΝ	ΒΙΤΤΟΡΙΟ	1891	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΝΕΓΚΡΙΝ	ΙΣΑΑΚ	1900	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΝΕΓΚΡΙΝ	ΕΣΘΗΡ	1902	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΝΕΓΚΡΙΝ	ΣΑΜΟΥΗΛ	1936	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΝΕΓΚΡΙΝ	ΕΛΙΑΣΣΑ	1940	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΝΕΓΚΡΙΝ	ΓΚΕΡΣΟΝ	1941	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΝΕΓΚΡΙΝ	ΣΑΜΟΥΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΝΕΓΚΡΙΝ	ΕΛΙΖΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΝΕΓΚΡΙΝ	ΓΚΕΡΣΟΝ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΟΣΜΟ	ΤΖΟΥΛΙΑ	1886	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΠΟΛΙΤΗ	ΕΥΘΥΜΙΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΠΟΛΙΤΗ	ΕΥΤΥΧΙΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΠΟΛΙΤΗΣ	ΡΑΦΑΗΛ	1912	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΠΟΛΙΤΗΣ	ΗΛΙΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΠΟΛΙΤΗΣ	ΜΟΤΣΙΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΡΑΒΗ	ΤΖΕΧΟΥΝΤΑ	1893	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΡΑΒΗ	ΜΑΖΑΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΡΑΒΗ	ΣΑΜΠΤΑΪ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΡΑΒΗ	ΣΙΜΧΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΡΑΒΗ	ΡΟΖΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΡΑΒΗ	ΣΛΟΜΟ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΡΑΒΗ	ΣΛΟΜΟ	1936	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΡΑΒΗ	ΡΙΖΟΣ	1934	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΡΑΒΗ	ΣΙΜΧΑ	1932	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΡΑΒΗ	ΣΑΜΠΕΘΑΪ	1930	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΡΑΒΗ	ΜΑΖΑΛ	1924	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΤΕΛΕΝΙΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΑΣΤΡΕΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΕΣΤΡΕΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΑΝΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΣΑΡΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΡΕΒΕΚΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΣΤΑΜΩ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΑΝΝΟΥΛΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΦΙΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΧΑΪΔΩ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΜΙΧΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΜΑΛΚΟΥΛΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΣΠΕΡΑΤΖΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΧΑΪΒΟΥ	1897	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΣΑΜΠΑ	ΣΤΑΜΕΤΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΓΑΒΡΙΗΛ	1941	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΔΑΥΙΔ	1925	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΜΠΕΣΣΟΣ	1910	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΗΛΙΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΚΟΥΛΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΜΠΕΣΣΟΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	-	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΜΠΕΣΣΟΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΙΟΥΔΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΗΛΙΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΙΑΚΩΒΟΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΙΩΣΗΦ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΙΩΣΗΦ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΓΑΒΡΙΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΙΩΣΗΦ	1916	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΙΩΣΗΠΟΣ	1912	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΑΣ	ΜΠΕΣΣΟΣ	1912	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΕΘΑΪ	ΜΩΨΗΣ	1910	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΕΘΑΪ	ΜΩΨΗΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΕΘΑΪ	ΡΟΖΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΕΘΑΪ	ΜΩΨΗΣ	1909	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΕΘΑΪ	ΑΣΗΜΩ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΠΕΘΑΪ	ΣΑΒΒΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΣΑΜΟΥΗΛ	ΙΩΣΗΦ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΟΥΗΛ	ΜΗΛΙΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΟΥΗΛ	ΡΕΒΕΚΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΟΥΗΛ	ΣΟΥΛΤΑΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΟΥΗΛ	ΑΝΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΟΥΗΛ	ΜΗΛΙΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΟΥΗΛ	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΟΥΗΛ	ΝΑΟΥΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΜΟΥΗΛ	ΣΑΜΟΥΛΗ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΡΔΑΣ	ΙΤΖΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΡΔΑΣ	ΡΕΒΕΚΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΡΔΑΣ	ΣΤΑΜΟΥΛΑ ΜΕΤΙΑΝΤΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΛΩΜ	ΣΑΝΤΡΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΛΩΜ	ΜΩΨΗΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΛΩΜ	ΣΑΡΙΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΑΛΩΜ	ΙΟΥΔΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΕΜΟΥ	MENAXHM	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΕΜΟΥ	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΕΜΟΥ	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΕΜΟΥ	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΕΜΟΥ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΕΜΟΥ	ΕΥΤΥΧΙΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΕΜΟΥ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΚΒΑΡΤΖ	ΓΑΒΡΙΗΛ	1904	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΚΒΑΡΤΖ	ΡΙΒΚΑ		ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΚΒΑΡΤΖ	ΕΝΤΙΤ		ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΚΒΑΡΤΖ	MENAXHM		ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΟΒΑ ΣΑΜΠΑ	ΕΣΘΗΡ	1879	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΣΟΒΑ ΣΑΜΠΑ	ΓΑΒΡΙΗΛ	1874	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΟΒΑ ΣΑΜΠΑ	ΙΩΣΗΦ	1912	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΟΥΣΗΣ	ΡΑΦΑΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΟΥΣΗΣ	ΣΑΜΟΥΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΣΟΥΣΗΣ	ΙΣΑΑΚ	1902	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΤΣΑΔΙΚ	ΔΑΥΙΔ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΤΣΑΔΙΚ	ΙΩΣΗΦ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΤΣΑΔΙΚ	ΣΑΒΒΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΤΣΑΔΙΚ	ΧΑΒΟΥΛΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΤΣΑΔΙΚ	ΣΙΜΧΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΤΣΑΔΙΚ	ΧΑΒΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΤΣΑΔΙΚ	ΡΙΒΚΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΤΣΑΔΙΚ	ΣΤΑΜΑΤΑ	1924	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗ	ΕΣΘΗΡ	1885	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΗΛΙΑΣ	1923	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗ	ΧΑΒΟΥΛΑ	1924	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΤΣΑΝΤΙΚ	1880	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΒΑΡΟΥΧ ΝΙΣΙΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΓΙΟΧΑΝΑΣ	1915	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗ	ΕΡΝΕΣΤΑ	1910	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗ	ΡΕΒΕΚΑ	1935	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗ	ΕΥΤΥΧΙΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗ	ΕΣΘΗΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗ	ΣΤΑΜΩ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗ	ΣΤΑΜΩ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗ	ΑΛΛΕΓΡΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗ	ΣΑΡΙΝΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗ	ΣΤΕΛΛΑ	1933	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΑΒΡΑΑΜ	1917	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ

ΧΑΤΖΗΣ	ΙΩΣΗΦ	1919	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΝΙΣΙΜ ΒΑΡΟΥΧ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΣΟΛΟΜΟΝ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΜΑΡΚΟΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΙΣΑΑΚ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΜΩΨΣΗΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΑΒΡΑΑΜ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΒΙΚΤΩΡ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΔΑΥΙΔ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΗΛΙΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΔΑΥΙΔ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΣΑΜΟΥΗΛ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΙΩΣΗΦ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΣ	ΗΛΙΑΣ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ
ΧΑΤΖΗΚΑΓΙ	ΕΡΝΕΣΤΑ	-	ΑΡΤΑ, ΕΛΛΑΔΑ	ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ